О. Б. Ярошинський

ВОЛИНЬ

У РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

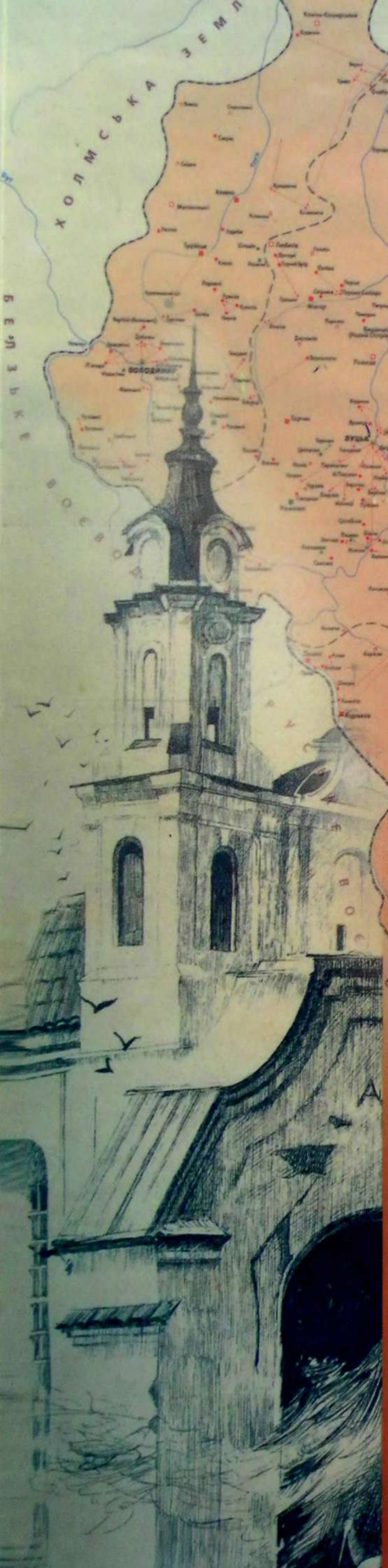

HURTOM.COM

Оцифровано cizarion-ом
(Hurtom.com)

Ярошинський О. Б.

Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст.

Київ
Видавничий дім «Стилос»
2005

ББК 63.3(4УКР)46
Я 77

Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту історії України
Національної академії наук України
(протокол № 11 від 26 жовтня 2004 р.);
вченою радою Науково-дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України
(протокол № 11 від 16 листопада 2004 р.)

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор, академік
Української академії історичних наук **В.С. Степанков**
доктор історичних наук, професор **Ю.А. Пінчук**
кандидат історичних наук **Т.В. Чухліб**

Відповідальний редактор
доктор історичних наук **О.І. Гуржій**

Ярошинський О.Б.
Я 77 Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. – 460 с.; 3 карти.
ISBN 966-8518-22-5

У книзі на основі аналізу комплексу наявних історичних джерел та історіографічних здобутків досліджено історію Волині в період національно-визвольної та антифеодальної боротьби її жителів – складової частини Української національної революції середини XVII ст. Автором проаналізовано зв'язок активної участі волинян у визвольних процесах з політичними, економічними, соціальними і національно-релігійними передумовами й із загальноукраїнським національним рухом. Досліджено хід, основні етапи, зміст, характерні особливості, організаційні форми, озброєння, характер і наслідки визвольної боротьби 1648–1652 рр. у Волинському воєводстві та перебіг подій на Волині в 1653–1659 рр.

Книга розширює знання про регіональні особливості визвольних змагань українського народу й може бути корисною науковцям, викладачам, краєзнавцям, студентам, учням.

ББК 63.3(4УКР)46

© О.Б. Ярошинський, 2005
© Видавничий дім «Стилос»,
видання, 2005

ISBN 966-8518-22-5

ПЕРЕДМОВА

Зусиллями багатьох поколінь дослідників різних наукових шкіл і напрямів досягнуто значних результатів у з'ясуванні змісту й загальних тенденцій розвитку Української національної революції середини XVII ст. Разом із цим, в історичній науці склалася парадоксальна ситуація, що характеризується відносно високою вивченістю цього складного пізньосередньовічного феномену у всеукраїнському масштабі і вкрай незадовільним станом досліджень визвольного процесу в усіх окремо взятих основних українських регіонах. Відсутність комплексних досліджень регіональних рис і особливостей розгортання визвольної епопеї вже давно стала каменем спотикання для істориків, які намагалися й намагаються підсумовувати загальнонаціональні аспекти першої Української революції. Однак поглиблене вивчення розвитку цього яскравого явища вітчизняної та європейської історії на Київщині, Поділлі, Берестейщині, у Галичині, Підляшші (а донедавна й Волині) продовжує залишатися поза основними напрямками наукових пошуків.

Виходячи з того, що Волинь у середині XVII ст. стала в один ряд із найпотужнішими центрами українських національних і соціальних змагань, підтверджуваних солідною джерельною базою, боротьба волинян уже давно мала стати об'єктом цілеспрямованого комплексного дослідження. Тим часом науковці лише принагідно торкалися цієї проблеми, вивчаючи всеукраїнські аспекти цих змагань, передусім воєнні операції у Волинському воєводстві. Такий стан і потреби історичної науки підштовхнули до всебічного

вивчення визвольного процесу в цьому регіоні як невід'ємної частини боротьби українського народу в роки першої Національної революції. У процесі дослідження постали завдання щодо з'ясування динаміки розвитку подій на Волині, регіональних рис та особливостей, наслідків революційного процесу, взаємозв'язку і взаємовпливу загальнонаціональних і місцевих його чинників, проблем хронології, періодизації тощо. Результати вивчення окремих наукових питань уже оприлюднено[1]. Основна ж частина багаторічних дослідницьких пошуків дотепер залишалася невідомою широкому загалу, що й спонукало до підготовки цієї монографії.

Об'єктом комплексного дослідження у пропонованій роботі стала національно-визвольна й соціальна боротьба на Волині в 1648–1659 рр. Спочатку висвітлюється історія досліджень проблеми, аналізуються джерельна база, історіографічні та археографічні надбання. На сторінках монографії з'ясовуються ознаки визрівання гострого суспільного конфлікту на Волині, робиться спроба обґрунтувати наявність політичних, економічних, соціальних та духовних передумов для масового руху за радикальні зміни в міжнаціональних, міжконфесійних, соціальних і економічних відносинах. Найбільшу питому вагу у праці має відтворення дослідженої діалектики революційного процесу, виявлення його хронологічних меж та умовних етапів, характерних рис і особливостей, ступеня організованості й рівня озброєння, взаємозв'язку антипольського, антикатолицького, антиєврейського й антишляхетського напрямів боротьби, взаємовпливу всеукраїнських і місцевих чинників розвитку Національної революції у воєводстві. Розкриваються також виявлені політичні, економічні, соціальні й демографічні наслідки десятилітньої національної борні у краї за українську політичну незалежність та зміну суспільного устрою.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1648–1659 рр. – час, коли український народ вів наполегливу кровопролитну боротьбу проти колоніального панування Речі Посполитої та феодальних порядків, за визволення українських етнічних земель з-під польського панування й за утвердження незалежної державності та буржуазних суспільних відносин. Оскільки визвольні події мали яскраво виражений національно-визвольний і соціальний характер та були націлені на прогресивні зміни в політичному статусі української нації й соціально-економічному устрої, важко не погодитися

із В. Смолієм і В. Степанковим, що найоптимальнішим терміном для їх узагальнюючого окреслення є «Українська національна революція»[2]. Привертає увагу те, що поширений сьогодні термін «національно-визвольна війна» відносно точно відображає сутність історичного явища, якщо йдеться про походи української армії, зовнішньополітичні потуги гетьманського уряду, загальні аспекти його діяльності тощо. Однак у прокрустове ложе цього терміна нелегко вкласти рішучу боротьбу українського селянства й міщанства за ліквідацію феодальних відносин та утвердження інших соціально-економічних основ суспільного співжиття в 1648–1652 рр.

За початкову дату подій Національної революції на Волині взято червень 1648 р., коли під впливом перших перемог українського війська у воєводстві відбулися перші антифеодальні селянські виступи, розгром повстанцями маєтків, розділ майна (села Печихвости, Стрільче, Матов). Початковий період розгортання Національної революції на Волині припадає на червень-липень 1648 р. і збігається із часом уже згаданих перших селянських виступів, повстання у Звягельській волості, утворення тут потужного повстанського загону, вступу на територію воєводства українських полків М. Кривоноса й І. Гирі (18 липня 1648 р.), взяття Полонного та визволення значної частини Південно-Східної Волині.

Кінцевою датою дослідження обрано 1659 р. – час після підписання Гадяцького договору, його ратифікації сеймом і припинення війни з Річчю Посполитою, коли було відкликано з Волині українські війська, а проблема визволення всіх українських етнічних земель з-під польського панування та їх об'єднання в Українській державі була відсунута на задній план тодішніми політичними реаліями. Оскільки в історіографії з'ясовано інші підходи до визначення кінцевої хронологічної межі Української національної революції, зупинятися на цій науковій проблемі в передмові немає потреби.

Не можна залишати поза увагою того, що автором не віднайдено документальних доказів продовження цієї історичної епопеї на Волині після 1659 р. У той же час розгляд подій 1648–1659 рр. на Волині дав можливість виявити і проаналізувати динаміку розвитку подій упродовж Української національної революції, дослідити умовні етапи, особливості, роль і взаємозв'язок основних визвольних чинників на кожному із цих етапів, з'ясувати особливості

розвитку національно-визвольного процесу після поразки місцевого селянсько-міщанського руху.

Територіальні межі дослідження збігаються з кордонами Волинського воєводства середини XVII ст. – українськими етнічними землями, розташованими в басейні правих приток Прип'яті: Вижівки, Турії, Стохода, Стиру, Горині. Найбільш віддалені на захід кордони доходили до Західного Бугу, східні – до Случі. Воєводство включало територію сучасних Волинської (без частини північних і північно-західних окраїн), Рівненської (без північної і північно-східної частини), північну половину Тернопільської, Хмельницької, південно-західну частину Житомирської областей та межиріччя Стиру і Слонівки на Львівщині. Уся територія воєводства географічно та історично поділена на Полісся і власне Волинь. Етапам установлення меж Волинського воєводства присвячувалися спеціальні дослідження[3]. Площа території, обмеженої цими кордонами, становила 39 786 кв. км. В історичній науці немає єдиної думки про кількість населення краю напередодні досліджуваних подій. Вірогідними видаються твердження М. Крикуна, що в 2375 містах і селах проживало 770 тис. осіб. Близько 56% жителів краю мешкали в Луцькому, 32% – у Кременецькому, 12% – у Володимирському повітах. Густота населення у всіх повітах була приблизно однаковою і становила в середньому 19 осіб на 1 кв. км, перевищуючи залюдненість інших українських земель та ряду європейських країн (Пруссії, Данії, Шотландії, Померанії та ін.)[4].

Під час дослідження автором використовувалися поширені сьогодні загальнонаукові (історичний, логічний, класифікаційний, або систематизаційний), міжпредметні (структурно-системний, статистичний), спеціальні історичні (хронологічний, діахронний, або періодизаційний, порівняльно-історичний, актуалізаційний) методи. Застосування цих методів дало можливість чіткіше окреслити характерні риси політичного, соціально-економічного та духовного розвитку в краї на тлі загальнонаціонального суспільного життя й розгортання подій Національної революції, відтворити окремі ланки причинно-наслідкових зв'язків при з'ясуванні суті досліджуваних явищ, взаємозалежності різноманітних внутрішніх і зовнішніх факторів, що визначали динаміку визвольної боротьби. Використання поряд з історичним логічного методу дозволило глибше вникнути у зміст джерельної бази та історіографічних надбань,

а також в умови, у яких вони з'явилися. Метод класифікації (систематизації) застосовувався при тематичному впорядкуванні історіографічних гіпотез, типологічній систематизації джерельної бази, вивченні окремих явищ і характерних рис визвольного процесу й підготовці матеріалів до статистичного аналізу. Саме завдяки застосуванню цього методу подимні реєстри 1648–1657 та 1662 рр. було інтерпретовано як важливе джерело дослідження не тільки демографічних проблем, а й фінансово-економічного становища. Це дало змогу виявити яскраво виражені ознаки краху фіскальної політики Речі Посполитої на Волині та виділити її умовні фази в 1648–1659 рр.

Структурно-системний метод полегшив виконання наукових завдань щодо розгляду різних сторін досліджуваного об'єкта в їх єдності, з'ясування основних рис та особливостей визвольних етапів, чинників розмаху, спрямування й рівня організованості революційного руху на Волині як складової частини загально-національного історичного процесу середини XVII ст.

Чимало висновків у монографії підтверджуються результатами статистичної обробки й аналізу джерельної інформації. Статистичний метод застосовувався для опрацювання однотипного актового матеріалу, передусім шляхетських судових скарг про народні виступи, подимних реєстрів 1648–1657 і 1662 рр., джерельної бази про рух української армії та окремих її підрозділів і повстанських загонів на Волині. У монографії представлено виявлені таким чином показники про питому вагу різних напрямків визвольної боротьби, її розмах, рівень організованості, склад, озброєння учасників, протяжність маршрутів українських військових і повстанських формувань, збройних сил Речі Посполитої, польсько-шляхетських каральних експедицій, татарських походів і набігів, російсько-українських воєнних операцій та демографічні й фінансово-економічні наслідки досліджуваних подій у Волинському воєводстві. Окрім основного тексту, у сконденсованому вигляді вони відображені в 10 таблицях, 2 діаграмах та 3 картах, що подаються в додатках. Здобуті статистичні показники дали змогу перевірити достовірність інформації окремих джерел та обґрунтованість деяких історіографічних тверджень.

При з'ясуванні динаміки демографічного спаду у воєводстві 1648–1659 рр. статистичне опрацювання джерел поєднувалось

із елементами моделювання демографічної ситуації. Податкова інформація, здобута внаслідок аналізу подимних реєстрів 1648–1657 і 1662 рр., була використана для з'ясування ступеня демографічних втрат та виявлення ознак демографічної катастрофи на Волині наприкінці 50-х рр. XVII ст. Для перевірки результатів статистичного аналізу зіставлення інформації різних історичних джерел поєднувалося з порівнянням показників змодельованої (реально існуючої) експертної групи сотні населених пунктів Волині, що належали найретельнішим платникам податків досліджуваного періоду. Така перехресна перевірка окремих історіографічних припущень дала підстави для висловлення своєї думки щодо їх достовірності.

При висвітленні перебігу визвольної боротьби у воєводстві застосовано хронологічний метод. Разом із цим, для уникнення повторень та показу динаміки якісних і кількісних змін на кожному з умовних етапів боротьби хронологічний метод поєднано з діахронним (методом періодизації). Тому одночасно з дотриманням хронологічного принципу висвітлення діалектики визвольного процесу здійснюється в монографії поетапно. Для підкреслення зв'язку революційних подій і явищ на Волині із загальноукраїнськими використовувалися також елементи синхронного методу. При виявленні закономірностей, особливостей і хронологічних меж визвольного руху застосовувався порівняльно-історичний метод. У поясненні доцільності даної публікації читач знайде елементи методу актуалізації.

Ознайомлюючись зі змістом книги, неважко переконатися, що автор свідомо уникав повторень загальновідомих наукових надбань, намагався не дублювати вже досліджені події, а зосередитись на висвітленні маловивчених питань Української національної революції на Волині. Водночас задля збереження цілісного уявлення про перебіг національної епопеї в цьому краї довелося бодай конспективно викласти перебіг відносно добре вивчених попередниками битв і військових операцій української армії. Крім того, у монографії використано та доповнено окремі історіографічні здобутки, привнесені в науку представниками різних історичних шкіл і течій. Левову ж частку інформації про епохальні події на Волині в середині XVII ст. почерпнуто безпосередньо з історичних джерел з метою дати об'єктивну картину минулого, застосувати нові

підходи до його вивчення. Зрозуміло, що стан джерельної бази не дав можливості з однаковою повнотою реконструювати всі сторони досліджуваної проблеми. Не всі авторські міркування з тих чи інших питань висвітлюються в цій книзі через їх відображення в попередніх публікаціях та бажання досягти стислого викладу наукових результатів. Виносячи на суд читача цю монографію, автор усвідомлює, що не всі висловлені думки можуть претендувати на кінцеву істину, і сподівається, що ця спроба оприлюднення результатів дослідження про розгортання Національної революції на Волині сприятиме накопиченню знань про історію визвольних змагань української нації та підштовхне істориків до сумлінного вивчення перебігу цієї важливої вітчизняної події в інших регіонах нашої Батьківщини.

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Історіографічний огляд

Перші спроби вивчення питань, що стосуються досліджуваної теми, були оприлюднені на початку 40-х рр. XIX ст. Історики (автор «Історії Русів», Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич), відтворюючи історію України, висвітлили деякі аспекти походів українського війська та великих битв на Волині в середині XVII ст.[1] Тодішні визвольні змагання вони трактували як національно-релігійну боротьбу. У 50–60-х рр. XIX ст. В. Аскоченський, а потім і Л. Крушинський, систематизуючи відомості з історії Волині, намагались висвітлити перебіг воєнних дій, розгортання повстанської боротьби волинян, записали низку легенд[2]. А. Сендульський, відтворюючи історію містечок, зібрав та впорядкував упродовж 70-х рр. XIX ст. частину історичних матеріалів про активну участь жителів цього краю у визвольній боротьбі середини XVII ст.[3] М. Костомаров у 70–80-ті рр. досліджував історію військових походів, битв, участь різних верств у визвольних подіях та намагався дати оцінку соціально-економічній політиці Б. Хмельницького. Він негативно оцінював наслідки національно-визвольної боротьби[4]. Подібних поглядів дотримувалися тоді П. Куліш і П. Буцинський, які намагалися звести національно-визвольну боротьбу середини XVII ст. виключно до домагань українського козацтва зрівнятись із польською шляхтою або зайняти її місце в суспільстві. З цих позицій вони висвітлювали визвольний рух на Волині[5].

В останній третині XIX – на початку XX ст. окремі питання визвольної боротьби в регіоні досліджували С. Барановський, В. Пероговський, І. Нечуй-Левицький, І. Новицький, М. Павлищев, М. Теодорович, М. Петров, М. Владимирський-Буданов, І. Франко, О. Єфименко. Зокрема, С. Барановський проаналізував долю переселенців з Волині, які покинули край після поразки визвольної боротьби[6]. В. Пероговський вивчав вплив релігійних утисків та соціально-економічного гноблення на розгортання повстанського руху в краї. Він намагався також відтворити окремі події політичного життя та схематично викласти перебіг окремих битв на цій території[7]. І. Нечуй-Левицький систематизував тодішні знання про боротьбу українського народу в середині XVII ст., описав походи української армії, окремі антифеодальні виступи на Волині[8]. І. Новицький досліджував поїздку польських комісарів і прояви визвольної боротьби[9]. Хід військових операцій, що відбувалися у Волинському воєводстві, викладено у праці М. Павлищева[10]. М. Теодорович при написанні історії волинських населених пунктів використав значну кількість раніше невідомих історичних матеріалів про визвольну боротьбу[11]. В історичній розвідці М. Петрова зверталася увага на участь населення краю у визвольному русі, описано відомі битви[12]. Демографічні втрати на Волині впродовж 1648–1657 рр. намагався дослідити М. Владимирський-Буданов[13]. І. Франко вивчав відображення дій польських каральних загонів проти українських військ та волинських повстанців весною 1649 р. в польських поетичних творах середини XVII ст. Він прагнув з'ясувати причини національно-визвольного руху, оцінити соціально-економічну й політичну боротьбу різних верств як прогресивну, спрямовану на ліквідацію перешкод на шляху суспільного розвитку[14]. Вагомий внесок у дослідження внесла О. Єфименко. Вона вважала, що селянство вело боротьбу не з метою національного визволення, а задля вирішення соціально-економічних проблем. Тому вістря боротьби було спрямоване не лише проти польської, а й проти української шляхти. На її думку, відмова української верхівки від вирішення соціально-економічних вимог непривілейованих станів призвела до суперечностей в українському суспільстві й мала трагічні наслідки, включаючи й поразку під Берестечком[15].

Польські історики XIX – початку XX ст. недооцінювали прогресивний характер боротьби українського народу, ігнорували її

соціально-економічні аспекти. Вони намагались утвердити думку про руйнівний характер народного руху, показували його як війну проти польської цивілізації та суспільного порядку. Причинно-наслідкові зв'язки суспільних явищ і подій ними здебільшого не аналізувались[16].

Поряд із цим, у працях Й. Крашевського, Т. Стецького, С. Бараша, С. Повідая, Д. Кубалі, Ф. Равіти-Гавронського, К. Гурського, Т. Корзона, К. Шайнохи містяться важливі відомості з історії визвольної боротьби, зібрано багато фактичного матеріалу про події на Волині[17]. У зв'язку з тим, що в польській історіографії історики Б. Барановський, З. Лібішовська, А. Кравчик, Й. Матерницький, М. Мондзик проблемі відображення визвольної боротьби присвятили спеціальні дослідження[18], вдаватися до детального аналізу її стану немає потреби. Слід відзначити наукову важливість дослідження К. Шайнохи стосовно військових аспектів визвольної епопеї на Волині в 1648 р. Автором проаналізовано особливості рейду М. Кривоноса, вивчалися події, які передували Пилявецькій битві, плани гетьмана Б. Хмельницького щодо західноукраїнських земель тощо[19].

Російська історична наука XIX – початку XX ст. також хибувала однобічністю підходів при висвітленні української визвольної боротьби середини XVII ст. У працях відомих російських істориків С. Соловйова та В. Ключевського ігнорувалися її соціально-економічні аспекти[20]. В. Мякотін не надавав належного значення національно-визвольному напрямку, характеризуючи боротьбу як селянську, спрямовану проти гнобителів, незалежно від етнічного походження й віросповідання[21].

Упродовж перших десятиліть XX ст. з'явилося багато праць з історії Волині, у яких принагідно розглядалися історичні процеси середини XVII ст. П. Антонович зробив спробу науково-популярного викладу розвитку визвольних подій у воєводстві[22]. У географічно-історичному нарисі Волинської губернії С. Каретникова частково з'ясовувалися причини боротьби волинян з поляками, особливості військових дій на Волині та їх наслідки[23]. Спроби систематизації відомостей про визвольні події в краї зроблено Н. Шадурським та Є. де Вітте[24].

І. Каманін розглядав досліджувані події як боротьбу українців за вирішення національно-релігійних проблем. Виявивши та впорядкувавши значну кількість актового матеріалу про селянські та міщанські виступи у Волинському й Київському воєводствах, історик

висловив кілька не до кінця продуманих припущень. Так, вивчивши певні розбіжності серед учасників визвольного руху, дослідник стверджував, що серед селян і міщан у час найбільшого розмаху боротьби існував поділ на прибічників козацького ладу та прихильників старих порядків, які боролися між собою. Не менш дискусійним є твердження І. Каманіна про те, що внаслідок цього північна частина воєводства була охоплена повстанням менше від південної, а народні рухи на Волині не були такими всеохоплюючими, як на Київщині[25].

Велику увагу дослідженням історії визвольного процесу середини XVII ст. приділяв видатний український історик М. Грушевський. Його науковий внесок у вивчення питань політичної, військової й дипломатичної історії України середини XVII ст., оцінку подій всеукраїнського та регіонального масштабів мав особливий вплив на формування історичної думки. Досліджуючи діалектику розвитку українського визвольного руху, вчений дійшов висновку, що масова участь жителів Волині й Поділля вплинула на його характер, призвела до перетворення його влітку 1648 р. на *«хлопську жакерію», «велику народну війну»*. Він вважав, що із цього часу в загальноукраїнській боротьбі поєдналися національно-визвольний та соціальний напрямки. Історик вивчив хід битви за м. Полонне, показав вплив цієї успішної операції на подальший перебіг визвольного процесу. Ним скрупульозно проаналізовано битву 26–27 липня 1648 р. під Старокостянтиновом та висунуто нові наукові твердження (про чисельність польського війська, деморалізуючий вплив на поляків чуток про наближення Б. Хмельницького, взаємодопомогу між козацькими загонами та жителями міста, вплив битви на розгортання боротьби на Волині). Крім того, М. Грушевський встановив час появи Б. Хмельницького на волинсько-подільському пограниччі, маршрут його просування через Волинь, описав острозькі події 1648 р. До наукових здобутків дослідника належать також аналіз Острозького універсалу Б. Хмельницького до шляхти (грудень 1648 р.), визначення кордону між козацькою Україною та Польщею за угодою з комісією А. Киселя в лютому 1649 р., опис основних аспектів воєнних дій на півдні Волині в червні 1649 р. Історик критично ставився до керівників визвольного руху, які, на його думку, не переймалися прагненнями до економічного й соціального визволення, знищення привілеїв, станів, запровадження рівності у суспільних відносинах[26].

В історіографії національно-визвольної боротьби помітне місце посідають дослідження В. Липинського. Вивчаючи характер подій середини XVII ст., він особливу увагу приділяв соціально-економічним аспектам визвольного руху, з'ясовував причини відмінностей вимог різних соціальних груп населення та розходжень у домаганнях жителів Південно-Східної й Північно-Західної України. Ці відмінності призвели, на думку історика, до ряду непослідовних дій гетьмана та козацької старшини на Волині, Поділлі й у Галичині. Окремою темою його досліджень була проблема становища та участі української шляхти у визвольній боротьбі. В. Липинський простежив соціально-економічні, національні й релігійні мотиви участі різних соціальних верств і груп, заперечив історіографічні звинувачення Б. Хмельницького в нерозумінні ним соціальних вимог і недостатній підтримці соціальних виступів. Він дійшов висновку, що дії Б. Хмельницького були викликані реально існуючими обставинами, передусім тодішнім усвідомленням суспільних потреб оточенням гетьмана та переважної більшості жителів Сходу України. Враховуючи реалії, Б. Хмельницький, на думку В. Липинського, лише в 1656–1657 рр. міг наголошувати на необхідності об'єднання з гетьманською Україною українських етнічних земель, включаючи й Волинь[27].

Результати досліджень С. Томашівського та В. Петріва з питань військового мистецтва та військових операцій, що з'явилися на початку XX ст., доповнювали історичні знання про походи української армії та особливості бойових дій на території краю в 1648 р.[28]

Упродовж перших десятиліть радянського періоду історики намагалися з'ясувати окремі питання з історії Волині середини XVII ст. Так, В. Юркевич досліджував форми та наслідки масових переселень із заходу на схід України[29]. О. Баранович вивчав демографічний процес у воєводстві напередодні національно-визвольної боротьби[30]. У нарисах з історії революційної боротьби в Україні М. Яворський зробив спробу проаналізувати соціальні аспекти повстанського руху волинян. Твердження автора про угодовство Б. Хмельницького у ставленні до польської шляхти тривалий час було панівним у радянській історіографії[31].

Більш вагомим був історіографічний внесок західноукраїнських учених 20–30-х рр. XX ст. Зокрема, О. Терлецький, вивчаючи становище різних соціальних груп середини XVII ст., з'ясовував мотиви їх участі в революційних подіях, зробив важливі висновки

щодо напрямків тодішнього визвольного процесу. Він вважав, що недостатня підтримка Б. Хмельницьким боротьби селянства Західної України призвела до згортання і швидкого спаду визвольного руху[32]. Проблеми поєднання соціального й політичного аспектів революційних подій середини XVII ст. досліджувалися П. Феденком. Істориком було також узагальнено тодішні знання про результати національно-визвольних змагань[33]. На цей же час припадає початок наукової творчості історика І. Крип'якевича. Його праці започаткували детальний аналіз процесу утворення національної держави середини XVII ст., її соціально-економічних і політичних особливостей та ролі керівника в цьому процесі[34].

Наприкінці 1930-х рр. у радянській історіографії з'явилися розвідки, у яких відображено перші спроби марксистсько-ленінської інтерпретації розглядуваних подій, пояснення історичних явищ середини XVII ст. із класових позицій. Основна увага з того часу приділялася висвітленню соціальних аспектів боротьби. Визвольний рух в Україні інтерпретувався як Селянська війна. Історики не звертали належної уваги на роль національного та релігійного факторів. Визвольний характер боротьби розглядався суто в ракурсі боротьби селян за своє соціальне визволення. Особу Б. Хмельницького історики оцінювали як представника експлуататорського класу, неспроможного очолити всенародний рух і довести його до переможного завершення[35]. Праці М. Петровського, К. Гуслистого, К. Осипова, присвячені визвольній боротьбі середини XVII ст., завершили формування історичної думки в тогочасній радянській науці[36].

У середині 50-х рр. XX ст. остаточно утвердилась офіційна радянська концепція визвольних подій середини XVII ст. Настанови, викладені в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією», націлили істориків на вивчення всіх аспектів цих подій, виходячи лише з необхідності показу позитивного значення «возз'єднання» для історичної долі українського народу. Головна роль у подіях середини XVII ст. відводилася селянству. Рішення Переяславської ради мали розглядатись як кінцева мета й завершальний акт визвольної війни. Зазначені «Тези...» мали визначальний вплив на розвиток історіографії національно-визвольної боротьби аж до кінця 1980-х рр., а жорсткі ідеологічні рамки загальмували з'ясування багатьох важливих проблем українського визвольного процесу, спрямовуючи вчених на опрацювання матеріалів у межах визначених пріоритетів.

Водночас окремим дослідникам вдалося подолати існуючі перепони й поглибити наукові знання про досліджувані події. Вагомим здобутком української історіографії стало дослідження І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (1954). Поряд із показом багатогранної ролі українського лідера і його впливу на перебіг суспільних процесів, з'ясуванням участі різних соціальних групп і класів та взаємин між ними, історик ґрунтовно висвітлив хід військових походів. В інших працях учений з'ясував особливості територіального устрою, заселення й господарства тогочасної Волині та її економічної ролі для України[37]. Матеріали з проблем соціального, економічного й політичного життя першої половини XVII ст., накопичені історичною наукою упродовж 50–80-х рр. XX ст., розширили можливість висвітлення передумов та причин участі різних верств населення Волинського воєводства у визвольній боротьбі. На основі фактичного матеріалу дослідниками з'ясовувались особливості становища селян, форм їхнього протесту напередодні визвольних подій[38]. Систематизовано відомості про тогочасне козацтво, яке проживало у волинських містах[39]. Розкрито роль окремих промислів і торгівлі в господарстві Волині[40]. З'ясовувалося становище та прояви боротьби міщан[41]. Вивчалися питання кордонів та адміністративного поділу, чисельності населення Волині середини XVII ст.[42] Велися дослідження проблем соціального та національного складу населення воєводства[43].

Вивченню результатів військових походів, перебігу окремих битв, особливостей військового мистецтва сприяли публікації вітчизняних істориків – Л. Полухіна, О. Лоли, В. Голобуцького, Л. Олійника, В. Легкого, В. Замлинського та польських дослідників – Л. Фраса, В. Томкевича, З. Вуйчика та ін.[44] Г. Бухало, Ю. Пінчук, Ю. Назаренко, Л. Пйонтковський та А. Стемпнік проаналізували рівень вивченості попередниками основних аспектів визвольної боротьби середини XVII ст.[45] Серед праць, присвячених розгляду становища селян та їхньої участі в боротьбі[46], виділяється монографія В. Легкого. Дослідник намагався з'ясувати вплив селянського руху на розгортання визвольного процесу, розкрити характер і особливості міщанських і селянських виступів, що відбувалися в 1648 р. на Волині[47]. На жаль, він обмежився частковим аналізом опублікованих документів і не врахував важливої історичної інформації з волинських актових книг та інших джерел. У тематичних дослідженнях

О. Компан, Я. Кіся, П. Михайлини матеріали про участь волинських міщан у визвольних подіях середини XVII ст. використовувалися для ілюстрації загальноукраїнських явищ[48]. Окремі проблеми визвольного руху на Волині вивчалися Є. Яцкевичем, Г. Гербільським, В. Грабовецьким, М. Кучернюком та іншими істориками, які намагалися висвітлити перебіг боротьби на західноукраїнських землях[49].

Цілеспрямованих досліджень історії Волині середини XVII ст. упродовж 50–80-х рр. XX ст. не велось. У цей час з'явилося лише декілька публікацій, присвячених суто розглядуваній території. Так, М. Гамрецьким було частково з'ясовано становище селян Волині, зроблено спробу довести актуальність вивчення селянської боротьби на цій території у зв'язку з її впливом на перебіг загальноукраїнських процесів[50]. Стаття Л. Коваленка мала відобразити визвольний рух на сході Волині[51]. Не применшуючи вартості наукової розвідки, слід звернути увагу на невдало обрану назву публікації, що націлює на думку про входження досліджуваного автором Житомирського повіту до Волинського воєводства в середині XVII ст. Тим часом ця територія належала до Київського воєводства, а до складу майбутньої Волинської губернії була включена Росією лише після поділу Польщі. Спроба науково-популярного викладу історії визвольної боротьби на Волині П. Сміяном цікава прагненням показати наміри Б. Хмельницького щодо цього краю та причини неможливості їх втілення[52]. Частину попередніх знань про участь волинян у визвольних змаганнях було систематизовано в публікаціях, дослідженнях з історії окремих населених пунктів[53]. Умовним здобутком стала поява «Історії Волині. З найдавніших часів до наших днів»[54]. Недоліком цієї роботи є ідеологічна зашореність, поверховість і схематичність викладу матеріалу, що стосується досліджуваного періоду.

Наприкінці 80 – на початку 90-х рр. XX ст. розпочався новий етап у розвитку української історичної науки, викликаний піднесенням національно-визвольного руху, його переможними результатами, проголошенням незалежності України, якісними змінами в українському суспільстві. Об'єктивні потреби державного будівництва зумовили необхідність відходу від учорашніх ідеологічних впливів та утвердження державницьких поглядів на минуле, у тому числі й визвольні змагання середини XVII ст. Спроби науковців розробити концепцію визвольної боротьби (В. Смолій, В. Степанков)[55], трактувати її як буржуазну революцію (М. Брайчевський, С. Заремба)[56],

національно-визвольну революцію із сильними елементами буржуазної (В. Борисенко)[57] чи як Національну революцію (В. Степанков)[58] відкрили перспективу для різнобічного аналізу досліджуваної проблеми.

Вагомий внесок у розвиток сучасних досліджень внесли праці В. Смолія та В. Степанкова. З'ясовуючи суть концепції Національної революції, дослідники велику увагу приділили висвітленню військових дій на Волині, створенню тут інституцій гетьманської влади. Вони звернули увагу на активну підтримку армії Б. Хмельницького волинянами, масовість народних виступів у воєводстві. На основі аналізу обставин, що склалися в різні періоди визвольної боротьби, автори зробили висновки про можливість включення Волині (разом з іншими західними землями України) до складу єдиної національної держави лише в 1648–1649 та 1656–1657 рр. Здачу західного регіону полякам та відступ Б. Хмельницького до Києва вони вважають помилкою гетьмана, пов'язаною з відсутністю завершеної програми державотворення в межах усієї етнічної України. Така програма, на їхню думку, оформилася в 1649 р. і почала реалізовуватися в 1656–1657 рр.[59] Подібну оцінку відступу Б. Хмельницького із західноукраїнських земель зроблено і Я. Федоруком. Разом із цим, історик заперечував помилковість такої стратегії, пояснюючи її потребою річного терміну для відповідної підготовки до утримання гетьманом цих територій[60]. Дослідниця І. Поліщук пов'язує відступ Б. Хмельницького з відсутністю сформованої ідеї єдності українських етнічних земель у 1648 р., через що західний регіон не розглядався гетьманським урядом як сфера його діяльності[61].

Вивченню військових аспектів національно-визвольного руху на Волині сприяла поява тематичних праць[62]. Серед них виділяється дослідження І. Стороженка, у якому розглядаються тактика і стратегія військових походів, особливості битв, що відбувалися на території воєводства[63]. Ігнорування автором багатоманітного неопублікованого фактичного матеріалу та частини опублікованої джерельної бази негативно вплинуло на висвітлення деяких досліджуваних аспектів.

Відзначення в 1991 р. 340-річчя битви під Берестечком стимулювало появу публікацій про цю подію, проведення ряду всеукраїнських науково-теоретичних конференцій. Праці Г. Бухала, І. Свєшнікова, Л. Чучман, Ю. Мицика та інших дослідників поглибили знання

про цю подію та про джерела з її історії[64]. О. Власюк зібрав і описав найновіші публікації про Берестецьку битву[65]. Використання І. Свєшніковим результатів аналізу писемних джерел і археологічних знахідок висвітлювало раніше не відомі особливості цієї битви[66]. Таку ж роль відіграла праця польського історика Р. Романського[67]. Історичні розвідки В. Бачинського, І. Бровчука, В. Грома, Т. Дмитренка, Г. Кобильчака, О. Масного, О. Михайлюка, А. Одинець, І. Пхиденка, О. Поровчука, О. Савчука, П. Сміяна, А. Ткачука, В. Тхора, В. Цибульського, опубліковані в матеріалах регіональних наукових конференцій і збірниках з історії Волині[68], свідчать про намагання поглибити знання про походи українського війська в цей регіон і про учасників тогочасних виступів. Однак компілятивний, нерідко дублюючий характер цих розвідок, уникнення авторами аналізу й синтезу нових, не використаних до цього часу історичних джерел зменшує їх наукове значення. Нещодавня поява історикокраєзнавчих нарисів про Волинь[69] сприяє популяризації історії визвольних змагань середини XVII ст. у цьому краї.

Результати історіографічного аналізу свідчать про неоднаковий ступінь вивченості різних проблем, пов'язаних з історичними подіями у воєводстві середини XVII ст. Найбільш скрупульозно досліджувалися військові операції та битви загальноукраїнського масштабу, що відбувалися в цьому краї. Зокрема, накопичено чимало наукових знань про перебіг битви під Старокостянтиновом 26–27 липня 1648 р.[70], облогу польсько-шляхетських військ у Збаражі 10 липня – 23 серпня 1649 р.[71], Берестецької битви 30 червня – 10 липня 1651 р. Так, остання подія була об'єктом дослідження авторів трьох монографій (І. Каманіна, І. Свєшнікова, Р. Романського), окремого розділу кандидатської дисертації (І. Стороженка), семи наукових конференцій («Берестецька битва в історії України», 1990–1997 рр.), окремих брошур, статей, розвідок[72]. Такий ступінь вивченості дав підстави автору монографії схематично розглянути згадані військові події й зосередити увагу на висвітленні менш досліджених аспектів історії визвольної боротьби на Волині.

Значних зусиль докладено істориками до з'ясування особливостей організації визвольного руху у воєводстві. Зокрема, М. Максимовичем, І. Каманіним, І. Крип'якевичем, В. Сергійчуком доводилось існування та організаційне оформлення Звягельського полку[73]. В. Панашенко виокремила на Волині Звягельський, Гощанський,

Любартівський полки[74]. В. Степанков довів існування на території воєводства чотирьох полків: Звягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського[75]. В. Легкий акцентував увагу на організованості народного руху, існуванні на Волині повстанських загонів[76]. Разом із цим, питання організованості визвольного руху на Волині вивчене недостатньо. Дослідниками не здійснювався статистичний аналіз інформації, здобутої в однотипних джерелах, не враховувався вплив залишків сільського самоврядування, місцевих самоврядних традицій і присутності підрозділів української армії на ступінь організованості волинських повстанців. Результати таких пошуків були нещодавно частково оприлюднені автором монографії[77].

Попередні дослідження дали можливість сформувати загальне уявлення про рівень озброєння українського війська під час визвольних походів на Волинь[78]. Однак історики не приділили належної уваги особливостям озброєння місцевих повстанців, що змушує окремо вивчити це питання на основі аналізу актового матеріалу[79].

Чільне місце в багатьох дослідженнях займало з'ясування проблеми мотивації участі місцевого населення у визвольних змаганнях, співвідношення антифеодального, національного та релігійного напрямків боротьби[80]. Проте внаслідок різних методологічних підходів істориками завищувалася або занижувалася роль окремих напрямків народного руху, що віддзеркалювали мотиви участі в ньому конкретних соціальних груп та впливали на його характер. Праці багатьох істориків утверджують думку про домінування соціального фактора у визвольному процесі[81]. Інші ж дослідники роль цього аспекту невиправдано зменшували[82]. Спроби збалансувати значення всіх напрямків як часток єдиного українського визвольного процесу, відображені у працях М. Грушевського, І. Франка, І. Крип'якевича, В. Веселаго, В. Легкого, В. Смолія, В. Степанкова, Ф. Сисина, М. Брайчевського, А. Смолки та інших дослідників[83], допомогли автору глибше вникнути в суть цього питання[84].

Аналіз історіографічної спадщини засвідчив значні розходження в оцінках планів Б. Хмельницького щодо Волині та його ставлення до боротьби місцевих жителів[85]. Багатьом історикам не вдалося уникнути тенденційних висновків. До таких належать історіографічні гіпотези про свідоме стримування Б. Хмельницьким суспільних змін, декларативну підтримку народного руху, «експлуататорську»

сутність політики цього українського діяча, який нібито відображав інтереси виключно козацької старшини[86].

Складається враження, що більшість критичних оцінок політики Б. Хмельницького щодо західноукраїнського регіону викликані застосуванням надуманих пізніше еталонів програм та вимог до народного вождя, незважаючи на те, що той діяв у конкретно-історичних умовах середини XVII ст. Тому виникла потреба скрупульозного вивчення історичних джерел та переосмислення на цій основі складників розглядуваної проблеми[87].

Сучасні українські історики звернули увагу на незадовільний стан дослідження наслідків національно-визвольної й соціальної боротьби[88]. Попередні спроби висвітлення цієї важливої проблеми зводилися до тверджень про значні людські та матеріальні втрати на Волині[89]. Суттєві розбіжності щодо оцінок масштабів демографічних втрат[90] вимагали об'єктивного аналізу становища, яке склалося на Волині після поразки визвольних змагань. Ученими не були з'ясовані основні фази і фактори демографічного спаду, зміни в соціальній стратиграфії. Матеріали податкових реєстрів, систематизовані М. Владимирським-Будановим, використовувалися лише для з'ясування демографічного становища. При цьому не зверталась увага на застереження І. Каманіна, О. Барановича і М. Крикуна про обмеженість можливостей одержання об'єктивної інформації щодо масштабів людських втрат на Волині лише на основі податкових документів[91]. При оцінці обсягів матеріальних втрат окремі історики допускали категоричні судження, не вдаючись до комплексного вивчення джерельної бази[92]. Робилися спроби з'ясувати деякі особливості розвитку фільваркових господарств після визвольної епопеї, загострювалася увага на необхідності спеціальних досліджень наслідків визвольних змагань у регіонах[93]. Такий стан історичної науки спонукав до всебічного аналізу джерельної бази, пошуків нових методологічних підходів до її опрацювання, статистичної обробки наукової інформації та моделювання процесів, які відбувалися на Волині під впливом визвольної боротьби 1648–1657 рр. Результати цих пошуків були оприлюднені автором нещодавно у спеціальних публікаціях[94].

Крім того, значна частина питань, що стосуються розглядуваної проблеми, залишилася поза увагою історичної науки. Зокрема, попередниками не було з'ясовано діалектики історичних подій 1648–1659 рр. на Волині, не продатовано основних етапів, не визначено

істотних рис, особливостей і вирішальних факторів боротьби на цих етапах. Вивчення динаміки розгортання визвольного руху на Волині хибувало однобокістю джерельної бази, відсутністю комплексного підходу до з'ясування розглядуваних явищ. За винятком В. Легкого, який намагався визначити напрямки досліджень визвольної боротьби волинян[95], історики не спрямовували зусилля на вивчення питань про склад учасників, спрямованість, організацію, озброєння, особливості та головні чинники розмаху визвольного руху середини XVII ст. на Волині. Проблеми характеру визвольного руху, місця Волині в планах українського уряду, наслідків подій 1648–1659 рр. розглядалися лише в контексті дослідження загальнонаціонального процесу, не залишаючи помітного сліду на вивченості проблем історії Волинського воєводства. Останнім часом автору вдалося оприлюднити частину наукових результатів, отриманих у процесі дослідження найменш вивчених питань Національної революції в цьому краї.

У ході історіографічного аналізу було опрацьовано понад 420 наукових праць і розвідок, перевірено достовірність тверджень, гіпотез і результатів аналізу попередниками джерельного матеріалу про визвольні події 1648–1659 рр. на Волині. Це дало підстави для висновків, що нинішній стан історіографії досліджуваної проблеми характеризується такими ознаками:

– відсутність наукових спроб комплексного дослідження визвольної боротьби 1648–1659 рр. у воєводстві як невід'ємної частини національних змагань середини XVII ст.;

– принагідне вивчення більшістю дослідників наукових проблем, пов'язаних з історією визвольного руху на Волині, викликане спробами відтворити цілісну картину подій середини XVII ст. в Україні без всебічного вивчення їх розвитку в основних українських регіонах та дотеперішньою невизначеністю провідних наукових центрів України щодо спрямування дослідницьких зусиль на вивчення регіональних особливостей визвольних змагань і перетворення цього напрямку на один із пріоритетних векторів наукових пошуків;

– відображення різноликих ідеологічних нашарувань, типових для державних утворень, у складі яких перебували українські землі, незацікавленості цих утворень у дослідженні особливостей розвитку українського визвольного руху в основних українських

регіонах та інших питань, що відносяться до першої спроби українського державотворення в XVII ст.;

– відносна вивченість попередниками питань про розгортання в краї воєнного протиборства (маршрутів походів української армії, битв біля Полонного, Старокостянтинова, Берестечка), деяких ступенів організації народного руху (формування полкових утворень), мотивації учасників, характеру, впливу загальнонаціональних здобутків і втрат на перебіг визвольної боротьби у Волинському воєводстві тощо;

– дотеперішня недостатність вивченості діалектики розвитку, періодизації, складу учасників, спрямованості, організації, характерних рис на кожному з визвольних етапів, головних факторів розмаху, взаємозв'язку і взаємовпливу виявлених напрямків боротьби, місцевих і загальнонаціональних чинників тощо;

– початок систематичного, цілеспрямованого дослідження автором цієї монографії історії національно-визвольного й соціального руху середини XVII ст. та оприлюднення одержаних наукових результатів про зміст і особливості джерельної бази, характер досліджуваних подій, організаційні форми народного руху, рівень озброєння і воєнної тактики місцевих повстанців, роль і співвідношення напрямків боротьби, основних чинників, що вплинули на її розмах і перебіг у часи найвищого піднесення та запеклого відстоювання визвольних здобутків, а також політичних, демографічних, соціальних і економічних наслідків визвольного процесу на Волині.

Виділені історіографічні особливості визначили напрямки монографічного дослідження, змусили зосередити увагу на з'ясуванні та висвітленні найменш вивчених і найбільш гостродискусійних проблем, що стосуються досліджуваної теми.

Характеристика джерел

Виявлення, публікація й вивчення джерельної бази з історії визвольної боротьби середини XVII ст. на Волині має свою цікаву історію, нещодавно частково відтворену автором разом із професором В. Грабовецьким у тематичній публікації[96].

Одними з перших опублікованих матеріалів, що торкалися визвольних подій 1648–1659 рр. на Волині, стали наративні (розповідні) джерела. Публікацією в 1839 р. Львівського літопису (автор –

Михайло Гунашевський), у якому міститься інформація про початок визвольної боротьби у краї[97], розпочався перший етап оприлюднення джерел. У 1846 р. О. Бодянський видав «Літопис Самовидця» (автор, вірогідно, Роман Ракушка-Романовський) – важливе джерело історичних знань про визвольну місію української армії на Волині під час її походу в 1648 р. та про події під Збаражем (1649) і Берестечком (1651)[98]. Помітним вкладом у накопичення джерельної інформації стало видання в 1853 р. у Києві поеми Самуїла Твардовського «Громадянська війна...» У віршованій формі хроніст описав бої під Старокостянтиновом (1648), Збаражем (1649) та Берестечком (1651)[99].

Важливу роль в опублікуванні досліджуваної джерельної бази відіграла Київська археографічна комісія, яка розпочала свою діяльність у 1843 р. Члени комісії здійснили археографічні експедиції у Кременець, Почаїв, Луцьк, Володимир-Волинський, Ратне, Полонне та інші волинські центри визвольної боротьби середини XVII ст., а результати дослідницької роботи були відображені в першому багатотомному (серійному) виданні «Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов». Перше видання (у чотирьох томах), підготовлене до друку М. Іванішевим, вийшло в 1845–1859 рр., а друге, впорядковане О. Левицьким (у трьох томах), – у 1897–1898 рр.[100] Події української історії середини XVII ст. відображені у джерелах, опублікованих у третьому відділі 1-го (1647–1649), 2-го (1650–1651), 3-го (1652–1660) та 4-го (1660–1664) томів. У першому томі нараховується 30 документів з історії Волині 1648–1649 рр. Вони висвітлюють місця дислокації польських військ, бої української армії й визволення Старокостянтинова, Острога, Луцька, Клевані, Олики, Рівного, Гощі, Тучина в 1648 р., облогу Збаража (1649), місцеві повстанські акції, подорож польських комісарів для переговорів у січні-лютому 1649 р., відхід українських військ із Волині в червні 1649 р. У 2-му томі опубліковано 3 документи, що змальовують труднощі походу польського війська з-під Берестечка в 1651 р. 3-й том містить 2 документи – листи Б. Хмельницького, в яких відображене становище у воєводстві досліджуваного періоду.

Одним із вагомих здобутків історіографії на початковому етапі накопичення джерел стало видання в 1855 р. хроніки В.-Я. Рудавського під назвою «Польська історія від смерті Владислава IV до Олівського миру»[101]. Автор хроніки досить детально висвітлив тодішні події, включаючи битву під Берестечком.

Значну питому вагу у джерелознавстві історії Волині 1648–1659 рр. мають матеріали, опубліковані в томах 3, 8, 10 п'ятнадцятитомної серії джерел «Акты Юго-Западной России», що видавались із початку 60-х рр. XIX ст. Петербурзькою археографічною комісією[102]. У 3-му томі серії (1861), випущеному за редакцією М. Костомарова та П. Куліша, надруковано 21 документ про події, що відбувалися в 1648–1652 рр.: визволення українськими військами Полонного, присутність у краї козацьких загонів на початку 1649 р., вигнання їх поляками в лютому з Острога, а в червні – зі Звягеля, облогу Збаража, пограбування татарами волинських міст після укладення Зборівського договору, битву під Берестечком, дислокацію польських військ у Володимирі в 1652 р. та інші. Три документи, вміщені у 8-й том його впорядником М. Костомаровим (1875), доповнюють знання про українсько-польські взаємини, захоплення поляками Звягеля в 1649 р. та зосередження на Волині королівських військ у 1653 р. У документах, опублікованих у 10-му томі, підготовленому до друку Г. Карповим (1878), відображено історичну інформацію про зосередження польських військ, розгром татарами польського військового підрозділу між Острогом і Звягелем, рейд розвідувального козацького загону в районі Корця – Дубна та інші події, які відбувалися у воєводстві в 1654 р.

Помітним вкладом у розвиток вітчизняної історіографії стало видання в 1878 р. перекладу хроніки Натана Ноти Ганновера («Jawen mezulah» / «Безодня»), уперше опублікованої ще в 1653 р. у Венеції. Автор-очевидець розповів про події 1648 р. на Волині (захоплення українськими військами Полонного, Заслава, Острога, Старокостянтинова, панічну втечу польської і єврейської верхівки, повстанські акції в Луцьку, Кременці, Володимирі)[103]. Текстуально близьким до цього твору є «Лихоліття» Єгошії бен Давіда («Zojk haitim»), у російському перекладі – «Бедствия времен» (переклад М. Берліна, 1859 р.), та твір у перекладі В. Антоновича, виданий у 1868 р.[104]

Окремі документи з історії Волині досліджуваного періоду було опубліковано наприкінці XIX ст. у 2-му томі тритомника «Акты Московского государства», упорядкованого М. Поповим[105]. Ці джерела стосуються перебігу битви під Берестечком у 1651 р. та дислокації у краї польських військ у 1653 р.

Найвищим досягненням джерелознавства цього етапу справедливо вважається видання Київською археографічною комісією

«Архива Юго-Западной России» (Архив ЮЗР) у 35 томах, 38 книгах. Документи, що торкаються подій середини XVII ст. на Волині, сконцентровані в частині 2, томах 1, 2; частині 3, томах 4, 6; частині 5, томі 1; частині 6, томі 1; частині 7, томах 2, 3[106]. Постанови та інструкції волинської шляхти, які були опубліковані в 1-му (1861) і 2-му (1888) томах другої частини, підготовлених до друку М. Молчановським і М. Юзефовичем, суттєво поповнили джерельну базу про позицію панівної верхівки, становище в таборі Речі Посполитої, політичні, соціально-економічні та демографічні наслідки досліджуваних подій. 1-й том частини п'ятої (1869), який вийшов під заголовком «Акти про міста», вміщує грамоти польського короля Яна Казимира Луцьку, Ковелю, Володимиру (відповідно за 1649, 1650, 1652 рр.), у яких простежується політика заграваання вищої виконавчої влади з волинськими міщанами задля їх утихомирення й відновлення впливу Речі Посполитої у воєводстві. У 1-му томі шостої частини «Архива ЮЗР» (1876) опубліковано 10 документів, які стосуються становища та боротьби волинського селянства в 1649–1655 рр. Різноманітний фактичний матеріал, що характеризує особливості соціально-економічного розвитку досліджуваного регіону в XVI–XVII ст., опубліковано у сьомій частині «Архива ЮЗР» під назвою «Акти про заселення Південно-Західної Росії». У 2-му томі цієї частини (1890) упорядковані статистичні матеріали про сплату подимного податку жителями кожного із трьох повітів у 1648–1651, 1653, 1655, 1657–1658 рр. Згрупування упорядниками відомостей актових книг гродських судів у дані зведених таблиць значно полегшує аналіз соціально-економічних, політико-фінансових і демографічних процесів на Волині в ці роки.

Таке ж інформаційне підґрунтя закладене в дані про переписи населення Волинського воєводства в 1660– 1679 рр., опубліковані в 3-му томі сьомої частини (1905). 7 документів (листи, щоденники, зізнання свідків), які були включені в 6-й том третьої частини впорядником М. Молчановським (1908), поповнили джерельну базу про Берестецьку битву та інші події досліджуваного періоду. Найбільше документів з історії визвольної боротьби середини XVII ст. на Волині зібрано в 4-му томі третьої частини «Архива ЮЗР», підготовленому до друку І. Каманіним (1914). Із 289 документів, що увійшли до цього тому, 212 можна віднести до теми дослідження. Основну тематичну групу цього збірника складають джерела, в яких

відображені прояви, форми і методи антифеодальної, національно-визвольної та національно-релігійної боротьби волинян, склад її учасників. Багато документів віддзеркалюють дії українських військ, окремих козацьких загонів на Волині, визволення Чарторийї, Полонного, Заслава, Межиріча, Корця, Острога, Гощі, Володимира, Кременця, Дубна, Луцька та інших міст і сіл Волині, облогу Збаража тощо. Окрему тематичну групу становлять документи про економічні, фінансові й демографічні наслідки боротьби у воєводстві. Ряд документів збірника містить важливу інформацію про позицію волинської шляхти під час досліджуваних подій, спустошливі наслідки татарських набігів у 1649–1653 рр. Варто зазначити, що, незважаючи на плідне використання матеріалів збірника багатьма істориками, вони не перестають бути унікальною джерельною базою для здобування нових знань про Українську національну революцію.

Помітну роль у розширенні доступної джерельної бази відіграла публікація в останній чверті XIX ст. перекладів польських джерел. Так, у 1882 р. був опублікований російський переклад щоденника Станіслава Освенціма – польського шляхтича, секретаря коронного гетьмана С. Конецпольського (у Польщі виданий лише в 1907 р.)[107]. Використавши широке коло доступних йому офіційних документів, автор щоденника детально описав Берестецьку битву, події, що їй передували, дав багато достовірної інформації про повстанські акції на Волині. У 1896 р. К. Мельник переклала й видала російською мовою частину мемуарів офіцера польської армії Богуслава Маскевича про події 1643–1649 рр., написаних у вигляді щоденника (мемуари кількаразово публікувалися польською мовою у XIX ст., а повний текст був виданий у Польщі в 1961 р.)[108]. Оскільки перекладена частина охопила опис автором мемуарів подій, що відбувалися на Волині з 6 липня до 5 серпня 1648 р., включаючи й військові операції українських і польських військ під Старокостянтиновом напередодні Пилявецької битви, публікація стала важливим джерелом з історії воєнних дій досліджуваних часів.

На початку XX ст. Віленською комісією для розбору давніх актів було опубліковано окремі документи, які свідчать про багаторазові татарські набіги на Волинь у 1654 р.[109] Чільне місце серед джерел посідає також донесення папського нунція Іоана Торреса, віднайдене В. Антоновичем у ватиканському архіві й опубліковане в другому випуску «Збірника статей і матеріалів» Київської археографічної

комісії (1916). У повідомленнях І. Торреса в Рим щодо подій у Польщі вкраплено історичну інформацію про визволення українськими військами Старокостянтинова й Острога в 1648 р., сутички під Заславом і про Збаразьку облогу 1649 р.[110]

На західноукраїнських землях, які перебували у складі Австро-Угорщини, провідну роль у формуванні доступної джерельної бази відіграло тоді Наукове товариство ім. Т. Шевченка, утворене у Львові в 1892 р. Документи з історії Волині були впорядковані С. Томашівським і опубліковані у 4–6-му томах «Жерел до історії України-Руси», що стали основним археографічним виданням цього Товариства[111]. Серед цих опублікованих джерел особливу наукову вартість мають листи писаря львівського магістрату С. Кушевича та монастирські записки, що відобразили визволення повстанцями Полонного, Старокостянтинова, Збаража, Острога, Дубна, Заслава і Луцька, перебіг Збаразької облоги, Берестецької битви та інші визвольні події у Волинському воєводстві. На сторінках «Записок наукового товариства ім. Шевченка» було надруковано вже згадуване дослідження І. Франка «Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах», яке супроводжувалося публікацією 42 пам'яток польської публіцистики середини XVII ст.[112] На основі аналізу частково опублікованих віршів польських авторів І. Франко простежив розгортання червневого (1649) польського наступу під Заславом. Крім того, він опублікував віршовану розповідь про події біля Збаража та інші матеріали.

Об'єктивна оцінка шляхів і напрямків започаткування основ джерельної бази з історії Волині в часи Української національної революції неможлива без урахування археографічних здобутків польських дослідників першої третини XIX – початку XX ст. Першим із польських фундаментальних видань, пов'язаних із досліджуваною проблематикою, став щоденник великого канцлера литовського Альбрехта Станіслава Радзивілла, випущений під назвою «Спогади про публічні справи в Польщі» Е. Рачинським у 1839 р. Матеріали щоденника висвітлили на події, що відбувалися під Острогом, Корцем, Полонним, Заславом, Дубном, Острополем, Оликою в 1648–1649 рр. та Берестечком у 1651 р.[113] У 40–50-х рр. XIX ст. археографи Е. Рачинський і К. Вуйчицький незалежно один від одного видали окремі частини хроніки учасника Берестецької битви Веспасіана Коховського «Польські аннали від смерті Владислава IV» (1840, 1846, 1859)[114]. Використані автором хроніки «летючі

листки», численні документи королівської канцелярії значно розширили джерельну базу визвольних подій на Волині. Важливі джерела про воєнні дії 1649 і 1653 рр. були опубліковані археографом А. Грабовським у 1-му томі «Старожитностей...» у 1840 р. Пізніше цей же дослідник видав двотомний збірник листів «Рідні спогади...», у яких також міститься дуже важлива історична інформація про події 1648–1651 рр. у Волинському воєводстві[115].

Хід Збаразької облоги та Берестецької битви відображено в мемуарах Миколая Ємйоловського, опублікованих у Львові в 1850 р.[116] У 1853 р. К. Вуйчицьким було видано «Літописець...» Й. Єрлича, де знаходимо інформацію про облогу Збаража, бої під Берестечком, ціни на продовольство, голод, випадки канібалізму на Волині в 1651 р., плюндрування татарами краю в 1653, 1655 рр., захоплення козаками Корця в 1655 р.[117]

Чи не найбільшим здобутком тодішньої польської археографії вважається публікація А. Гельцелем одного з рукописних збірників шляхтича Я. Міхаловського (1864)[118]. Із 355 документів, включених до збірника, близько 90 стосуються теми нашого дослідження. У цих джерелах зафіксовано бої між українськими й польськими військами біля Чарторийї, Полонного, Старокостянтинова, Заслава, Гощі, Острога, Клевані, Луцька, Олики та Рівного в 1648 р., маршрут польських комісарів 1648–1649 рр., облога Збаража, народні повстання в 1649 р. та інші історичні події, що відбувалися у воєводстві в 1648–1655 рр.

У 1869 р. історик К. Шайноха опублікував у додатках до своїх досліджень першоджерела, виявлені у львівських архівах[119]. Переважна більшість із 12 оприлюднених ним документів, що торкаються історії Волині досліджуваних часів, висвітлює дії підрозділів польської армії на південь воєводства.

Таким чином, упродовж першого етапу археографічних досліджень, який тривав від початку другої третини XIX ст. до початку Першої світової війни, українськими, російськими та польськими дослідниками було опубліковано значну частину збереженої джерельної бази. Незважаючи на відому тенденційність історіографічних висновків, джерелознавцями тоді було закладено міцні підвалини для наукових знань про перебіг подій середини XVII ст. на Волині.

Натомість упродовж двох наступних десятиліть упорядкування й опублікування джерел, що стосувалися визвольної боротьби українського народу в середині XVII ст., не практикувалось. Першим

кроком у напрямку розширення доступної джерельної бази мало стати видання Інститутом історії України 3-го тому із серії «Історія України в документах і матеріалах», який вийшов у 1941 р. під назвою «Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654)»[120]. Однак виявилося, що всі з 13 опублікованих джерел про події 1648–1651 рр. на Волині вже публікувалися раніше, а упорядниками не було введено в науковий обіг жодного з невідомих раніше документів на досліджувану тематику.

Ґрунтовніше було підготовлено документальний збірник «Возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали в трьох томах», надрукований у 1954 р.[121] Матеріали, що стосуються визвольних подій на Волині, уміщено в 2-му і 3-му томах. Загалом таких документів – 49, а 16 із них публікувалися вперше. Повторно опубліковані документи запозичено з «Актів ЮЗР» та інших публікацій джерел другої половини XIX – початку XX ст. Більшість джерел містить інформацію про воєнні дії козацьких загонів на Волині, втечу шляхти з маєтків, повстанські акції волинян, каральні польсько-шляхетські експедиції, напади татар тощо. Крім того, у 1954 р. було видано анотований покажчик рукописних матеріалів Львівської наукової бібліотеки АН України, складений Т. Козачук за участю В. Бандури й К. Гебултовського[122]. Упорядниками названо близько 110 джерел про народну боротьбу середини XVII ст. на Волині, що зберігались у бібліотечних фондах. Описано також 30 документів про битву під Берестечком, 24 – про селянські та міщанські виступи.

У 1961 р. вийшла збірка джерел «Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657» за редакцією І. Крип'якевича та І. Бутича[123], у якій вміщено 15 документів, що торкаються досліджуваної теми. 5 із них опубліковано вперше, усі інші були введені в науковий обіг раніше. Крім універсалу Б. Хмельницького з Острога (1648) та тексту умов перемир'я 1649 р., усі згадані документи є листами українського гетьмана до різних адресатів у Росії й Польщі. У них конкретизуються деякі особливості облоги Збаража, результати українсько-польських переговорів у Переяславі, позиції українського уряду в міжконфесійних взаєминах, хід військових операцій 1654 р. У 1965 р. Як доповнення до згаданого вище тритомника «Возз'єднання України з Росією...» було опубліковано збірник джерел «Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.»[124]

До нього було включено частину документів, виявлених польськими вченими. Із 300 опублікованих документів 93 так чи інакше стосуються історії Волині середини XVII ст. Усі вони створені в таборі Речі Посполитої. У більшості з них відображаються військові дії 1648–1651 рр. на території воєводства, підтримка жителями козацьких загонів, каральні польсько-шляхетські експедиції, спустошення краю. Незважаючи на походження, інформація в цих документах здебільшого відзначається високим ступенем достовірності.

У 70-х рр. XX ст. українськими джерелознавцями було перевидано Львівський літопис (О. Бевзо, 1970), «Літопис Самовидця» (Я. Дзира, 1971)[125]. У 1979 р. завдяки Ю. Мицику побачили світ уривки «Кройніки о землі Полской» Феодосія Софоновича, у третій частині якої її автор згадав про визволення в 1648 р. Полонного та описав битву під Берестечком[126].

Наприкінці 70-х рр. польські джерелознавці видали «Автобіографію» Богуслава Радзивілла, написану в 1666 р.[127] У зв'язку з тим, що мемуарист належав до командування польського війська під Берестечком, поява його спогадів значно розширила коло достовірних джерел про військові акції 1651 р.

У збірнику документів і матеріалів, виданому до 900-річчя Луцька в 1985 р.[128], було надруковано два документи, що відносяться до теми дослідження і вже публікувалися раніше: лист про захоплення козаками Острога, Луцька, Олики, Клевані в 1648 р. та лист Б. Хмельницького про перемогу над поляками під Луцьком у 1654 р. У 80-х рр. декілька документів з історії Волині досліджуваного періоду виявив і опублікував Ю. Мицик. У них відображено деякі характерні риси походів українського війська в 1648 і 1655 рр. Серед інших джерел, опублікованих у той час цим дослідником, – німецькі «летючі листки» та інші документи про Берестецьку битву[129].

Отже, упродовж 20–80-х рр. XX ст. опублікована частина джерельної бази продовжувала накопичуватись. Незважаючи на те, що багато публікацій джерел лише відтворювали археографічні здобутки попереднього етапу, поява фундаментальних джерелознавчих видань, у яких, поряд із неопублікованими, друкувались опубліковані документи, сприяла систематизації джерелознавчої бази, зробила її доступнішою для досліджень.

Упродовж десятиліття, що минуло після проголошення незалежності України, джерельна база з історії Волині досліджуваного

періоду поповнювалась завдяки невтомним пошукам українського джерелознавця Ю. Мицика. В опублікованій ним добірці 35 архівних джерел (листів польських шляхтичів, датованих 1648 р.) про національно-визвольні події середини XVII ст. 11 документів торкаються розгортання боротьби на Волині[130]. Незважаючи на походження, вони містять чимало об'єктивної інформації про ситуацію у Старокостянтинові, Луцьку, Вишневці, Полонному, Острозі, Олиці, Клевані, Чарторії, Лабуні, Гощі, Збаражі, Ямполі та інших місцевостях воєводства.

У 1999 р. у серії «Monumenta historica res gestas Europae orientalis illustrantia. Fontes XV–XVII saes» («Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст.») було опубліковано книгу Руської (Волинської) метрики з коронної канцелярії за 1652–1673 рр. (т. 5 серії), укладену П. Кулаковським[131]. У чотирьох документах відображено визвольні події на Волині. Серед них – позови до Люблінського Головного трибуналу шляхтичів С. Корчмінського, Б. Гораїна, керівників бернардинського і єзуїтського монастирів Луцька на луцьких міщан щодо відшкодування збитків, завданих під час визвольних акцій 1648 р.

Здобутком сучасної археографії стало видання Ю. Мициком і В. Цибульським збірника документів «Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали» (1999)[132]. Серед 95 опублікованих джерел переважають листи польських воєначальників, рядових шляхтичів, секретарів, які подавали інформацію до Варшави про перебіг боїв, політичну ситуацію в Україні тощо. Представлено у збірнику також наративні пам'ятки (уривки з хронік, щоденників, мемуарів), матеріали судово-адміністративних органів воєводства (скарги шляхтичів, протокол допиту полоненого), документи російського (відписки, записи розмов, вістових листів) та українського походження (листи Б. Хмельницького, полковників М. Кривоноса, Г. Яцкевича та М. Тиші за 1648–1649 рр., гетьмана І. Виговського за 1657 р.). Поряд із 21 уперше опублікованим документом, до збірника увійшли 74, які були введені в науковий обіг раніше. Потребу повторного опублікування джерел упорядники пояснили бібліографічною рідкістю попередніх збірників документів, їхньою недоступністю для широкого загалу. Археографічний рівень збірки знижує те, що до архівних матеріалів віднесено 8 документів, опублікованих раніше. Однак, незважаючи на ці

огріхи, поява збірника є важливим досягненням теперішнього етапу формування джерельної бази з історії визвольної боротьби на Волині в середині XVII ст.

Отже, упродовж понад півторасотлітнього розвитку археографія накопичила значну кількість документів, що відображають окремі сторони досліджуваної проблеми. Дослідники виявили й опублікували близько 600 документальних (актових), наративних (оповідних, розповідних, описових) пам'яток (літописів, хронік, щоденників, мемуарів, історичних творів іноземних авторів, матеріалів усної народної творчості), листів (епістоляріїв). Джерелознавцями з'ясовано походження, особливості й закономірності формування джерельної бази з історії Української національної революції, досліджено її склад, структуру, об'єктивність відображення дійсності окремими групами пам'яток[133]. У зв'язку із цим відпадає потреба повторень якісних характеристик джерел, які використовувались у ході даного дослідження.

Разом із цим, варто згадати, що довелося витратити чимало зусиль для встановлення структури реальної джерельної бази про визвольні події середини XVII ст. на Волині. Унаслідок опрацювання архівних фондів виявилося, що джерельна база не вичерпується опублікованими матеріалами. Тому, поряд із вивченням історіографічно й археографічно засвоєних пам'яток, автором приділялась належна увага аналізу тієї її частини, яка ще не була введена до наукового обігу. Декілька таких виявлених і опрацьованих архівних документів вдалося нещодавно опублікувати[134].

Для монографічного дослідження важливе інформаційне значення мала розпорядча документація органів державної влади України і Речі Посполитої, матеріали поточного діловодства й дипломатичного характеру, матеріали станово-представницьких органів і документи судово-адміністративних установ – гродських, земських, магістратських, ратушних. Вони зберігаються в архівосховищах та рукописних відділах бібліотек України й зарубіжжя. В Україні найбільша їх кількість зосереджена у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: справах Баворовських, Оссолінських, Сапєгів[135]. Багато джерел зібрано в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ). Тут зберігається частина волинських актових книг 1648–1657 рр.: Володимирського, Луцького і Кременецького гродських судів, Ковельського й Дубенського

магістратів, Володимирського й Луцького земських судів і міських ратуш Волинського воєводства[136], які були вибірково опубліковані у згаданих вище збірниках: «Архив ЮЗР», «Документы об освободительной войне...», «Волинь в роки Визвольної війни...» Ю. Мицика й В. Цибульського та ін.

Привертає увагу те, що в неопублікованих матеріалах згаданих гродських і земських судів, магістратів і ратуш, листах фонду 1230, копіях документів з архівів Польщі, Угорщини й Румунії у фондах КМФ–15 та 2227 є чимало цінної історичної інформації про досліджувані події[137].

Автором у процесі монографічного дослідження використовувалися також матеріали Архіву Інституту історії України НАН України та Інституту рукопису Центральної бібліотеки України НАН України ім. В. Вернадського[138].

Важливі джерельні матеріали зберігаються в польських архівних установах: Архіві головному актів давніх (Варшава), Воєводському державному архіві (Гданськ і Краків) та фондах відділів рукописів бібліотеки Польської академії наук (Краків, Курнік), Національного інституту ім. Оссолінських (Вроцлав), Ягелонського університету (Краків), Музею Чарторийських (Краків). Копії значної частини цих матеріалів зібрані в українських архівосховищах і були проаналізовані автором.

Помітне місце у структурі джерельної бази монографічного дослідження зайняли документи та матеріали, опубліковані у збірниках, що згадувалися в археографічному огляді: «Акты Московского государства», «Акты ЮЗР», «Архив ЮЗР», «Памятники, изданные для разбора древних актов», «Жерела до історії України-Руси», «Історія України в документах і матеріалах», «Документи Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.)», «Воссоединение Украины с Россией», «Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.», «Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали», а також публікації археографів А. Гельцеля, М. Балінського, А. Грабовського, К. Вуйчицького, К. Шайнохи, Ю. Мицика та ін.

Важливу фактологічну інформацію про досліджувані події було одержано в результаті аналізу змісту літописів, хронік, щоденників, мемуарів і творів іноземних авторів. Серед них виділяються насиченістю достовірними фактами щоденники польських і українських

шляхтичів (А. М'ясковського, В. М'ясковського, анонімних авторів). Важливу роль у відтворенні історичної дійсності середини XVII ст. відіграв також аналіз мемуарної спадщини М. Ємйоловського, Й. Єрлича, Б. Маскевича, С. Освенціма, А. Радзивілла, Н. Ганновера, літописів Самовидця, Ф. Софоновича, М. Гунашевського, Г. Грабянки, С. Величка, хронік В. Коховського, В.-Я. Рудавського, С. Твардовського та інших.

У процесі дослідження було проаналізовано зміст 350 документальних (актових) матеріалів, 210 листів. 55 історичних фактів почерпнуто в літописах, хроніках, мемуарах, історичних творах іноземних авторів XVII ст. Розглянуті вище здобутки археографії та успіхи джерелознавства у вивченні всього комплексу пам'яток з історії українських визвольних змагань середини XVII ст. позбавляють сенсу аналіз використаних джерел. Тому варто згадати тільки про деякі особливості дослідженої джерельної бази, що вимагали критичного підходу до багатьох документів та обережності при формуванні наукових висновків.

Перш за все, привертає увагу помітна кількісна перевага джерел польсько-шляхетського походження над джерелами, створеними українською стороною. Ці пам'ятки нерідко залишаються єдиним носієм історичної інформації про воєнні дії, розгортання визвольного руху, особливості та наслідки досліджуваних подій. Неврахування того, що їхні автори переважно перебільшували воєнні успіхи збройних сил Речі Посполитої, занижували здобутки української армії, перекручували причини народних виступів і замовчували насильства польських військових підрозділів та офіційних владних чинників, могло б призвести до суттєвого спотворення історичної дійсності. Часто в таких документах фіксувалися неперевірені чутки, а в шляхетських скаргах виразно простежується корислива мета скаржників.

Крім того, у судових скаргах, що складають левову частку джерел про народні виступи 1648–1652 рр., відобразились лише ті дії повстанців, які спрямовувалися супроти сусідньої шляхти. Неврахування особливостей цих документів, їхнього прямого призначення призвело б до формування хибного враження про відсутність проявів визвольної боротьби в маєтках, які належали скаржникам. У зв'язку з тим, що серед цих скарг не траплялося судових позовів на дії підданих волинських магнатів, могло б скластися таке ж

враження про ситуацію у великих землеволодіннях, де проживала значна кількість населення.

Джерелознавчий аналіз показав, що спроби з'ясувати розгортання тут народної боротьби на основі актового матеріалу без урахування становища волинської князівської верхівки, яка стояла над шляхетським правовим полем і мала можливість самостійно здійснювати репресивні заходи й судилища, були б заздалегідь приречені на невдачу. Причини, хід і наслідки каральних експедицій С. Корецького, А. Радзивілла, В.-Д. Заславського, І. Вишневецького в документах такого типу не могли бути відображені. Це ж частково стосується значної кількості середніх і дрібних землевласників, які здійснювали самосуди над своїми підданими і скаржилися лише на дії тих селян чи міщан, котрі залежали від їхніх сусідів.

Доводилося враховувати й те, що значна кількість повстанських виступів не могла бути оскарженою через загибель або відсутність шляхти в маєтках упродовж тривалого періоду. Вірогідно також, що частина панівної верстви вважала судову тяганину безперспективною у зв'язку з обезлюдненням і спустошенням краю. Збереглися лише окремі актові документи про події у Кременецькому повіті. У Луцькому та Володимирському повітах, незважаючи на задовільну збереженість, ці матеріали, з огляду на вищезгадані особливості, лише частково відображають розмах визвольної боротьби в середині XVII ст.

Відсутність джерел про плани й вимоги соціальних груп, які були рушіями визвольного процесу, змушує вдаватися до припущень, що ґрунтуються на конкретних діях учасників народних виступів. А у зв'язку із втратою матеріалів Генеральної військової канцелярії, гетьманського архіву, архівів полкових канцелярій, літературно-публіцистичних творів, щоденників і мемуарів тогочасної української еліти на основі так само обґрунтованих здогадок доводилося робити припущення щодо ставлення уряду Б. Хмельницького до визвольного руху на Волині. При цьому зіставлялися висловлювання, дипломатичні заяви, документальні твердження з конкретними заходами, договірними вимогами, політичними та військовими кроками Б. Хмельницького.

Спроба об'єктивної оцінки показників подимних реєстрів 1648, 1649, 1650, 1651, 1653, 1655–1658 і 1662 рр. вимагала нових наукових підходів і призвела до їхнього використання як невичерпного історичного джерела про фінансово-економічне становище та демографічну ситуацію в державі.

Завершуючи археографічний огляд, варто висловити кілька узагальнюючих міркувань про стан першоджерел та відображення в них історичної дійсності:

– реально існуюча джерельна база складається з опублікованої й архівної, відзначається порівняно задовільною збереженістю, домінуванням частини документів, уведених до наукового обігу, та інформаційною насиченістю, що дає змогу виявити й дослідити динаміку розгортання визвольної боротьби, її характер, рушійні сили, напрямки, організаційні форми, методи, рівень озброєння та інші сторони досліджуваного об'єкта;

– за змістом документів, найбільш наповненою історичними фактами продовжує залишатись та частина джерельної бази, яка відобразила перебіг воєнних операцій, українських і польських походів, рейдів окремих армійських і повстанських загонів, великих битв (під Старокостянтиновом[139], Збаражем[140], Берестечком[141]), а також селянських і міщанських виступів у Луцькому та Володимирському повітах;

– діалектику й особливості боротьби місцевого населення найповніше відтворюють актові матеріали (добре збережені в Луцькому й Володимирському повітах і, в основному, втрачені у Кременецькому повіті), які спонукали до обережності при формуванні наукових висновків з огляду на походження й характер цих документів;

– польсько-шляхетське походження переважної більшості виявлених актових матеріалів, листів, хронік, мемуарів та історичних творів, що сформували джерельну основу монографічного дослідження, вимагає критичного аналізу і продовження пошуку документів і матеріалів, створених українською стороною;

– велику питому вагу серед досліджуваних пам'яток мають подимні реєстри кінця 40-х – початку 60-х рр. XVII ст., які стали основним історичним джерелом для вивчення реальних економічних та демографічних наслідків тривалої кровопролитної борні на Волині;

– джерельна база з історії Волині досліджуваного періоду не вичерпується опублікованими раніше та нещодавно виявленими історичними джерелами. Опрацювання архівних і бібліотечних фондів показало, що цікаві й науково важливі документи ще чекають дослідників і нових публікацій.

* * *

Отже, здобутки вітчизняної й зарубіжної історіографії та археографії створили наукове підґрунтя для з'ясування передумов, динаміки розгортання, характеру, особливостей, наслідків та інших важливих складових визвольного процесу середини XVII ст. на Волині. Не всі історіографічні припущення попередників базувалися на сумлінному вивченні джерельної бази, а іноді історики доходили надто тенденційних і суперечливих висновків. Чимало їх були викликані відсутністю чи важкодоступністю джерельної бази, недостатнім рівнем пошуку й аналізу опублікованих та архівних документів. Інші – пов'язані з негативними тенденціями, які панували тривалий час в історичній науці або ж відобразили суб'єктивне мислення окремих істориків. Разом із цим, серед розглянутих вище поглядів і гіпотез виокремлюються певні історіографічні здобутки, досягнуті внаслідок скрупульозного вивчення історичного матеріалу. Ці позитивні надбання, поєднані із самостійним пошуком і комплексним аналізом реально існуючої джерельної бази, сприяли виконанню завдань монографічного дослідження та формуванню відповідних історичних висновків, викладених у наступних розділах книги.

Розділ 2

ПЕРЕДУМОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ВОЛИНІ

З початку другої третини XVII ст. на Волині стали виразно окреслюватися наслідки негативних тенденцій, породжених Люблінською унією (1569) і тривалим перебуванням у складі Речі Посполитої. Люблінська унія та інкорпорація Волинського воєводства (разом із Київщиною, Брацлавщиною й Підляшшям) поклала початок насильницькому прискоренню інтеграційних процесів польською владою та втіленню шовіністичної ідеї перетворення краю у власне польські землі. Передумови Української національної революції були закладені не тільки післяунійною польською політикою та загниванням феодальних відносин, а й суперечностями Люблінської унії, що вирішила проблему федеративного устрою Речі Посполитої як союзної польсько-литовської держави. При цьому формування основ федеративного устрою з усіма формальними ознаками цього державного ладу (обмеженою владою короля, дуалістичним сенатом і сеймом) було нетиповим для середньовічних країн Європи й Азії з їхньою традицією васальних взаємин (наприклад, Австрії, Туреччини).

Унія проголосила рівність прав усього шляхетського стану Польщі, Литви, України-Русі, чого при формуванні середньовічних централізованих держав представники панівної верстви підкорених народів добивалися в ході кривавої боротьби (приклад – гуситський рух у Чехії). Формою державного управління Речі Посполитої стала обмежена й виборна монархія, на відміну від звичної тоді тенденції посилення централізованої влади та деспотичної форми правління,

яка нерідко супроводжувалась фізичним винищенням панівної еліти та реалізовувалась у вигляді звірячої опричнини в тодішньому Московському царстві.

Умови Люблінської унії бодай частково враховували національно-культурні потреби руських (українських) провінцій (формальне визнання права на мову, культуру, православну релігію, обіймання посад у руських воєводствах місцевою шляхтою), на відміну від європейських звичаїв та подібно до традицій Османської імперії. Включення переважної більшості українських земель до складу однієї держави (бо до цього, як відомо, Галичина належала Польщі, а Волинь, Київщина, Підляшшя, Брацлавщина та Чернігівщина – Литві) опосередковано створило більш сприятливі умови для динамічного розвитку української нації, полегшило захист зовнішніх кордонів спільними зусиллями. Більше того, домагаючись якнайповнішого включення українських земель до складу Польщі, польська верхівка відіграла роль потужного фактора у проведенні лінії польсько-литовсько-руського етнічного розмежування, що приблизно відповідала етнічним кордонам цих трьох етносів у другій третині XVI ст. Цим, а також визнанням права на власну мову в українських воєводствах і частковим підтвердженням її офіційного статусу на державному рівні (Руська метрика), поляки фактично визнали реальне існування у другій половині XVI ст. української нації, чого не можна дочекатися від деяких сьогоднішніх українських професорів від учорашньої радянської науки. Водночас утворення дуалістичної державної федерації, а не польсько-литовсько-української тріади, розгляд України польською верхівкою як вагомого доважка, отриманого від союзу з Литвою, призвело до утвердження великопольської доктрини й заклало фундамент для польсько-української конфронтації. До руських (українців і білорусів) застосовувалася притаманна середньовічній Європі і навіть прогресивна тактика для так званих національних меншин, у той час як українські та білоруські землі за кількістю населення, територією, значенням в економічній, фінансовій і військово-політичній сферах, самодостатньому для того часу культурно-освітньому розвитку зовсім не вписувались у поняття меншин, становлячи фактичну більшість Речі Посполитої.

Люблінська унія, створивши основи польсько-литовської федерації та вирішивши проблеми шляхетського стану, одночасно перетворила українців і білорусів на третьосортне населення, незва-

жаючи на те, що воно становило 9/10 литовської держави, і заклала під Річ Посполиту міну сповільненої дії. Поряд із цим, форма вирішення на державному рівні польсько-литовських стосунків сформувала українсько-білоруський суспільний ідеал, що стимулював до боротьби за вирішення на такому ж рівні русько-польсько-литовських взаємин. Очевидно, що цей взірець став внутрішнім поштовхом до боротьби і простежувався навіть у часи Української національної революції (договори з Польщею уряду Б. Хмельницького, Гадяцький договір).

Як показує аналіз історичної дійсності, політична система, закладена Люблінською унією, виявилася не здатною до реформування, а звідси випливало й неврахування її польськими носіями динаміки змін, що відбувалися в 1569–1648 рр., і невпинного зростання питомої ваги України в економіці, фінансовій та військово-політичній сферах Речі Посполитої. А проведення польською верхівкою політики обмеження і без того куцих прав і свобод, наданих Люблінською унією, замість їхнього розширення, як це вимагалося об'єктивною реальністю, перетворило Україну на пороховий погріб польсько-литовської держави.

Одна із граней трагедії тодішньої польської політики лежить у площині невідповідності між великопольськими імперськими домаганнями та реальним економічним і військово-політичним місцем самої Польщі в Речі Посполитій. Власне польські воєводства залишалися набагато слабшою від України економічною ланкою. Тому не дивно, що чимало польських істориків, не знайшовши жодного економічного сенсу польського панування для українців, намагалися приписати Польщі таке феноменальне українське явище, як східна колонізація – освоєння українцями запустілих земель Сходу України.

Прикро відзначити, що хоча сьогоднішньою наукою й доведено український характер колонізаційного процесу кінця XVI – першої половини XVII ст., проте дослідники не звернули належної уваги на економічні результати цього явища та формування особливої свідомості поселенського загалу, що відторгала заскорузлі середньовічні традиції. Віддаючи належне В. Липинському, який намагався з'ясувати відмінності Сходу – Заходу України, неможливо погодитися з ним, що вони лежали у площині занять (східняк – напівкочовий скотар, військовик, західняк – землероб), а не в зароджених на Сході

нових, буржуазних відносинах та відповідній свідомості українців-поселенців. На жаль, порушена проблема виходить за межі досліджуваної території, хоча волиняни були активними учасниками української колонізації Сходу. Не можна обійти й деяких гурманів польської історії, які твердять про упослідженість українців та про блискучий цивілізаційний стрибок Польщі й не звертають уваги на однобокість його проявів – виключно у згаданій політичній і окремих ланках гуманітарної сфер. Так само залишається поза увагою те, що тодішній польський «блиск» спирався на енергійні економічні кроки української нації. Навіть поверхове порівняння місця власне польської й навіть польсько-литовської економіки (здобутків сільського господарства, ремесла, торгівлі), використання тодішніх здобутків науково-технічного прогресу (кількість домен, міхів, водяних колес), виробництва основних експортних товарів засвідчує, що коли голова Речі Посполитої і була польською, то її тіло й ноги залишалися в Україні.

У 20–40-х рр. XVII ст. стала очевидною неспроможність Польщі самотужки відігравати не лише покладену на себе роль європейської супердержави, католицького мечоносця і хрестоносця, а й власними силами захищати землі Речі Посполитої. У цьому закладалась основа військово-політичної кризи польсько-литовської держави. Зіткнувшись на північному сході з мілітарною силою Московського царства, на півдні – з Кримським ханством і Османською імперією після розширення своїх меж за рахунок українських земель, Польща в цьому новому становищі не склала іспиту на власну військову дієздатність і переклала військовий тягар спочатку на литовсько-українських князів з їхніми українськими загонами, а згодом – на українських козаків. Військове зіткнення з Османською імперією польсько-литовське військо ганебно програло під Цецорою у 1620 р., а в наступному році успішна кампанія під Хотином була проведена виключно завдяки українському козацтву.

Військово-політичні реалії 1621–1622 рр. показали всім учасникам протитурецької війни *хто є хто* й вимагали проведення невідкладних реформ, принаймні надання козацтву ролі рівноправного військового партнера, що лише відобразило б реальний стан речей. Тим часом одні з тодішніх польських політиків намагалися законсервувати становище, зафіксоване Люблінською унією, а інші бачили своє покликання не стільки у вирішенні зовнішніх військо-

вих завдань, скільки у приборканні українського козацтва, яке, як уже підкреслювалося, у першій половині XVII ст. дозріло до ролі військового партнера шляхти. Як відомо, у Речі Посполитій існувала складна й неефективна військова система. Відповідно до вимог Люблінської унії та присяги, король мав право військового супроводу шляхти тільки одного воєводства. Для мобілізації посполитого рушення шляхти кількох воєводств потрібна була підтримка сенату й рішення сейму, що приймалося одноголосно. Загальне рушення шляхти не могло бути використане королем для внутрішніх цілей.

Основним військовим формуванням при королі було 1,5–2-тисячне наймане військо. Цілком очевидно, що домагання збільшення козацького реєстру мотивувалось реальним становищем і полягало у прагненні зафіксувати його на офіційному рівні. Тобто українські козаки вимагали від державного керівництва визнати те, що вже існувало незалежно від цього визнання і збігалося з тодішніми державними інтересами Речі Посполитої. Ще більш очевидно, що відмова від розв'язання цієї державної проблеми була ірраціональною і ставила десятки тисяч захисників Речі Посполитої у двояке становище. З одного боку, вони були основними захисниками північно-східних і південно-східних кордонів Речі Посполитої, а з іншого – такий захист і далі вважався привілеєм шляхти, яка все більше ухилялася від виконання військового обов'язку й передоручала його найманому війську.

Окрім цифрових показників козацького війська, переваги українців проявилися ще й у тому, що в Україні в першій половині XVII ст. утвердився новий, типовий для пізнішої Європи, шлях мобілізації й захисту країни. Він передбачав поголовну військову участь усіх господарів (шляхти, козаків, тимчасово звільнених від повинностей переселенців) на противагу виключно шляхетському, типовому для держав середньовіччя. Отже, йшлося не про бажання десятків тисяч українців записатися в козаки-реєстровики, щоб отримати права військової верстви, виступати в ролі найманців та/чи уникнути виконання феодальних повинностей, а якраз навпаки. Кинуті в екстремальні умови разом з козаками, переселенці тому й «покозачувались», що мусили виконувати зовнішньооборонні функції самотужки, здійснюючи самозахист слобід, осель та господарських здобутків, густо скроплених потом і кров'ю. Це ставало традицією, звичним явищем у зв'язку зі слабкістю польської військової

системи, що спиралась на 1–2 тис. найманців, і через постійну проблему коштів та позицію сенату і шляхетського сейму, які більше турбувалися спробами зміцнення королівської влади, ніж реальними небезпеками на кордонах Речі Посполитої.

Доречно зауважити, що глибока політична криза Речі Посполитої, розглянута в конкретно-історичному контексті, була викликана всіма згаданими та розглянутими нижче реаліями. Тому вкрай недоречними видаються порівняння становища української нації в першій половині XVII ст. зі становищем етносів, включених до складу Московського царства, Австрії, Англії, Франції, Османської імперії, що приводять до надуманих тверджень про стан відносної національної свободи, чого не було в етнічному статусі тодішніх підкорених народів. Замість глибокого аналізу історичної дійсності нерідко підхоплюються з історичної поверхні прийнятні факти для підтвердження наперед заданих ідеологем, що заважає побачити багатоманітність позитивних і негативних впливів, які призвели до такого феноменального явища, як Українська національна революція. За неупередженого підходу стає очевидним опосередкований позитивний вплив з'єднання українських земель у складі Речі Посполитої на посилення інтеграційних процесів усередині української нації, продовження процесу націєтворення. Однак розмови про це, без увиразнення справжньої мети польського колоніального панування в Україні, рівнозначні цинічним випадам проти історичної правди. Як і розмови про відносну поступливість засновників польсько-литовської держави щодо виключних прав місцевої шляхти обіймати посади в руських воєводствах без урахування того, що ні в час, ані після Люблінської унії Польща не мала потенціалу для прямого підкорення й утримування у своїх шорах потужної української нації.

Так само неоднозначно слід підходити до оцінки післяунійної активності волинської князівської верхівки, яка була викликана нововведенням Люблінської унії щодо права представництва в Сенаті Речі Посполитої не за походженням, а за посадами. Нові реалії підштовхнули волинську аристократію до поетапного захоплення найвищих посад не тільки на Волині, а й на Київщині і Брацлавщині. Це, з одного боку, прискорило українську національну інтеграцію, а з іншого – обрізало можливості київської і брацлавської шляхти, викликаючи в неї гостре невдоволення. Варто врахувати й те, що через великопольську імперську політику у 20–40-х рр. XVII ст.

ситуація різко змінилася. Ці зміни були результатом щойно згаданої політики та зростанням конфлікту між загальнодержавними (у рамках Речі Посполитої) й українськими внутрішньонаціональними інтеграційними чинниками. У цьому конфлікті через підтримку державної влади отримали перевагу великопольські впливи, що підтверджується зайняттям поляками посад у всіх українських воєводствах. Наростання цих суперечностей збіглося в часі з початком комплексної кризи політичної системи Речі Посполитої, яка спиралася на шовіністичну доктрину польського панування над українським народом, вогнем і мечем розширювала вплив католицької церкви, ревно оберігала шляхетські привілеї та фільварково-панщинну систему господарювання, яка вичерпувала себе і яку ненавиділа переважна більшість населення країни, включаючи й поляків.

Прояви глибокої політичної кризи яскраво відобразилися на Волині у зв'язку з неспроможністю реалізувати поступки в межах прав руського народу, задекларованих Люблінською унією та зроблені під час виборів і коронації короля в 1632–1633 рр. Православна громадськість тоді втратила найбагатшу Володимирську кафедру, а поділ Волинського воєводства на конфесійній основі (греко-католицтво – у Володимирському, православ'я – у Луцькому і Кременецькому повітах) зміцнив фундамент політично-релігійної конфронтації у краї[1]. Через те, що владні органи ухилялися від виконання навіть цих своїх власних рішень, які обмежували права православних українців і не задовольняли більшість волинян, перемишльський єпископ С. Гулевич мусив повертати православні храми й маєтності збройним шляхом, а луцький православний єпископ А. Пузина не зміг реалізувати свої єпископські права аж до 1638 р.[2] Хвиля парламентської активності волинської шляхти, пов'язана з намаганням добитись відновлення Люблінського привілею щодо Головного трибуналу, перенесеного з Луцька в Люблін, наштовхувалася на опір Сенату і Сейму Речі Посполитої. Законопроект волинських послів передбачав обрання кожного третього року українського маршалка трибуналу, який мав би здійснювати судочинство на основі литовського (волинського) права[3]. В історіографії існує думка, що ця вимога стала партикулярною внаслідок пристосування волинської шляхти до польських умов і ставила Україну в становище претендента на роль третьої провінції Речі Посполитої[4].

Несприйняття владною верхівкою цих пропозицій свідчило про її неспроможність втілювати прогресивні заходи еволюційним шляхом. Переконавшись у тому, що добитись прийняття бажаних рішень сеймом неможливо, волинська шляхта використовувала для цього періоди безкоролів'я та обрання претендентів на королівську владу, вдаючись до інтриг та організованого тиску. Крім того, застосовуючи регламентні норми, які забороняли прийняття рішень Сеймом Речі Посполитої з питань, що не були узгоджені на земських шляхетських сеймиках, волинські посли нерідко вдавалися до блокування неприйнятних для місцевої шляхти рішень. Захищаючи князя І. Вишневецького, посли погрожували зірвати засідання сейму у випадку відмови короля від задоволення амбіцій цього магната[5]. Невдовзі І. Вишневецький вдався до відверто фрондистських засобів. Він прибув у Варшаву з 4-тисячним озброєним загоном і погрожував розправитись із сенатом, якщо сенатори не вирішать на його користь конфлікт із магнатом О. Конецпольським[6].

Зазначені обставини не лише вивертали назовні політичні виразки, а й призвичаювали волинську верхівку до пошуків виходу зі скрутного становища в межах колоніальної системи Речі Посполитої. Цим шляхта заганяла себе у глухий кут політики, вістря якої було спрямоване проти корінних українських інтересів у час, коли вже було викристалізоване почуття української самоідентичності, належності до єдиного руського (українського) народу й визрівала необхідність згуртованого опору посиленню польських впливів.

Політична криза поглиблювалася невпорядкованістю стосунків між державними й самоврядними органами, загостренням конфліктів між старостинською й війтівською владою, системою війтівств і міським самоврядуванням. У приватновласницьких володіннях органи управління й місцевого самоврядування продовжували змагатись із необмеженими правами власників-феодалів. Одноустрою не було запроваджено навіть у містах і селах державної юрисдикції (королівщини). Давня форма дідичних (спадкових) війтівств поєднувалася із практикою викупу державою війтівських прав, наданням особливих форм магдебурзького права із збереженням війтівських посад за державою, передачею війтівств заступникам (ленвійтам) на вигідних умовах тощо.

Окремі королівські привілеї плутали функції різних структур самоврядних органів, викликаючи цим правовий хаос. Так, універсал

про надання Кременцю магдебурзького права, за яким жителі *«повинні будуть судитися за магдебурзьким правом і відповідати перед бурмістром і райцями і більше ніким»*[7], ігнорував судові права війта, лавників, традиційну двоступеневість магістрату, яка передбачала наявність карного суду на чолі з війтом і лавниками та цивільного суду у складі райців під керівництвом бурмістра. Це призвело до суперечок між війтівською і бурмістерською владою, міським магістратом і громадою Кременця, невдоволеною ущемленням прав лавників (присяжних) – представників громадськості у кримінальному суді. Відбувалася жорстока боротьба шляхти за війтівські посади, що давали право на отримання села (фільварку), шостої частини чиншу, третини штрафів, певних доходів із млинів, крамниць, ставків. А підтвердження конституцією 1620 р. виключних прав шляхти на війтівства викликало гостре невдоволення міських громад. Шляхта ж заперечувала випадки *«інкорпорації війтівств»* містам. Спроби королівської влади врегулювати ці проблеми проміжними заходами провалювались. Зокрема, запровадження в м. Кременці третьої колегії із *«24 мужів»* не прижилось[8].

Частішали конфлікти між війтами і старостами. Останні, виконуючи комендантські, фіскальні та поліцейські функції, нерідко втручалися у сферу війтівських повноважень, посилювали податковий тягар, зловживали своїм становищем. Це призвело до появи особливої форми керівництва міським життям та зв'язку міст із державою, яка полягала в *«інкорпорації війтівств старостам»*. Поєднання старостинських посад із війтівськими практикувалось у Ковелі, де староста обіймав обидві посади, призначав райців, бурмістра, ленвійта, залишивши громаді лише право вибору лавників. Застосування таких норм викликало опір шляхти, невдоволеної обмеженням доступу до вигідної посади. *«Інкорпорація війтівств містам»,* що сприяла встановленню повного міського самоуправління, на Волині поширення не набула. М. Грушевський довів, що навіть значно пізніше війтівства продовжували зберігатись, конфліктуючи з громадою й викликаючи безперервне невдоволення[9].

Постанова сейму 1647 р. про те, що передача війтівств містам має проводитись тільки за сеймовою *«конституцією»,* свідчила про шляхетське прагнення обмежити відхід від традиційного формування міської верхівки. У містах, які знаходились у приватновласницьких володіннях, самоврядні функції допускалися в межах, що

задовольняли феодалів. Міські хартії тут відображали лише прагнення міщан. А офіційна влада не визнавала прав навіть великих міст, які були у феодальних володіннях. Тому в них назрівала боротьба за зрівняння прав із міщанами королівщини. За хартією, виданою М. Радзивіллом Олиці ще в другій половині XVI ст., війт призначався дідичем, а райців і лавників обирала громада. Скаржитися на війта міщани могли тільки дідичеві. Запроваджена пізніше *«колегія трид-цяти»* (контролюючий орган) суть системи управління не змінила: війта й далі призначав дідич. Радзивілли арештовували міщан, виганяли їх із міста, забирали їхню власність[10]. Життя міщан жорстко регламентувалось[11]. Не існувало розмежування між частинами магістрату, міські справи вирішувалися спільно радою й лавою. Війт чи ленвійт залучав до управління старшин цехів, колишніх райців, бурмістрів. Цей патриціат був замкнутим корпоративним середовищем міщанської аристократії, ненависної решті міщан і водночас зацікавленої в ліквідації феодальної опіки.

Наростали труднощі у стосунках влади із сільськими громадами, завершувалося руйнування територіальної (волосної) селянської автономії та самоврядування. Виключні повноваження власників маєтків на зв'язки з державою посилювали залежність селян, які проживали на землях *«королівщини»*. Законодавчо санкціоноване збереження *«копних»* судів вступало в конфлікт з реальною правовою системою. Селянськими представниками (*«суддями копними»*) виступали вже господарі сіл, але зберігалася колективна відповідальність за проведення розслідування, викриття правопорушників і можливість їхнього колективного покриття[12]. Імовірно, що ці рудименти звичаєвого права залишалися тому, що колективний збір оброку та податків вимагав збереження елементів самоорганізації. Перетворення війта з посередника між селом і власником на помічника фільваркового власника, який відповідав за виконання робіт, збирання податків і виплат, та втрата можливості обрання війтом власного висуванця посилювали невдоволення селян.

Украй напруженими ставали міжконфесійні відносини. Офіційна політика в конфесійній сфері зводилася до повного витіснення православ'я й насильницького навернення волинян у католицтво. Привілейована католицька церква була представлена при дворі короля, в уряді, сенаті, сеймі, місцевих владних структурах. Луцька католицька єпархія, користуючись підтримкою польської влади,

невпинно розширювала свій вплив, відкривала католицькі школи й колегії, споруджуючи костьоли й монастирі в усіх куточках краю[13]. Сприяла зростанню католицького впливу й місцева князівсько-шляхетська верхівка, яка впродовж першої половини XVII ст. остаточно відірвалася від українського православного субстрату і покатоличувалась[14]. Нащадки князів Острозьких, Вишневецьких, Збаразьких, Сангушків, Корецьких та інших *«стовпів православ'я»* на Волині й Україні перетворилися на фактичних адептів католицизму. Так, В.-Д. Заславський розпорядився штрафувати православних м. Дубна за реалізацію ними своїх духовних потреб у православних священиків, передав Дерманський і Дубенський монастирі монахам-кармелітам[15]. «Прославилися» своїми фанатичними ексцесами й інші спадкоємці православних князівських родів – А.-А. Острозька та І. Вишневецький[16]. Запроваджувалась обов'язковість відзначення католицьких свят, практикувалися погроми православних святинь[17]. Тривале протистояння православних і католиків у Луцьку завершилося розгромом православних церковних споруд католицькими фанатиками в 1634 р.[18] Єврейський літописець із Волині Н. Ганновер стверджував, що покатоличена шляхта вдавалась до жорстоких тортур, намагаючись змусити підданих прийняти чужу для них віру[19].

Така політика викликала затятий опір волинян, які прагнули відстояти споконвічні національно-релігійні традиції. Жителі Острога та його околиць у 1636 р. вдалися до відкритого антикатолицького виступу, відомого під назвою Острозької трагедії[20]. Православні міщани Степані виступили проти греко-католицького митрополита Й. Рутського й католицького духовенства[21].

Тривало ворогування між православною і греко-католицькою церквами. З огляду на помітну роль волинських владик в укладенні Брестської унії 1596 р. розглядати греко-католицтво як чужорідний фактор некоректно. Але, оскільки унію не підтримала більшість українців, а католицька церква і владні структури Польщі тривалий час намагалися використати цю конфесію для ослаблення позицій православ'я, цілком очевидно, що спроба знайти вихід зі скрутного становища шляхом формування союзу обох церков зазнала невдачі. Замість очікуваної національно-релігійної єдності впродовж 50 років після укладення унії поглиблювався розкол жителів воєводства на непримиренні табори. Це особливо яскраво виявилося під час щойно згаданого виступу степанських міщан, спрямованого проти

відомого греко-католицького церковного діяча, митрополита Й. Рутського. Взаємопоборювання між православними і греко-католиками призвело до послаблення обох церков й опосередковано сприяло зростанню впливу католицької церкви.

Як уже підкреслювалося, греко-католикам була передана Володимирська кафедра з двома містечками і 22 селами, а Луцька кафедра з чотирма містечками і 30 селами була в їхньому підпорядкуванні до 1638 р.[22] До середини 40-х рр. XVII ст. прихильники унії перебували в напівпривілейованому становищі, польська влада декларувала їх перевагу над православними. Однак з 1643–1644 рр. становище греко-католицької церкви різко змінилося. Ця зміна була викликана рішеннями польського католицького синоду, який розцінював успіхи греко-католицької церкви як основну перешкоду зростанню впливу католицтва й націлював клір на рішучу боротьбу з прихильниками унії[23]. Перед конфесією виникла проблема виживання в нових умовах, які визначалися непривілейованим становищем. Імовірно, що лише звичка греко-католицького духовенства до загравання з папською курією та відчужене ставлення до цієї конфесії більшості місцевого населення не призвели тоді до утворення на Волині ще одного національно-релігійного визвольного потоку.

З реформаційних течій у воєводстві поширювалося соцініанство. У зв'язку з переміщенням соцініанської інтелектуальної групи в Киселин Волинь у 30-х рр. XVII ст. стала центром соцініанців Речі Посполитої[24]. Окрім академії в Киселині, соцініанські школи функціонували в Гощі, Ляхівцях, Берестечку, Любартові. Соцініанство поширилось в основному серед середньої шляхти. Його прихильниками стали також відомі аристократичні роди Гойських, Чапличів, Сенют, Немиричів, Пронських. Соцініанці належали до найбільш радикальної реформістської течії, вони критикували католицьку церкву, вимагали її реформування. Разом із цим, вони першими серед релігійних напрямків висунули ідею й вимогу релігійної толерантності (віротерпимості). Полемізуючи з католиками і греко-католиками, соцініанці демонстрували свою прихильність до єдиної України-Русі, підтримували православних[25]. На відміну від православних і греко-католиків, які здійснювали богослужіння незрозумілою староболгарською мовою, соцініанці запровадили у своїх церквах розмовну мову і здійснили переклади Святого Письма, вели полеміку українською мовою. Антикатолицька пропаганда, просвітництво

українською мовою, поширення соцініанської друкованої інформації сприяли руйнуванню релігійного консерватизму. Проте серед селянства й міських низів цей протестантський рух не поширився, він відштовхував ревних прихильників православної віри, які вбачали у зростанні впливу соцініанства загрозу для традицій української церкви. Тому, незважаючи на активну позицію й відносну прогресивність поглядів представників цієї течії, соцініанці не могли претендувати на консолідуючу роль у національному русі. Разом із цим, традиційна підтримка ними православних, запекла боротьба проти поширення католицизму підготовляли ґрунт для участі представників соцініанства в українських визвольних змаганнях.

Наступ проти православ'я на Волині здійснювався в кількох напрямках. Православним обмежувався доступ до посад у державних органах і міському самоврядуванні, чинилися перешкоди в заняттях ремеслом, торгівлею, промислами. Православне духовенство не мало представництва в уряді, сенаті, сеймі, сеймиках, місцевих управах. Воно платило податки подібно до селян, міщан, євреїв[26]. В інструкції православної шляхти 1646 р. послам сейму проявилося невдоволення тим, що *«захоплено церкви, монастирі та собори, заборонено вільне виконання обрядів і убогі християни не мають прилюдних похоронів»*[27]. Водночас польською владою стимулювалося спорудження костьолів, створення й поширення впливу католицьких орденів. Як уже згадувалося, позиції православ'я послаблювалися й насильницьким наверненням жителів воєводства в католицтво. Варто також відзначити, що православні єпископи нерідко завдавали своїми діями відчутніших втрат, аніж їхні конфесійні конкуренти. Особливо дошкульним для православних був перехід у грекокатолицтво М. Смотрицького[28].

Православна церква не позбулася організаційних вад і не виробила стратегії діяльності в умовах міжконфесійної конкуренції та постійного тиску заангажованої влади[29]. Посилення церковної субординації й дисципліни, просвітницька діяльність при П. Могилі не припинили занепаду православної церкви. Реформування церковних відносин з участю братств, встановлення контролю над поведінкою духовенства, союз патріарха з братствами, спрямований на приборкання єпископату, викликали невдоволення серед церковної верхівки. Ці та інші особливості церковного життя призвели до того, що православне духовенство виявилося неспроможним

очолити національно-релігійну боротьбу в час, коли ідея відновлення позицій православ'я стала однією з основних вимог української нації. Тому рупором національно-релігійного руху в першій половині XVII ст. стали міщани та представники середньої і дрібної шляхти. Продовжували відстоювати православ'я, стимулювати розвиток освіти й культури на Волині братства, утворені в найбільших містах воєводства. Особливу роль у боротьбі проти покатоличення волинян відіграла Луцька братська школа, яка готувала національні кадри державних і громадських діячів – *«освічених стовпів православ'я»*[30]. У 1638 р. під протекцією Регіни Соломирецької була заснована вища православна школа в Гощі[31]. Однак окремі позитивні здобутки не могли змінити релігійну ситуацію у краї. Наслідки дискримінаційної релігійної політики, що призводили до поступового витіснення православ'я, викликали невдоволення більшості волинян, які залишалися вірним рідним релігійним традиціям. Подібна ситуація склалася й на інших українських землях. Тому православний фактор боротьби став загальнонаціональним, який об'єднував опозиційні сили України.

На Волині виразно окреслилася польська політика усунення українців від керма місцевого життя. Незважаючи на те, що питома вага прийшлого польського та литовського шляхетства у краї була незначною, воно поступово заволоділо чвертю земельних угідь воєводства й витісняло українців із місцевих владних структур і органів міського самоврядування. Упродовж 1630–1648 рр. польська шляхта опанувала старостинську владу Луцького, Володимирського, Кременецького повітів та Ковельщини[32]. Багато польських шляхтичів осіли на державних (королівських) землях і стали активними носіями великопольської ідеології та католицизму. Українцям чинили перешкоди при вступі до цехів, у заняттях ремеслом і торгівлею. Невдоволення українців викликали також цехові правила, які обмежували їхні права, змушували виконувати католицькі обряди, спілкуватися польською мовою. Відомі позитиви міського самоуправління, пов'язані із запровадженням магдебурзького права, на Волині супроводжувалися витісненням українців із міських органів і запровадженням польської мови в діловодстві[33].

Наростало невдоволення волинян посиленням ролі єврейських громад, які були непідвладними органам місцевого самоврядування. Волинь залишалася однією з чотирьох єврейських провінцій Речі

Посполитої. Євреї краю (Волинської синагоги) підлягали лише власній адміністративній і судовій владі. Усі місцеві справи розглядалися на іудейських сеймиках волинських кагалів і прикагалків. Загальні проблеми вирішував єврейський синод (сейм) – вищий орган цієї своєрідної держави всередині Речі Посполитої[34]. Євреї жили компактними ізольованими групами у волинських містах, були приниженими порівняно з поляками і шляхтою, займаючись переважно менш регламентованими видами ремесел і торгівлею[35]. Л. Древинський, захищаючи православ'я в сеймі, наголошував, що становище українців більш принижене, ніж євреїв і татар[36].

На жаль, в історіографії поширився народницький і марксистський примітивізм підходів до єврейства як до паразитуючої верстви з огляду на заняття торгівлею, лихварством, найменш поширеними нерегламентованими видами ремесел та ін.[37] Такі підходи виникають від фактичного заперечення ролі посередницьких господарських функцій у розвитку суспільства. Тим часом вони були важливими складовими суспільного розвитку в нові й новітні часи, що призвели до формування соціально-економічних основ західної цивілізації й залишаються її невід'ємною частиною. На жаль, фахівці з цієї проблематики, перебуваючи під пресом минулого та накинутих ідеологем, не звертають належної уваги на вивчення вкладу єврейства в розвиток занять, пов'язаних із другим і третім суспільним поділом праці. Натомість нерідко гіперболізована роль відводиться підкресленню гонінь, що упосліджує роль єврейства в економічних націєтворчих процесах. Позбавлення прав євреїв Речі Посполитої займатися зовнішньою торгівлею, землеробством, поширеними регламентованими видами ремесел змушували їх шукати виходу із цього тупика у внутрішньоторговельних, лихварських операціях, орендарстві, нових, ще нерегламентованих ремеслах.

Питання про роль єврейства в розвитку українського ремесла й торгівлі, а отже, і формуванні всеукраїнського ринку – однієї з важливих економічних передумов зміцнення національного організму – ще не достатньо вивчене дослідниками. Привертає увагу те, що невдоволення євреями на Волині не простежувалось доти, доки не виникло відповідне конкурентне середовище серед українських міщан, підсилене конкуренцією міщан-поляків. Це опосередковано свідчить про рівень економічного розвитку України. Безсумнівно, що антиєврейські настрої серед волинян породжувались не «способом

життя», як твердили марксисти, а «способом» і особливостями колективної поведінки євреїв, які залишалися недоступними й незрозумілими через вузькоєврейський корпоративний характер кагалів і підкагалків. Ця поведінка характеризувалася тим, що внаслідок свого специфічного приниженого становища євреї мусили бути прислужниками панівній верстві провідної в Речі Посполитій польської нації. До речі, на цю особливість єврейської колективної й індивідуальної психології, що кидала єврейство під ноги панівної верстви домінуючої нації й робила заручником результатів визвольної боротьби поневолених народів, уперше звернув увагу відомий сіоністський діяч В. Жаботинський[38].

Містечкове єврейство Волині відіграло також виняткову роль у запровадженні орендних відносин та перетворенні орендованих фільварків на об'єкт для виживання[39]. Частішали випадки передачі євреям-орендарям маєтків разом із містечками[40]. Це ставило орендарів в один ряд із шляхетськими власниками маєтків, поглиблювало наявні суперечності, додаючи до них ще й антиєврейське спрямування невдоволення, відображене в літописах Самовидця, Грабянки, Львівському літописі, спостереженнях єврейського хроніста Н. Ганновера[41].

Польська влада проводила на Волині дискримінаційну мовну й освітню політику, яка ліквідовувала право руського народу на свою окрему мову, задекларованe Люблінською унією. Цим фактично перекреслювалось і визнання існування окремої української нації, відмінної від литовської та польської. Замість реформування мовної системи держави й надання українській мові статусу третьої державної мови, великопольська шовіністична політика була спрямована в характерному для імперій напрямку: витіснення української мови та культури, їхнє цілеспрямоване упослідження. За твердженням польських дослідників, в Україні відбувався *«тріумфальний похід»* польської мови й культури. Спираючись на підтримку державних структур, поляки повсюдно відкривали свої школи, витісняли українську мову з діловодства. Владний механізм польсько-литовської держави також при цьому переродився, адже великопольський «похід» відбувався не тільки в колоніальній Україні, а й у теоретично суверенній і рівноправній з Польщею Литві.

Похитнувшись перед цим колоніальним натиском, частина волинської шляхти задовольнилась належністю до панівного стану

Речі Посполитої, відсунула на другий план національні пріоритети, зближаючись із польською панівною верствою. Саме цим пояснюються інструкції послам сейму 1646 рр. із вимогами видачі виписок із місцевих судових книг польською мовою у зв'язку із труднощами володіння українською мовою[42]. Згідно із сеймовою постановою 1647 р., українська мова перестала бути обов'язковою для виписів із місцевих гродських і земських судів[43]. Польська мова поступово витіснила українську і з Руської (Волинської) метрики[44]. Водночас чинився опір розвиткові православних братських шкіл, відкриттю українських навчальних закладів.

У цілому польська мовна політика 20–40-х рр. XVII ст. була типовою для колоніальної політики XVI–XX ст. усіх без винятку тодішніх імперій. Натомість нетиповими були права і свободи, надані Люблінською унією, які з першого дня порушувались. Її умови перетворилися на голу декларацію й фактично залишилися в історії радше ідеологічним здобутком, ніж практичною державною конституцією. Такий імперський характер етнічної політики є типовим як для деспотичних, так і демократичних режимів. М. Драгоманов у свій час звернув увагу на своєрідну спадкоємність імперського ставлення щодо підкорених етносів на прикладі Франції[45]. Зокрема, французькі революціонери кінця XVIII ст. не лише успадкували його від монархії, яку повалили, а й далі «розвинули», вимагаючи від «національних меншин» безумовного визнання переваги французької мови як найреволюційнішої мови *«республіки і свободи»*. До повного абсурду цю тезу довів Наполеон Бонапарт, підкорюючи під цим прапором народи й викликаючи шалений опір та породжуючи епоху національних революцій, провісниками яких були Нідерландська й Українська національні революції.

Попри польську шовіністичну політику, розвиток етнічного процесу в Україні другої половини XVI – першої половини XVII ст. призвів до утвердження єдиної української розмовної мови по всій території України (при збереженні окремих регіональних мовних традицій). Якщо виходити з того, що в пізньому середньовіччі поняття *«язик» («мова»)* було рівнозначне поняттю *«народ»*, то про мету витіснення польськими шовіністами української мови неважко здогадатися. Задля об'єктивності варто додати, що процес розвитку української мови та національної освіти постійно гальмувався також церковним характером освіти та впертим дотримуванням

православною і греко-католицькою церквами «традицій» щодо богослужіння староболгарською мовою, зовсім незрозумілою як для тодішніх українців, так і для самих болгар. Невідомо, наскільки успішним був би полонізаційний наступ, якби українські національні церкви спромоглися скористатися здобутками социніанців у мовній сфері й запровадити українську мову в освітню та церковну справу.

Різними шляхами утверджувалася національна свідомість волинян. У католицьких колах поширилася ідея «коренізації» католицтва, утворення незалежної від поляків домініканської структури. «Дніпрові камені» В.-Я. Домбровського виразили сподівання патріотичної частини католицького загалу[46]. Ідеологію *«могутньої Русі»* на чолі з панівними на Волині аристократичними родами поширювали відомі діячі острозького культурного центру та греко-католицької еліти[47]. М. Смотрицький запропонував концепцію етнічного єднання українства: *«... Не віра, отже, русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, а уродження, кров руська, польська, литовська»*[48].

Сповідуючи ідею єдності українських земель, социніанці виступали ще й ідеологами українського месіанства. А захищаючи православну церкву, етнічні й культурні цінності, вони розширювали уявлення про національні потреби («Антопологія» Т. Діпліца)[49].

Розвитку національної свідомості на Волині сприяла діяльність братств. М. Грушевський розглядав Луцьке братство як організаційний центр волинської шляхти й міщанства. Легенда про історичне покликання волинських князів як спадкоємців і повноправних володарів Русі не лише поширилась на Волині, а й вплинула на формування козацької державотворчої ідеології київського національно-культурного центру[50]. Це поглиблювало конфлікт між національною та інтернаціональною (великопольською, імперською) тенденціями.

Привертає увагу й те, що в умовах швидкого зростання невдоволення пануванням Речі Посполитої та тодішніми соціально-економічними відносинами передова політична думка не встигла виробити національний ідеал, придатний для втілення радикальними методами. Вона не піднялась вище утопічної шляхетської ідеї польсько-литовсько-української державної тріади в Речі Посполитій, прихильники якої автоматично опинялись у рядах мрійників, котрі сподівалися на еволюційне переродження великопольської імперської політики та казкове зникнення радикальних настроїв серед українців. Ця обставина підвищувала роль суб'єктивного

фактора Української національної революції, змушуючи творити нові ідеї вже на визвольному марші.

Крім того, об'єктивно існуючі реалії, пов'язані зі становищем станів і груп українства в Речі Посполитій, породили два типи національної свідомості, що базувалися на різних соціальних ідеалах – шляхетському і дрібнобуржуазному. Різновекторність закладеної в них соціальної мети поляризувала українську націю. А невпинне наростання соціально-економічних суперечностей загрожувало вилитись у братовбивчу громадянську війну в час, коли необхідною була національна консолідація задля скинення колоніального польсько-литовського ярма. Оскільки існування обох ідеалів було обумовлене історичним місцем їхніх носіїв, роздуми про здатність станів і груп до самозречення в ім'я вищої мети, якими рясніє історіографія, мали б цікавити передусім політологів. Адже загальновідомо, що співіснування й конфлікт двох тенденцій суспільного розвитку та відповідних національних ідеалів були типовими для націй, які доросли до буржуазних революцій в умовах чужоземного колоніального панування.

Водночас лавиноподібно накопичувалися суперечності, що були типовими для пізньосередньовічних соціумів. Зосередження власності в руках шляхти та масове обезземелення селян, зникнення категорії вільних землеробів, злиденне і безправне становище міського плебсу поляризувало населення на дві основні групи з протилежними інтересами. Процес майнової диференціації самого шляхетського середовища виштовхував із нього безземельну шляхту, лише декларативно й генетично зв'язану зі своїм станом. Серед шляхти наростало озлоблення магнатськими землеволодіннями. Станове безправ'я міщанства та православного, социніанського, а згодом і греко-католицького духовенства згруповувало опозиційні сили, створюючи передумови конфлікту переважної більшості волинян з виокремленою магнатсько-шляхетською меншістю. Усі соціальні суперечності й негаразди невдоволена більшість пов'язувала з польсько-католицькими чинниками Речі Посполитої, не відокремлюючи від них провідне волинське панство. Волинська феодальна група, традиційно поділена на аристократично-князівську і шляхетську, зазнала великих змін і виявилась найбільш податливою до інтеграції в систему Речі Посполитої.

Аристократично-князівська верхівка після підписання Люблінської унії до 20-х рр. XVII ст. була одним із наймогутніших магнатських (землевласницьких) і політичних угруповань Речі Посполитої.

Як відомо, у Великому Князівстві Литовському волинські князі виключно завдяки своєму походженню входили до панів-ради – вищого органу при великому князеві й займали панівне становище як частина литовської феодальної еліти. Опинившись у нових, конституційних умовах після укладення Люблінської унії, вони використали традиційну вищість свого походження для розширення впливу з Волині на Київське, Брацлавське й Чернігівське воєводства. Незабаром волинські князі обіймали більшість виборних посад на українських землях, а разом із цим – і місця в Сенаті Речі Посполитої.

Але вже у 20-х рр., з часу смерті останнього Острозького (за чоловічою лінією) і втрати воєводської посади в Київському воєводстві, князівська верхівка поступово втратила першість і програла змагання з польською шляхтою та українськими шляхетськими висуванцями типу А. Киселя. Навіть на Волині її представники зберегли лише вищі воєводські посади, а в повітах влада перейшла до рук польської шляхти.

Сформоване в тодішньому суспільстві уявлення про можливу майбутню керівну роль цієї групи у процесі українського державного відродження базувалося на давніх консервативних князівських традиціях Русі й нещодавньому місці її представників у політичній системі польсько-литовської держави[51]. Більше того, поява цих міфологем була пов'язана з тим, що яскраві представники князівських родів (Вишневецьких, Острозьких, Збаразьких, Ружинських та ін.) відіграли помітну роль у захисті українських земель від зовнішніх небезпек і формуванні козацтва. Віра в можливість реалізації української державної ідеї під егідою одного з княжих родів (Острозьких, Заславських, Четвертинських та ін.), нібито генетично зв'язаних із правителями Київської Русі, пропагувалася усіма елітарними потоками: патріотично налаштованими католиками[52], протестантами-соцініанцями[53], греко-католиками[54], православними, включаючи ідеологів братств і козацтва[55]. Така апологетика аристократичної ролі типова й для «Треносу» М. Смотрицького[56]. Прихильником цієї міфології був П. Могила[57]. Імовірно, що її домінуванням серед української еліти пояснюються окремі дії Б. Хмельницького на початковому етапі Української національної революції.

Те, що українська інтелектуальна верхівка підтримувала ідею врегулювання комплексу національних проблем тільки еволюційним шляхом, не зменшувало значущості цих міфів для формування уявлень про необхідність державотворчої самореалізації української нації. Загальновідомо, що міфи відображають уявлення про бажану дійсність і об'єднують зусилля різних соціальних груп. Тому недооцінювати роль державотворчої міфології у підготовці світоглядного підґрунтя української боротьби за повалення польського колоніального режиму не варто. Інша річ, що ці міфологеми й уявлення, породжені аристократичним середовищем, не відповідали реальним запитам його представників.

Історики зламали чимало списів навколо питання про національну аморфність, політичну безвільність, манкуртство волинської князівської верхівки. Її позицію й поведінку пояснювали класовими, груповими, індивідуальними особливостями цієї групи, а послаблення позицій у суспільстві – навіть вимиранням князівських родів. В історіографії утвердилася майже одностайна, підкріплена міфологемами, думка про волинську князівську верхівку як про українську, а звідси випливала не менш одностайна оцінка її манкуртства в часи великих українських національних змагань. Склалася така ситуація, що навіть дослідники, які впритул підійшли до розуміння литовського походження волинських князівських родів, не виокремлюють їх з етнічно-української частини панівної верстви.

Такий стан історичної науки породжений передусім недовершеним з'ясуванням характеру литовської доби в Україні та перевищенням фактичного політичного впливу руського етнічного елементу на формування державних інституцій Великого Князівства Литовського у зв'язку із запозиченням литовськими державцями руської мови, культури, релігійних традицій тощо. Так само звідси випливають намагання подати цю державу як литовсько-українську, литовсько-українсько-білоруську чи литовсько-білоруську (усе одно – руську!) без огляду на те, що вона була литовською.

Зберегти своє панування над 9/10 населення цієї країни литовській верхівці вдалося саме завдяки тактиці прийняття руських мовно-культурних, релігійних і частково політичних (князівських) консервативних традицій. Вірогідно, що ця тактика мотивувалась не стільки визнанням їхньої переваги над традиційно литовськими, скільки неспроможністю зберегти своє панування в Україні іншими,

типовими для імперської політики методами. Не менш вірогідно, що литовська князівська група на Волині, висунута на передовий плацдарм литовського панування в Україні, внаслідок своєї групової слабкості та/чи тотального українського оточення змушена була формально ще більше «українізуватись», підсилюючи цим враження спадкоємності руських князівських традицій. Водночас, споріднена кровними зв'язками з великокнязівською литовською верхівкою, після кількох невдалих фрондистських спроб, вона задля збереження своїх позицій на «литовській» Волині й у самій Литві та під впливом середньовічних традицій, які вивищували «принців крові», постійно підтримувала і зміцнювала зв'язки зі своєю безпосередньою прабатьківщиною. Тому формальне «обрусіння» литовської князівсько-панської групи на Волині не слід однозначно розглядати як її асиміляцію українським етнічним елементом, що була можливою лише за умови панування на території, повністю відокремленій від Литви.

Через це позицію волинських князів на Люблінській унії варто було б переглянути в ракурсі польсько-литовських взаємин, а післяунійну поведінку – з позицій нових обставин, які тяжіли над ними. На жаль, глибший огляд цієї проблеми виходить далеко за межі даного дослідження. Отож, виявляється, що «вина» волинської князівсько-панської верхівки не в тому, що вона переродилася, погодилася стати рівноправним партнером литовської панівної верстви, а в тому, що вона до цієї верстви завжди належала й відносно ефективно забезпечувала литовське панування в Україні.

Після укладення Люблінської унії волинські князі, як і переважна більшість литовської верхівки, погодилися на підтримку державної системи Речі Посполитої, бо переконалися в неспроможності Великого Князівства Литовського стримати потужний наступ Московського царства – основного претендента на руські (українські та білоруські) землі. Варто зазначити, що, використовуючи литовсько-польські суперечності, парламентські можливості, протистояння польської шляхти з королівською владою, князівсько-панська група зуміла подолати конституційні перепони, які формально зрівняли її права із шляхетськими, отримати найвпливовіші посади в Україні та стати чи не наймогутнішим політичним і землевласницьким угрупованням Речі Посполитої. Інша річ, що вона не хотіла й не могла піднятись до рівня завдань, накинутих українськими міфологемами,

задовольняючись політичними й економічними здобутками в межах зовсім не чужої для неї польсько-литовської Речі Посполитої.

Дослідник О. Баранович підрахував, що в землеволодіннях 13 князівських родин Волині було 61 739 *«димів»,* що становило 56,9% їх загальної кількості у воєводстві[58]. Згідно з дослідженнями В. Степанкова, у маєтках волинських князів-магнатів зосереджувалось близько 74% селянських і міщанських дворів краю[59]. При цьому вони не обмежувалися виключно волинськими землеволодіннями. Так, галицько-волинська «імперія» Острозьких включала 2760 сіл, 80 містечок, 61 замок[60]. Князі Вишневецькі, завдяки активній участі в українській колонізації Східної України, володіли величезними просторами Черкащини й Полтавщини[61]. У маєтках І. Вишневецького нараховувалося понад 230 тис. підданих. З ним не могли змагатись навіть Конецпольські – найбагатші польські землевласники в Україні[62]. Волинські магнати оточували себе величезними гуртами слуг. Наприклад, двір князя Ю. Заславського в 1630 р. нараховував близько 150 осіб, а В.-Д. Заславського – понад 130[63].

Зосередження в руках невеличкої князівсько-панської групи більшості угідь та найвищих посад у воєводстві закладало основи постійно тліючого конфлікту всередині шляхетського середовища, що унеможливлювало безумовне лідерство волинської верхівки навіть серед панівної верстви краю. А вузько корпоративна, родово-кланова замкнутість аристократичного середовища й недоступність входження в її коло інших представників шляхти загрожували поступовим вимиранням. Так, зникають відомі аристократичні роди Острозьких (1620 р. – за чоловічою, 1654 р. – за жіночою лінією), Збаразьких (1631), Порицьких (1633), Пронських (30-ті роки), Ружинських (до 1650), а дещо пізніше – Корецьких (1651), Заславських (1673) та ін.[64] У 30-х рр. XVII ст. волинська аристократія в конфесійному плані була вже багатополюсною. Вишневецькі, Острозькі й ряд інших князівських родів перейшли в католицтво. Фанатичні ексцеси новонавернених І. Вишневецького та А.-А. Острозької підірвали рештки авторитету князівської верхівки серед православних волинян[65].

Як уже згадувалося, серед аристократії поширювався також антитринітаризм (соцініанство)[66]. Потреба вирішення власних і корпоративних проблем у межах політичної і правової системи Речі Посполитої посилювала тяжіння аристократії до Варшави. За таких обставин укорінювався кон'юнктурний прагматизм без

жодних претензій на роль еліти українського народу, який вона ж і визискувала. А початок самостійної політичної боротьби козацтва став для волинських князів провісником набагато зриміших небезпек, ніж безсила польсько-литовська монархія, поєднана із сеймовою анархією. Загроза втрати панівного становища в Україні штовхала їх на жорстоке придушення наростаючих козацьких виступів кінця XVI – першої половини XVII ст.[67] Очевидно, що українська міфологія підштовхувала до ролі лідерів державного відродження тих, хто належав до іншого політичного табору й перетворив саму міфологію на служницю власних корпоративних інтересів.

Складні тенденції пронизували неоднорідне шляхетське середовище. Через найвищий ступінь концентрації магнатського землеволодіння на Волині серед інших українських земель та й усієї Речі Посполитої волинська шляхта була економічно слабшою за шляхту інших воєводств. У краї проживало 2480 шляхетських сімей загальною чисельністю близько 15 тис. осіб, що становило 2,2% населення краю[68]. Поряд із землевласницькою шляхтою (землянами), було багато обезземеленої, лише декларативно привілейованої шляхти.

За підрахунками О. Барановича, у 1629 р. на досліджуваних теренах нараховувалось 448 родин повноправних землевласників-дідичів та 300 – тимчасових володільців-посесорів. Вони разом складали приблизно третину шляхетських родин (35%). Решта шляхти була безземельною. 405 шляхтичів-землян (90% усього складу дідичів) володіли 44% всіх приватних земель. Як уже згадувалося, понад 56% угідь перебувало у власності аристократичних родів[69].

Тривалий процес розшарування привів до утворення прошарку магнатської шляхти, розміри володінь якої наближалися до князівських і разом із ними охоплювали понад 85% усіх земельних угідь краю. При цьому частка володінь землян-магнатів, серед яких переважали особи польського й литовського походження, сягала 30%. Середнім землевласникам належало 9% земель Волині, а дрібним – 5,5%. Питома вага землеволодіння прийшлих шляхтичів у цих двох групах була незначною (відповідно 1,7 і 0,7%). Кількість дрібної шляхти (маєткової й немаєткової) перевищувала 70% шляхетського загалу, але вона володіла лише однією вісімнадцятою частиною всіх волинських угідь[70].

Тривало невпинне обезземелення шляхти, якого не могло зупинити поширення посесорства, системи оренд і застав. Дорожчання військового спорядження, природне розростання шляхетських родин, особливості фільваркового господарювання, позаконкурентне становище магнатів призводили до розорення й люмпенізації частини цієї верстви. Це радикалізовувало її позиції, посилювало невдоволення непевним становищем, що могло змінитися лише при обмеженні магнатського землеволодіння або радикальних змінах економічного укладу.

В історичній науці ще належно не досліджено парламентську політичну боротьбу української шляхти, її прагнення та політичні ідеали. Зокрема, ще не оцінено її національних домагань трансформувати Річ Посполиту у тріаністичну польсько-литовсько-руську федерацію держав. Хоча втілення цієї національної мрії не виходило за межі сподівань на еволюційне переродження Речі Посполитої, а в час, коли на поверхню виразно виступили великопольські імперські плани щодо України, її реалізація таким чином була неможливою, усе ж сама ідея належить до найвищих витворів української суспільно-політичної думки початку нових часів. У її основі – визнання суверенності й рівноправності української нації. Українські шляхтичі породили цю ідею тоді, коли верхівка багатьох підкорених народів у кращому випадку обирала ідеали пом'якшення умов васалітету. Це ж стосується української козацької еліти в найтяжчі часи випробовувань та поразок. Разом із цим, ця мрія була утопічною, бо не враховувала реалій і глибинних принципів державної політики Речі Посполитої першої половини XVII ст.

Волинські шляхетські посли були чи не найактивнішою частиною української шляхти, яка в 1569–1646 рр. виступала основним легальним і офіційним чинником політичної боротьби за національні права українців на рідну мову, місцеву владу, православне віросповідання, задекларовані Люблінською унією. Незважаючи на конфесійну багатополюсність (греко-католицька, православна, социніанська, католицька), шляхта залишалася тоді єдиним офіційним захисником православ'я на загальнодержавному рівні. Як уже наголошувалося, так само активно вона добивалася в сенаті, на сеймі від короля проведення реформи Головного трибуналу, яка автоматично ставила Україну на роль претендента третього автономного державного утворення Речі Посполитої.

Загальновідомою була також участь волинської шляхти в діяльності Острозького культурного центру, Луцького та інших братств, Гощанської колегії, ряду православних, греко-католицьких, соцініанських закладів, у перекладі й появі славнозвісного Пересопницького Євангелія тощо. Дієвою була також її роль у «підживлюванні» лав козацтва, зміцненні цього нового політичного ядра української нації. Конкретно-історичні реалії виштовхували національно зорієнтовану частину збіднілої шляхти в духовенство, освіту й науку, змушуючи реалізовувати свій потенціал у нових середовищах і формувати українську національну еліту.

Серед волинської шляхти домінували поміркування еволюціоністські національні погляди на українське майбутнє. Частина її продовжувала перебувати під впливом поширених міфологем про місійну роль князівської верхівки та в політичній і економічній залежності від неї, а тому звикла до ролі веденої групи. Це стосувалося не тільки залежної шляхти, а й тієї, якій вдалося прорватися до складу магнатерії[71]. До того ж участь у парламентських дебатах на Сеймі Речі Посполитої, волинському сеймику, структурах виконавчої влади створювала видимість можливості захищати національні та корпоративні інтереси в рамках тодішньої державної системи. Те, що шляхта формувала середні та нижні ланки місцевої влади, магнатських адміністрацій, перебувала на військовій службі, постачала кадри різноконфесійному духовенству, культурно-освітнім установам і козацтву, відірвало її від землі, призвичаювало до нетрадиційних способів виживання й пом'якшувало гостроту пошуків виходу із глухого кута серед найбільш інтелектуального її прошарку. Люмпенська частина цього стану продовжувала вважати ганебними заняття ремеслом і торгівлею[72], а тому не використовувала свого привілейованого становища для розвитку цих галузей економіки, викликаючи зневажливе ставлення з боку всіх без винятку верств і груп населення Волині.

У процесі розподілу та перерозподілу земель королівщини у воєводстві поступово зміцнювала свої позиції шляхта польського й литовського походження. І хоча питома вага прийшлого шляхетства була незначною, воно добилося різкого зростання свого впливу в регіоні, захопило старостинські посади в усіх повітах, насаджуючи польські порядки, ідеологію, мову, католицтво[73]. Не витримавши польського тиску, та частина української шляхти, яка усвідомлювала себе передусім представниками привілейованого стану

Речі Посполитої, відсунула на другий план національні пріоритети, зближувалася з польськими феодалами й полонізувалась.

Відступництво й зречення свої національності негативно впливали на національне самовизначення окремих корінних українських шляхтичів, а також призводили до втрати авторитету серед місцевого населення рештою шляхти. Це розпилювало національну єдність на різні політичні, ідеологічні, культурно-освітні й мовні системи, підривало національні основи, зменшувало можливості для втілення виплеканого ідеалу України-Русі. Загострювалися також стосунки маєткової шляхти із закріпаченим волинським селянством та хліборобською частиною жителів містечок.

Найбільших утисків зазнавали волинські селяни, які становили три чверті населення воєводства. У зв'язку з роздачею державних земель шляхті (переважно польській), застосовуванням посесорських і орендних відносин на Волині поступово зникали вільні від феодальної опіки *«похожі»* селяни[74]. Становище селян у державних землеволодіннях відрізнялося лише можливістю оскаржувати дії посесора чи орендаря в референдарському суді. Містечкові хлібороби перебували під подвійним, феодально-міським правовим та економічним пресом. Розвиток фільваркової системи і природний приріст населення призвели до збільшення кількості малоземельних і безземельних селян, різкого зменшення розмірів наділів середньостатистичного селянського двору[75].

Д. Похилевич дослідив, що дроблення сільських господарств було наслідком не стільки демографічних змін, скільки свідомих дій землевласників, зацікавлених у селянській землі і праці. А селянське малоземелля він розглядав як наслідок і одночасно як передумову розвитку фільварку[76].

У 30–40-х рр. XVII ст. кількість дворищних і піддворищних селян (з наділом понад волоку, яка становила приблизно 16,8 га) зменшилась до 0,5% всіх селянських господарів. Селян із волочними наділами залишилося 10%, підволочних – 43%. Водночас третинників збільшилося до 10%, а четвертинників – до 20% усіх дворів. Понад 15% хліборобів становили городники, наділи яких не перевищували 2–3 га. Збільшилася категорія селян-підсусідків (комірників). І. Кіку виділила в окрему групу також *«динників»* – тих, хто *«по дню поля мав»,* з розміром наділу близько 0,06 волоки (0,6 га)[77].

Незважаючи на зменшення наділів, стрибкоподібно збільшувалися відробіткові норми. Зростання панщини та оброку для всіх категорій селян, незалежно від змін у розмірах землекористування, зниження грошової ренти, витіснення її відробітковою (*«робота», «роботизна», «панщина», «закоски», «обжинки», «гвалти», «сторожа»*) стало типовим у всіх куточках краю. Тижнева панщина волочного господарства сягала 10 днів, підволочного – 5 днів на тиждень[78]. Особливо дошкульною стала практика збільшення відробіткових повинностей під час весняно-літніх робіт. Так, селяни Іваничів були обурені тим, що у жнива мусили в понеділок і в п'ятницю давати на фільваркові роботи по два женці від родини[79].

Відробіткова рента доповнювалась натуральною (*«дань», «податки», «подать»*) та грошовою (*«чинші», «плати»*). Різко зростав обсяг повинностей при запровадженні орендних відносин, особливо при передачі маєтків у суборенду. Актові матеріали засвідчують також грабіжницькі дії орендарів під час румацій – терміну, відведеного на вивезення майна після припинення орендних відносин чи застави[80].

Посилення феодальної залежності супроводжувалось абсолютним і відносним зубожінням усіх без винятку категорій селян. Феодальна система Речі Посполитої з її ігноруванням політичних, соціально-економічних прав селян як окремої верстви, землевласницькими прерогативами на розпорядження їхньою працею, життям, передачею й навіть продажем іншим шляхтичам підштовхувала їх до боротьби. Поряд із втечами в інші маєтки, що складало 25% протестних дій[81], відмовою від сплати непосильних податків, селяни нападали на феодалів, підпалювали їхні маєтки, захоплювали панську землю, хліб, худобу, вирубували ліси, викошували луки[82]. Особливого розмаху набув антифеодальний рух під час повстань 1637–1638 рр.[83] А на початку 40-х рр. селянська боротьба на Волині стала настільки загрозливою, що король був змушений звертатися зі спеціальним універсалом про необхідність розгрому повстанців у Луцькому повіті[84]. Напади на шляхту, яка намагалася зупинити переселення, вчинили селяни Поташні (жовтень 1647 р.), Сарн (лютий 1648 р.) та інших сіл Луцького повіту[85]. Хлібороби с. Жолобова Кременецького повіту захопили землі шляхтича, виорали поля, скосили луки, поділили скошене сіно між собою[86]. Жителі с. Покощів Луцького повіту на початку 1648 р. вирубали більше ста возів лісу, побивши при цьому шляхтича, який намагався чинити

опір[87]. Збройні виступи в 1647 р. відбулися у Плоскому, Печихвостах, Милятині та в інших селах Волині[88].

Напередодні Української національної революції волинські селяни, як і все селянство Речі Посполитої з її типовими для феодальної Європи соціально-економічними порядками, не вважалися окремим станом із притаманними йому правами та потребами, а тому не належали до тодішнього поспільства. Тим часом, прагнення селян *«бути вільними», «козаками», «не платити податки», «не віддавати послушенства панам»* свідчать про визрівання соціально-економічного укладу, втілення якого призвело б до запровадження нового ладу, який отримав би опору в особисто вільних селян. Вони не мирилися з підневільним становищем і боролися за втілення споконвічних мрій бути вільними власниками земельних наділів, звільнитися від послушенства шляхті та феодальних повинностей. Поодинокі випадки захоплення волинянами шляхетських угідь могли виражати селянський протест проти феодальної земельної власності. Визріванню в їхній свідомості соціально-економічних ідеалів опосередковано сприяли організовані переселенські рухи з Волині на схід України. Як відомо, їхні організатори, передусім агенти-вербівники від князів Вишневецьких, Острозьких, вдавалися до агітації під гаслами надання переселенцям таких земельних ділянок, які вони будуть у змозі обробити, звільнення від повинностей упродовж господарської діяльності першого переселенського покоління. Це свідчило про обізнаність панівної верстви із селянськими соціально-економічними вимогами й тими мріями, які могли зірвати їх з обжитих місць і змусити переселитись за тридев'ять земель, сподіваючись там утілити свій ідеал.

Починаючи з другої половини XVI ст. до 1648 р., усвідомлення селянами своїх потреб підкріплювалось їхніми активними діями проти феодально-кріпосницької дійсності та були фактично легалізовані програмою переселенського руху в межах Речі Посполитої. А в 30–40-х рр. XVII ст., коли феодально-фільваркова система вже остаточно вичерпувала себе й почала гальмувати розвиток сільськогосподарського виробництва і промислів, реалізація такої програми стала вже економічно необхідною і призвела б до запровадження нових суспільних відносин, які б мали підтримку переважної більшості жителів воєводства й України[89]. Однак феодально-кріпосницька система Речі Посполитої була неподатливою для самореформування.

Тому не вистачало лише іскри, щоб полум'я масової селянської боротьби запалаххотіло на теренах Волині.

Накопичувалися протестні настрої серед міщан-українців, невдоволених шляхетськими привілеями й контролем за міським життям, своїм місцем у політичній системі та самоврядуванні. Не маючи свого представництва в керівних органах держави й воєводства, волинські міщани тривалий час мусили задовольнятися правом законодавчої ініціативи, наданого шляхетству, й куцими міськими свободами, обмеженими згадуваними вище особливостями становища міст. У зв'язку з тим, що більшість волинських містечок знаходилися в магнатських землеволодіннях, вони обтяжувались різноманітними повинностями на користь феодалів. Так, Старокостянтинівський інвентар 1636 р. зафіксував обов'язкову плату за земельну ділянку під забудову, чинш, оброк, підводну повинність. А міщани-хлібороби, залежно від розмірів земельних наділів, відбували 1–4 дні панщини на тиждень[90].

Жителі міст страждали від здачі міст в оренду й заставу, від збройних нападів сусідньої шляхти, безчинств жовнірів і невпорядкованості системи міського самоврядування. Так, міщани Старокостянтинова двічі (у 1638 і 1646 рр.) зобов'язували послів домагатися виведення з міста жовнірської залоги, звільнення від обтяжливих податків, надання міської конституції[91]. На початку 1648 р. міщани Гощі скаржились на корогву поручника О.-Л. Незабитовського за самовільні стаційні побори[92]. Раніше вони зазнали збитків від наїзду братів Немиричів[93]. Жителі Борового й Андрієва були невдоволені діями орендаря В. Беньовського, який збільшив розмір повинностей, грабував, ув'язнював, мордував ленвійта, бурмістрів, ліквідував міські свободи[94]. Подібних знущань зазнавали міщани Вижви[95].

Посилювалося невдоволення обмеженням доступу для міщан-українців у міські органи, витісненням поляками української мови з діловодства, брутальним насаджуванням католицтва, засиллям єврейських громад. Конфлікти в міському середовищі загострювалися через безчинства патриціату, який вдавався до надмірних поборів, фінансових маніпуляцій, національних і релігійних утисків[96].

Ці обставини сприяли бурхливому розвитку національної свідомості, пронизаної духом непримиренності до польської державної системи, бажанням добитися національної й соціальної свободи. У час, коли поневолювачі поставили Україну перед дилемою – бути

чи не бути, волинське міщанство виявилось підготовленим до жертовної боротьби за українське відродження, поєднання в ній соціального, національного й духовно-релігійного аспектів.

Поглиблювалися негативні тенденції в економіці Волині, пов'язані передусім із граничною концентрацією земельної власності, домінуванням сільськогосподарського виробництва, незацікавленістю основного виробника в результатах своєї праці в умовах фільварково-панщинної системи господарювання. У сільськогосподарських маєтках приватної магнатської (шляхетської), державної (королівщини), духовної (церковно-монастирської) власності було зосереджено близько трьох четвертих усього волинського населення. При цьому у приватновласницьких володіннях проживало близько 91%, у державних – понад 5%, у духовних – близько 4% хліборобів. Найбільшою була питома вага приватних землеволодінь у Луцькому та Кременецькому повітах (близько 94% всіх угідь), дещо меншою – у Володимирському повіті (понад 70%). Частка державних земель у Луцькому, Кременецькому, Володимирському повітах становила відповідно 6; 1,59; 21% угідь. Церковні землеволодіння зосереджувалися в основному у Володимирському (понад 8%) і Луцькому (близько 5%) повітах, а на Кременеччині їх розміри були незначними (0,14% земельних угідь)[97].

Концентрація земельної власності призвела до того, що 860 родин маєтково-володільчої шляхти (дідичів і посесорів) володіли всім окультуреним земельним фондом краю. У Володимирському повіті було 178, у Луцькому – 486, у Кременецькому – 196 землевласників. 42 шляхетські родини мали маєтки у двох, 4 – у трьох повітах воєводства. Ще 47 шляхтичів вважалися дідичами в одних маєтках і посесорами – в інших[98].

Як уже підкреслювалося, левова частка приватних землеволодінь належала магнатам. Величезні розміри землеволодінь змушували цю земельну олігархію ділити їх на дві частини: замкову і шляхетську. Перша контролювалася магнатськими адміністраціями, які формувалися з представників біднішої шляхти. Друга, передана шляхті за службу (передусім військову), управлялася безпосередньо шляхетськими родинами. Напередодні Національної революції у 152 замкових селах Волині функціонувало 67 фільварків. М. Крикун з'ясував, що у 2260 селах воєводства, крім того, було 1553 шляхетських фільваркових господарств. Зокрема, у 296 селах, які

належали кільком володільцям, функціонувало 592 фільварки, у 241 фільварку господарювали власники окремих сіл; 153 господарства розміщувались у межах двох, а 567 – трьох і більше сіл. Дослідник виявив, що 183 волинські шляхтичі, володільці окремих сіл, мали фільварки ще й у частинах інших сіл, окремі з яких були розташовані в інших повітах воєводства[99].

Поширювалися орендні й суборендні відносини. В оренду, посесію та заставу здавалися маєтки, цілі волості й навіть селяни разом з їхніми повинностями. Так, князь Я. Замойський у 1643 р. здав у посесію Л. Богдашевському Рівненський *«ключ»,* а той передав містечко з навколишніми селами в оренду шляхтичам Яневським[100]. Активне запровадження оренди і «держання» в державних землеволодіннях призвело до того, що в середині XVII ст. усі землі королівщини на Волині були передані посесійним володільцям[101].

Як уже підкреслювалося, розвиток фільварково-панщинної системи супроводжувався обезземеленням селян, різким збільшенням відробіткових норм, занепадом селянських господарств. Непропорційне зростання панщини відносно розмірів оброблюваних площ не сприяло інтенсифікації фільваркового виробництва, зростанню врожайності чи валового продукту шляхетських господарств. У краї не було проявів і екстенсивного розвитку, що призвів би до появи значної площі нових окультурених угідь. Посилення експлуатації не було пов'язане з недостатністю робочої сили. Адже демографічні дані свідчать про поетапне збільшення кількості сільських мешканців, незважаючи на їхню активну участь у заселенні східноукраїнського регіону. Отже, збільшення панщини викликалось падінням продуктивності праці і було пропорційним цьому падінню. У виробничих відносинах утворилося антиекономічне коло, вирватися з якого було можливо тільки завдяки переходу до нової системи взаємин, побудованої на найманій праці.

У Центральній і Східній Україні, де впродовж 30–40-х рр. XVII ст. процес становлення фільваркової системи лише вступав у завершальну фазу[102], конфлікт між продуктивними силами та виробничими відносинами не мав таких виразних ознак, як на Волині. Участь волинян у колонізації Східної України лише частково й тимчасово знімала напругу серед жителів густонаселеного краю з його давно окультуреними землями, відсутністю видимої земельної перспективи та з численним гуртом пануючої верстви.

Односторонній, споживчий характер фільваркової системи гальмував розвиток торгівлі та ремесел[103]. Включення великих землевласників у сферу товарно-грошових відносин, витіснення ними із торгівлі зерном нешляхетських конкурентів, відсутність припливу коштів із торговельних прибутків на безпосередній розвиток виробництва поглиблювали кризу всієї тодішньої економіки краю. Основними постачальниками зернової товарної продукції були кілька десятків магнатських родин, які «працювали» виключно на зовнішній ринок. Становище дрібних фільваркових господарств не давало їм можливості вийти за рамки натурального виробництва. Це гальмувало розвиток внутрішнього ринку. Орендарі, які б мали працювати на ринок для виконання своїх орендних зобов'язань, експортувати продукцію не могли, а через слабкість внутрішнього ринку, пов'язану з обмеженим попитом на сільськогосподарську продукцію, перебували в надзвичайно скрутному становищі[104].

Тодішнє шляхетське законодавство та існуючі цехові правила обмежували доступ міщан до міських занять, відволікали на виконання різних феодальних повинностей[105]. Уже згадувалося, що на розвиток міст негативно впливала залежність переважної більшості з них від феодалів, здача в оренду, заставу, напади феодалів, жовнірів тощо. Хоча кількість міст і містечок Волині впродовж першої половини XVII ст. майже подвоїлась (з 68 до 115)[106], але наявні перепони перешкоджали перетворенню більшості з них у впливові центри ремесла й торгівлі. Частина волинських містечок тривалий час залишалася оборонними форпостами Речі Посполитої, що формувало споживчий характер їх життя. Цю особливість яскраво ілюструють інвентарі Старокостянтинова (1621, 1636, 1644) та інструкція міських жителів шляхетським послам (1638)[107]. Згідно з інвентарем 1636 р. та згаданою інструкцією більшість старокостянтинівських міщан була зв'язана з хліборобством, серед них виділялася лише одна реміснича група – різники[108]. Однак інвентар 1644 р. уже свідчив про розрив жителів міста із сільським господарством та про розвиток фортифікаційної справи, мулярства, зброярства, будівельних промислів[109]. У 40-х рр. відбувалося певне пожвавлення виробництва у волинських містах. Археологічні дослідження матеріальної культури в Луцьку, Острозі, Степані, Межирічах, Дорогобужі та інших містах краю свідчать про розвиток гончарського, ковальського, ювелірного ремесел, будівельної та фортифікаційної справи[110].

З Луцька, Володимира, Торчина вивозився хліб у Київ, Канів, Черкаси та в інші міста України й за її межі[111]. Волинь стала одним із постачальників зерна, лісу й поташу на західний ринок. Частина північно-західного експорту реалізовувалась через Володимир, а Устилуг (пристань на Західному Бузі) став великою торговою базою[112]. Луцькі купці торгували також хутрами, залізними виробами, полотном. Пожвавлювався грошовий обіг з Поділлям, Київщиною, Переяславщиною, Чернігівщиною[113]. Волинський поташ використовувався у скляному, селітряному, пороховому виробництві України й Заходу. У краї функціонувало 45 рудень (залізоробних промислів), які базувались як на кріпацькій, так і на найманій робочій силі. Один такий промисел виробляв у середньому близько 500 пудів заліза на рік[114].

Таким чином, прориваючись через перешкоди на ремісничу й торговельну діяльність, консерватизм цехових порядків, слабкість внутрішнього ринку, політичну та юридичну безправність міщанства, міське життя все ж пульсувало. Однак наявні політична, економічна, правова системи Речі Посполитої деформували міський розвиток, постійно підживлюючи невдоволення основної маси міщан Волині.

Серед гами суперечностей особливу небезпеку несло цілеспрямоване намагання польської влади упослідити українців, яке поєднувалось із засиллям у містах поляків, євреїв та представників інших національностей. Тому важко не погодитись із висновком В. Степанкова, що *«за обставин, коли нація вступала в епоху розвитку буржуазних відносин (початкові форми мануфактурного виробництва зароджувалися у багатьох промислах, в яких центральну роль відігравало місто), ця політика таїла загрозу усунення українців від магістрального поступу цивілізації, їх замикання у сфері середньовічного села, а відтак перетворення в «селянську націю»*[115].

Завершуючи аналіз передумов Української національної революції на Волині, слід констатувати, що конкретно-історичні реалії не вписувалися в історіографічні концепції про причини цього багатоформатного явища як результату надзвичайного національного гноблення, а ще менше – у міфологію так званого «золотого віку» Речі Посполитої. Спроба сумлінного і обережного оперування історичними фактами показала, що саме багатоманітність реалій і багатовекторність впливів, які визначили розвиток України у складі Речі Посполитої, призвели до вітчизняного історичного феномену –

однієї з перших національних революцій світової історії. Принаймні з'ясування реального тла на Волині 1648–1659 рр. вимагало вдумливого підходу до узагальнюючих висновків А.-Д. Тойнбі про те, що надзвичайно жорстокий зовнішній тиск ніде й ніколи (або майже ніколи) не спонукав творче цивілізаційне начало. Зовнішній імперський тиск лише тоді знаходив позитивний відгук і стимулював розвиток прогресивних національних тенденцій, коли він був сильний/помірний, але не жорстокий/звірячий[116].

* * *

Насамкінець доцільно в консолідованому вигляді виділити конфлікти і суперечності, які вилились у комплексну кризу політичної, соціально-економічної й духовної систем Речі Посполитої та породили Українську національну революцію середини XVII ст.:

1. Фундаментальні суперечності, закладені Люблінською унією в основи польсько-литовських і українських міжнаціональних взаємин, які не враховували питомої ваги української нації в новоствореній Речі Посполитій та динаміки зростання її ролі в післяунійний період.

2. Наростаюча невідповідність між умовами Люблінської унії, що лягли в легальну основу інкорпорації українських земель та конституційних порядків Речі Посполитої, і реальною політикою польсько-литовської влади, яка упродовж 1569–1648 рр. невпинно перетворювалась у типову імперську, цинічно топтала проголошені й законодавчо закріплені національно-культурні та релігійні права української нації.

3. Неспроможність державної системи Речі Посполитої шляхом реформ розв'язати вузол суперечностей між реальною, безперервно зростаючою роллю української нації у військово-політичній, економічній і фінансовій сферах польсько-литовської держави та її третьорядним місцем поневоленої колоніальної нації, відведеним польськими імперськими силами 20–40-х рр. XVII ст.

4. Абсолютне розходження між задекларованою офіційною доктриною релігійної толерантності і практичною політикою Польщі як держави – католицького хрестоносця на приєднаних землях, з одного боку, та польською навіженою політикою покатоличення українців і давньою православною традицією української нації, які переростали в конфлікт західної і східної пізньосередньовічних європейських цивілізацій, – з іншого.

5. Нагромаджувані недоліки системи управління й самоврядування, пов'язані з невпорядкованістю владних функцій, відсутністю чіткого і зрозумілого поділу влади на місцях, єдиних стандартів міського самоврядування, залежністю більшості міст від землевласників, розбіжністю між задекларованими правами українців на місцеву владу й політикою польського тотального наступу на владні інституції в Україні.

6. Наростання гострого конфлікту між феодально-кріпосницькими відносинами, які в 30–40-х рр. XVII ст. уже перетворилися на гальмо економічного розвитку України, але вперто захищалися офіційними державними чинниками Речі Посполитої, і суспільними соціально-економічними потребами, що штовхали до запровадження нових відносин, побудованих на економічній та особистій свободі, в час, коли приклади переваг нових економічних взаємин на освоюваних просторах Сходу України вже були очевидними.

7. Суперечності всередині панівної верстви у зв'язку з високим ступенем концентрації земельної власності магнатерією, яка призводила до зубожіння більшості українських шляхетських родин та конфлікту обезземеленого, зубожілого, юридично безправного, жорстоко експлуатованого, закріпаченого українського селянства з маєтковою шляхтою, які переростали у протистояння переважної більшості населення краю шляхетській меншості.

Накопичення політичних, національних, духовних і соціальних суперечностей, що вимагали невідкладних радикальних змін у всіх без винятку сферах українського національного життя, та неможливість їх вирішення в межах системи польсько-литовської держави прискорювали формування національної свідомості на рівні тодішніх суспільних потреб, увиразнювали національний, релігійний і соціальний напрями невдоволення українців, які переплітались і склали основу загальнонаціонального протесту проти панування Речі Посполитої в Україні. Результати аналізу джерел 40-х рр. солідаризуються з висновком І. Франка про те, що можна *«як собі хто хоче дивитися на найближчі причини вибуху Хмельницького і самого Хмельницького, та ... коли б не був повстав Хмельницький, рік чи кілька літ пізніше була б вибухнула пожежа за якоїсь іншої причини, а хто знає чи й без воєнної пожежі Польща не була би ще швидше пропала від внутрішньої гнилизни, що точила її...»*[117].

Розділ 3

ВОЛИНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

Діалектика визвольного процесу на Волині (1648–1652 рр.)

Здобуття блискучих перемог українськими військами та їхніми татарськими союзниками на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. стало запорукою й могутнім стимулом до розгортання Української національної революції в західноукраїнському регіоні. З-під Білої Церкви Б. Хмельницький розсилав універсали до жителів України з поясненнями мотивів антипольського збройного виступу та із закликом підніматися на боротьбу з поневолювачами України-Русі. Це свідчило про намагання українського гетьмана заручитися підтримкою українців усіх регіонів України. Волинь одразу ж після цих перших польських поразок стала об'єктом боротьби за вплив на неї ворогуючих сторін. У зв'язку із втечею шляхти із центральних регіонів України, волинські міста перетворилися на тимчасові загальноукраїнські шляхетські бастіони. Тут зосереджувалися також війська (і маєтки) найбільших польсько-українських магнатів, які готувалися до жорстокої боротьби проти війська Б. Хмельницького, котрий *«розпускав полковників на всі сторони: на Білую Русь, Сіверщину, на Полісся, руське Поділля, на Волинь з козаками, до яких... хлопство в'язалося, і добивали містечок, міст, шляхту і жидів, і ляхів всіх впень стинаючи»*[1].

Під враженням перших українських воєнних перемог серед шляхти почали швидко поширюватися чутки про наміри Б. Хмельницького відродити українську державу, стати князем Русі[2]. Сенатор

А. Кисіль у листах (27 травня; 3 та 7 червня 1648 р.) повідомляв, що шляхта Київщини і Брацлавщини, покинувши своє майно, утекла на Волинь, зупинилась у Полонному, Заславі, Корці, Гощі, а інші, не відчуваючи безпеки й тут, повідходили до Олики, Дубна[3]. Із Гощі він писав примасу Польщі, що *«противник погрожує Волині і Поділлю, а також руським землям... Тому бажав би отримати в допомогу іноземне військо і захищати... Волинь, поки це полум'я не охопило її, тому що вороже військо буде з кожним кроком вперед збільшуватись тисячею або декількома тисячами людей»*[4]. Про те, що до Олики *«багато шляхти збіглося»,* писав у цей час і литовський канцлер А. Радзивілл[5]. Шляхтич Пеславський повідомляв 3 червня з Полонного, що *«тут... нечувані тривоги..., селянство... вже повстає проти панів»*[6]. Деморалізуючий вплив на шляхту мала інформація від допитуваних полонених повстанців. Подільський маршалок Л. М'ясковський зафіксував одне з таких свідчень: *«Хмельницький... три літа з татарами воювати нас [хоче] і Поділля опанувати, під Горинем стати і про правдиві вольності трактувати»*[7]. За іншими свідченнями, Б. Хмельницький хотів отаборитися під Кременцем і направляти звідти свої загони у всі сторони Речі Посполитої[8]. Холмський єпископ писав 8 червня поморському підкормію: *«...цей негідник Хмельницький ... дальше рухаючись, під Володимиром бажає заснувати центр війни. Вся Русь до нього переходить, відкриває йому добровільно міста. Росте величезне число цього свавілля і селянства»*[9]. Шляхтич К.-Ф. Обухович, помітно перебільшуючи, твердив, що під впливом дій *«свавільних куп»,* які розпустив Б. Хмельницький, шляхта із своїх маєтків *«вся втекла»*[10].

У другій декаді червня простежувалися спроби посилення польських військових формувань на Волині. Так, у Дубно прибув із озброєним загоном гетьман Г. Жолкевський. У Заславі зосередилися корогви київського воєводи Я. Тишкевича та сандомирського воєводи князя В.-Д. Заславського[11]. У листі від 8 червня львівський єпископ писав про низьку боєздатність цих формувань, відсутність у них піхоти, драгунів. Він відзначав також, що *«збунтоване хлопство не хоче впускати в містечка своїх панів, важко їх приборкати; татари біля Полонного палять»*[12].

Питанням оборони воєводства від можливого наступу української армії було приурочено з'їзд шляхти, що зібрався 10 червня 1648 р. у м. Дубні[13]. Для встановлення місця збору шляхти під

Глиняни в Галичину виїхав командувач королівської гвардії С. Осинський. Посполите рушення Волинського воєводства, за наказами волинського воєводи О. Сангушка, сходилося під Луцьк[14]. Шляхта Південної Волині збиралася під керівництвом князя В.-Д. Заславського між Заславом і Старокостянтиновом. Ці заходи, на думку їхніх організаторів, мали припинити наступ української армії[15]. Однак у війську не було згоди. Волинська шляхта не хотіла визнавати польського військового керівництва й відмовлялася приєднуватись до основних військових формувань Речі Посполитої[16].

Початковий етап визвольної боротьби жителів краю (червень-липень 1648 р.) розпочався ще до приходу на Волинь українського війська. Так, у червні 1648 р. селяни сіл Печихвостів, Стрельчого, Матова Луцького повіту розгромили маєтки орендаря С. Морштина, розділивши між собою майно[17]. Подальше розгортання боротьби було пов'язане з військовими діями козацького полковника М. Кривоноса проти карального походу 12-тисячного загону надвірного війська князя І. Вишневецького. Виконуючи наказ Б. Хмельницького та з'єднавшись із білоцерківським полковником І. Гирею, М. Кривоніс звільнив (на початку липня) Вінницю, Бистрик, Бердичів, Чуднів, інші міста. 18 липня він захопив Чарторию, увійшовши на територію Волинського воєводства[18].

20 липня українські полки підійшли до Полонного. Містечко було *«важливим ключем Волині»*[19], краще підготовленим до оборони, ніж Львів[20]. У місті було зосереджено 1200 жовнірів та 700 шляхтичів, 60–80 гармат, великий запас пороху та харчів[21]. Подвійні укріплення з кам'яних стін і валів та водяне оточення робили його важкодоступним. Не бажаючи послаблювати польські формування під Старокостянтиновом, князь І. Вишневецький та командир королівської гвардії С. Осинський відмовилися надавати обложеним військове підкріплення.

21 липня козаки захопили передмістя, встановили дружні зв'язки з міщанами та жовнірами-українцями, звертаючись до них зі словами: *«...ми кровні брати, чого ви допомагаєте панам проти нас? Краще служити нам, аніж іновірцям»*[22]. 22 липня мешканці міста допомогли козакам захопити замок і все майно. Повстанці знищили польську залогу, вбили євреїв, захопили багато полонених, зброї, провіанту та іншої здобичі на загальну суму 4 млн злотих[23]. Вірогідним видається припущення дослідника І. Стороженка про взяття

Полонного наказним полковником іченським (з 1649 р. – переяславським) П. Головацьким – керівником передових полків М. Кривоноса[24]. Ця перемога викликала масові втечі шляхти з території Південно-Східної Волині[25]. З-під Полонного козацькі загони попрямували до Острога, Заслава, Межиріча, Степані, намагалися оволодіти Рівним і Тайкурами[26]. А. Радзивілл стверджував, що налякана шляхта без будь-якої оборони покинула Заслав, Острог, Корець, Межиріч, Тучин[27].

Дії українського війська і його підрозділів активізували боротьбу жителів східної частини Луцького повіту. Уже в липні селяни Філіповичів, Молодькова Великого, Багатого, Молодькова (Підгайців), Молодькова при р. Тозирці та міщани Яруня Звягельської волості захопили маєток шляхтича-орендаря Я. Масальського в с. Молодькові, спалили всі дворові будови та господарські книги: *«справи, привилее, диспозиции, записи»,* що засвідчували їхню залежність від орендаря[28]. У Звягелі повстанці спустошили замок і костьол[29]. Після приєднання до міських повстанців, керованих Михайлом Тишею, покозачених селян Звягельської волості тут утворився потужний повстанський загін. Успішний рейд одного з підрозділів М. Кривоноса через Заслав, Межиріч, Острог, Корець, Гощу, Тучин, Степань, Чарторийськ, Володимирець викликав низку повстань по всьому маршруту українського загону[30]. 23–24 липня в Корці відбулася сутичка між козаками й формуваннями волинського магната князя С. Корецького, котрий із дванадцятисотенним загоном вершників намагався прийти на допомогу польському війську під Старокостянтиновом[31]. Наступ козаків примусив князя замкнутися в замку, а потім проривати облогу[32].

Тим часом М. Кривоніс спрямував українські полки до місця збору польських формувань під Старокостянтиновом через Росоловецьку переправу – відомий шлях на Волинь (Чорний шлях) і готувався до вирішальної битви. Поляки дислокувалися ввечері 25 липня 1648 р. в околицях Старокостянтинова. Військових у польському таборі було не більше 10–12 тис., з них – 1,5 тис. жовнірів під керівництвом полковника К. Корицького, 2,5 тис. жовнірів з 8 гарматами князя В.-Д. Заславського (який особисто перебував у цей час під Кременцем[33], а його формуваннями керував А. Суходольський), 2,5 тис. драгунів королівської гвардії С. Осинського, корогви князя І. Вишневецького та воєводи Я. Тишкевича. Бойовий склад війська М. Кривоноса не перевищував 16 тис. осіб (польські джерела перебільшили

цю кількість утричі). До нього входили сотні Білоцерківського, Уманського й Вінницького полків.

26 липня, при наближенні полків М. Кривоноса, поляки розташували своє військо поблизу Старокостянтинова, неподалік р. Случі. Загальне керівництво польськими загонами здійснював І. Вишневецький. М. Кривоніс залишив свій обоз на відстані 8 км від Старокостянтинова й атакував ворога загонами кінноти. Авангард на чолі з полковником І. Гирею завдав удару по переправі, яку захищала королівська гвардія. І. Вишневецький контратакував українські підрозділи загонами кінноти, перейшовши через річку вбрід. М. Кривоніс відступив до заздалегідь укріпленого табору. Не спромігшись захопити укріплення, поляки також відступили до свого обозу.

У ніч з 26 на 27 липня старокостянтинівські міщани привезли в український табір порох і харчі, за що І. Вишневецький стратив більше 40 осіб. 27 липня українське військо поповнилось прибулими сотнями Чигиринського й Корсунського полків, рейдуючими загонами та місцевими повстанцями. Допитуваний полонений сотник Полуян розповів полякам про очікуване наближення основних військових сил під керівництвом Б. Хмельницького, що спровокувало серед шляхти дезорганізаційні настрої. Князь І. Вишневецький вирішив відступати. Уранці 28 липня польський обоз було відправлено до Кульчина. У цей час козаки захопили переправу через р. Случ, відкинули драгунів князя В.-Д. Заславського із займаних позицій, переправилися через річку, атакували полк Я. Тишкевича і змусили його відступити. Після невдалої контратаки князь І. Вишневецький відступив до Кульчина, а звідти – через Ляхівці – до Збаража. Завдання недопущення об'єднання регіональних польських сил полковником М. Кривоносом було виконане. Здобувши Старокостянтинів, він перетворив його на опорний пункт української армії на Волині й Поділлі. Зберігаючи тут основні сили, М. Кривоніс спрямував окремі загони на здобуття містечок, розташованих навколо нових місць дислокації сил противника. Ця перемога відіграла роль потужного стимулятора народної боротьби на Волині. Східна частина воєводства була звільнена з-під польського контролю[34].

Отже, на першому етапі розгортання Української національної революції на Волині (червень-липень 1648 р.) основним рушієм визвольного процесу стали полки української армії. Вони подолали у воєводстві ворожі сили на сукупній відстані понад 400 км. При

цьому основні полки просунулися вглиб Кременецького повіту приблизно на 70 км, а рейди козацьких загонів сягнули 330 км, прискорюючи визволення Південного й Центрального Погориння. Документально зафіксований рух польських військ у воєводстві перевищував тоді 100 км (див. табл. 1). Місцеві селянські та міщанські акції лише підсилювали українські військові здобутки в краї. За цей час відбулося декілька короткочасних виступів волинян, зафіксованих історичними джерелами (1,5% народних акцій 1648–1652 рр.). Аналіз термінів подачі шляхетських скарг на ці виступи в судові органи показав, що в червні-липні 1648 р. ці державні інституції продовжували функціонувати в усіх трьох повітах Волинського воєводства (див. табл. 2).

Другий етап визвольного руху волинян (кінець липня – грудень 1648 р.) розпочався активною боротьбою за визволення центральних районів Волині. Уже 29 липня допитаний поляками Ярема Концевич зізнався, що луцький православний владика Афанасій Пузина послав полковнику М. Кривоносу 70 гаківниць, 8 півбочок пороху, велику кількість куль та 7 тис. форинтів за те, щоб козацькі полки захопили Олику та Дубно[35]. Князь В.-Д. Заславський довідався від полоненого козака-трубача Мартина про те, що Б. Хмельницький обіцяв М. Кривоносу прийти з підкріпленням Куманівським шляхом під Дубно[36]. На початку серпня (1–3) князь І. Вишневецький посилав свій надвірний загін для звільнення від козаків Заслава, але виявилося, що козаки вже покинули місто[37].

А. Кисіль повідомляв примасу Польщі 4 серпня, що *«плебс незліченний ... прийшовши плюндрує; замки, міста всі по сам Буг пусті і від Дубно відбігли так, що ... по самий Буг вже жодного шляхтича немає, або пішов, або трупом залишився»*[38]. А в листі від 9 серпня він визнав слабкість польських і шляхетських позицій на Волині: *«...всі кидаються втікати; навіть селяни, хлопи знущаються над нами, і тому вся чернь приєднується до тих хлопських військ»*. На його думку, ситуація в Речі Посполитій тоді ускладнилась настільки, що *«доля* [вітчизни] *... залежить від того, чи захоче сам Хмельницький заключити мир»*[39].

Коронний підчаший М. Осторог 4 серпня писав, що *«справи з тими ребілізантами щораз гірші, бо ... щораз більша допомога прибуває тим здрайцям»*[40]. 12 серпня зі Збаража князь І. Вишневецький звернувся до польського воєначальника М. Осторога з вимогою негайного розміщення польського табору в районі Ляхівців,

застерігаючи, що *«народ на Волині і Поділлі і повністю вся Русь, яка втекла від нас, зробиться здобиччю ворога ... можете легко тоді зрозуміти, як багато прибавить собі сил ворог, як зросте небезпека загибелі вітчизни і в якій небезпеці будуть знаходитися не тільки Глиняни і Львів, якщо він захопить воєводства Волинське і Подільське та управління над ними (а він це зробить якимось чином)».* Князь ремствував, що *«хлопство, бачачи наші війська, які йдуть не проти ворога, а від нього, всюди повстало і, не зустрічаючи ніякого опору ... творить так багато шаленств, бере такі міцні фортеці, і чого не міг зробити найсильніший іноземний ворог, те вільно чинить сама низька чернь»*[41].

Частина інформації про тодішню визвольну боротьбу на Волині пов'язана з просуванням військових загонів комісії Сейму Речі Посполитої під керівництвом А. Киселя. Один із роз'їздів комісії, керований хорунжим новгородським М. Киселем (братом А. Киселя), втратив кількох жовнірів під час сутички з кількома сотнями козацьких вершників між Гощею та Березdовим. Під Тинним відбувся бій семи сотень польсько-литовських вершників під командуванням ротмістрів Криштофа й Томаша Сапєг з повстанцями загону Стефана Володимира, який деякий час дислокувався в районі Чарторийська[42]. Упродовж 4–9 серпня повстанці вдруге захопили Гощу. Частину повстанського загону (*«в кілька тисяч»*) складали вихідці з Полісся. Гощу було спалено, замок і фільварки пограбовано. З панських підвалів забрано запаси меду й вина, які повстанці пили самі й роздавали навколишнім селянам. За підрахунками власника Гощі А. Киселя, йому було завдано збитків на 30 тис. злотих, а *«все, що вціліло від першої юрби, було знесено цією останньою юрбою»*[43]. Повстанці знищили євреїв, побили монаха П. Ласка – посланця А. Киселя до українського гетьмана – і забрали в нього листи до Б. Хмельницького.

Окремі повстанські групи розійшлися в погоринські містечка, розгромили панські маєтки, після чого частина повстанців (передусім вихідці з Полісся) пішла на Поділля. Один із повстанських загонів поблизу Рівного й Тайкур зіткнувся з польською розвідковою корогвою Загоровського, ухилився від бою й попрямував до Заслава та Полонного. Полякам вдалося при цьому захопити кількох полонених[44]. А. Кисіль, вирушивши 10 серпня з-під Луцька в напрямку Гощі, отримав за Оликою повідомлення про повторний напад двотисячного повстанського загону на Тучин[45]. Польський

роз'їзд хорунжого новгородського М. Киселя мав сутичку в Гощі з кількома сотнями повстанців під керівництвом місцевого шляхтича Красносельського. У рукопашному бою, за свідченням А. Киселя, жовніри *«майже всіх їх* [повстанців] *висікли, ледве 30 вершників втекло в ліс»*[46]. У комісарському ж щоденнику він вказав лише, що козаки перенесли табір до лісу й боліт, після чого жовніри *«не могли нічого вдіяти»*. Польський загін, втративши кілька десятків вояків, продовжував переслідувати повстанців до Городниці Корецької, а згодом пройшов за ними частину шляху в напрямку до Полонного й повернувся назад[47].

Перебування повстанського загону в Гощі стимулювало покозачення (до 14 серпня) міщан та селян навколишніх сіл: Воскодавів, Чудниці, Мнішина, Красносельців, Терентієва. Гощанські повстанці розгромили маєтки в Дулібах і Симонові[48]. У серпні покозачилися селяни Річиці (біля Олександрії). Було знищено межові знаки в Котовській пущі між с. Любитовом (Рудня) і Начихівкою (Луцький повіт), захоплено і спалено маєток литовського канцлера А. Радзивілла[49]. Селяни Чехова і Клесова на чолі з війтом Кузьмою захопили майно євреїв-утікачів[50]. Жителі Кубраківки з передмістя Дубна, під керівництвом Грицька, Хілімона й жінки Чопіги брали участь у козацькому нападі на Дубно[51]. «Покозачені» селяни Ільківців і Вороничів Кременецького повіту під керівництвом шляхтича Й. Кодлубицького розгромили маєток у с. Ільківцях[52]. На сесії Сенату Речі Посполитої 22 серпня повідомлялось про захоплення повстанцями Чарторийї, Полонного, Любара, Острополя, Лабуні, Грицева, Старокостянтинова, Бабина, Острожця, Луцька, Олики, Рівного[53]. Джерела свідчать, що в Красилові відбулася сутичка повстанців з польським розвідковим загоном[54]. Польські розвідники бідкались, що під Острополем зібралось 30 тис. українців – *«така їх взялася сила»*[55]. 24 серпня в Гощі польський роз'їзд комісії сейму отримав повідомлення про захоплення козаками Острога та знищення там шляхти, ксьондзів, кількох десятків євреїв. За одними джерелами, Острог тоді захопив козацький загін полку Петра Головацького[56], за іншими, – місто було здобуте загоном Гараська (можливо, ішлося про Герасима (Гераська) Яскевича, лубенського полковника 1648–1649 рр.)[57].

26 серпня під Острог прибув полк охорони комісії А. Киселя. Козацький загін чисельністю близько 3 тис. осіб вийшов із міста, готуючись до бою. А. Кисіль домовився з козаками про можливість

виконання ним мирної місії за умови взаємообміну десятьма заручниками. Комісари послали заручниками 10 шляхтичів (Братковського, Мальзенського, Верещака, Сосницького, Орачевського, Трипольського, Трачовського, Красовського, Трабінського, прізвище 10-го невідоме). На перебіг подій вплинуло прибуття сюди одного із загонів І. Вишневецького у складі 7 корогов під командуванням Я. Сокола. Виконуючи завдання князя І. Вишневецького щодо знищення козацької залоги в Острозі й не знаючи про домовленість козаків з польськими комісарами, цей загін здійснив збройний напад. Козаки сприйняли ці дії як прояв підступності польських комісарів. Семеро польських заручників було ними страчено, троє (Верещака, Братковський, Сосницький) лишилися живими завдяки заступництву козацької старшини. Загін Я. Сокола відступив. Козаки повідомили комісарів, що залишають трьох шляхтичів-заручників до свого повернення у військо Б. Хмельницького та про втрату чинності домовленостей[58]. А. Кисіль, вирушивши до Кунева й Ляхівців в обхід Острога, 28 серпня зустрів по дорозі інший загін жовнірів князя І. Вишневецького, посланий ним із польського обозу. Цей півторатисячний підрозділ, що складався з 19 корогов під керівництвом Голуба й Аксака, 29 серпня спалив передмістя Острога й завдав козакам відчутних втрат. Жовніри знищили під Острогом *«безліч селян і привели 24 полонених», «порубали вщент»* мешканців Межиріча[59]. Проте опір козаків змусив жовнірський загін у ніч на 30 серпня повернутися до основного обозу.

Таким чином, обидві спроби загонів І. Вишневецького захопити м. Острог завершилися невдачею[60]. Сам І. Вишневецький пояснював це тим, що завдання щодо захоплення міста він не ставив, а лише прагнув не допустити ймовірного походу козаків на Луцьк[61].

А. Кисіль скаржився з-під Острога Б. Хмельницькому на дії козаків. Український гетьман у листі з Куманівців від 28 серпня запевняв комісара сейму, що перешкоди чинили не за його наказом, та й *«кількасот людей з нашого війська (хоч без нашої волі) заскочили в Острог не для того, щоб воювати, а шукаючи борошна для прогодування».* Висловивши обурення з приводу розправ князя І. Вишневецького над мирним населенням, він пообіцяв послати канівського полковника Семена Савича для виведення *«з Острога та інших місць всіх цих свавільників до нас, до війська»* й запрошував комісарів для переговорів під Старокостянтинів[62]. Незважаючи на це, як повідомляв 3 вересня М. Осторог, *«в Острозі козаки по-старому*

мешкають... і важко зробити щось у місті, яке тримає сторону козаків»[63]. А 13 вересня комісари повідомляли у Варшаву, що *«в цей час другий загін* [козацький] *прийшов у Острог і, також як і перший, не випровадив козаків з цього міста»*[64].

Одночасно з Острогом було визволено м. Дубно. Тут *«козаки великою купою на місто Дубно наступивши»,* розгромили будинки багатих міщан, знищили документи (*«реестра и квиты поборовые... привилея, данины, также записы, мембраны, обликги, рекогницые и церографы, на розные долги»*), що належали власникові міста князю В.-Д. Заславському, та магістратські книги[65]. Таке спрямування дій свідчить про участь у подіях, поряд з козаками, представників різних груп місцевого населення[66]. Згідно з окремими джерелами, загоном повстанців керував Іван Боняк[67]. Невеликі загони розходились із м. Дубна по навколишніх селах, визволили Ратчин[68]. Проте козакам не вдалося тоді захопити добре укріпленого Дубенського замку[69].

Про розмах повстанського руху та настрої населення свідчать спостереження А. Киселя за діями *«збунтованих обивателів»,* викладені в листах до польських сенаторів та Б. Хмельницького від 27 серпня 1648 р.[70] У другій половині серпня активізувалась боротьба в північно-західній частині Волині. Сюди перебазувалася частина повстанців з-під Острога. Брестський войський Є. Южич у листі до литовського підканцлера Л. Сапєги ще 10 серпня повідомляв про свідчення двох караїмів, котрі втекли з Луцька, *«що міщани дали знати козакам»,* щоб вони рухалися до міста[71]. Імовірно, що йшлося про повстанський загін із Звягеля, очолюваний Михайлом Тишею, який зайняв Рівне і Клевань. М. Тиша називав себе полковником: *«...не якийсь Тышик, пулковник звягельський, з гултайством до места Клеваня добровольне впушчоний».* Захопивши зброю, гроші, золото, М. Тиша залишив Клевань і *«скоро до Олики одвернул»*[72]. Клеванські міщани захопили все покинуте майно і зруйнували шляхетські та католицькі будинки. Шляхтич Л. Ольшанський зафіксував прагнення повсталих: *«...нехай и паметка лядская не будет»*[73]. Незважаючи на те, що Олика була *«дуже захищеним містом князів Радзивіллів із замком»*[74], повстанці взяли її штурмом. Власник Олики писав: *«...за зрадою моїх підданих Олика моя в руки козаків 30 серпня дісталась»*[75]. За свідченням Є. Южича, Олику було здобуто 29 серпня[76].

1 вересня 1648 р. повстанський загін М. Тиші визволив Луцьк, у якому, за твердженням сучасників, проявлялась *«прихильність до*

Русі»[77]. Повстанці напали несподівано, захопили передмістя, підкрались до міських укріплень і, *«без всякої битви»,* здобули місто. Одна частина шляхти втекла, інша була знищена повстанцями[78]. С. Кушевич відзначив: *«Луцьк – столиця Волині, не витримав натиску збунтованого гультяйства і впав спустошений на вічний наш сором»*[79]. Крім того, біля Жидичина і Двірця (неподалік від Луцька) повстанці розгромили так зване посполите рушення Волинського воєводства, що складалося з 11 сотень шляхетської кінноти[80]. Зустрівши ворогів на рівному полі, вони застосували тактику щільного прострілювання ворожого гурту, знищили кілька десятків шляхетських ополченців. Інші ж, за твердженням любельського стольника Д. Слуцького, *«з цього несподіваного випадку не взявшись до справи, розсипались мов мухи»*[81]. Факт панічної втечі шляхтичів-кіннотників підтверджується й іншими джерелами[82].

З Луцька частина повстанців вирушила до Володимира[83]. Про взяття Володимира свідчить лист вітебського воєводи князя П.-Я. Сапєги від 8 вересня 1648 р.[84] На звільнених територіях козаки й повстанці безжально знищували шляхту, руйнували її маєтки[85]. Польські магнати 4 вересня розіслали з головного польського обозу військові загони, щоб *«швидко ті свавільні купи прогнати»*[86]. 6 вересня керівники польських роз'їздів повідомляли, що козаки пішли із захоплених ними міст Поліссям, через болота й густий ліс, тому подальше переслідування їх неможливе[87]. Командир польського роз'їзду С. Гурський 5 вересня інформував, що в районі, де діяв загін, *«тих гультяїв там немає»*[88].

Окремі джерела свідчать про повторне визволення цих міст у середині вересня. У документі, датованому 10-м вересня, згадується, що Немирич, *«русин із того ж дому п. Немиричів, зібравши декілька тисяч цього гультяйства, опустошив і вирізав Олику, Клевань і Луцьк і вже наближався до Сокаля»*[89]. Тоді ж саноцький підчаший Дзержко писав, що Олику й Луцьк пограбували богуславські козаки (богуславська сотня належала до Корсунського полку). В Острозі зупинились два полки, які відбили кількатисячний польський приступ[90]. Про повторну повстанську акцію у воєводському центрі повідомляв мемуарист С. Кушевич: *«...вісімнадцятого дня місяця вересня велика купа ворогів знову прийшла до Луцька, вирізала людей західної і східної віри, спустошивши все місто з костьолами і церквами. І досі ворог у таттешньому куті пустошить містечка*

і проливає кров»[91]. У ході повторного захоплення Луцька повстанці знищили частину міського патриціату[92].

Рейди козацьких і повстанських загонів стимулювали боротьбу селян і міщан. Селяни Романова і Хорлуп Луцького повіту 1 вересня, *«збунтовавшисе вси з козаками и гультяйством, з Олыки до Луцька идучыми»,* згодом брали участь у визволенні Луцька[93]. Жителі Дерев'яного, Голишева, Застав'я, Колдирова і Сморжова приєдналися до клеванських міщан, захопили хутір Руденський і с. Диково орендаря А. Жабокрицького[94]. Два рівненські загони повстанців, очолювані Гунькою Калініченьєм та Грицьком і Матвієм Бузовщинами, захопили майно і спалили маєток Б. Островського в с. Городниці[95]. Покозачені міщани Острога пограбували шляхтича С. Борковського[96]. Селяни Лукова, Суська разом із покозаченими міщанами Четвертні, Нового Острова (Вишеньок) захопили майно і спалили помістя М. Загоровського в селах Лукові, Суську, Петрашевичах[97]. Селяни Будераж, Клекотова, Мільчого на чолі з Федором із Клекотова, котрий став *«старшим сотником»,* упродовж вересня-жовтня знищували навколишню шляхту[98]. У Володимирському повіті *«килкутисячний»* загін із *«козаки, люд своевольный, и иншое поспольство розних панов»* захопили і спалили панський двір, після чого пішли із с. Туличева. У Купечеві, Туличеві, Чернієві селяни захопили решту майна Я. Рожинського[99]. 24 вересня П.-Я. Сапєга повідомляв із Ратного, що навколо бродить *«немала купа ... здрайців козаків»*, яка взяла м. Ковель[100].

У цей час виразно виступає також антикатолицький напрямок боротьби українських міщан і селян. Так, луцькі міщани 1 вересня *«доброзичливо і приязно»* прийняли прибулих козаків і разом із ними руйнували костьоли. Розправи над католиками супроводжувалися заявами: *«... аби не залишилось не тільки їх, а й їхнього майна».* Після від'їзду з Луцька козаків міщани на чолі з Ф. Липкою, В. Шильнєвим (Шильневичем), К. Слизнем покозачились[101]. Жителі Луцького передмістя Воля із селянами Яровиці, утворивши повстанський загін (лише в позовній заяві нараховано 66 осіб), розгромили Луцький бернардинський монастир. За сприяння луцького патриціату – райців, бурмістрів, лавників – у нападі на монастир Св. Христа брали участь ткачі, шевці, теслі, різники, кравці, кушніри, гончар, садівник, жовнір, млинар, бондар, пекар, свинопас, фурман, козопас, муляр, грабар, пивовар, слюсар, стельмах[102]. Монахи й селяни Хрестовоздвиженського монастиря напали на Луцький католицький кафедральний собор,

забрали церковне майно й захопили землі костьолу в с. Німецькому[103]. Луцький райця В. Шильневич зі своїми помічниками *«субординовали и намовили тоеж хлопство своволное»* для нападу і вбивства шляхтича К. Ящурського та захоплення його майна[104]. У скарзі володимирського судді С. Корчмінського відзначалось, що *«воеводство Волынское таковоюж сваволею заражатис почало, и тот неприятель тое ж воеводство Волынское забыяючи, мордуючи, лупы беручи ... под самое мисто столечное воеводства Волынского Луцко прошел, и тое место пред зраду тых же месчан луцких опановал, католиков и слуг Божых за поводом тых же месчан луцких позабиял».* Скаржник звинувачував луцьких міщан у тому, що вони *«з ребелизантами козаками покумавшы и побратавшысе, яко ребелизанты з ребелизантами»* аж до кінця осені *«одны пешо, другие конно приходячи»,* зруйнували ще й бернардинський монастир під Луцьком та господарський двір у с. Двірцях[105]. Луцькі міщани на чолі з бурмістром Ф. Липкою розгромили будівлі домініканського монастиря у с. Новий Став і в Луцьку, костьол і будівлі Луцької єзуїтської колегії, захопили маєтки шляхтича Б. Гораїна в с. Яровиця[106].

Помітний вплив на перебіг визвольного руху мали події, що розгорталися на волинсько-подільському пограниччі. За обставин, коли переговори між козацькою старшиною й сенатською комісією зайшли в безвихідь, обидві сторони стали готуватися до відновлення військових дій. 14 вересня частина польського війська, що збиралася під Глинянами, з'єдналася із формуваннями, зосередженими раніше під Чолганським Каменем (60 км північно-західніше Старокостянтинова). Б. Хмельницький розпочав маневрування української армії між Старокостянтиновом і Пилявцями. Зайнявши вигідну позицію на берегах р. Іква поблизу Пилявців, у місцевості, яка не давала можливості використати потенціал польської кінноти, гетьман зосередив тут головні сили (100–110 тис. осіб, з них – 50–70 тис. належно озброєних осіб). Інші частини маневрували, намагаючись обдурити противника та заманити його на поле битви, обране Б. Хмельницьким під Пилявцями.

Українські підрозділи, залишені на Росоловецькій переправі та у Старокостянтинові, створювали враження про підготовку тут бойових операцій. Поширювалась дезінформація про можливе прибуття сюди Б. Хмельницького. Полковники М. Кривоніс та Д. Нечай мали завдання вести кількаденну запеклу оборону, а потім

відступити в район Пилявців. Цей відступ мав нагадувати панічну втечу, щоб переконати поляків у низькій боєздатності основних українських підрозділів та спонукати їх до переслідування. Тому кількатисячний український загін, зайнявши Красилів, відійшов до Старокостянтинова. Полки М. Кривоноса залишили Росоловецьку переправу й відійшли в напрямку Пилявців. Польські воєначальники, підійшовши 15 вересня до Росоловецької переправи й переконавшись, що її ніхто не охороняє, по-різному оцінили ситуацію. Так, князь В.-Д. Заславський, запідозривши, що Б. Хмельницький втягує польські формування в пастку в районі Старокостянтинова, відмовився штурмувати місто. Коронний хорунжий О. Конецпольський та князь І. Вишневецький були переконані, що відхід козаків із Росоловецької переправи пов'язаний з їхньою військовою слабкістю. Тому 16 вересня ар'єргардні польські військові частини чисельністю 2 тис. жовнірів атакували захисників Старокостянтинова. Міський гарнізон на чолі з брацлавським полковником Д. Нечаєм нараховував 4–5 тис. козаків. Вони вогнепальними залпами відбили польську атаку, примусивши жовнірів відступити до обозу. Українські ж війська разом з міщанами в ніч з 16 на 17 вересня залишили місто й відійшли до Пилявців[107].

Після зайняття Старокостянтинова польська військова верхівка поділилась на прихильників оборонної та наступальної тактики. Польські воєначальники – краківський воєвода М. Земжидовський, Є. Любомирський, князь В.-Д. Заславський, сенатор А. Кисіль, командир королівської гвардії С. Осинський – пропонували використати природні можливості та оборонні споруди Старокостянтинова для зосередження тут основних польських сил, очікування приходу українських і татарських формувань, здійснення наступних контратакуючих дій. Київський воєвода Я. Тишкевич, Ш. Щавлінський, підканцлер коронний І. Радзейовський, князь І. Вишневецький вимагали енергійних атакуючих дій для недопущення об'єднання українців з татарами і для повного розгрому українського війська. Прийняте польською військовою радою рішення про негайний похід у напрямку Пилявців повністю відповідало стратегічним задумам керівників українського війська.

Отже, окремі передумови блискучої перемоги української армії під Пилявцями (21–23 вересня 1648 р.) забезпечувалися в районі Старокостянтинова. Тут було досягнуто бажаної для Б. Хмельницького

мети: створено враження про слабку боєздатність українського війська, стимульовано агресивно-наступальні настрої польських воєначальників. Цьому сприяло ще й те, що навколо рейдували спеціальні загони, які допомагали місцевим повстанцям сковувати сили польських регіональних військових формувань. Іноді ці дії були настільки ефективними, що навіть у досвідчених польських політиків і воєначальників створювалося оманливе враження про прибуття основних військ Б. Хмельницького. Так, сенатор А. Кисіль інформував 13 вересня з-під Чолганського Каменя, що *«полки Хмельницького оточили нас з усіх сторін»*[108]. 19 вересня повідомлялося, що *«ворог ... збирає надзвичайну кількість хлопів, з усіх сторін послав бунтувати чернь, не кінчати війну, а продовжувати її хоче»*[109]. Регіментар М. Осторог писав 18 вересня з-під Старокостянтинова: *«...дуже непокоїть нас та обставина, що ... у нас в тилу багато виявляється бунтівників: на Волині зібралось їх дуже багато, також на Поділлі... Тому потрібно було виокремити частину нашого війська і послати на Волинь більше тисячі чоловік, ... щоб розсіяти там збориша»*[110].

Перемога під Пилявцями, подальше продовження Б. Хмельницьким наступальної тактики для розгрому польських збройних сил, зосереджених в Україні, сприяли розгортанню всенародної боротьби за повне визволення волинського краю. Розгромлене, поділене на частини польське військо втікало через Старокостянтинів до Вишневця, Збаража й далі за Віслу[111]. Князь В.-Д. Заславський *«с остаточными людьми сел в Дубне в осаде»*[112]. 25 вересня військо Б. Хмельницького підійшло до Старокостянтинова, а наступного дня здійснило успішний штурм міста, знищивши польський гарнізон, який складався з тисячі німецьких найманців. Після цього гетьман скликав старшинську раду для обговорення і прийняття плану подальших дій.

Історики С. Томашівський та М. Петровський вважали, що ця рада відбулася 26 вересня у Старокостянтинові[113]. Натомість В. Смолій та В. Степанков припускають, що старшинська рада відбувалась пізніше, під час руху українського війська через Чолганський Камінь у район Вишневця[114]. Рада вирішила продовжити наступ армії на захід. 28 вересня військо вже рухалося через Чолганський Камінь до Вишневця[115]. Сюди, за свідченням полоненого козака Мартина з полку П. Головацького, гетьман *«навмисне йшов ... з кіннотою в шість тисяч, тому що надіявся там його милість* [І. Вишневецького. –

Авт.] *застати*»[116]. 2 жовтня українськими військами було здобуто Збараж – добре укріплене місто із замком. Місцеве населення допомагало козакам під час штурму, брало участь у розправах над шляхтою та жовнірами. Здобиччю козаків стали 50 гармат та чимало військового спорядження[117]. Тут українське військо поділилося на два угруповання, які мали рухатися до Львова: одне – через Броди і Буськ, друге – через Золочів і Глиняни. Одночасно гетьман розіслав у різні частини західного регіону *«аж до Стиру і Бугу»* полки Д. Нечая, М. Небаби, П. Головацького та ін.[118] Самовидець стверджував, що *«орда з козаками по самую Вислу пустошили, также Волинь, городи значнії повиймали: Острог Великій, Заславя, Луцко, Володимер»*[119]. Поява військових загонів викликала нову хвилю повстань місцевих селян і міщан. Люблінський староста А. Фірлей повідомляв 11 жовтня, що на Волині грабують не тільки козаки, а й *«свавільні банди і якийсь Немирич, який видає себе за козака»*[120]. А. Кисіль 14 жовтня інформував про полк *«якогось Кудри»**, який нараховував *«двадцять з чимто тисяч»,* мав легку кінноту, частково татарську. Протягом тижня, що передував даті написання листа, маршрут цього загону пролягав через Збараж і Кременець на Берестечко. Командир із частиною загону пішов до Сокаля, а один із підрозділів спрямував на захоплення Володимира[121].

Повстанський рух у воєводстві досяг особливого розмаху в жовтні-грудні 1648 р. У цей час селяни Чудниці, Мнішина, Красносельців, Терентієва, Воскодавів та міщани Гощі знову активізували визвольну боротьбу: *«в килка недел, юж по розерваню войска под Пилявцами обрали собе за пулковника Листопада, алиас Ивана Куковского, тамже мешкаючого в Гощчи, а за асавулу Андрияша Гайдука, а за других месчан починивши собе сотниками, десятниками».* Повстанці захопили Симонівський фільварок, вирубали ліс, який належав М. Гулевичу, розгромили помістя волинського хорунжого Д. Єла-Малинського в Симонові[122]. Крім того, міщани Гощі й селяни Воскодавів створили інший повстанський загін, який очолювали Дроздов, Гохів і С. Мороз, розгромили маєток В. Чечеля-Новоселецького в с. Виткові й убили шляхтянку С. Яблонську[123]. При появі козацького полку, що прибув з-під Пилявців, у Гощанському монастирі віднайшли документи В.-Д. Заславського та А. Киселя (*«привилея, декрета, скрутения и инные справы и розные мунимента...»*) та знищили їх:

* Кудрі – козацький рід; Кудря – козацький полковник 1621, 1630 рр.

«одни пошарпал, другие в болото и в воду повкидал»[124]. Селяни Княгинина (поблизу Луцька) Назар Побережник і Васко *«з ешшими помочниками»* із с. Букоймів пограбували шляхтича Я. Княгининського[125]. Після відходу звідси козаків селяни під керівництвом Васка Бондарчика та Семена Фліса знову захопили маєток Я. Княгининського, фільварок католицького костьолу в с. Німецькому[126]. Напад на маєток Луцького домініканського монастиря здійснили селяни Боротина та Пулганова[127]. У розгромі маєтку шляхтича С. Припковського разом із козаками брали участь селяни Корсова, Кузьї, Лешнева[128]. Міщани Четвертні та селяни Лукова, Суська, Нового Острова, *«обравшы за старшого неякого Гаврила Гуляницкого»,* аж до кінця грудня захоплювали маєтки М. Загоровського, Г. Кашовського, А. Гулевича в селах Холпневі, Волоковщині та ін.[129] Великим повстанським загоном міщан Чарторийська та Колок (Романова) керував бурмістр Чарторийська К. Гуляницький. У скарзі Владислава та Олександра Хребтовичів нараховано 70 учасників цього загону, які брали участь у розгромі їхніх маєтків у селах Храську й Жолудську, фільварків В. Масальського і В. Беньовського[130]. Селяни Рогозни та Матвіївки захопили й розгромили маєток А. Сокола в с. Семенівці[131]. Жителі Попівців і Свідників відібрали жито Я. Кобильського в Порську. Напад на цей же маєток здійснили також селяни Порська[132].

Далі активізовувалася боротьба поблизу Рівного, Дубна, Острога. Загони, очолювані Гунькою Каленіченьєм та Грицьком і Матвієм Бузовщинами з Рівного, разом із селянами Колоденки, Житина, Бармаків, Ільїнки впродовж жовтня-грудня вирубали панський ліс біля Городища, що належав шляхтичу Б. Островському. Спільно з селянами Городища в жовтні повстанці здійснили напад на маєтки Р. Городницького та інших шляхтичів[133]. Селяни Милостова і Плоского на чолі з Калюхом Кайченятою розгромили помістя Ростків і Сенютів, напали на жовнірів, які втікали з-під Пилявців[134]. У листопаді 1648 р. загін міщан Олександрії та селян Малого Житина й Забороля захоплював навколишні шляхетські маєтки[135]. Відбулося масове добровільне покозачення селян Божкевичів, Косарева, Мошкова, Олібова, Перемиловки, Сатієва, Радова, міщан Жорновна, жителів інших містечок і сіл навколо Дубна. Повстанці напали на господарські двори шляхтича Є. Пясецького у Лукаревці та Іванківцях, спаливши їх дощенту[136]. Селяни Волиці захопили двір Є. Пясецького в м. Дубні[137]. Дубенські міщани пограбували обійстя шляхтича К. Петроконського[138].

Острозькі міщани та селяни Хорова утворили повстанський загін із сталим особовим складом чисельністю 80 осіб, неодноразово нападали на маєтки шляхтича Єловецького в селах Плоскому, Стадниках, Оженині, знищуючи документи й забираючи майно[139]. На заході Луцького повіту діяв великий загін міщан Горохова і Стоянова на чолі із С. Гіричем і Х. Тринкою[140]. Селяни Березолупів Луцького повіту покозачились, утворили *«купу»* чисельністю 50 повстанців і розгромили костьол у с. Затурцях Володимирського повіту, убивши при цьому ксьондза[141]. 4 жовтня селяни Чорниці спалили маєток В. Масальського і вбили панського урядника[142]. Жителі Березdова, Блощина, Глиниці, Клепачів, Хлапотина, очолювані *«атаманом»* Присцею, розгромили маєток шляхтича В. Гощицького в с. Крилові та вбили урядника – шляхтича М. Грузальського[143]. Масову повстанську акцію вчинили селяни Тьосовки та Хренівки[144]. Міщани Білова та селяни Дикова розправились із біловським війтом та місцевими шляхетськими урядниками[145]. Маєток А. Гулевича був розгромлений селянами Дрозднів, Гудчого Броду, Греньків *«за одностайною радою и намовою»*[146]. У районі Тинного – Сарн об'єднаний загін селян Вітковичів, Княжого, Богушів напав на обійстя орендатора В. Вітковського. Повстанці вбили урядника і слуг[147]. Тут же, в Погоринні, великий повстанський загін під керівництвом шляхтича Єнича розгромив шляхетські маєтки в Яблонному, Тинному, Узносичах, Немовичах та інших селах. В Яблонному та Тинному повстанці вбили чотирьох урядників шляхтича К. Станкевича[148]. Продовжував діяти створений у червні загін повстанців із Печихвостів, Стрільчого, Матова, які знову захопили майно орендаря С. Морштина[149]. Селяни Івані підтримали козаків, які прибули сюди із с. Велика Мощаниця й заявили, що *«послані полковником Савою, що тут панів не буде»*[150]. Не припиняли боротьби й луцькі повстанці на чолі з Ф. Липкою. Крім того, що після захоплення козаками Луцька, цей загін *«у тых же козаков залогою застал»,* повстанці захопили маєтки шляхтича Г. Стемпковського в Несвичах, Лаврові, Перепьолках, Митищах, користуючись їхніми доходами[151]. Кременецький підстароста О. Бєлецький скаржився, що Ф. Липка відібрав у нього майно в селах Полонному і Баєві[152].

У Луцькому повіті відбулося багато селянських виступів, дії учасників яких не виходили за межі одного-двох сіл. Повстанці, як правило, захоплювали майно шляхтичів, розподіляли його між членами громади, розправлялись із шляхтою, слугами, орендарями.

У таких виступах упродовж осені – початку зими 1648 р. брали участь жителі Ватинців, Гнойниці, Дорогостаїв, Жидичина, Злочева, Кідрів, Цепцевичів, Княжина, Курчичів, Кораблища, Лаврова, Малого Полонного, Малова, Охматковки, Оздютичів, Бронників, Більчого, Борисковичів, Мосор, Осової, Романова, Речиці, Сухої Волі, Ставків, Смикова, Торчина, Уїздців, Пожарок, Чорниці, Надчичів, Городка, Грушвиці та інших сіл і містечок цього повіту[153].

Подібна ситуація склалася й у Володимирському повіті. Так, міщани й селяни Міхновки, Буджаків, Стовбухви, *«взбунтовавшысь и ... особно коний килкадесят зобравши»,* і *«часто а густо»* громили маєтки орендаря Ю. Речицького в селах Верхах, Боровному, Обжирі, Гриві, Козлиничах, Крецевичах та містечку Стовбухва[154]. Селяни с. Болбів Турійської волості, очолювані війтом Данилом, з відома волосного старости М. Логановського, *«кгды уже козаки назад на Украину поворочали ... з стрельбою огнистою, косами, сокирами, осчепанами, киями, цепами и с чым который могл, яко на неприятелей яких»,* побили шляхтянку Г. Смітковську, убили її сина й захопили їхнє майно[155]. Підбурювані тим же М. Логановським, селяни Растова забрали табун коней із маєтку А. Клюської[156]. Повстанська *«купа»* із с. Бутятичів на чолі із священиком і дяком нападала на маєтки П. Попеля та М. Мешковського[157]. На шляхетські двори здійснювали напади селяни Литовижа, Грибовиці, Лисянки[158]. Загін міщан Володимира та селян Вересовки, Дудників, Микулинців, П'ятиднів, Хрипаличів, Острівців руйнував маєтки, вирубував ліси, які належали навколишній шляхті[159]. Ковельські міщани разом із козаками захопили майно місцевого костьолу. У цьому антикатолицькому виступі брали участь ковельський бурмістр, ленвійт, лавники[160]. Антишляхетське й антипольське спрямування мала боротьба селян Вербоїв, Задиб, Кримеша, Клюська, Линева, Михайлівки, Роговичів, Твориничів, Радовичів, Секуня та інших сіл цього повіту[161].

Активізацію визвольного руху жителів Кременецького повіту історики обґрунтовано пов'язують із появою тут козацьких формувань М. Кривоноса та Ф. Джеджалія. Так, жидичинський православний архімандрит О. Мокосій-Дениско, *«отрымавши собе якийсь прыватный патент у гетмана козацкого на осягнене церкви и добр помененых»,* у жовтні 1648 р. з допомогою кількох десятків козаків захопив усі греко-католицькі і протестантські церкви у Кременці, забравши церковні документи та призначив туди православних священиків[162].

Кременецькі міщани разом з бурмістром і райцями запросили в місто козаків, *«будучы одное рады и намовы з украиным хлопством до ребелии и бунтов ... и окрутную своюволю множыти помогаючы...»*[163]. Упродовж півторамісячного терміну (з 30 жовтня до 13 грудня) у повіті дислокувалося семитисячне військове угруповання на чолі з полковником Ф. Джеджалієм, сотником Василем (із полку М. Кривоноса) та сотниками Савою Савченком (Самченком) і Петром *«з пулку того ж Хмельницкого на залогу засланому»*[164]. Вони захопили Кременецький замок, розправились із шляхтою, католицьким і греко-католицьким духовенством, знищили гродські й земські книги[165]. Селяни Стовпця, Комарова, Богданівки, *«едни, ним еще неприятел не наступил, а другие по одестю неприятелском припособляли до того розных околичных подданых ... чыли вси купою, чыли теж кождая громада в своем селе»,* розгромили маєтки Я. Одинця-Соколовського[166]. Міщани Ляховців разом із приміськими селянами допомагали козакам захопити замок і розгромили маєтки орендаря Ляховецької волості[167]. Ігумен православного монастиря с. Мильців І. Грушевський разом з двома десятками козаків упродовж п'яти тижнів руйнував маєтки в Мильцях і Пирятині. Після відходу звідси підрозділів українського війська він переховував у монастирі окремих козаків[168].

У той час як українська армія здійснювала похід у Галичину, брала в облогу Львів (5–26 жовтня), Замостя (6–24 листопада) і доходила там до західного етнічного кордону, визвольна боротьба у Волинському воєводстві досягла свого апогею. Упродовж жовтня-грудня 1648 р. вся його територія, включаючи волинсько-польське пограниччя, була звільнена й контролювалася окремими українськими козацькими загонами та місцевими повстанцями. Універсал Сейму Речі Посполитої від 24 жовтня звільняв шляхту Волинського воєводства (поряд із київською, брацлавською, подільською) від військових повинностей доти, *«поки звідти не буде витіснений ворог, бо спустошені ворогом, а тому не можуть дати ніякої контрибуції»*[169]. А на елекційному сеймі, при формуванні збройних сил Речі Посполитої, воєводство взагалі не враховувалось, *«оскільки ворог захопив все»*[170].

Так завершився другий етап визвольного руху волинян у роки Української революції – час масового розгортання й найвищого піднесення визвольної боротьби у краї (серпень-грудень 1648 р.).

Упродовж цього етапу українською армією, її окремими підрозділами та місцевими повстанськими загонами у воєводстві було здійснено ряд успішних походів і рейдів, сумарна відстань яких сягала 1400 км (див. табл. 1). Підрахунки показали також, що походи основних українських збройних сил мали протяжність у цей час приблизно 180 км, рейди окремих козацьких підрозділів – 420 км, а самостійні рейди волинських повстанських загонів – 800 км. У серпні-грудні 1648 р. відбулося понад три чверті (70,9%) усіх народних виступів 1648–1653 рр., відображених в однотипних джерелах – судових скаргах (див. табл. 3). Зведені дані цих джерел про повстанський рух у воєводстві свідчать, що в ньому брали участь жителі 265 населених пунктів Волині (191 – у Луцькому, 57 – у Володимирському, 17 – у Кременецькому повітах). Учасниками визвольних акцій, зафіксованих у віднайдених судових скаргах, були мешканці понад 10% сіл та 33% міст і містечок досліджуваного краю (див. табл. 4).

Отже, навіть окремо взяті і проаналізовані однотипні джерела свідчать, що самостійна боротьба волинян перетворилася на могутній фактор визвольного процесу. Перемоги українського війська на другому етапі відігравали роль потужного стимулятора розгортання Української національної революції на цих українських землях. Антифеодальні акції злилися в єдиний соціальний потік і змели феодальні порядки, знищили політичні та економічні основи шляхетського панування. Поряд із соціальним, чітко простежувалося національно-визвольне (протипольське, протикатолицьке, протиєврейське) спрямування місцевого повстанського руху.

Аналіз точно продатованих судових скарг показав, що пік визвольної активності припадав на вересень-жовтень 1648 р. (див. рис. 1, 2). У цей час відбулося найбільше повстанських акцій другого етапу. Вивчення результатів картографування документально підтверджених військових походів, рейдів і народних виступів підказало деякі тодішні територіальні особливості визвольного процесу у воєводстві (карти 1, 2, 3). Очевидно, що в південній частині (Кременецький, частково Луцький повіти) вирішальну роль відіграли українські військові формування. Народні виступи тут, як і на першому етапі, лише підсилювали результати воєнних акцій.

Як уже згадувалося, до середини грудня 1648 р. в районі Кременця перебувало потужне козацьке угруповання. У центрі (по лінії Звягель – Гоща – Луцьк – Володимир), на заході та півночі Волині

головну роль у розгортанні Української національної революції відіграла повстанська боротьба місцевого населення. Навколо Звягеля, Корця, Гощі, Острога, Рівного, Олики, Дубна, Луцька, Колків, Четвертні, Горохова, Володимира, Турійська, Ковеля тоді утворилися потужні повстанські угруповання, які повністю контролювали навколишню територію.

Аналіз історичних джерел свідчить про створення на цьому етапі революції Звягельського й Гощанського полків, початок розбудови українських державних інституцій у Південно-Східній Волині. У всіх трьох повітах воєводства тоді було ліквідовано феодально-фільваркову систему господарювання, повністю вигнано або знищено тих представників шляхетської верстви, які не приєдналися до українського визвольного руху, їхніх посібників із числа інородців, установлено самоврядування, ліквідовано фактори польського колоніального та католицького впливів.

Оскільки впродовж серпня-грудня 1648 р. в судові органи не було подано жодної із 103 скарг про збитки, завдані акціями на згаданому етапі, це дає підстави для твердження про повний параліч і знищення державних інституцій Речі Посполитої на Волині восени-взимку 1648 р. Варто зазначити, що кволе оскарження виступів місцевого міщанства й селянства розпочалося лише в 1649 р., а основна частина шляхетських скарг з приводу акцій серпня-грудня 1648 р. надійшла в судові органи упродовж травня 1649 – грудня 1650 рр. (див. табл. 2). Деякий спад активності волинян у грудні 1648 – січні 1649 рр. був викликаний як повним визволенням краю з-під впливу державних чинників Речі Посполитої та втечею шляхти, а отже, зникненням суб'єктів народного невдоволення, так і наслідками українсько-польських переговорів у листопаді 1648 р.

Під час західного походу української армії виникла можливість утворення Української держави в межах українських етнічних земель чи бодай закріплення визвольних здобутків на західних кордонах задля ультимативної вимоги щодо втілення шляхетського ідеалу тричленної польсько-литовсько-української міждержавної федерації. Тим часом Б. Хмельницький уклав перемир'я з королем Яном Казимиром, зобов'язавшись вивести українську армію за межі західного регіону й залишити Галичину, Волинь і Поділля. Українському гетьманові й козацькому війську умови перемир'я давали можливість контролювати територію Київського, Чернігівського і Брацлавського

воєводств у складі Речі Посполитої, а всі землі на захід від лінії по р. Горині до Кам'янця-Подільського повертались під безпосередній диктат польсько-литовської держави. При цьому пропозиції полковників М. Кривоноса, П. Головацького та інших радикально налаштованих старшин українського війська старшинською радою були знехтувані.

Відсутність достатніх джерельних доказів про достовірні причини такої різкої зміни військово-політичної стратегії та швидкого залишення українською армією уже звільнених величезних національних територій призвела до гострих історіографічних дискусій, що не змовкають і нині. Незадовільний стан джерельної бази дав підстави кожному, хто як хоче, залежно від шкіл, наукових і соціально-політичних напрямків трактувати цю історичну реальність, шукаючи свою відповідь на запитання «що було б, якби...»

Не приєднуючись до історіографічного багатоголосся, слід все ж звернути увагу на те, що умови польсько-українського компромісу фактично зробили нелегітимними місцеві успіхи Української національної революції в західному регіоні, залишивши волинян наодинці з об'єднаними силами Речі Посполитої. 29 листопада М. Дембінський радісно повідомляв сандомирського підчашого, що Б. Хмельницький дозволив *«до домів своїх безпечно повертатись. Але наголосив, щоб війська наші не наступали за Старокостянтинів, бо далі Білої Церкви не пустить»*[171]. Можливо, Б. Хмельницький відчував двоїстість своєї позиції. Домовившись із королем, що під контролем його уряду залишаться українські землі на схід від р. Случі, він наказав залишити козацькі залоги в надслучанських містах, готуючись до оборони. Водночас вимагав амністувати учасників визвольного руху. Так, у грудневому (12 грудня 1648 р.) Острозькому універсалі до шляхти український гетьман застерігав, щоб *«не мали ніякої злоби ні до підданих, ні до руської релігії»,* бо у випадку пролиття крові *«бідних людей»* Річ Посполита буде піддана ще більшій руйнації[172]. Результати польсько-українських домовленостей 1648 р. послабили, але не припинили визвольних змагань на Волині. Вони продовжувались тут в інших, скрутніших умовах.

Третій етап визвольного руху волинян у роки Української національної революції (кінець грудня 1648 – червень 1649 рр.) характеризувався кровопролитною боротьбою жителів краю за збереження попередніх політичних та соціально-економічних здобутків.

Втративши підтримку українського війська після виведення його з території краю (грудень 1648 р.), волиняни намагалися самотужки захистити визвольні завоювання.

Як свідчать документи, король Ян Казимир наполегливо добивався наказів українського гетьмана про розпуск місцевих повстанських формувань і втихомирення бунтівників. Мешканцям Волині надсилалися королівські універсали з вимогами негайного припинення опору та виконання *«звичних»* повинностей. Сюди було послано каральні підрозділи коронної армії. Князь С. Корецький з кількома сотнями жовнірів придушив селянські виступи у своїх володіннях[173]. Повернувши силою у своє підпорядкування Олицьку волость, литовський канцлер А. Радзивілл залишив тут жовнірський загін чисельністю 800 осіб[174]. 30 січня 1649 р. Ян Казимир наказав коронному хорунжому, полковникові М. Зацвіліховському, негайно вирушити з Перемишля на Волинь *«для втихомирення свавілля»*, оскільки тут наявні ознаки *«сваволі хлопської»*[175].

Спроби відновлення влади Речі Посполитої та шляхетських порядків викликали відчайдушний опір жителів краю. Так, на початку лютого 1649 р. близько тисячі повстанців рейдували повз Гощу в напрямку до Луцька, приєднуючи до себе нові групи навколишніх селян[176]. 11 лютого 1649 р. міщани Горохова Луцького повіту, *«которых было до килку сот человека ... з немалою купою дракгании и люду посполитого арматных, снат умыслне на то юж приготованых...»*, напали на корогву остерського старости Я. Яксака біля с. Блудова. Горохівські міщани, серед яких були конюший Є. Тхоревський, капітан К. Громадський, війт І. Гунець, бурмістр П. Островський, райці Р. Гунта й Филимон, оточили шляхетських жовнірів і, стріляючи з мушкетів, убили й поранили кількох із них, змусивши решту відступити[177]. Продовжував діяти вже згадуваний повстанський загін шляхтича Єнича, який провів ряд акцій поблизу сіл Яблонного і Тинного, знищив тут кількох панських слуг, надісланих для відновлення фільваркових порядків, підпалив господарські двори П. Омецинського і М. Радзицького в селах Узносичах і Немовичах[178]. Селяни с. Пожарок повбивали слуг, присланих напередодні повернення шляхтича А. Закревського, після чого *«одни в Украину з козаками, а другие до розных маетностей ... проч пошли...»*[179]. Жителі Черніхова й Милятина (північніше Острога) у лютому *«неприятелским способом и трибом ребелизантов козаков»* напали на двір шляхтича

Я. Шашевського в с. Хорові[180]. У Гощі продовжував діяти загін (полк) І. Куковського[181], у Звягелі – М. Тиші[182].

Згідно з повідомленням севських воєвод З. Леонтьєва та І. Кобильського від 21 лютого, князі І. Вишневецький і В.-Д. Заславський зусиллями великого карального загону та німецьких найманців *«місто Острог у козаків взяли і козаків висікли»*[183]. Регіментар А. Фірлей в універсалі від 23 лютого 1649 р. пропонував шляхті не вдаватися до суворих засобів боротьби з повстанцями до його прибуття на Волинь з військами[184]. Наростання боротьби у краї змусило його прискорити прихід коронних військ у воєводство. Прибувши наприкінці лютого – на початку березня в Олику, він розсилав звідси каральні роз'їзди для приборкання волинських повстанців[185].

Як відомо, згідно з умовами Переяславської угоди між урядом Б. Хмельницького й комісією Сейму Речі Посполитої (25 лютого 1648 р.), розмежування між козацькою Україною та польськими володіннями Речі Посполитої мало проходити по р. Случі. Територія між Горинню і Случчю (Погориння) вважалася нейтральною, сюди заборонялося самовільно вводити війська сторін (відстань між Гощею на Горині та Звягелем на Случі сягає 70 км із заходу на схід). Погориння займало майже всю східну частину воєводства, тут були зосереджені основні волинські землеволодіння магнатів Корецьких, Острозьких-Ходкевичів, Заславських, Вишневецьких, Киселів, Любомирських та ін. Умови угоди тимчасово забороняли шляхті повертатися до своїх маєтків до завершення перемир'я, *«а ті з них, які тепер вже живуть в своїх житлах між Горинню і Случчю, не повинні надалі залишатися там»* (за іншою копією документа – *«не повинні просуватися далі»*)[186].

Цілком можливо, що визнання особливого статусу Погориння було пов'язане не тільки з воєнними українськими успіхами й не стільки з дипломатичним хистом Б. Хмельницького, скільки з реальною ситуацією, яка склалася на той час у цій частині Волині. Джерела свідчать, що в 20-х числах лютого до Гощі прибув великий загін козаків на чолі з наказним переяславським полковником А. Романенком і чигиринським сотником Т. Хмельницьким (за перебільшеними даними – близько 20 козацьких сотень). Козаки називали себе *«приставами від пана гетьмана війська Запорізького ... до пана Киселя..., до Гощі і всіх сіл погоринських, до його маєтностей належачих ...»*[187]. А. Кисіль називав їх *«мої пристави»*[188]. Те, що Кисіль

козаків *«при собе на залогу до Госчы од Хмельницкого мел»,* підтверджується й іншими документами[189].

Сьогодні важко судити, які справжні мотиви спонукали Б. Хмельницького до надсилання в Гощу потужного загону відбірних сотень: намагання захистити володіння сенатора А. Киселя чи будь-якою ціною закріпитися на Погоринні, відсунувши польський кордон якнайдалі на захід. Імовірно, що український гетьман хотів імітувати перше, щоб легітимним шляхом реалізувати друге. В. М'ясковський стверджував, що у свої володіння після підписання угоди небагато шляхти повернулось. Князь С. Корецький для захисту спустошеного Корця мусив тримати при собі 400 вершників та залучати 4 тис. озброєних селян. Фіксуючи враження про перебування в Корці й Гощі 4–5 березня, той же В. М'ясковський писав: *«...чернь озброюється, захоплюючись свободою від робіт, податків, бажає навіки звільнитись від панів».* Згадав він і напад п'ятисотенного повстанського загону на Острог 3 березня та знищення 400 євреїв і представників міського патриціату. Повстанцями керував *«полковник Звягельський»* М. Тиша (за іншими даними – полковник Лубенського полку, намісник гетьмана на Волині Г. Яскевич (Яцкевич)[190]). Як стверджують окремі джерела, М. Тиша без наказу Б. Хмельницького напав на Острог, переслідуючи ненависного йому Вонсовського – колишнього старосту Звягеля[191]. Подібна інформація міститься також у листі луцького біскупа А. Гембицького[192]. Для звільнення Острога з Межиріча прибуло два загони жовнірів, які витіснили козаків з міста й, переслідуючи, порубали *«півтораста козаків».* Решта повстанців попрямувала до Звягеля[193]. Ці події відображені також у листі Б. Хмельницького[194].

Аналогічна повстанська акція відбулася в Заславі, де за наказом О. Конецпольського частину її учасників стратили *«на палі».* Отримавши звістку про ці звірства, козаки увірвались до міста і знищили там каральний загін та шляхту[195].

У березні 1649 р. антишляхетська боротьба селян і міщан набрала нових обертів. Інструкція волинської шляхти послам сейму від 17 березня переповнена скаргами на вбивства та грабунки, які чинить *«свавільне хлопство»,* проханнями про надання військової підмоги. Тоді ж було вирішено скликати посполите рушення шляхтичів, які залишились на Волині[196].

У цей час на території Південно-Східної Волині продовжувалося формування українських державних інституцій та полково-

сотенного адміністративно-територіального устрою. Організаційно зміцнюються Звягельський і Гощанський, оформлюються Любартівський, Миропільський та Острогольський полки[197]. Потужні козацькі залоги були в Гощі і Старокостянтинові[198]. За твердженням Самовидця, *«аж поза Костантинов Старий – в Шульжинцех, Грицеві, Чорторіей козацтво зоставало»*[199]. У Звягелі стояли сотні Чернігівського й Лубенського полків під командуванням полковника Герасима Яцкевича. Окремі їхні підрозділи контролювали ситуацію в районі Корця – Межиріча. У Чарторийї перебував невеликий козацький загін, який підтримував зв'язок з Полонним. У Любартові стояли козацькі загони І. Донця й М. Таборенка. Вони утримували під контролем Гриців, Лабунь, Сульжинці. В Острополі, Старокостянтинові і Красилові розташовувалися козацькі підрозділи Кривоносенка[200]. Фактично вся південно-східна частина Волині була зайнята українськими військами, а місцеві селяни вважали себе козаками. Українська адміністрація повністю контролювала ситуацію в цих районах Волині.

21 січня 1649 р. А. Кисіль з обуренням писав: *«Хто коли чув раду Запорізького війська в Звягелю! Починаючи від Случі і до Чигирина знаходиться військо Б. Хмельницького ... весь плебс до того часу залишається в козацькому титулі»*[201]. Тоді ж, у листі до старости звенигородського, А. Кисіль повідомляв, що звягельські повстанці *«почули, що військо лядське зближається. Били всі чолом гетьманові, щоб ... не відступав і по татар знову посилав, і сам з армією повертав до нас, на всю Русь зайшов...»*[202].

У листі до князя С. Корецького полковник Війська Запорозького Іван Дунець (Донець) і *«сотник»* Михайло Тиша[203] писали в січні зі Звягеля: *«...які ми козаки реєстрові чи ні? Цього ми і самі не знаємо, бо нас й. м. п. Гетьман не реєстрував. Знаємо тільки те, що має нас за рівних собі і не відділяє від старих реєстровців»*[204].

29 квітня 1649 р. до князя Корецького надходить лист із Звягеля від Гараська Яскевича, котрий назвав себе *«полковником війська Запорозького, намісником гетьманським»*, та М. Тиші – вже *«полковника волинського звягельського»*. Вони обурювалися вчинком князя, який утопив у Межирічах 7 козаків, і застерігали його, *«щоб тихенько собі до кінця сидів»*, припинив побори з козаків, не провокував їх виготовленням гармат *«до відповіді повстанням новим»* та *«розбурхання вогню»*[205]. У цей час *«любартівським полковником»* титулувався згаданий вище Іван Дунець[206].

До середини квітня 1649 р. належать перехоплені кам'янецьким каштеляном С. Лянцкоронським листи Б. Хмельницького до Кривоносенка, *«який був полковником старшим в Острополі»,* і до *«миропільського полковника»,* в яких гетьман закликав полковників готуватись до його приїзду, *«особливо ж заготовляти сухарі, суху рибу, горілку, меди, пиво, а також корм»*[207]. Це свідчить про підготовку Б. Хмельницького до нових військових походів проти Речі Посполитої.

Уже 1 травня 1649 р. А. Кисіль писав із Гощі, що довідався про намір українського гетьмана прислати в район Горині та Случі два полки козаків, в яких нараховуватиметься 16 тис. осіб, *«для кращої тут безпеки»*[208]. Про пожвавлення боротьби на Волині свідчить також лист А. Киселя до канцлера Речі Посполитої Є. Оссолінського від 15 травня, в якому повідомляється, що *«в цей час від Дніпра аж до Стиру весь люд і всі покозачились».* Утихомирюючи «неслухняних селян» під час свого карального рейду між річками Горинню і Случчю, А. Кисіль радив канцлеру якомога більше послаблювати повстанців, *«безперервно атакувати ворога і тиснути»*[209].

У середині травня 1649 р. сеймик волинської шляхти вирішив створити полк чисельністю 1,5 тис. жовнірів для захисту від повстанців[210]. У цей час селяни Верби побили слуг шляхтянки К. Мировицької після прибуття їх до села[211]. Шляхтич А. Масальський скаржився на селян Чорниці, які не хотіли виконувати жодних повинностей[212]. У Корці козаки й повстанці взяли в облогу корогви князя С. Корецького, який прорвався з оточення лише завдяки підрозділам найманців[213].

21 травня А. Кисіль під тиском повстанців був змушений перебазуватися з Гощі до Тайкур[214]. У черговому листі до Є. Оссолінського він повідомляв, що повстанці не втікають при появі жовнірів, *«тепер козаки взялися до справи і весь край повстає, а ми мусимо відступати».* Кисіль пропонував також захопити «нейтральну» територію до Зелених свят[215].

Т.-М. Обухович 22 травня застерігав із Тайкур Л.-К. Сапєгу, що обоз, який відступа, перебуває в загрозливому становищі, бо *«звідусіль сиплються і рояться загони збунтованого поспільства, які заповнюють дорогу між Горинню і Случчю»*[216]. У наступному листі він писав, що відразу ж після їхнього з А. Киселем відходу з Гощі місто було захоплене 6 сотнями повстанців, а півтори тисячі їх перебували поблизу міста. Т.-М. Обухович повідомляв: *«...з усіх сторін підходять великі полки, щоб оточити нас. Не знаю, як переправиться через Горинь й. м. князь Корецький, тому що всі проходи зайняті ворогом»*[217].

12 червня А. Кисіль інформував, що *«чернь має при собі полковників із запорозьких козаків»*[218]. Сутичка польських жовнірів з повстанцями відбулася під Острогом[219]. Білоцерківський полковник І. Гиря розсилав загони до селян, *«бунтуючи їх, щоб усі поголовно йшли до війська, озброюючись на війну»*. Полки любартівського полковника І. Дунця й миргородського полковника М. Гладкого просувалися вглиб Волині[220]. Ці обставини змушували загони А. Киселя та Т.-М. Обуховича відступати далі, уже в напрямку до Володимира.

Тим часом недалеко від Острога відбувався збір польських військ під керівництвом регіментаря, виконуючого обов'язки коронного гетьмана А. Фірлея та кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського. 22 травня сенатська рада вирішила дислокувати польський табір між Старокостянтиновом і р. Горинню, надавши А. Фірлею право діяти на свій розсуд[221]. Розпочав мобілізацію війська і Б. Хмельницький. Збір українських військ планувався під Старокостянтиновом[222]. 21 травня А. Фірлей зі своїм військом вийшов із Рівного, упродовж 22–29 травня перебував у Межирічах. Отримавши звістку про наближення українського загону до Заслава, 31 травня він перейшов р. Горинь і розташував табір біля цього міста. Польські підрозділи полковника А. Суходольського, збираючи відомості про козацькі загони, несподівано для себе зіткнулись із *«великими силами»* козаків[223] на чолі з І. Дунцем і М. Таборенком, які прямували до Заслава для захоплення переправи через Горинь. Ар'єргардний польський полк не зумів перемогти *«два сильні полки»* козаків, у яких, за перебільшеними даними полонених, нараховувалось близько 20 тис. осіб[224]. Після першої сутички підрозділу А. Суходольського (500 осіб) з передовим козацьким загоном (100 осіб), враховуючи наявність значно більших сил в основному козацькому таборі, А. Фірлей надіслав на підкріплення 8 корогов, 800 драгунів, кілька сотень челяді та 2 гармати.

Польський наступ, супроводжуваний пострілами з гармат, натиском кінних драгунів та запеклою рукопашною атакою, змусив українців відійти до Сульжинців (1 червня). Через низьку пропускну спроможність дамби на підходах до міста багато козаків брели через болото, пливли ставком, тому було багато жертв (за польськими джерелами – близько 4 тис. осіб). Більшість українців увійшла в місто і, замкнувшись там, оборонялась. Після того як поляки повернулись до основного обозу, українські загони вийшли з міста і попрямували до Любартова[225]. Наступного дня Сульжинці були спалені поляками.

Вони захопили також український табір, 24 знамена, кілька тисяч коней, багато полонених. Допитуючи полонених, поляки дізналися, що українські загони виконували завдання Війська Запорозького: *«...всіма силами стерегти переправу через Горинь»*[226].

Під впливом цих локальних перемог А. Фірлей 2 червня написав королю, що найближчим часом очистить Волинь від залишків *«гультяйства»*, яке засіло між Горинню й Заславом[227]. Князь В.-Д. Заславський тоді ж наказав шляхтичам, які керували охороною його маєтків у м. Дубні, щоб вони *«на відбудову мостів, греблі, всіх нарівні примушували, зовсім не звертаючи уваги на їх свободи»*. А жителям Базалії він надіслав універсал із нагадуванням про те, що вони є його підданими й мусять виконувати накази князевих уповноважених[228].

Інша група польсько-шляхетських військ, очолювана кам'янецьким каштеляном С. Лянцкоронським, 5 червня розпочала наступ і змусила декілька тисяч козаків Кривоносенка відступити з Красилова до Старокостянтинова, а згодом – до Острополя[229]. Поляки перетнули р. Случ, оточили Острополь. Після відмови козаків видати старшину та знищення обложеними шляхетських посланців польські підрозділи почали штурмувати міські укріплення, долаючи *«впертий опір»* захисників[230]. Полякам вдалося захопити місто, знищити 12 тис. повстанців, спалити кілька тисяч міських обійсть. Частина козаків намагалася прорватися з оточення через р. Случ, але стала здобиччю жовнірів[231]. Решта козаків з міщанами, замкнувшись у замку, *«який був дуже міцно обгороджений»*, тривалий час відбивала щоденні атаки противника. Обложені отримували допомогу з Любартова[232].

Зазнавши значних втрат, поляки розпочали переговори з Кривоносенком (приблизно 10 червня). Як повідомляв згодом С. Лянцкоронський, йому вдалося домовитись із козацькою старшиною та міщанами про припинення опору за умови збереження життя й вільного відходу обложених на Київщину після їх присяги відмовитись від участі у війні та здачі ними гармат і зброї. Однак подальша доля обложених була трагічною. Поляки підступно порушили домовленості і стратили козацьких ватажків і частину повстанців, щоб *«цих лотрів покарати»*[233]. Після цього підрозділи С. Лянцкоронського захопили Гриців і Лабунь.

12 червня кам'янецький каштелян з гордістю повідомляв: *«...тут всі краї і волості біля Горині і Случі заспокоїлися ... з того покарання Острополъського... Звідусіль не тільки козаки, але й хлопи*

повтікали в Україну»[234]. Польський полковник Я. Разражевський, виконуючи наказ А. Фірлея, захопив м. Хлапотин, а міська козацька залога, зазнавши значних втрат, відступила до м. Корчика[235]. Драгунські корогви С. Чарнецького та А. Суходольського зруйнували Шепетівку, Судилків та інші містечка – місця збору повстанців[236].

А. Фірлей з-під Заслава розсилав каральні підрозділи на Корець і Гощу. При наближенні до Гощі польських загонів полковник А. Романенко з козаками покинув Гощу і прибув до Звягеля, об'єднавшись із формуваннями Г. Яцкевича й М. Тиші[237]. А. Фірлей писав тоді: *«...завдяки цим перемогам по всій Случі той край був очищений і тільки одне гніздо залишилось по цілій Волині – це Звягель»*[238]. Здобути це місто він доручив К. Пшиємському, виділивши в його розпорядження 9 корогов кіннотників, 6 драгунських корогов (3 тис. осіб). Допомагав К. Пшиємському князь С. Корецький із шістьма озброєними сотнями й чотирма гарматами. 13 червня польські загони підійшли до Звягеля, де перебувало 6 тис. козаків (за іншими даними – 20 тис. осіб), серед яких *«кілька сотень хороших стрільців з Дніпра»*[239]. Побачивши, що українці відходять із міста, поляки вирішили зустріти їх у полі, роз'єднавши на невеликі групи. Українські командири зрозуміли задум противника й не допустили розпорошення своїх підрозділів. Тоді польська кіннота атакувала звягельське передмістя, але щільна стрілянина повстанців зупинила наступ. Приєднання до наступаючих двох загонів драгунів змусило козаків залишити передмістя й замкнутися в місті, яке було *«добре укріплене, бо багато веж та паркани дуже міцні і пересипані землею»*[240]. Переконавшись у неможливості взяти укріплення штурмом, поляки їх підпалили. Раптова буря роздмухала полум'я з усіх підпалених кутків передмістя. Щоб загальмувати атаку противника, козаки самі вдалися до підпалів у кількох місцях. Під прикриттям вогню й диму вони разом з місцевими повстанцями вийшли з міста й мостом переправились через р. Случ. Частина козаків попрямувала до Полонного, решта – на Київщину. Поляки переслідували їх до Несолоного, де захопили козацький обоз із худобою та трьома гарматами[241].

К. Пшиємський писав 15 червня: *«Хвала Богу, що лігво лотрів, яке цілій Волині завдавало таких утисків, знесено»*[242]. *«Між Горинню і Гощею вибито все гультяйство»,* – торжествував Т.-М. Обухович[243]. А. Фірлей, який 19 червня звітував королю про те, що *«Волинь з ласки божої очищено»,* пропонував дати наказ київському воєводі зайняти

Полонне, воєводі сандомирському – Старокостянтинів, посполитому рушенню Волинського воєводства – отаборитися у Звягельському замку, *«і тоді вся Волинь убезпечена буде»*[244]. Не приховував задоволення від витіснення українських загонів із Волині й С. Лянцкоронський[245]. Річ Посполита здобула у воєводстві свою першу, дуже короткочасну перевагу над основними чинниками українського визвольного процесу.

Ці історичні реалії завершили третій умовний етап визвольного руху мешканців Волині, який був часом надзвичайно напруженої боротьби волинян за збереження визвольних надбань 1648 р. Цю боротьбу вони вели на більшій частині території воєводства самотужки. Лише в Погоринні обстоювання здобутків визвольних змагань попереднього етапу здійснювалося як силами місцевих повстанців, так і підрозділами української армії.

Як свідчить аналіз результатів картографування достовірної історичної інформації, на території Волині в цей час відбулося декілька рейдів козацьких і повстанських загонів загальною протяжністю приблизно 650 км. Найбільшу активність проявили звягельські повстанці, які, рейдуючи вглиб Волині по лінії Звягель – Корець – Гоща – Острог, пройшли сумарно понад 325 км (див. табл. 1).

Польська армія й каральні підрозділи плюндрували територію воєводства на сумарному відтинку 500 км. З них 300 км припадало на маршрут основних армійських частин, 200 км – на рейди окремих каральних загонів.

Упродовж січня-червня 1649 р. у визвольній боротьбі взяли участь жителі 14 населених пунктів воєводства, не охоплених виступами на попередньому етапі (див. табл. 4). Вони становили понад 4,1% народних акцій, зафіксованих в однотипних джерелах – шляхетських скаргах. Левова їх частка припадала на Луцький повіт (10). У Кременецькому й Володимирському повітах відбулися лише поодинокі виступи в містах і селах, що не були охоплені акціями раніше. Однак опір волинських селян і міщан по всій території воєводства не давав змоги відновити шляхетські порядки й державні інституції фактично впродовж усього третього етапу. Очевидно, що відновлення на початку 1649 р. судових повітових органів не призвело до їх нормального функціонування.

Аналіз термінів надходження шляхетських скарг свідчить, що в судові установи вони почали регулярно надходити лише наприкінці

травня – у червні 1649 р., тобто після короткочасного періоду «успішних» каральних експедицій Речі Посполитої на Волині (див. табл. 2). Імовірно, що це пояснюється не тільки й не стільки фізичною відсутністю маєткової шляхти, скільки її усвідомленням абсурдності ініціювання судової тяганини в час, коли ситуація на місцях була їй непідконтрольною й не було впевненості в можливості остаточного відновлення попередніх порядків.

Слід зазначити, що, незважаючи на польські каральні акції та жорстокі репресивні заходи, повністю реставрувати ці порядки у воєводстві державним чинникам Речі Посполитої не вдавалося ще протягом тривалого часу. Завадила цьому нова спіраль національно-визвольного й соціального рухів, що незабаром почала закручуватися в цьому краї.

Четвертий етап визвольного руху на Волині (кінець червня – вересень 1649 р.) розпочався прибуттям на територію воєводства армії Б. Хмельницького й характеризувався новим піднесенням боротьби волинян під впливом успішних українських воєнних операцій. Основні збройні сили Речі Посполитої зосереджувались тоді біля Старокостянтинова[246]. А. Фірлей розумів стратегічне значення Волині для Речі Посполитої, а тому не піддавався тискові воєводи Руського князя І. Вишневецького та коронного підчашого М. Осторорога, які вимагали розташування армії під Кам'янцем[247]. Добре обізнаний з районом дислокації військ Речі Посполитої, Б. Хмельницький рухався в цьому напрямку через Хмільник і Синяву. По дорозі український гетьман розсилав мобілізаційні універсали з наказом приєднуватись до українських полків. З'єднавшись неподалік Пилявців з білгородською ордою, він попрямував до Старокостянтинова[248].

Поява основних українських військових сил була несподіваною для противника. За наказом А. Фірлея 26 червня польські війська відступили через Чолганський Камінь (27 червня) до Збаража (1 липня)[249]. Цей відступ сприяв розгортанню повстанської боротьби. 3 липня М. Осторог повідомляв королю: *«...за нашим відходом від Бугу, Горині та Случі там збунтувалося хлопство і Хмельницькому прибуло людей», «дуже важко дістати шпигуна між цією Руссю. Усі зрадники, а якщо й добудуть язика, то ти їх пали, а правди не скажуть»*[250]. Так, у липні-серпні 1649 р. повстанський загін із с. Плоского Луцького повіту здійснив кілька нападів на маєток В. Хребтовича-Богуринського[251]. Луцький шляхтич А. Недобильський згодом

скаржився на *«шляхетських панів»* – лучан Василя Шильнєва і його шваґра Геліяша Шалейка, які, *«будучи бунтовником подчас ребелии козацкое»,* разом з іншими міщанами при наближенні козаків 21 липня 1649 р. знищували поляків, вигукуючи: *«...бийте ляхів поганских, тепер час маете!»*. До повстання приєднався також уже згадуваний лідер лучан Ф. Липка[252]. 21 серпня міщани Крилова, очолювані війтом, побили дітей волинського підчашого К. Вільгормського[253]. Кількасотенний сарненський загін напав у серпні 1649 р. на маєток М. Яневського тощо[254].

Українська армія повільно просувалася в напрямку передислокації противника: 1 липня пройшла повз Базалію, тиждень простояла під Чолганським Каменем, дочекавшись там основної частини татарського війська на чолі з ханом Іслам-Ґіреєм, і 10 липня з'явилася під Збаражем. Ознайомившись із особливостями фортифікації (міцними, високими валами, кам'яними стінами, 40-метровими ровами вздовж валів та ін.), українське командування вирішило оточити місто і здійснювати облогу. 11 липня місто було обстріляне з 30 гармат, 13 липня розпочався перший штурм у найменш укріпленому місці табору противника. Атаки цього та наступного дня успіху не принесли, хоч деякі українці прорвались на вали. 17 липня відбувся наступний штурм, який тривав кілька днів і змусив поляків покинути передові рубежі й відійти до так званого меншого табору. Українські вояки одразу ж насипали високі вали та викопали глибокі зустрічні рови, розпочавши невпинний гарматний і рушничний обстріл польського табору, що тривав до 24 липня. 30 липня польське військо відійшло до третього, останнього рубежу оборони – під стіни замку. Штурмова атака козаків 1 серпня ледве не привела до перемоги. У поляків не вистачало пороху, продовольства, почався справжній голод. Проте нова атака козаків, супроводжувана сильним обстрілом польських укріплень, не принесла успіху, жовніри її відбили. У ніч на 9 серпня учасники облоги насипали навколо польського табору сім нових валів, вищих за ворожі укріплення, а вранці розпочали звідти прицільний гарматний обстріл. 18 серпня Б. Хмельницькому стало відомо про наближення до Збаража польських військ на чолі з Яном Казимиром. Доручивши чигиринському полковнику й наказному гетьману Ф. Вешняку залишити частину армії для продовження облоги, Б. Хмельницький спрямував 40-тисячне українське військо й загони татарської кінноти на чолі з Іслам-

Гіреєм (20 тис. осіб) назустріч військам короля Речі Посполитої та атакував їх під Зборовом (15–16 серпня).

Як відомо, після цього розпочалися переговори, на результати яких вплинули свавільні дії татарської верхівки на чолі з Іслам-Гіреєм, мотиви яких вивчені недостатньо. Ці переговори завершилися 18 серпня підписанням Зборівського договору. Відповідно до його умов, територія козацької України обмежувалася Брацлавським, Київським та Чернігівським воєводствами, які стали автономною частиною Речі Посполитої. Східні райони Поділля й Волині (територія Барського, Любартівського, Миропільського, Остропільського і Придністровського полків) переходили під безпосередній польський контроль. Кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тис. козаків. Шляхта могла повертатися до своїх маєтків в Україні, а селяни й міщани мусили виконувати попередні повинності. Крім того, між кримським ханом і королем Речі Посполитої було укладено окремий договір, що встановлював *«вічну приязнь»* та зобов'язував сторони надавати військову взаємодопомогу. Річ Посполита відкупилася передачею татарам 200 тис. талярів *«щорічних упоминків»* та дозволом *«вільно спустошувати край, повертаючись назад»*[255].

Позиція кримського хана, що призвела саме до таких умов Зборівського договору, обумовила чимало надто прямолінійних історіографічних звинувачень. Перебуваючи в полоні упереджених підходів, історична наука ще й дотепер дуже неохоче враховує як внесок татарських військ у найгучніші українські військові перемоги, так і татарські державницькі традиції, державотворчий досвід кримських ханів, реальний розклад політичних сил у цій васальній державі Османської імперії, гаму справжніх татарських національних інтересів тощо.

На жаль, комплексне опрацювання проблеми українсько-татарських взаємин, що постала в історичній науці у зв'язку з особливостями підписання Зборівського договору та з іншими важливими подіями Української національної революції, виходить далеко за межі даного дослідження. Разом із цим, і без такого дослідження очевидно, що, досягнувши своєї мети в українсько-татарсько-польському конфлікті, поставивши на коліна Річ Посполиту й диктуючи їй свої умови, Кримська держава не була зацікавлена в остаточному її розгромі. Адже це призвело б до зникнення польсько-московської осі протистояння та посилило б загрозу для Криму з боку його

споконвічного ворога – Московського царства. Так само очевидно, що, незважаючи на порівняно ретельне виконання військових союзницьких зобов'язань Кримським ханством (до Зборова), його національним інтересам не відповідала поява Української держави – сильного буфера між ним і ослабленою Польщею.

Але однозначним є тільки те, що кримсько-татарська держава дала тоді українському уряду перший жорстокий урок на тему захисту суто власних національних інтересів у міжнародних стосунках.

Зборівські польсько-татарські домовленості відіграли трагічну роль для багатьох мешканців Волині, Поділля і Галичини. Путивльські воєводи розповідали, що король просив, щоб *«татарам за Віслу річку в війну не ходити, а йти велів король татарам замість плати ті міста воювати, які йому, королю, були неслухняні, гетьмана коронного Фірлея і князів Вишневецького і Домініка, і Корецького, і Збаразьких князів»*[256]. Татари відразу розпочали грабувати Волинь, брати в ясир її мешканців. Вони спустошили Кременець, Острог, Заслав, Полонне, Колки, Деражню, намагались здобути Клевань, *«інші міста біля Луцька», «з сімдесят і більше, піймали і висікли, і спалили все без останку»*[257]. В окремих їхніх нападах брали участь козаки. Так, А. Радзивілл стверджував, що Олику штурмували одночасно козаки й татари[258].

Разом з тим, джерела свідчать, що Б. Хмельницький намагався зберегти українську військову присутність на Волині. У грудні 1649 р. Г. Кунаков повідомляв, що *«Богдан же Хмельницький полковника свого Нечая, а з ним війська козаків і гультяйства 50 000 чоловік, і велів їм стати на Горині ... і нині де той полковник Нечай на Горині стоїть»*[259]. Король Ян Казимир ще в жовтні вимагав від Б. Хмельницького, щоб той *«забрав з тих країв юрби свавільних людей, щоб кожний міг безпечно сидіти в своєму домі і щоб дійсний мир наступив»*[260]. Це може свідчити як про невизнання Б. Хмельницьким територіальних меж у цій частині Волині, встановлених Зборівським договором, так і про те, що жителі Погориння не підкорялися договірним основам.

Оскільки договором передбачалося не тільки відновлення влади Речі Посполитої, а й реставрація старої моделі соціально-економічних відносин, вилучення з козацтва й повернення *«до послушенства»* всіх *«покозачених»* волинян, існували об'єктивні причини самостійного руху міщан і селян за збереження раніше завойованих прав

і свобод. А поєднання татарських грабунків, убивств, виведення в неволю багатьох тисяч волинян з присутністю тут козацьких формувань, які дистанціювалися від безчинств або ж були їх співучасниками, викликало виправдане невдоволення серед місцевого населення позицією своїх побратимів та політикою українського гетьмана.

Умови Зборівського договору та обставини, що склалися на Волині після його підписання, уперто відмежовували місцевий визвольний рух від всеукраїнського, звужуючи територіальну, демографічну й соціальну базу Національної революції.

Отже, четвертий етап визвольної боротьби волинян (кінець червня – вересень 1649 р.) характеризувався короткочасним сплеском визвольних здобутків української армії на Волині та стрибкоподібним розвитком тут місцевого визвольного процесу, фактично перекресленого результатами українсько-татарсько-польських переговорів у Зборові. На цьому етапі українсько-татарські війська пройшли на Волині приблизно 170 км. Рейди козацьких загонів сягали 330 км. Війська Речі Посполитої пройшли тоді 160 км волинської території. Ще стільки ж сягали рейди польських армійських підрозділів (див. табл. 1). Воєнні операції відбувалися виключно у Кременецькому повіті. Незважаючи на короткочасність етапу, обидві сторони зазнали великих втрат (в основному під час облоги і штурму Збаража). Значні жертви були завдані волинянам унаслідок татарських набігів, легалізованих королем Речі Посполитої. Шляхетські судові скарги відобразили виступи мешканців семи населених пунктів воєводства, котрі не були учасниками народного руху на попередніх етапах. Усі вони відбулися в Луцькому повіті. Ці акції становлять близько 2% тих, що відбилися у вже згаданих однотипних джерелах (див. табл. 4). Переважна більшість їх мала соціальне спрямування і була виявом протесту проти спроб реставрувати фільварково-кріпосницькі порядки. Неспроможність Речі Посполитої і шляхетської верстви добитися цього власними силами виразно простежувалась в умовах Зборівського договору. Імовірно, що саме ця обставина змусила короля Яна Казимира домагатись солідарності українського гетьмана з польсько-литовською програмою феодальної реставрації в Україні.

Тому не випадково, що наступний, п'ятий, етап визвольного руху волинян в роки Української революції (вересень 1649 – січень

1650 рр.) характеризувався відчайдушним опором жителів Волині спробам реалізації Зборівських договірних засад. У цей час із військового угруповання полковника К. Корицького в усі сторони воєводства розсилалися роз'їзди для втихомирення селянських і міщанських заворушень[261]. У краї лютувало багато інших каральних експедицій. Проте опір волинян зламати не вдалося.

Так, у вересні 1649 р. покозачена челядь м. Корця разом із селянами навколишніх сіл утворила повстанський загін, який очолювали Я. Яницький, Т. Рудковський, В. Кочановський, Ф. Возниця і Я. Форинтар. Повстанці захопили майно шляхтича М. Тресцинського, намагалися контролювати ситуацію у володіннях князя С. Корецького[262]. Селяни с. Затурців Володимирського повіту повторили антикатолицьку акцію, спустошивши на цей раз фільварок костьолу. Ксьондзи скаржилися, що в цьому виступі взяла участь уся сільська громада[263]. До повторного збройного виступу вдалися також кременецькі міщани й селяни з передмістя Запоточчя під проводом бурмістра Ф. Буслика, які покозачились і, з *«оружием до войны належачим»,* у вересні 1649 р. напали на маєток С. Тишкевича в Шепетині Луцького повіту. Повстанці захопили майно шляхтича, підпалили обійстя, побили слуг, спустили ставок[264]. Сучасник тодішніх подій В. Коховський визнавав, що до кінця 1649 р. *«весь цей край наповнений хлопством руської віри, і так як для противної сторони, і як для поляків весь край пропав»* [непідконтрольний. – *Авт.*][265]. Селянсько-міщанський опір шляхетським спробам відновлення фільваркового господарства став дуже впертим і жорстоким на початку 1650 р., коли після ратифікації Зборівського договору Сеймом Речі Посполитої почалося масове повернення шляхти у свої маєтки.

Як уже підкреслювалось, на цьому умовному етапі визвольного руху волинські міщани й селяни самотужки захищали визвольні здобутки й не допустили до січня 1650 р. відновлення фільварково-кріпосницьких порядків та повного контролю владних структур Речі Посполитої в регіоні. На початку цього етапу (вересень 1649 р.) волинські землі були спустошені татарськими загонами, які плюндрували край згідно зі Зборівськими польсько-татарськими домовленостями. Аналіз результатів картографування джерельної інформації показав, що татари тоді грабували, знищували, виводили в неволю жителів волинських міст і сіл, розташованих уздовж 320-кілометрового маршруту просування ординців у воєводстві (див. табл. 1).

Підсумовуючи висвітлення розвитку подій на цьому етапі, слід звернути увагу на те, що незначна кількість виявлених у джерелах точно продатованих виступів волинян без урахування особливостей тодішньої ситуації може створити спотворене уявлення про стан визвольного процесу у воєводстві. Тим часом джерела одностайно свідчать про неспроможність польсько-литовської державної влади та шляхти реставрувати дореволюційні порядки. Напевно, виявлені показники можуть пояснюватися передусім відсутністю на місцях переважної більшості шляхти, яка виступала основним суб'єктом феодальної реставрації, а отже – основним об'єктом, проти якого могли вестися повстанські акції. У цілому за п'ять виділених етапів визвольного руху відбулася переважна більшість народних виступів на Волині, зафіксованих у шляхетських судових скаргах. Вони становлять понад 87% всіх виступів 1648–1652 рр., а їх результатом стала повсюдна ліквідація попереднього ладу. Тому активізація боротьби волинян могла бути викликана двома чинниками: наступом владних структур Речі Посполитої на визвольні здобутки або розгортанням національно-визвольних змагань козацькою Україною. Як показав подальший перебіг подій, суттєвий вплив на їх розвиток у воєводстві мали обидва фактори.

Шостий етап визвольного руху на Волині в роки Української національної революції (січень 1650 – травень 1651 рр.) розпочався масовим поверненням шляхти у свої маєтки відразу ж після ратифікації Зборівського договору Сеймом Речі Посполитої. Він характеризувався розгулом репресивних акцій, спрямованих на відновлення попередніх порядків, що поєднувався з королівськими обіцянками поступок українцям у національно-релігійній сфері. Універсалом від 19 січня 1650 р. Ян Казимир наказував, щоб *«селяни ... всі взагалі, як приписані до наших замків і міст, так духовні, панські і шляхетські, повинні залишатися у звичайному селянстві, ... припинити всілякі смути, ... повертатись в житла свої, кожний до свого заняття, ... щоб ніхто не відважився починати бунти»*[266]. Князівсько-панська верхівка і маєткова шляхта вогнем і мечем приборкувала невдоволених її поверненням селян і міщан, намагалася відродити фільварково-панщинну систему господарювання. Так, князь С. Корецький жорстоко покарав учасників і керівників уже згадуваного повстання в його володіннях[267].

Однак спроби реставрувати дореволюційні соціально-економічні відносини зіткнулися не тільки з опором селянства та містечкового

міщанства, а й з небаченими досі економічними та демографічними проблемами, подолати які шляхті було здебільшого не під силу. Забігаючи наперед, слід додати, що через крайній консерватизм соціально-економічних поглядів польська, литовська й українська шляхта вдаватиметься до найжорстокіших заходів і вип'є ще чимало селянської крові, поки не переконається в неможливості реалізації своїх намірів в умовах, які склалися на Волині після революційних подій 1648–1649 рр.

Однак величезні господарські й демографічні втрати, яких зазнали волиняни, об'єктивно заперечували не лише можливість відновлення попереднього ладу, а й значення Волині як важливого фінансово-економічного й військового суб'єкта колоніальної системи Речі Посполитої. Разом із цим, зменшення військово-стратегічного значення території воєводства було пов'язане також із переміщенням на схід лінії польсько-українського розмежування. На це, зокрема, вказує зміст королівського листа до коронного гетьмана М. Потоцького від 30 березня 1650 р., у якому Ян Казимир повідомляв, що не розташовуватиме табір під Луцьком, у краї *«як спустошеному і відданому від небезпеки»,* на відміну від Подністров'я й Поділля[268].

Польські каральні експедиції, навіжений наступ шляхти взимку й навесні 1650 р. призвели до тимчасового формального «втихомирення» волинських селян і міщан. Часткове уявлення про засоби цього «втихомирення» дають шляхетські судові скарги на учасників визвольного руху 1648–1649 рр. та їх форсований розгляд судовими установами. Інші шляхетські документи здебільшого замовчують методи тимчасового «заспокоєння» волинян. Але, напевно, недалеко відійде від історичної правди припущення, що саме вони й призвели до нової хвилі кривавих антишляхетських акцій, яка прокотилася у краї влітку й восени 1650 р.

Так, селяни Литовижа, учасники повстання 1648 р., очолені священиками, 24 серпня *«з стрелбой огнистою»* напали на двір шляхтича І. Рябчея, вимагали передати панові, що втретє він від них не втече. Вони підбурювали маєткових селян не визнавати шляхетських порядків: *«...нехай ваш бисов пан не до полского права, але до пана Хмелницкого нас позывает, бо ми се права лядзкого не боимо!»*[269]. 13 вересня 1650 р. *«робітний»* К. Кайченята, керівник виступу 1648 р., до смерті побив городельського старосту Тишка, згодом брав участь у захопленні майна А. Чаплича та С. Ростка в селах

Плоскому й Милостові[270]. Православні монахи із с. Колодяжного, очолювані ігуменом Тихоном, двічі (у ніч з 22 на 23 вересня та з 9 на 10 жовтня) підпалювали збіжжя Я. Ясліковського[271]. 25 вересня селянський загін Тайкурської волості на чолі зі шляхтичем Я. Чолганським, озброєний *«косами, серпами, киями, сокирами і хто як міг»,* здійснив напад на жовнірський підрозділ, який рухався до Рівного. Повстанці поранили двох жовнірів, а інших змусили відійти від Мильська до Рівного[272]. Жителі с. Білашева Луцького повіту, очолені попом Якимом і *«робітним»* війтом Васком, вигукуючи: *«...он лях едет! Биймо его поганского сына!»,* побили і пограбували шляхтича Я. Добринського та його слуг[273]. Литовський канцлер А. Радзивілл, приїхавши у вересні до Олики, *«побачив там велике спустошення»* і був змушений у черговий раз відновлювати попередні порядки у своїх володіннях силою[274].

Можливо, саме під впливом піднесення соціальної боротьби та з огляду на реальну загрозу чергового польсько-литовського воєнного наступу уряд Б. Хмельницького восени 1650 р. відмовився від підтримки шляхти, яка поверталася до своїх маєтків. Цим він фактично відмежувався від частини Зборівських домовленостей, що розділили національно-визвольний і соціальний рухи. Проте ця зміна соціальної тактики українського уряду вже не могла суттєво вплинути на населення Волині, відрізане від козацької України польсько-українським пограниччям. Виснажені кривавою боротьбою 1648–1650 рр., наругою й насильствами татарських нападників і польських каральних загонів, розділені на два протилежні соціальні табори, волиняни на весну 1651 р. майже вичерпали свою революційну енергію, і їхня боротьба за зміну суспільного устрою почала згасати. Однак підсилені всеукраїнськими чинниками національно-визвольні змагання тривали й на наступному етапі.

Таким чином, у 1650 – травні 1651 рр. волиняни пройшли шостий, найбільш трагічний і втратний, етап визвольного руху в часи Української національної революції. Він був наповнений жорстокими репресіями з боку польсько-литовської влади, шляхетської панівної верстви та не менш жорстокими народними відгуками на цей виклик поневолювачів.

Величезні людські й господарські втрати об'єктивно вели до гіркого розчарування від неспроможності втілити національно-визвольні та соціальні ідеали. А це, у свою чергу, призвело до

поступового згасання відносно самостійного визвольного процесу у воєводстві – складової частини Української революції. У цей час судові органи Волинського воєводства в основному завершили розгляд шляхетських скарг, що стосувалися учасників народних акцій 1648–1650 рр. (див. табл. 2). Водночас відбулося 8 нових виступів у селах, які, за окремими винятками, не були охоплені повстанськими акціями попередніх етапів визвольного руху. Вони становлять близько 2,4% всіх виступів, зафіксованих шляхетськими судовими скаргами 1648–1652 рр. (див. табл. 4). У двох випадках селянські акції підтримували мешканці містечок. Більшість виступів цього етапу відбулася в Луцькому повіті. Одну акцію було оскаржено у Володимирському, жодної – у Кременецькому повітах.

Як уже підкреслювалося, документи вказують, що взаємопоборювання на цьому етапі продовжувалося крайніми методами. Волинські селяни й міщани часто намагалися фізично знищувати шляхту незалежно від її етнічного походження. Це могло відображати й методи поневолювачів. Джерела, які містять інформацію про виступи цього етапу, виразніше окреслили й антипольські настрої їхніх учасників. Очевидно, що для продовження визвольного руху волинян необхідні були сильні позитивні імпульси з боку всеукраїнських чинників Національної революції. Історична ситуація розвивалася так, що незабаром вони з'явилися.

Сьомий етап визвольного руху волинян у роки Української національної революції (травень-серпень 1651 р.) був часом недовготривалого, спалахоподібного визвольного піднесення, викликаного новим, весняно-літнім походом української армії та розгортанням воєнних операцій на території воєводства.

Український воєнний похід був відповіддю козацької України на лютневий (1651) наступ польських військ під командуванням гетьмана М. Калиновського і захоплення ними Красного, Шаргорода, Ямполя, Чернівців та інших українських міст. Цим вище військове керівництво Речі Посполитої фактично анулювало Зборівський договір, ратифікований сеймом. Тому Б. Хмельницький негайно спрямував українські полки на Брацлавщину, змусив поляків відступити до Бара, а звідти – до Кам'янця. Враховуючи ситуацію, що склалася, він оголосив на 5 червня великий військовий збір під Збаражем[275].

Не встигли прибути на місце збору основні українські полки, як на Волині знову завирувала визвольна боротьба. Володимирський

староста Д. Стемпковський ще 22 травня попереджав про гуртування в місті *«свавільних людей»*[276]. Для наведення порядку у Володимир були відкомандировані луцький городничий П. Князький, володимирський войський Я. Гулевич. Вивчивши ситуацію на місці, але не зумівши приборкати володимирчан, вони разом із гродським суддею згодом (6 червня) наказували міщанам не переховувати заворушників, а віддавати урядовцям *«для учинення з них экзекуции»*[277]. 23 травня селянсько-міщанський повстанський загін напав на корогву шляхти Овруцького повіту, яка прибула на Волинь, щоб придушити *«бунти хлопские»*. Коли ж корогва увійшла в м. Колки, міщани й селяни, очолені старостою, війтом, економом *«уже се собрали были арматно з стрелбою, косами, ручницами, рогатинами, ово згола с чим хто могл, человека до килкасот межи коморами, и по иных потайных месцах утаивалисе, туж допиро зобравшисе, скоро в место хорогов и возов часть вышла, тые месчане на гвалт ве звоны во всих церквах ... ударивши, возы жаковати хотели и хорогов знести ... есче духу козацкого в собе заховавши ... маючи, знат, тые месчане и подданые порозумене з Хмелницким и войском его»* й вигнали жовнірів із міста[278]. Тоді ж, у травні 1651 р., селяни Перемиловки та Мошкова розгромили двори й захопили майно шляхтича Пясецького в Лукарівці та Іванківцях Луцького повіту[279]. Як стверджують польські джерела, 28–30 травня полякам удалося захопити в полон кількох козаків із загону, що рейдував тоді до Почаєва[280].

Оголосивши на початок червня український військовий збір під Старокостянтиновом, Б. Хмельницький згодом прибув туди сам. З метою дезінформації противника та в очікуванні порозуміння з кримським ханом гетьман кілька разів міняв дислокацію своїх військ: пересувався між Збаражем і Вишневцем, стояв на Колодинському полі[281]. До Вишневця, Почаєва, Кременця, Дубна, Острога, Олики були послані козацькі загони для здобування продовольства[282].

З червня близько тисячі козаків і 60 татар під керівництвом М. Криси підійшли під Дубно, у передмісті знищили охорону, захопили 2 тис. коней і волів, призначених для обозу польської армії. Погоня за ними була безрезультатною, жовніри повернулися в Сокаль без здобичі[283]. Згідно з польськими джерелами, 100 козаків було вбито та сімох полонено під Кременцем[284].

11 червня 5–6-тисячний українсько-татарський загін підійшов до Олики (за перебільшеними даними польських очевидців –

18–20 тис.) і разом із місцевими селянами обложив місто. Після дводенної облоги оточені згодилися на відкуп розміром 7 тис. злотих. Скориставшись тимчасовим перемир'ям, польські жовніри здійснили успішну контратаку, знищивши багатьох козаків і селян. Після чергового нічного штурму укріплень, зазнавши великих втрат (за польськими даними – 300 осіб), українсько-татарський загін припинив облогу й відійшов від міста (15 червня). Польські джерела стверджують, що керував цим загоном полковник І. Богун, якого було поранено під час останнього штурму Олики[285].

Отримавши інформацію про облогу Олики, коронний хорунжий О. Конецпольський вирушив на допомогу обложеним. Послані ним 5 корогов Стжалковського та підрозділи Суходольського 18 червня наздогнали *«у дубенських селах»* дві сотні козаків, котрі повертались з-під Олики, убили 70 і захопили в полон 60 осіб. Інший козацький загін, який стояв поблизу Дубна, отримавши сигнал (підпал фільварків) про прибуття жовнірів, відійшов від міста. Наступного дня поляки відібрали набраний козаками провіант і попрямували до Берестечка[286].

19 червня українсько-татарський загін разом із почаївськими монахами, *«відомими ... ненависниками ляхів»,* напав на жовнірів, які перебували *«під таттешніми лісами»*[287].

У середині червня декілька десятків селян Воротнева і Романова Луцького повіту утворили кінний повстанський загін, захопили господарські комори, побили слуг ректора луцької єзуїтської колегії ксьондза Д. Люкановича в селах Лищі й Дивині[288]. Півторасотенний загін Великого і Малого Стидина (Студеня) та Липнян на чолі з *«атаманом»* Трухоном, озброєний рушницями, косами і киями, 22 червня розгромив маєток шляхтичів Лещинських у с. Заріччі Великому, а 23 червня – маєток М. Улятовського в с. Тельчому[289]. У червні селяни Завізова, Кухарова, Симонова, Угольців, покозачившись і *«под час експедиции Берестецкой ... в купе немалой до села Богурина пришедшы»,* спустили там ставок, затопили сіножаті, вирубали ліс панів Хребтовичів[290]. Загін повстанців, що діяв під Луцьком, напав на урядника волинського воєводи шляхтича Г. Гротовського і пограбував його[291]. Приблизно тоді ж селяни Чорнижа захопили майно В. Масальського[292]. Селяни Милостова, допомігши переправитись через Горинь козацьким загонам, привели *«килка тисячей з собою»,* витолочили панські поля та відібрали майно шляхтичів Ростків,

Сенютів, Чапличів[293]. Селяни Кримеша Володимирського повіту з вигуками: *«...ляше, уступай дороги!»* побили шляхтича А. Сенюту[294].

Тим часом українсько-татарські й польсько-литовські сторони сходились для генеральної битви[295]. Тоді як 100–110-тисячна українська армія скупчилася в районі Вишневця – Збаража, Ян-Казимир зумів завершити мобілізацію величезної армії Речі Посполитої (понад 150 тис.) під Сокалем і привів її під Берестечко. Король мав намір продовжити похід на Дубно[296]. Б. Хмельницький, порозумівшись із кримським ханом, який прибув з 30–40-тисячним військом, залишив обоз та з кількома десятками тисяч кінноти вирушив через Вишневець назустріч противнику, щоб завдати йому удару під час переправи через р. Ікву. Довідавшись про цей маневр українського гетьмана, Ян Казимир негайно відмінив виданий щойно (27 червня) наказ щодо початку походу й залишив своє військо під Берестечком. Це врятувало армію Речі Посполитої від катастрофи[297]. Наприкінці червня сюди прибули українська й татарська армії.

Бої під Берестечком почалися 28 червня. Перший наступ українсько-татарської кінноти був невдалим, його відбили польські війська. 29 червня атакуючі українські полки завдали поразки польській кінноті. Втративши в бою дві сотні кіннотників, поляки відступили до основного табору. Створювалися передумови для здійснення переможних планів, але в цей час Іслам-Гірей розпочав переговори з Яном Казимиром, намагаючись домовитись про мир. Хан погодився не брати участі в наступних етапах битви. Джерела свідчать про пасивність дій кримської орди, яка повільно займала позиції, а потім їх покинула. Хан лише спостерігав за ходом бою, що почався після полудня (приблизно о 16 годині) 30 червня 1651 р. Це дало можливість Яну Казимиру перехопити ініціативу й атакувати центральними полками. Після першого ж гарматного пострілу в напрямку ставки Іслам-Гірея татарське військо відступило в бік м. Лешнева, залишивши українську армію в надзвичайно скрутному становищі. Б. Хмельницький прибув до хана для з'ясування причин відходу та повернення союзників, але був затриманий татарами на 10 днів. Як відомо, ця відсутність головнокомандувача мала катастрофічні наслідки. У ході запеклих оборонних боїв, зазнавши величезних втрат, 10 липня українські полки зуміли вирватися з оточення.

Дослідники битви вважають, що трагедія під Берестечком сталася в результаті реалізації тодішнього зовнішньополітичного

курсу Криму, який не хотів допускати повного розгрому Речі Посполитої, а також через те, що Яну Казимиру вдалося залучити всі наявні військові чинники, включаючи великопольські та литовські[298]. Відповіді на те, що було б, якби татарське військо не покинуло поля бою та/чи не затримало б Б. Хмельницького, історія не дала. Тому історіографія із цього питання густо скроплена різноманітними, заздалегідь безрезультатними версіями.

Польсько-литовська армія протягом липня-серпня 1651 р. окупувала значні українські території. Одразу ж після битви під Берестечком командуючий польсько-литовськими військами М. Потоцький послав загони до Дубна, Острожка[299]. Ці міста були здобуті після запеклих боїв. М. Потоцький вирушив на Кременець, Вишневець, а звідти посилав окремі загони до Почаєва, всюди знищуючи повстанців[300]. У цей час (19 липня) селяни Цеперова під Луцьком, озброєні киями й камінням, розгромили маєток Луцької кафедральної церкви в с. Теремному, убили шляхтича, побили католицьких священиків[301]. У липні селяни Малова Луцького повіту розгромили маєток А. Жабокрицького в с. Пашовій[302].

24 липня польські війська пройшли через Ямпіль, переправились через Горинь. Після цього, поділившись на три частини, вони рухались різними шляхами в напрямку Любартова[303]. Учасник польського походу шляхтич А. М'ясковський писав, що на шляху просування польського війська *«ні людей, ні сіл, ні хатинки ніде не видно. Всюди страшне безлюддя і спустошення».* Через відсутність продуктів у польській армії почався справжній голод. Лишаючи на шляху мертвих жовнірів, ця частина військ пройшла через Сульжинці, Гриців, повз Полонне до Любартова (2 серпня 1651 р.)[304], де мало відбутися об'єднання трьох частин війська Речі Посполитої. Міста були спустошені, збройний опір вчинили лише козаки й міщани Любартова, розташованого на пограниччі Волинського та Київського воєводств.

Після відходу звідси основної частини козацької залоги кілька сотень козаків і міщан готувались до оборони. Пізніше частина козаків погодилась із пропозицією С. Чарнецького припинити оборону в обмін на життя тих, хто капітулював. Інші ж, закрившись в одній із замкових споруд, продовжували опір. Польські жовніри, проникнувши через відкриті ворота, знищили всіх капітулянтів. Як свідчать польські джерела, оборонці боролися героїчно і *«жоден з них не дався взяти себе живим»,* тому поляки *«мусили забити всіх»*[305]. Після

цього польсько-литовські війська переправились через Случ, увійшли в межі Київського воєводства, де лише 26 серпня в районі Паволочі вони зуміли здобути продовольство: *«...за одну годину наповнили обоз харчуванням на хуторах козацьких»*[306].

Отже, сьомий етап визвольного руху на Волині був викликаний походом української армії, розгортанням воєнних дій на території воєводства, що призвели до тимчасового визволення південної частини волинських земель та стимулювали місцеві народні виступи. Завершився цей умовний етап перемогою об'єднаних сил Речі Посполитої. Поразка українського війська й навальний наступ польсько-литовської армії наприкінці серпня 1651 р. призвели до формального відновлення контролю Речі Посполитої над воєводством.

Як показав аналіз результатів картографування тодішніх подій, українське військо і його підрозділи пройшли по території Волині понад 600 км. Джерела підтверджують, що близько 400 км цього маршруту припало на похід основних українських військових формувань, а понад 200 км – на походи окремих козацьких загонів. Польсько-литовська армія пройшла відстань понад 600 км, а її окремі каральні підрозділи – 200 км.

На цьому визвольному етапі в повстанських акціях брали участь жителі 33 населених пунктів Волині, не залучених до виступів у попередні роки Національної революції. Вони становлять близько 10 відсотків усіх виступів 1648–1652 рр. у воєводстві, зафіксованих актовими матеріалами (див. табл. 4). Переважна більшість їх відбулася в містах і селах Луцького повіту (27). Повстанськими діями у Володимирському повіті було охоплено 6 населених пунктів, у Кременецькому – 1. Можливо, порівняно низькі кількісні показники активності волинян Кременецького повіту були пов'язані передусім з повним визволенням цієї частини досліджуваного краю українською армією, яка дислокувалася тут у червні-липні 1651 р. Крім того, відомо, що жителі Кременеччини взяли діяльну участь у спільному з козацькими загонами збройному опорі польсько-литовським військам у Любартові та інших містах Південного Погориння. У цілому міщанські й селянські виступи на цьому етапі, як і раніше, мали національно-визвольне (антипольське, антикатолицьке) та соціальне спрямування.

Діаграма динаміки розвитку визвольної боротьби у воєводстві показала стрімке зростання активності волинян із кінця травня до середини липня 1651 р. Після цього до кінця серпня – початку

вересня відбувався спад місцевого визвольного руху. Очевидно, що крива цієї діаграми збігається з відповідними етапами української воєнної кампанії на Волині і свідчить про сильний вплив всеукраїнських чинників на визвольний процес у воєводстві та його пряму залежність від перебігу й результатів битви під Берестечком (див. рис. 2). Проте лише в листопаді рівень активності волинян опустився до такого показника, який передував початку цього етапу. Це підкреслює умовність верхньої хронологічної межі виділеного етапу. За кінцеву дату його в цій роботі взято час окупації Волині польсько-литовськими військами (кінець серпня 1651 р.).

Тим часом Б. Хмельницькому з величезними труднощами вдалося відновити боєздатність української армії й дати відсіч польсько-литовським окупантам під Білою Церквою. Як відомо, нове співвідношення сил відобразив Білоцерківський договір (28 вересня 1651 р.), який обмежив територію козацької України Київським воєводством, а кількість козацького реєстру – 20 тисячами. За умовами цього договору український гетьман мусив підпорядковуватися коронному гетьману Речі Посполитої. Ці загальнонаціональні втрати унеможливили підтримку знекровленого визвольного руху на Волині їх всеукраїнськими чинниками і прирекли його на остаточну поразку.

Восьмий етап визвольної боротьби волинян (вересень 1651 – березень 1652 рр.) – час остаточного придушення національно-визвольного й соціального рухів на Волині. Після польсько-литовського походу з-під Берестечка на схід України та укладення вкрай принизливого для українців Білоцерківського договору влада Речі Посполитої взялася за повне відновлення попередніх порядків у воєводстві. Розпочалася нова хвиля репресивних заходів, спрямованих на підкорення волинян судовій, політичній і соціально-економічній системам Речі Посполитої.

Аналіз термінів подачі та розгляду шляхетських скарг на визвольні акції показав, що вони негайно оскаржувалися шляхтою й католицьким духовенством, а судові установи так само невідкладно виносили свої вердикти (див. табл. 2). Так, скарга про недавнє побиття шляхтича В. Борковського міщанами Нового Острога була розглянута вже 6 жовтня 1651 р.[307] Судове покарання конюха І. Сололая за побиття ним шляхтича С. Чорного та євреїв, які проходили через с. Новосілки, було здійснене 25 жовтня того ж року[308]. Наприкінці жовтня суд виніс рішення за скаргою шляхтянки С. Вольської

на недавній виступ селян Біскупичів і Грушвиці Володимирського повіту, які розорили її маєток у с. Чесний Хрест[309].

Така ж терміновість дотримувалась при розгляді шляхетських скарг на виступи наступного року. Поряд із цим, у суди посилалися скарги на учасників подій минулих років. Так, наприкінці серпня від шляхтичів П. і М. Пчолок-Вільчопольських до луцького повітового суду надійшла скарга про пограбування селянами в 1648 р. їхнього маєтку в частині с. Більчого[310]. 9 вересня шляхтич А. Сасиновський подав до суду зустрічну скаргу про захоплення його майна в маєтку іншої частини цього села селянами-кріпаками шляхтичів Пчолок-Вільчопольських[311]. 28 вересня 1651 р. шляхтич Г. Стемпковський оскаржив дії селян із Лаврова й Митинців, які розгромили його двір у с. Лаврові в 1648 р.[312] 14 жовтня 1651 р. родина Трушковських у судовому порядку оскаржувала дії шляхтича В. Бережецького, який оголосив себе козацьким сотником, збунтував селян с. Осової й міщан Курчичів Луцького повіту, убив шляхтича-втікача М. Трушковського, заволодів майном, поділивши його між учасниками заворушення[313]. 24 листопада 1651 р. шляхтич Я. Шашевський подав скаргу на виступ селян Милятина та Черніхова Луцького повіту, які в лютому 1649 р. напали на його маєток у с. Хорові, побили слуг і забрали майно. Ці та інші скарги опосередковано свідчили, що шляхта восени 1651 р. впевнилася в можливості повної реставрації попередніх порядків. Вірогідно, що ця впевненість значно посилювалася у зв'язку з перебуванням на Волині регулярних польських військ. Польські джерела зафіксували, що крупні військові підрозділи дислокувалися під Володимиром до січня 1652 р.[314]

Згідно з результатами картографування джерельної інформації про переміщення польських рейдуючих підрозділів, їхній маршрут на Волині протягом цього етапу перевищував 200 км. Це пригнічувало визвольний процес, але не зупинило повністю боротьбу волинян за національну й соціальну свободу. Так, 20 березня 1652 р. селяни Мнішина підпалили скирти збіжжя шляхтича Я. Замойського у Мнішині й Дорогобужі[315]. Жителі сіл Кам'янки та Малої Деражні 12 квітня, *«умыслне пожар пустывшы»,* спалили панські скирти в с. Косенові, а 4 липня та впродовж вересня захоплювали майно в маєтку К. Краєвського в с. Токареві, хоч *«козаков на той час там не было»*[316]. Однак ці поодинокі виступи не можуть розглядатися як доказ продовження масової визвольної боротьби.

Аналіз кількісних показників народних виступів (табл. 3) свідчить, що із часу підписання Білоцерківського договору до березня 1652 р. відбулося лише 1,5 відсотка всіх виступів 1648–1653 рр., зафіксованих актовими матеріалами. У цілому ж ці документи зафіксували в 1652 р. у воєводстві меншу кількість народних акцій, ніж у роки, які передували Національній революції. Це підсилює ймовірність припущення, що весною 1652 р. революційний процес у досліджуваному регіоні був придушений.

Джерельна база не підтвердила, однак, помітної активізації місцевого визвольного процесу під впливом травневого (1652) походу української армії і здобуття нею блискучої перемоги під Батогом. На відміну від виявленого дослідниками визвольного піднесення в деяких інших регіонах України, впливу на Волинь ці безумовні національні здобутки вже не мали. Якщо майбутні дослідження покажуть, що така ж ситуація склалася в Галичині, Підляшші, на Берестейщині й Західному Поділлі, з'являться вагомі додаткові аргументи для припущення про поразку Української революції в 1652 р. на переважній більшості тодішньої території України.

Інша річ, що, влившись у склад української армії або переселившись у козацьку Україну, волиняни разом із вихідцями з інших західноукраїнських земель і далі вносили посильний вклад у втілення національно-визвольних завдань революції. Так само незаперечним є те, що після придушення визвольного руху в цьому краї Волинь та інші західноукраїнські землі стали об'єктом боротьби уряду Б. Хмельницького за їх приєднання до Української держави. Але для досліджуваного регіону це вже був якісно інший період Української революції, наповнений винятково національно-визвольним змістом, відповідним характером подій, боротьбою за Волинь силами козацької України, що стала тоді оплотом українського національного руху.

Тим часом поразка Національної революції в західному регіоні прирекла визвольну епопею на незавершеність, унеможливила реалізацію соціально-економічних її аспектів, різко звузила соціальну й територіальну базу визвольного процесу. Тягар визвольних втрат після поразки визвольного руху на Волині посилився після спустошливого татарського набігу 1652 р., що сплюндрував цей край на понад 150 км вглиб[317]. А епідемія чуми восени 1652 р. майже обезлюднила воєводство[318].

Аналіз подимних реєстрів показав, що через участь у повстанських акціях, формуванні українського війська, західних і східних міграційних потоках, а також унаслідок знищення мешканців польськими військами й каральними загонами, виведення в неволю татарськими нападниками кількість населення воєводства за 1648–1651 рр. зменшилася на 82% (у містах – до 86%, у селах – 80%). Ці документи вже не враховували проживання податкоспроможного населення в 38 містах та 1240 селах Волині (див. табл. 10). Вірогідно, що до весни 1652 р. тут вижило 15–20% таких мешканців.

Демографічна катастрофа супроводжувалася господарськими руйнаціями, відволіканням збереженої частини волинян від традиційних занять, а тому з'явилися виразні ознаки економічного краху феодальних і селянських господарств. Переплетення національно-визвольного та соціального напрямків революції, обумовлене існуванням різнопланових завдань та двох взаємонеприйнятних суспільних ідеалів, розкололо волинян на два непримиренні табори і призвело до взаємопоборювання в час, коли вирішувалася спільна українська доля. Причини припинення активної участі населення цього регіону в Українській національній революції заховані не стільки у відомих суб'єктивних факторах, скільки в об'єктивній реальності 1652 р., яка зробила продовження боротьби неможливим. Адже фактично й так вона тривала на Волині «до останнього».

Волинь у другому періоді Української національної революції

З часу придушення національно-визвольної й соціальної боротьби волинян Волинь стала об'єктом боротьби уряду козацької України за її приєднання до складу Української держави та територією для проведення воєнних операцій ворогуючих сторін. Як відомо, у боротьбі за волинські та інші західноукраїнські землі противники залучали московські і кримсько-татарські чинники. Тому під час воєнних операцій і набігів край зазнавав нових спустошень від польських, українських, московських і татарських формувань.

Джерела стверджують, що в 1653 р. воєнні операції на території воєводства не проводилися, але у зв'язку з воєнними діями в сусідніх регіонах України тут часто дислокувалися польські війська. Так, у січні коронне військо гетьмана М. Потоцького квартирувалося в Олиці, де забрало весь місцевий продовольчий запас, спонукаючи

«послушенство підданих» репресіями[319]. 25 лютого німецькі найманці намагалися розміститися в містечку Крилові Луцького повіту. Однак після прибуття їх туди всі крилівські міщани й селяни разом із війтом, бурмістром, райцями покинули свої домівки і сховались у місцевому замку. А вночі вони підпалили міські околиці, змусивши найманців панічно втікати, покинувши при цьому військове спорядження[320]. У квітні польський військовий табір розміщувався біля Дубна, а в серпні він перебазувався в район Кременця – Старокостянтинова[321].

26 вересня польські загони, повертаючись із Київщини і Брацлавщини, отаборилися поблизу м. Гощі[322]. Джерела зафіксували також, що в 1653 р. відбулися окремі антикатолицькі та антишляхетські акції волинян. Так, 18 червня четверо луцьких міщан-шевців (В. Ковтунчик, М. Петрович, Ф. Міцкевич і Плешканчик), *«способом розбойничим з гаю выпадши, оден з бандолету, а два з ручницы выпалили, а потом, з крыком великим волаючи бый, забий ляха!»,* напали на ксьондза О. Копиловського[323]. У липні міщани Локачів Володимирського повіту *«киями окрутне збили»* і вбили шляхтича С. Чеховського[324].

У 1653 р. волинські землі зазнали найбільш спустошливих татарських набігів. Так, 19 червня татари напали на Любартів і Лабунь, де *«багатьох жилецьких людей висікли і в полон взяли більше 300 чоловік»*[325]. Під час нападу з-під Бердичева на Полонне (7–10 вересня) *«багато знатних було порубано»*[326]. 3–15 жовтня татари захопили Корець і Заслав, де *«одних вирізали, інших шляхту і шляхтянок і дітей їх силу захопили»*[327]. Ці ж татарські загони дещо пізніше (близько 20 жовтня) підходили до Ляхівців, Дубна, Рівного, Острога та повторно до Заслава й Корця[328]. У листопаді (3-го та 24-го) татари пограбували села й містечка під Кременцем, біля Залозців та Ямполя, а на початку грудня (8–9) – біля Дубна, Олики, Клевані, *«аж до Луцька похватали людей і за Стир переправили»*[329]. 23 грудня, прямуючи до Володимира, вони розташували кіш в Устилузі, а звідти розсилали загони для пограбувань, підпалів, поповнення ясиру[330]. На сеймику чернігівської шляхти у Володимирі 2 січня 1654 р. зазначалося, що *«воєводство в жалюгідному стані, спустошене вогнем і мечем ворога, а також застлані трупами тамтешні поля. Забрано звідти безліч здобичі...»*[331]. 6 січня 1654 р. у бою під Тайкурами Луцького повіту татари розгромили корогву Я. Сапєги, а командира взяли в полон[332]. Пограбувавши тоді цілі райони Волині, відправивши великий ясир у Крим, татарські загони попрямували до Пінського повіту Брестського воєводства[333].

Загальновідомо, що після Переяславської ради (січень 1654 р.), яка визнала зверхність московського царя над козацькою Україною, почався новий етап українсько-польського протистояння. Безпосередніх представників від Волині, як і від багатьох інших регіонів України, на цій раді не було. Можливо, що формальне визнання московської протекції козацькою Україною Б. Хмельницький розглядав як початок утворення антипольської українсько-московської військово-політичної конфедерації, яка мала забезпечити перемогу над Річчю Посполитою воєнними засобами та приєднання всіх українських земель до Української держави. Менш імовірним було б припущення щодо відсутності далекосяжних московських державних інтересів у цьому військовому союзі.

При оцінці українсько-московської угоди можна було б солідаризуватися з давніми міркуваннями В. Липинського про те, що саме із цього часу український гетьман повністю відмежувався від Речі Посполитої[334], якби це відмежування не відрізувало козацьку Україну передусім від переважної більшості етнічно українських земель. Тим більше, що історичні джерела надто скупі на похвалу тодішнім московським збройним силам. А ще скупіші вони щодо реальних переваг українсько-московського блоку над польсько-татарським, неминучість якого нависла над Україною відразу ж після Переяслава. Традиційна послідовна антимосковська позиція Кримського ханства, яке розцінювало московську політику як найнебезпечнішу для своїх державних інтересів, була відома не тільки гетьману, а й українській старшині. Як і те, що українсько-московський договір змусить Крим коригувати основний вектор військового протистояння та йти на зближення з Річчю Посполитою. Тому важко припустити, що українські старшини в Переяславі не усвідомлювали небезпеки блискавичної зміни векторності татарської політики та перетворення кримсько-татарської держави з незавжди послідовного союзника у грізного противника на південних кордонах. Можливо, що старшинська верхівка сподівалася на реальну українсько-московську військову перевагу в цій новій геополітичній ситуації, створеній Переяславською угодою. Ця проблема потребує сумлінного дослідження, що залишається поза межами даної роботи. Тим часом, саме таке відлуння Переяслава не забарилося.

Унаслідок форсованих польсько-татарських переговорів уже влітку 1654 р. було оприлюднено зміну татарських зовнішньополітич-

них пріоритетів та засади *«вічного миру»* – договору між Кримським ханством і Річчю Посполитою. Відразу ж з'явилася реальна загроза вторгнення 40-тисячного татарського війська з півдня й такої ж кількості польсько-литовського війська – із заходу. Річ Посполита з часу підписання Переяславської угоди ретельно готувалася до продовження воєнних дій проти козацької України. Джерела стверджують, що в березні 1654 р. поблизу Корця дислокувалася 18-тисячна коронна армія М. Потоцького, а в районі Старокостянтинова – 40-тисячне військо С. Ляскоронського[335]. У червні одне з військових угруповань Речі Посполитої перебувало біля Дубна, а інші – поблизу Кам'янця і Глинян[336].

Наведені факти потребують обережного ставлення до інформації з листа Б. Хмельницького російському царю від 11 липня 1654 р. про те, що *«край весь Подільський і Волинський порожній від походів частих, і ляхів близько нас нема, втекли в Польщу»*[337]. Ця інформація потребує особливого підходу й тому, що український гетьман посилав до Корця й Дубна розвідковий загін, очолюваний київським полковником *«кращими і вибраними людьми»,* і був добре обізнаний із справжньою ситуацією на Волині. Так, поблизу Корця п'ятисотенний козацький загін, у складі якого були й росіяни, розгромив підрозділ польського ротмістра Ліневського, що нараховував більше сотні вояків[338]. Застереження виникають і при аналізі листування Б. Хмельницького з приводу царського наказу щодо перебазування українського війська під Луцьк та з'єднання там з московськими військами воєводи О. Трубецького.

Згідно з логікою історіографічних припущень, своєрідність тодішньої інформації гетьмана московському двору могла бути пов'язана з обстоюванням Б. Хмельницьким українського напрямку дій об'єднаних збройних сил на противагу білоруському, запропонованому царськими воєводами. Цілком логічно, що за тодішніх обставин український гетьман вважав недопустимим військове оголення козацької України й переведення своїх військ на білоруський напрямок, вигідний передусім московським союзникам. Принаймні такий підхід полегшує пояснення мотивів невиконання Б. Хмельницьким царського наказу в липні 1654 р.[339] Намагаючись переконати Олексія Михайловича, гетьман писав, що треба спрямувати війська *«туда прямо, где гетманы польские с войском стоят»,* а *«нам прямо под Луцк идти нельзя, потому, чтоб позади себя неприятелей ляхов не оставлять...»*[340]

Тобто Б. Хмельницький, усупереч царському плану, пропонував концепцію рішучого наступу на польське військо. Він розпочав похід, але не під Луцьк, а проти коронної армії, яка збиралася під Зборовом. Можливо, що в той час гетьман зрозумів деякі особливості московського деспотичного управління, а тому дипломатично обумовлював причини своїх дій. 8 жовтня гетьман повідомив московського царя, що 18 вересня між Острогом і Межирічем українські війська розбили один із полків князя В.-Д. Заславського, яким командував А. Суходольський, звільнили Острог і Межиріч, захопили багато зброї та полонених. Тут же він писав, що посилав козацький загін під Луцьк для встановлення зв'язку з московським військом, однак князя О. Трубецького там не виявилось[341]. Українські козацькі загони захопили також Рівне, Степань, Колки й інші міста на Волині. У листі до царя від 22 жовтня Б. Хмельницький інформував про те, що 5 жовтня козацький загін розбив під Острогом польський полк С. Гурського, однак з'ясувати місце перебування війська князя О. Трубецького знову не вдалося[342]. Пізніше, 16 листопада, гетьман дізнався від московських представників – Тургенєва й Портомонова, – що воєвода О. Трубецькой так і не дійшов до Луцька[343]. Отже, незважаючи на плани, Волинь у 1654 р. не стала ареною широкомасштабної українсько-московської військової кампанії.

Значно активніше діяли військові союзники в 1655 р. Під час літньо-осіннього українсько-московського походу в Галичину Б. Хмельницький наприкінці липня 1655 р. спрямував на Волинь українські полки на чолі з кальницьким полковником І. Богуном. Тоді вони мали визволити Острог, Олику, інші міста, забезпечуючи українсько-московським військам надійний тил. І. Богун посилав козацькі загони до Ляхівців, Кременця, Уладівки. Шляхта втікала тоді з півдня Волині за р. Стир[344]. Джерела свідчать, що козацькі сотні побували у Володимирі, де знищили гродські й земські документи[345]. Тим часом українсько-московські війська завдали поразки коронній армії М. Потоцького під Городком (19 вересня 1655 р.), взяли в облогу Львів (кінець вересня – жовтень 1655 р.).

Б. Хмельницький спрямував об'єднаний українсько-московський корпус під командуванням Д. Виговського та П. Потьомкіна до західних кордонів у Галичині, щоб поширити вплив українського уряду на всі землі західного регіону України. Українські полки взяли також Люблін, брали участь у спільному з московськими військами взятті литовської столиці Вільна, облозі Риги. Як твердили сучасники

подій, 10 жовтня під час переговорів із посольством львівського магістрату український гетьман назвав себе володарем всієї Руської землі[346]. Однак шведський король Карл X, який претендував на польську корону, був активним учасником антипольської інтервенції й окупував Польщу, висунув вимогу гетьманові вивести війська з Галичини[347]. Крім того, Б. Хмельницький отримав повідомлення від сотника М. Менковського про те, що кримський хан Махмед-Гірей вторгся в Україну, перебуває з військом на Волині в районі Чолганського Каменя і збирається атакувати українсько-московські полки[348].

Ці обставини змусили українського гетьмана відмовитися від втілення своїх планів у західноукраїнському регіоні й повернутися назад. 10 жовтня, перед відходом з-під Львова, він повідомив королівському послу С. Любовицькому, що зможе розпочати переговори з Річчю Посполитою за умови визнання нею Руського князівства з кордонами по лінії Володимир, Львів, Ярославль, Перемишль[349].

Приблизно в цей час, на початку жовтня, невеликий татарський загін пограбував шляхетські маєтки навколо Корця, повбивав Я. Гнойського та інших шляхтичів. 11 жовтня на Корець напав козацький загін, який пограбував міщан і місцевий монастир[350]. Українсько-московські війська повертались в козацьку Україну через Збараж, Залозці, де були атаковані татарською кіннотою 14–15 листопада 1655 р.[351] Як відомо, після чергової невдалої татарської атаки під містечком Озерною (20–21 листопада) хан уклав угоду з українським гетьманом про невтручання Кримського ханства в українсько-московську війну проти Речі Посполитої. Імовірно, що така відносна легкість розриву польсько-татарських домовленостей була пов'язана не тільки із щойно згаданими невдачами, а й з тодішнім становищем у Речі Посполитій, фактично розваленій Українською революцією та іноземною інтервенцією, а тому неспроможній продовжувати взаємовигідне військове співробітництво.

Для України угода під Озерною мала суттєве значення, адже вона формально позбавляла небезпеки татарської навали. Оскільки кінцеві результати досить кровопролитної західної українсько-московської воєнної кампанії були провальними, історіографія записала в її здобутки згадані українсько-татарські домовленості. Такий підхід може бути виправданий тільки при неврахуванні комплексу причинно-наслідкових зв'язків, що призвели до загострення українсько-татарських стосунків у 1654–1655 рр.

Безрезультатними для України воєнними операціями 1655 р., власне, і завершилося військово-політичне московсько-українське співробітництво проти Речі Посполитої під час Української національної революції. Наприкінці 1655 р. Московське царство, налякане шведськими воєнними успіхами у Прибалтиці, зблизилося із Річчю Посполитою, а згодом розпочало війну проти Швеції. Тодішні польські політики, намагаючись врятувати Річ Посполиту, запропонували московському царю польську корону після смерті Яна Казимира.

Напевно, усвідомлюючи небезпеку появи нових, згубних для України факторів, Б. Хмельницький, загнаний у переяславську пастку, не розриваючи договору з Москвою, удався до бурхливих дипломатичних пошуків: обмінювався посольськими делегаціями із шведським і польським королями, кримським ханом, молдавським господарем, князем Трансільванії тощо. Стосунки уряду козацької України з усіма можливими союзниками визначалися з того часу їхнім ставленням до проблеми приєднання західних українських земель до Української держави. Гетьман навіть проявляв готовність до примирення на цих умовах з Річчю Посполитою.

На початку 1656 р., відповідаючи на пропозицію наближеного до шведського короля колишнього підканцлера Речі Посполитої І. Радзейовського провести переговори на Волині, гетьман Б. Хмельницький і генеральний писар І. Виговський твердили про неможливість зустрічі на цих землях, де *«важко дістати продовольство, тому що наші війська і татарські вибрали там усі запаси»*[352] *«всюди до самої України»*[353].

Збереглася й джерельна інформація про промосковську орієнтацію частини тодішнього вищого духовенства Волині. Так, луцький православний владика Діонісій Балабан скаржився українському гетьманові на зловживання польських католиків, змальовуючи чорними фарбами православну перспективу в краї у складі Речі Посполитої. Згодом цей відомий у церковних колах москвофіл розповідав московському послові Л. Лопухіну про переслідування православних у Луцьку та про бажання жителів міста стати підданими московського царя. Імовірно, що ще сподіваючись на підтримку московського оборонця православ'я у втіленні українських завдань щодо приєднання західного регіону, Б. Хмельницький написав царю: *«...православные епископы львовский, премыский, луцкий и перед*

тем под православием будучие хелмский, володимирский и весь народ православный, в тех епископиях обитающийся, великое гонение по все времена терпели и ныне терпят, церкви Божия на костелы обращены были»[354].

Відомо, що московсько-польські переговори, які завершилися підписанням Віленського перемир'я, поставили останню крапку в тодішній війні Московського царства проти Речі Посполитої. Натомість, умови перемир'я передбачали спільні воєнні дії цих нових союзників проти Швеції і Бранденбурга, обрання Олексія Михайловича на польський трон. Про це істориками написано чимало, тому детальніше зупинятися на цій проблемі не варто. Необхідно лише підкреслити, що московське посольство на цих переговорах не ставило питання не тільки про долю західноукраїнських земель, а й самої козацької України та визнання її державної окремішності Річчю Посполитою. Не допустивши козацьких послів на Віленські переговори, Московська держава застосувала класичну форму взаємовідносин держави-протектора з протегованою державою.

Імовірно, що саме у Вільні московські політики вперше відкрито показали свій ключ до відгадки їхнього розуміння суті Переяславської угоди. При цьому вони дали черговий урок політикам молодої Української держави, показавши взірець захисту суто московських державних інтересів.

Таким чином, добросовісна спроба уряду Б. Хмельницького домогтися виконання українських національно-визвольних завдань щодо приєднання Волині, Галичини, Західного Поділля, Берестейщини та Підляшшя шляхом залучення московських військово-політичних чинників провалилася. Однак пута московського протекторату формально залишились нерозірваними.

Незважаючи на невдалий досвід залучення московських чиновників для забезпечення приєднання до України земель західного регіону, український уряд продовжив пошук нових зовнішніх союзників для вирішення цієї важливої національної проблеми. Він прискорив зближення з іншими претендентами на польську корону: трансільванським князем Дердєм II Ракоці та шведським королем Карлом X. Відомо, що особливі надії на вирішення українських планів Б. Хмельницький покладав на військову допомогу Трансільванії. 8 жовтня 1656 р. Військо Запорозьке уклало угоду із Трансільванією про антипольський військовий союз. За підтримку в здобутті

польської корони Дердь II Ракоці гарантував визнання прав уряду козацької України на західноукраїнські землі, князівський титул гетьманові і його спадкоємцю[355]. Тому відразу ж після початку трансільванського походу на Польщу (грудень 1656 р.) український гетьман послав на допомогу союзникові козацькі полки на чолі з київським полковником А. Ждановичем. Відомо, що українське військо взяло тоді самостійно ряд українських і польських міст, брало участь у спільному зимово-весняному поході 1657 р. (Перемишль – Краків – Берестя). А разом із шведами союзники здобули Варшаву. Однак після того, як шведські війська залишили Польщу, українсько-трансільванські підрозділи зазнали невдач, що погіршило їхні стосунки.

Дослідники вважають, що вторгнення поляків у Трансільванію, нависання над нею загрози татарської навали в поєднанні зі згаданими військовими невдачами змусили Дердя II Ракоці розпочати переговори з королем Яном Казимиром, а згодом капітулювати (22 липня 1657 р.). Не дочекавшись акту капітуляції, А. Жданович повернув козацькі полки в Україну. Так провалилася ще одна спроба перемогти Річ Посполиту та об'єднати українські землі шляхом залучення іноземних військово-політичних чинників.

Так само маловтішними були результати бурхливої дипломатичної діяльності уряду Б. Хмельницького. Зокрема, вимога українського гетьмана щодо включення всіх земель *«між Вислою і тутешніми місцями»* у склад Української держави[356], задекларована на переговорах із шведською делегацією влітку 1657 р., не знайшла свого формального відображення. Шведсько-трансільванський договір про поділ Речі Посполитої не залишив місця навіть для натяку на існування цієї української проблеми. Не більшу ефективність для долі західноукраїнських земель мали дипломатичні дискусії уряду козацької України з Кримським ханством, Туреччиною, Австрією, Молдавією тощо.

Одночасно зі спробами добитися приєднання західноукраїнських земель силами антипольської коаліції Б. Хмельницький здійснив ряд самостійних воєнних акцій, спрямованих на вирішення цієї проблеми. Так, відразу ж після спорядження корпусу полковника А. Ждановича гетьман наказав українським полкам зайняти територію Погориння, частину Поділля й Пінщину. Джерела свідчать, що в першій половині 1657 р. козацькі полки визволили Полонне, Острог, Гощу, Степань, Межиріч, Корець, залишили в цій частині

Волині потужні залоги[357]. Можливо, що саме під впливом цих завоювань козацької України та очевидного знесилення напіврозваленої Речі Посполитої відбулася переорієнтація значної частини волинської шляхти на визнання Української козацької держави. Про це переконливо свідчить звернення волинської шляхти до Б. Хмельницького, ухвалене в Олиці наприкінці травня – на початку червня 1657 р., та прохання надати гетьманські охоронні універсали Луцьку, Володимиру, Олиці[358]. Козацькі залоги у східній частині Волинського воєводства залишилися й після смерті Б. Хмельницького[359].

Політику залучення зовнішніх військово-політичних чинників для приєднання Волині та інших західноукраїнських земель до козацької України продовжував уряд І. Виговського. Так, восени 1657 р. був укладений українсько-шведський договір, який передбачав шведську підтримку об'єднання цих земель у складі України. Незабаром шведсько-польські домовленості фактично перекреслили цей договір. При з'ясуванні перебігу цих переговорів привертає увагу те, що поляки вимагали від шведів гарантій дотримання козацькою Україною кордону по р. Горині, а не по р. Случі – традиційній лінії розмежування. Це спонукає до припущення, що, виходячи з тодішніх обставин, польські політики змирилися із втратою Погориння та інших земель, звільнених у першій половині 1657 р. Відомий литовський наступ на Пінщині наприкінці 1657 р. не вплинув на конфігурацію польсько-українського порубіжжя в досліджуваному регіоні, і вона збереглася до кінця 1658 р.

Водночас складне внутрішнє становище в козацькій Україні, загострення взаємин із московським протектором, очевидність малоефективності залучених зовнішніх чинників для продовження успішної боротьби проти Речі Посполитої підштовхували уряд І. Виговського до пошуків шляхів досягнення польсько-українського компромісу.

На сьогодні ще маловивченою є проблема об'єктивних і суб'єктивних факторів, що спонукали старшинську раду при обранні гетьманом І. Виговського прийняти ухвалу про укладення перемир'я з Річчю Посполитою. Тому в історіографії простежується помітна переоцінка суб'єктивного фактора, передусім світоглядних орієнтирів українського гетьмана та його ролі у формалізації згаданого старшинського рішення. Принаймні результати вивчення ситуації, яка склалася наприкінці 50-х рр. XVII ст. на Волині, переконують, що

тут було вичерпано весь демографічний, господарсько-економічний потенціал і перейдено ту грань, яка допускала найменшу можливість продовження Української національної революції. На жаль, відсутність ґрунтовних досліджень тодішнього становища в інших регіонах, передусім козацької України, залишає місце для різного тлумачення вищезгаданих дій козацької еліти.

Безсумнівно, що, виходячи саме з комплексу політичних, соціально-економічних і демографічних реалій, які залишаються ахіллесовою п'ятою історичної науки, уряд І. Виговського став добиватися припинення воєнного протистояння козацької України з Річчю Посполитою та підписання мирного договору про утворення польсько-литовсько-української державної тріади. На таких умовах гетьман обіцяв королю Речі Посполитої *«всю Русь під ноги його величності привести»*[360]. Сейм негайно утворив комісію для переговорів, очолену С.К. Беньовським. Як відомо, переговори велися 9–16 вересня 1658 р. під Гадячем і завершилися схваленням умов Гадяцького договору старшинською радою козацької України[361].

Виходячи з неперсічного значення цього договору для долі досліджуваного краю й Української національної революції, на деяких пов'язаних із ним історичних аспектах необхідно зупинитися докладніше. На скликаній 16 вересня старшинській раді козацька верхівка домагалася укладення миру за умов утворення у складі Речі Посполитої автономного Великого князівства Руського, сформованого на території Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського, Чернігівського воєводств, а також Мстиславського й Пінського повітів Великого Князівства Литовського.

Водночас висувалися вимоги щодо ліквідації унійної церкви, повернення православним храмів і церковних маєтностей. Сеймова комісія погодилася на припинення воєнного протистояння за умов обмеження майбутнього князівства Руського суто територією козацької України. Старшинська рада погодилася з пропозицією сеймової комісії і схвалила угоду на цих умовах, які зафіксували тодішні фактичні українські територіальні національно-визвольні здобутки. Оскільки збереглося декілька примірників Гадяцького трактату, які відрізняються змістом статей, існують різночитання цього документа, які потребують окремого дослідження.

У загальних рисах суть договору полягала у припиненні війни козацької України проти Польщі на умовах перейменування її

в Руське князівство як автономної частини Речі Посполитої з відновленням у ньому воєводського адміністративно-територіального поділу та попередніх соціально-економічних порядків. Законодавча влада в цьому князівстві мала належати депутатам сейму, а виконавча – гетьману, який обирався довічно, затверджувався королем, був також київським воєводою й першим сенатором. Передбачалися власні судова, фіскальна й військова системи. Ішлося про створення українського війська із 30 тис. козаків і 10 тис. найманців. У релігійно-культурній сфері договірні засади проголошували свободу католицького і православного віросповідування, відкриття двох українських академій, шкіл, друкарень.

Таким чином, Гадяцький договір, з одного боку, підсолодив гіркі пілюлі Зборівських договірних засад, зберігши при цьому закладений у них поділ українських земель на дві частини з різним політичним і національно-культурним статусом. З іншого боку, Руське князівство втрачало право на міжнародні відносини, делегуючи його протектору – королю Речі Посполитої, а також мусило ліквідувати нову модель соціально-економічних відносин, полково-сотенний устрій, що під корінь підрубувало національно-визвольні здобутки буржуазного типу. Разом із цим, незважаючи на умовний поділ України (менша частина в Руському князівстві, більша – у Польщі), збереження всіх українських земель у складі Речі Посполитої не загрожувало етнічними катаклізмами, які були неминучими при московській протекції над козацькою Україною та відсіканням її від переважної більшості української нації жорсткими державними кордонами. Можна припустити, що втілення в такому обрізаному вигляді вже згадуваного шляхетського ідеалу державної тріади залишало козацькій еліті надії на можливість поступового розв'язання проблеми об'єднання всіх українських земель під крилом князівства Руського. Не зупиняючись на позаісторичному запитанні, «що було б, якби...?», варто звернути увагу на те, що реальним результатом Гадяцької угоди стало припинення війни козацької України проти Речі Посполитої, ухвалене козацькою радою з урахуванням відомих їй обставин. Цілком природною була реакція на цю угоду прихильників московського протекторату та їх історіографічних апологетів. Для теми даного дослідження набагато важливішим є те, що проблема долі Волині та інших західноукраїнських земель не переставала хвилювати уряд І. Виговського й після рішень Гадяцької старшинської ради.

Так, у середині березня 1659 р. ця проблема знову постала під час призначення козацького посольства на Сейм Речі Посполитої, який мав ратифікувати Гадяцькі домовленості. Старшинська рада доручила тоді своєму посольству якимись важкозрозумілими засобами добиватись приєднання до Великого князівства Руського, поряд із Брацлавським, Київським і Чернігівським воєводствами, також Волинського, Подільського й Руського воєводств. Разом з тим, козацька делегація мала вимагати, щоб у перших трьох воєводствах усі посади обіймали тільки православні українці, а у Волинському, Подільському й Руському воєводствах – почергово православна й католицька шляхта. Делегації доручалося також відстоювати додаткові вимоги щодо скасування прав на володіння та посади у князівстві Руському, надані без згоди українського гетьмана, обмеження прав князівської корпоративної групи, встановлення 60-тисячного козацького реєстру, ліквідації унійної церкви, повернення православним церков і майна, узаконення спадкоємності гетьманської посади.

Сейм Речі Посполитої 22 травня 1659 р. не тільки не врахував цих вимог, а й суттєво обмежив Гадяцькі домовленості. Ратифікований документ проголосив примирення Речі Посполитої з козацькою Україною, задекларував утворення Руського князівства в її межах, установив 30-тисячний козацький реєстр, утвердив право українців обіймати посади в Київському та почергово – у Брацлавському й Чернігівському воєводствах, зберіг унійну церкву.

Те, що затверджений сеймом договірний акт був найневигіднішим для України й найприйнятнішим для Речі Посполитої варіантом примирення, напевно, усвідомлювали сеймові посли. А тому вони намагалися згладити неприваблівість свого остаточного рішення наданням подарунків гетьманові, старшині, нобілітацією кількох десятків козацьких достойників.

Виходячи з того, що подальший історичний розвиток не залишив місця для реалізації цього акта в частині, що передбачала надання формальних прав сильно урізаній українській автономії в межах Речі Посполитої, можна було б погодитися з думкою польського дослідника З. Вуйчика, який назвав його *«мертвим паперовим документом»*[362]. Однак, враховуючи пряме функціональне призначення цього акта, поспішати викидати його на історичний смітник не варто. Адже ратифікація Гадяцького договору красномовно засвідчила неспроможність польсько-литовської держави

задушити оплот Української національної революції воєнними засобами. Передагонійний стан Речі Посполитої, викликаний українським національно-визвольним процесом та тісно зв'язаною з ним воєнною інтервенцією Росії, Швеції і Бранденбурга, відокремленням Пруссії, був для польських політиків настільки очевидним, що навіть найрадикальніші імперські угруповання мусили йти на суттєві поступки українцям та визнати їхні національні права на автономне державне утворення.

Водночас ратифікаційний акт ознаменував офіційне припинення війни Речі Посполитої проти козацької України та схвалення цього факту найагресивнішими польськими й католицько-клерикальними групами в цій державі. А оскільки воєнне протистояння стосувалося обох ворогуючих сторін, то легковажити значенням факту ратифікації після ухвалення умов договору суто українською стороною під Гадячем не варто. Тим більше, що сеймова комісія С.К. Беньовського була лише посольством, яке виробляло договірні засади та подавало їх на розгляд законодавчого органу Речі Посполитої.

Поряд із цим, укладення й ратифікація Гадяцького договору як дві ланки єдиного договірного процесу стали завершальною фазою Української національної революції – феноменального явища української, польсько-литовської та світової історії. Невдалі спроби Ю. Хмельницького відсунути українські кордони на захід, приєднати Погориння, частину Поділля, зроблені після закріплення II Переяславським договором (27 жовтня 1659 р.) московського протекторату над козацькою Україною, і розбурхання там громадянської війни, стосуються вже іншого періоду вітчизняної історії.

Повертаючись до Гадяцького договору, слід визнати, що він відобразив допустиму межу українсько-польського компромісу, прийнятну для найпоміркованіших представників козацької України та найрадикальніших імперських угруповань Речі Посполитої. Гортаючи сторінки польської історії, можна переконатися, що це була та межа вирішення українського питання в межах Речі Посполитої, яку не змогли переступити, а частіше – до неї боялися наблизитися польські офіційні чинники навіть у часи найбільших власне польських національно-державних втрат аж до кінця 40-х рр. XX ст. включно. Так само цю межу не вдалося перейти козацькій Україні, відрізаній незабаром від більшості українських земель, перебуваючи у складі Московської держави. Але це вже зовсім інша історична проблема.

Відповідно до Гадяцьких домовленостей, українські війська були відкликані із Східної Волині, а козацькі залоги в Погоринні восени-взимку 1658 р. – ліквідовані. Після ратифікації договору сеймом сюди повернулися власники маєтків. Цим було поставлено останню крапку в історії Української національної революції в цьому вітчизняному регіоні.

Таким чином, після придушення визвольного руху волинян у 1652 р. Волинь упродовж 1653–1658 рр. залишалася об'єктом зусиль уряду козацької України, який намагався приєднати західноукраїнські землі військово-політичними та дипломатичними заходами. Результати картографування джерельної інформації показують, що українські та українсько-російські війська пройшли по Волині за цей час сукупну відстань понад 1580 км. Маршрути походів основних українських військових формувань сягали 360 км, рейди окремих козацьких загонів – 1220 км (див. табл. 1, карту 2). Незважаючи на відносну насиченість руху військових формувань та проведення ряду успішних операцій, спроби українського уряду приєднати західноукраїнські землі з допомогою московських, шведських, трансільванських військово-політичних чинників були безрезультатними.

Суттєвий вплив на кінцеві результати мало припинення масової національно-визвольної боротьби волинян. Це призвело до втрати українським урядом і армією опори для успішного завершення Національної революції в цьому регіоні. На Волині в другому періоді Національної революції відбувалися лише поодинокі визвольні акції, які не могли помітно вплинути на долю української національно-визвольної епопеї.

Річ Посполита намагалася перетворити Волинь на плацдарм для наступу своїх збройних сил, часто розміщувала тут потужні військові формування, спрямовувала їх на виконання поліційно-каральних функцій, пограбування жителів краю. У 1653–1658 рр. польсько-литовські війська здійснили у воєводстві походи та рейди на сукупну відстань понад 500 км. Маршрути походів великих військових угруповань Речі Посполитої перевищували сукупно 250 км, рейди окремих підрозділів – 300 км (див. табл. 1). Величезних втрат завдав волинянам спустошливий вихор трьох татарських навал і нападів, що довершив обезлюднення й руйнування господарств краю. По сукупному маршруту 970 км. При цьому 500 км припадають на грабіжницькі набіги, які здійснювалися татарами разом або за

домовленістю з козаками. Унаслідок цього волинські міста й села були обезлюднені, а селянські і шляхетські господарства остаточно зруйновані. У воєводстві наприкінці 50-х рр. XVII ст. залишилося приблизно 10% мешканців, які заселяли край до початку досліджуваних подій. У 1653–1658 рр. зникли з лиця волинської землі 170 сіл, а ще у 212 селах не залишилося жодного платника подимного податку. Такий стан об'єктивно унеможливлював успішне виконання завдань Української національної революції на Волині.

Безсумнівно, що понад десятилітнє протистояння України та Речі Посполитої вичерпало сили сторін, змусило укласти й ратифікувати Гадяцький договір, задовольнитись частковими національними здобутками та змиритись із незавершеністю Української національної революції. Загроза втрати польської державності примусила польських політиків удатися до часткового офіційного визнання окремих завоювань Української революції та формально примиритися з козацькою Україною на умовах надання їй обмежених прав державної автономії у складі Речі Посполитої. Волинь та інші західноукраїнські землі залишилися підвладними Польщі й відмежувалися від козацької України автономним статусом так званого Великого князівства Руського в межах Речі Посполитої.

Умови Гадяцького договору не задовольняли як радикально налаштоване козацтво, селянство, міщанство й москвофільську групу старшин козацької України, так і польські імперські угруповання Речі Посполитої. Це невдоволення в козацькій Україні призвело до розриву договірних засад, короткочасного невдалого її протистояння Речі Посполитій та закріплення московського протекторату. Після укладення Переяславських статей урядом Ю. Хмельницького з Московським царством (1659) козацьку Україну було відрізано від Волині та переважної більшості земель жорсткими московсько-польськими кордонами. З цього часу розірваній навпіл українській нації доводилося вести титанічну боротьбу за своє існування одночасно з польсько-литовським і московським колоніальними режимами.

Розділ 4

ОСНОВНІ РИСИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ВОЛИНІ

З'ясування діалектики українського визвольного процесу 1648–1659 рр. на Волині та опрацювання джерельної бази вже згаданими методами дослідження дали підставу для роздумів над деякими нюансами злободенних наукових проблем хронології, періодизації, характеру, динаміки розвитку, внутрішніх і зовнішніх факторів, регіональних рис Української національної революції. Загальновідомо, що сьогоднішньої суми історіографічних знань вистачило для виправлення наукових помилок, насаджених марксистсько-ленінським і сталінським модерном, та для узагальнюючих спроб показу нового бачення тенденцій розвитку цього історичного феномену. Так само добре відомо дослідникам і те, що попередніх позитивних наукових надбань замало для обґрунтування багатьох нових суджень. Це спонукає до хоча б схематичного відтворення виявлених особливостей Української національної революції у Волинському воєводстві.

Перш ніж висвітлювати окремі частини досліджуваної проблеми, слід зробити акцент на відносності та приблизності якісних і кількісних показників, наведених в основному тексті й таблицях додатку до цієї монографії. Зокрема, при аналізі результатів походів української армії, її окремих підрозділів, місцевих повстанських загонів, а також маршрутів українсько-московських військових частин, татарських військ і набігів враховувалися тільки джерельно підтверджені дані про їх просування в регіоні та повернення. А оскільки документальна інформація нерідко засвідчувала рух

військових формувань лише в одному напрямку, то наведені показники варто розглядати як значно нижчі від мінімальних.

Крім того, відсутність достовірних знань про лінію переважної більшості тодішніх доріг на Волині змусила вести підрахунки на основі теперішніх шляхових показників, що також могло деякою мірою спотворити отримані результати. На максимальну величину кількісних показників про народні виступи, наведених у цій роботі, суттєво вплинули особливості статистичного аналізу, які допускають опрацювання тільки однотипних матеріалів.

Не можна обминути й те, що при з'ясуванні динаміки визвольного процесу, особливостей його розвитку на різних умовних етапах, складанні відповідних діаграм і таблиць бралися до уваги лише точно продатовані документи. Це також значно зменшило відображені цифрові дані. Зрозуміло, що історичні джерела донесли до нас тільки частину інформації про тодішні події, яку слід розцінювати лише як багатотональний відголос української національної епопеї середини XVII ст. А особливості походження і призначення досліджуваних актових матеріалів як фундаментальної основи джерельної бази вимагали обережної оцінки виявлених якісних показників, врахування сукупності історичних реалій, які визначили зміст Української національної революції. Аналогічна умовність стосується й визвольних вогнищ – місцевих центрів розгортання національного та соціального рухів, визначених на основі аналізу результатів картографування народних виступів 1648–1652 рр. на Волині.

Однак ці типові для історичного дослідження відносність і приблизність виявлених показників не завадили з'ясуванню питань поставленої наукової проблеми та наближенню до реальної дійсності визначених тенденцій розвитку українського визвольного руху середини XVII ст. у Волинському воєводстві. Тому слід зупинитися на цих питаннях докладніше.

Чинники Національної революції

Спроба комплексного аналізу джерел про український визвольний процес на волинських землях показала, що на його розвиток і результативність впливали взаємопов'язані загальнонаціональні й регіональні фактори. Вони обумовлені передусім специфікою колоніального режиму Речі Посполитої в Україні та своєрідністю

становища української нації в межах польсько-литовської держави, які вже характеризувалися при з'ясуванні передумов Української національної революції. Варто нагадати, що, насаджуючи в Україні польські політичну, правову, адміністративно-територіальну, соціально-економічну системи та жорстоко придушуючи козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. воєнними засобами й методами, Річ Посполита кинула українцям імперський військово-політичний виклик. За інших обставин і розкладу сил подібні виклики колонізаторів здебільшого не знаходили гідної відповіді серед підкорених народів і тимчасово досягали своєї імперської мети. Однак вищезгадана специфіка якраз і полягала в тому, що в надрах польсько-литовської колоніальної системи не без участі її носіїв з'явився, зміцнів і здобув необхідний вишкіл та непересічний досвід власний український військово-політичний чинник, який здатен адекватно відреагувати на цей виклик.

Уже підкреслювана роль козацтва в обороні й війнах Речі Посполитої та рівень козацьких вимог щодо кількісних показників реєстру напередодні й під час Української національної революції переконливо засвідчили: український військовий потенціал зріс настільки, що питання полягало лише в тому, за яких конкретно-історичних обставин залунають сурми антиімперського військово-політичного відгуку і хто стане його сурмачем.

Цілком закономірно, що типові для колоніальної політики засоби й методи боротьби, а також щойно згадані історичні обставини продиктували українцям владні чинники нації-поневолювача. Адже досить специфічним для колоніально залежної нації було легальне існування боєздатних військових формувань, спроможних гідно прийняти імперський воєнний виклик ще до початку всенародної національно-визвольної боротьби. Безсумнівно, що ця своєрідність стала запорукою майже миттєвого утворення гетьманом Б. Хмельницьким могутньої української армії та здобуття нею блискучих перемог над однією з кращих армій тодішньої Європи вже на перших етапах Української національної революції.

Систематизація й аналіз джерельної бази, картографування походів української армії та рейдів її підрозділів допомогли зриміше уявити їхню роль у визвольному процесі на Волині (див. табл. 1; карти 1, 2). У цілому протягом 1648–1659 рр. довжина українських військових маршрутів у воєводстві перевищувала 5 тис. км. Безпосередньо

походи української армії Б. Хмельницького сягали тут 1 тис. км, рейди козацьких підрозділів – 3 тис. км. Понад тисячу кілометрів пройшли з боями волинські повстанські загони, які підсилювалися козацтвом. Армійські походи реалізовували стратегічну мету: розгромити головні військові угруповання противника, визволити значну територію, завдати військово-політичної поразки Речі Посполитій. Тому їхня результативність визначалася не стільки довжиною маршрутів, скільки впливом на діалектику Української національної революції.

Так, наслідки перемог українських полків під командуванням М. Кривоноса влітку 1648 р. значно перевищували реальні воєнні здобутки першого етапу визвольної боротьби на Волині: взяття кількох укріплених міст у Кременецькому повіті та переміщення вглиб воєводства на відстань 70 км. Це ж стосувалося тодішніх рейдів окремих загонів із полків М. Кривоноса та П. Головацького до міст центральної частини Погориння. Ці рейди спонукали волинян до розгортання визвольного руху далеко за межами їхнього 330-кілометрового маршруту і скували дії місцевих магнатських військових формувань. Сукупно ці тактичні воєнні здобутки забезпечили виконання стратегічної мети: розгрому основних сил Речі Посполитої під Пилявцями, успішному розгортанню західного походу української армії та перетворенню визвольного процесу на справді всеукраїнський.

На другому етапі (серпень-грудень 1648 р.) українська армія проходила й дислокувалася переважно на Кременеччині. Довжина маршруту пересування основних українських військ у воєводстві тоді сягала 180 км, рейдів козацьких загонів – 420 км. Тим часом великі волинські повстанські загони рейдували на загальну відстань понад 800 км, повсюдно розгортався масовий національно-визвольний і соціальний рух, учасники якого здебільшого не мали безпосередніх контактів з українським військом.

Еклектичний підхід до наведених вище підрахунків міг би суттєво спотворити роль української армії у визвольному процесі, відсуваючи її на друге місце в розгортанні Національної революції в досліджуваному регіоні. Запобігти цьому допомогло з'ясування часової динаміки розвитку масового руху волинян на цьому умовному етапі їхньої визвольної боротьби. Крива діаграми, складена на основі врахування джерельних відомостей про точно продатовані виступи, візуально показала, що масове розгортання визвольного

руху відбулося під впливом західного походу української армії (див. рис. 1, 2). Його стрімке піднесення почалося відразу після Пилявецької битви, а кульмінаційна точка у воєводстві хронологічно збігалася із часом найвагоміших українських воєнних здобутків у Галичині та виходом козацьких полків на західні етнічні кордони України. Не викликає сумніву, що наступ і перемоги української армії Б. Хмельницького були могутніми стимуляторами революційної енергії народу, запорукою успішності виконання об'єктивних завдань Української національної революції та збереження її завоювань.

Як показало вивчення особливостей визвольного процесу у воєводстві на третьому умовному етапі (січень-червень 1649 р.), через відхід українського війська із західного регіону Річ Посполита змогла завдати військової поразки найпотужнішим місцевим повстанським формуванням. Це свідчило, що без наявності організованого й вишколеного військового чинника народний революційний рух був би приреченим на поразку ще в зародку. Найзавзятіший опір тоді чинили місцеві повстанці в Погоринні, де вони обстоювали свої визвольні здобутки разом із гарнізонами козацьких залог. Не менш переконливо проілюструвала стимулюючий вплив армії Б. Хмельницького на піднесення визвольного руху у воєводстві історія літнього (1649) походу українського війська на Волинь. Основні армійські формування пройшли тоді з боями 170 км, а їхні підрозділи рейдували на загальну відстань понад 330 км углиб волинських земель. Початок українського військового походу наприкінці червня 1649 р., облога Збаража, битва під Зборовом стимулювали нове піднесення нещодавно пригніченого поразками народного руху настільки, що невідомо, чи не став би цей четвертий його умовний етап ще грізнішим і масовішим, ніж попередні, якби не обставини, які зумовили підписання Зборівського договору, відхід із Волині козацьких полків, спустошення краю татарами.

Принагідно слід зазначити, що з початку Української національної революції до зборівських переговорів українсько-татарський військовий союз відіграв важливу роль у виконанні вищезгаданих стратегічних завдань. Загальновідомо, що татарське військо брало участь у всіх українських походах, внісши вагому частку у здобуття Жовтоводської, Корсунської й Пилявецької перемог, розгортання західного походу 1648 р. через Волинь у Галичину, червнево-серпневих баталій 1649 р. на півдні Волині. Упродовж перших чотирьох

умовних етапів визвольної боротьби волинян (червень 1648 – серпень 1649 рр.) татарське військо разом з армією Б. Хмельницького пройшло з боями на Волині понад 420 км. Окремі татарські загони брали тоді активну участь у багатьох козацьких рейдах углиб території воєводства. Чимало татар полягло в боях з польсько-литовськими військами, скропивши своєю кров'ю українсько-татарський союз. Навіть малоприйнятна для українців позиція кримського хана у зборівських переговорах із королем Речі Посполитої та наступне спустошення Волині татарськими загонами не може знівелювати позитивну роль татарського військового чинника в розгортанні Української національної революції на її перших етапах.

Порівнюючи реальну віддачу залучених пізніше козацькою Україною московського, трансільванського і шведського військово-політичних чинників, треба визнати, що українсько-татарський союз був найрезультативнішим для виконання стратегічних завдань Української національної революції. Натомість втрата української військової першості під Берестечком улітку 1651 р., що сталася значною мірою через відхід з поля бою татарського війська, мала катастрофічні наслідки не тільки для визвольного руху на Волині, а й для всієї української національної справи. Під час тодішнього походу під Берестечко українсько-татарські війська пройшли на Волині 400 км. Ще 200 км сягали тодішні рейди окремих козацьких загонів. Під впливом армійського походу та рейдуючих українських підрозділів у воєводстві знову почав розгортатися місцевий визвольний рух. Очевидно, що цю чергову визвольну хвилю раптово пригнітила й зупинила українська військова невдача під Берестечком та відступ уцілілої частини козацьких полків.

Таким чином, діалектика визвольної боротьби 1648–1652 рр. на Волині підтверджує логічність історіографічних міркувань про те, що перемоги української армії були важливим чинником і могутнім стимулятором революційної енергії народу, запорукою примноження і збереження здобутків Української національної революції.

Разом з тим, привертає увагу те, що й сама українська армія вимагала постійної стимуляції такою енергією. Одним із перших провісників цього стали події під Берестечком, коли армія Б. Хмельницького вже не мала повсюдної підтримки волинян через уже згадані обставини, пов'язані з умовами Зборівського договору. Очевидно й те, що, втративши тотальну підтримку українців

західного регіону, українська армія в 1653–1659 рр. вже не могла виконати своїх стратегічних завдань, хоча армійські походи й рейди окремих підрозділів на Волині сягали тоді 1600 км. Поряд з малоефективністю вже згаданих зовнішніх військово-політичних чинників, залучених у 1654–1658 рр., втрата дієвої підтримки української армії жителями західноукраїнських земель призвела до того, що уряду козацької України ледве вдавалося зберегти завоювання Української національної революції на рівні середини 1649 р.

Як уже підкреслювалося, поряд із походами української армії, помітну роль у визвольному процесі 1648–1659 рр. відіграли рейди окремих козацьких підрозділів. Разом із стратегічними завданнями вони реалізовували чітко визначені тактичні задуми. Так, на початковому етапі спрямування полковниками М. Кривоносом і П. Головацьким загонів з-під Полонного і Старокостянтинова до Острога, Межиріча, Заслава, Корця, Гощі, Тучина, Степані, Чарторийська, Володимирця викликало низку місцевих повстань, відтягнуло сили Корецького, Заславських, Острозьких-Ходкевичів, Чарторийських та інших магнатів і шляхти, не допустило консолідації військових угруповань противника.

На другому виділеному етапі помітну роль у закріпленні визвольних здобутків на Волині відіграло вже згадане козацьке угруповання Ф. Джеджалія, залишене Б. Хмельницьким у Кременецькому повіті під час західного походу українсько-татарського війська. Період найвищого піднесення визвольного руху волинян збігається з рейдуванням у краї численних загонів, які виконували спеціальні завдання. Згодом, узимку 1649 р., із Звягеля до Гощі прибули полкові підрозділи А. Романенка й Т. Хмельницького під приводом захисту маєтків А. Киселя для зміцнення українських позицій у Погоринні. Улітку 1651 р., напередодні Берестецької битви, з-під Вишневця в різні боки досліджуваного регіону розсилалися спеціальні продовольчі загони для забезпечення армії фуражем і харчами. Вони також відтягували частину сил противника. За маршрутом їх просування звільнялися волинські міста й села, стимулювалися повстанські акції. Рейди українських військових загонів нерідко виконували суто розвідкові завдання (у районі Корця й Дубна в 1654 р.). У 1654–1657 рр. Б. Хмельницьким посилалися спеціальні загони для звільнення Рівного, Степані, Острога, Межиріча, Олики, Ляхівців і Володимира. Козацькі залоги, залишені після цих рейдів, виконували оборонні та розвідкові функції.

Однак уже згадувана участь козацтва в татарських грабіжницьких рейдах після укладення Зборівського договору восени 1649 р. забила клин у взаємини волинян із козаками, похитнула авторитет українського уряду в краї. А після припинення самостійної визвольної боротьби місцевих жителів у 1652 р. навіть найбільш вдалі рейди українських козацьких загонів мали тільки військово-політичне значення. Незважаючи на те, що загальна довжина їхніх маршрутів у 1653–1658 рр. перевищувала 1230 км, розбурхати активність волинян вони вже не змогли. Парадоксальність тодішньої ситуації полягала в тому, що саме в цей період уряд козацької України докладав титанічних зусиль для об'єднання Волині та інших західноукраїнських земель у складі Української держави. Однак навіть підкріплена військовими операціями та нестандартними дипломатичними кроками стратегія українського уряду не мала видимих реальних перспектив без участі у визвольному процесі населення цього регіону.

Українські військові походи та рейди наштовхнулися на організований збройний опір супротивника. Порівняння картосхеми дій українських і польсько-литовських військових формувань показало вищу активність української сторони (див. карти 1, 2). Довжина військових маршрутів Речі Посполитої в 1648–1659 рр. дещо перевищувала 2,7 тис. км і була майже вдвічі коротшою від українських. Однак ця перевага досягалася здебільшого завдяки рухливості рейдуючих козацьких загонів, які діяли відповідно до вищезгаданих військових завдань. Порівняння довжини маршрутів походів основних українських і польсько-литовських збройних сил свідчило про відносний маршрутний паритет сторін (відповідно 1180 і 1260 км). Окремими польсько-литовськими військовими підрозділами пройдено сукупно 1,5 тис. км території Волині (див. табл. 1). Ці рейди рідко збігалися з місцями просування чи базування українських козацьких загонів, що спонукає до висновку про їхні каральні функції. Поряд із власними кривавими акціями, Річ Посполита покарала волинян татарськими рейдами, легалізованими умовами Зборівського договору. Унаслідок цього одному з найграндіозніших походів комбінованих збройних сил Речі Посполитої на Волинь улітку 1651 р. протистояла вже в основному сама українська армія, не підтримана масовими місцевими виступами, що й визначило долю воєнної кампанії під Берестечком. Починаючи з 1654 р., Річ Посполита вже регулярно розплачувалась за союзницькі послуги Кримського ханства легалізованими

спустошливими ординськими набігами на волинські землі. Переважна більшість їх припадає на 1654–1657 рр. (див. табл. 1). Поряд із польським коронним військом, королівською гвардією, німецькими найманцями, польсько-литовським шляхетським субстратом, татарськими загонами у воєнних операціях на Волині брали участь також окремі етнічно українські військові корогви: Заславського, Корецького, Вишневецького, посполиті рушення шляхти Волинського, Київського, Брацлавського воєводств тощо.

Інша річ, що про питому вагу українців у формуваннях, які воювали проти власної національної армії, судити важко, оскільки окремі представники волинської верхівки займали керівні військові посади в інших воєводствах, включаючи й власне польські, а у складі воєводських шляхетських рушень було чимало поляків і литовців. Зокрема, князь В.-Д. Заславський, поряд із власним князівським надвірним військом, очолював шляхетський військовий контингент Сандомирського, а князь І. Вишневецький – Руського воєводства. Волинське посполите рушення під командуванням воєводи О. Сангушка влітку 1648 р. відмовилось виконати наказ польського командування щодо об'єднання з основними силами під час підготовки до Пилявецької битви. У цілому аналіз особового складу військових формувань Речі Посполитої, що діяли на Волині в 1648–1659 рр., указує на мобілізацію всіх без винятку сил польсько-литовської держави.

Вагомий внесок у розгортання визвольних змагань на Волині зробили учасники рейдів місцевих повстанських формувань. Ці рейди здійснювались на другому і третьому виділених етапах визвольної боротьби й сягали сукупно понад 1,1 тис. км. Їхні маршрути пронизували воєводство зі сходу на захід і паралізовували впливи Речі Посполитої в Луцькому й Володимирському повітах.

Аналіз результатів картографування заперечує поширені історіографічні твердження про вузьколокальний характер місцевих повстанських виступів. Адже тільки документально зафіксована довжина маршруту поліських повстанців 1648 р. на Волині перевищує 350 км. А загін звягельських повстанців, рейдуючи по лінії Звягель – Корець – Гоща – Рівне – Луцьк – Володимир – північні райони краю, пройшов із боями восени 1648 р. понад 400 км. Загальна довжина маршрутів двох весняних (1649) рейдів цього повстанського загону зі Звягеля до Острога сягала 500 км. Рейд загону Немирича восени 1648 р. здійснювався за маршрутом Клевань – Олика – Луцьк –

Володимир – Сокаль на відстань понад 150 км. Ці та інші повстанські рейди, відображені при з'ясуванні діалектики визвольного процесу на Волині, не тільки підсилювали результати українських військових акцій, а й відіграли помітну роль у злитті місцевих повстанських виступів у єдиний потік Національної революції та в перетворенні Волині на один із її найпотужніших центрів.

Упродовж досліджуваного періоду у воєводстві відбулося 137 народних виступів, зафіксованих у виявлених і вивчених актових матеріалах. Підрахунки показали, що ці виступи охоплювали мешканців 272 населених пунктів, які складали понад 11% тодішніх міст і сіл краю. Учасниками задокументованих акцій були жителі більше 7% сіл та 33% волинських міст і містечок. Більше третини цих населених пунктів опинилися в повстанському ареалі через ініціювання дій мешканцями сусідніх міст і сіл та рейдуючими загонами волинських повстанців (див. табл. 5). Результати картографування місцевих виступів, підтверджених суто актовими документами, переконливо доводять повсюдність повстанського руху та перетворення Волині на потужну базу національного й соціального рухів середини XVII ст. (див. карту 3). Якщо розцінювати наведені показники лише як джерельне підтвердження масової боротьби 1648–1652 рр., то справжній розмах визвольного процесу у Волинському воєводстві мав бути справді вражаючим.

Територія Кременецького повіту була визволена вже на початку другого етапу визвольної боротьби на Волині українською армією та її окремими підрозділами. Місія місцевих жителів полягала у встановленні й захисті самоврядних порядків. Тодішній масовий повстанський рух документально підтверджується в північно-західній частині повіту. Так, повстанці із Радзивілова – Клекотова здійснювали рейди протяжністю 30 км, нападали на села Будераж, Мільче, Пельче на Дубенщині. Повстанська група з м. Лешнева, сіл Кузьї, П'яски, Корсова, Шнерова діяла в радіусі 5–7 км. Кременецькі міщани й селяни Запоточчя здійснювали напади на Шепетин (понад 10 км). Акція селян Стовпця, Комарова і Богданівки вимагала координації повстанських зусиль на відстані 14–16 км. Повстанським рухом була охоплена вся Ляховецька волость. Виступи в м. Базалії, селах Немиринцях і Вороновичах закріплювали визвольні здобутки в цій частині Кременеччини. Мешканці східної частини повіту брали участь у формуванні козацької системи оборони, утвердженні тут полкового

устрою. Українські залоги у Грицеві, Лабуні, Сульжинцях, Судилкові, Заславі, Полонному, Чарторийї і Старокостянтинові, полки в Острополі, Любартові та Мирополі відіграли помітну роль при організації опору польському наступу влітку 1649 р.

Повстанським рухом на другому етапі визвольної боротьби була охоплена вся територія Луцького й Володимирського повітів. На сході Волині (у Центральному Погоринні) було сформовано Звягельський та Гощанський полки. У склад Звягельського полку входили мешканці Звягельської волості (Звягеля, Нового Острожка, Дубрівки, Івашківщини, Кікової, Рогачева, Суємців, Кожушків, Канух, Суслів, Ореп, Двірця, Зданівки, Колоденки, Тишківців, Кудинки, Юрківщини, Вилусків, Курмані, Горок, Чижівки, Смолдирова)[1]. Поряд зі згаданими вище рейдами на Луцьк, Володимир і Острог, звягельські повстанці контролювали значну територію Східної Волині. Зокрема, навесні 1649 р., незважаючи на угоди Б. Хмельницького щодо тимчасової лінії українсько-польського розмежування, вони намагалися здійснювати військовий контроль за магнатом С. Корецьким[2]. Їхні рішучі дії відіграли помітну роль у здобутті населенням Погориння особливого статусу в 1649 р. Після поразки цього повстанського формування в червні 1649 р. значна частина повстанців відійшла на Подніпров'я, беручи участь у загальноукраїнських визвольних змаганнях. Пізніше, після масового переселення на схід, Звягельська волость обезлюдніла[3].

Між Звягелем і Корцем, у районі м. Яруня й сіл Пилиповичів, Молодькова, Підгайців, Молодкова на р. Тозирці, з початку розгортання Національної революції на Волині діяло самостійне повстанське угруповання. Орендар Я. Масальський стверджував, що повстанці боролися самостійно, *«не допускаючи жадного своеволника по себе... овшем попережаючи тех своеволников украинских»*[4]. Дещо пізніше їхніми акціями були охоплені села Кам'янка, Токарів, Деражня. Повстанці діяли в радіусі 5–10 км, гуртуючи жителів кількох населених пунктів.

Впливова повстанська група діяла в 1648–1649 рр. навколо м. Корця. У 1649 р. надвірне військо князя С. Корецького, що складалося з 1200 вояків, не змогло приборкати цих повстанців[5]. Південніше м. Корця, навколо містечок Берездова, Хлапотина та сіл Глиниці, Блощина, Клепачів, Плоского й Волиці, боролися повстанці, котрі здійснювали успішні рейди до Крилова та Черниці Корецької (15–20 км).

Важливим центром визвольного руху Погориння була Гоща. Гощанські міщани разом із жителями Воскодавів, Чудниці, Красносельців, Терентієва, Мнішина вели організовану боротьбу, утворили полк (як військове формування), очолюваний полковником Листопадом (возним І. Куковським) та осавулом А. Гайдуком. Упродовж осені 1648 р. повстанці контролювали частину Волинського шляху, підштовхували до бунтарських дій селян Речиці, Тьосовки, Хреновки, Волиці. Рейдування козацьких загонів через Коростятин, Тучин, Межиріч і Тудорів розширило район повстанського впливу. Розвиток повстанського руху тут загальмувався із прибуттям підрозділів А. Романенка й Т. Хмельницького, офіційно присланих Б. Хмельницьким до маєтків А. Киселя[6]. На наступних етапах у визвольну боротьбу включилися селяни Подолянців, Угольців, Завізова, Симонова, Богурина та інших сіл цієї частини Волині.

Потужний визвольний осередок утворився в 1648–1649 рр. навколо Рівного – Олександрії. Окрім названих міст, повстанці діяли ще в 10 селах: Заборолі, Великому Житині, Малому Житині, Ільїнці, Колоденці, Бармаках, Городку, Грушвиці, Бронниках, Ставках. Ними здійснювались напади на маєтки в Городищі, Кустині, Прусках, Зозові, Великому Олексині, Бегені, Омеляні. Тут утворилося декілька озброєних загонів, відбувалися виступи, організовані в рамках сільських самоврядних структур. Помітний вплив на місцевих повстанців мало православне духовенство. Визволену територію в цьому районі розширили Здолбунів та Оржів, захоплені козацькими підрозділами. У цій же окрузі відбувся вищезгаданий бій повстанців із регулярними польськими військами під Тинним. На пізніших етапах у визвольну боротьбу включилися жителі Тайкур, Мильська, Корнева.

Як засвідчив історіографічний аналіз, у науці склалося необґрунтоване уявлення про слабкість визвольного руху навколо Острога[7]. Вивчення джерел показало, що острозькі землі в 1648 р. були об'єктом багатоактової жорстокої боротьби сторін. Визвольні тенденції серед острожан підсилювалися рейдами звягельських повстанців 1649 р., міськими антипольськими й антикатолицькими виступами. Козацькі загони неодноразово визволяли Вельбойно, Полянь, Новий Острог, Межиріч. Покозачене селянство Хорова, Плоского, Черніхова, Милятина разом із міщанами Острога й Нового Острога здійснило низку повстанських акцій, що поширювались на Оженин, Стадники, Коростов та інші села. Жорстокі антифеодальні дії зафіксовано

у Великій Гнойниці. Поряд із острозьким визвольним центром, помітним осередком народної боротьби стали місцевості навколо Мізоча й Дермані. На другому етапі визвольної боротьби тут дислокувалися козацькі підрозділи. З Великої Мощаниці здійснювались козацько-селянські напади на навколишні маєтки. Повстанські акції відбувалися в Суємах, Княгинині та інших селах.

На Дубенщині сформувалося декілька визвольних центрів. Один із них був згрупований навколо Дубна під впливом козацьких рейдів через Плоске, Погорільці, Ратчин, Дубно на другому етапі визвольної боротьби. Окрім дубенських міщан, у боротьбу вступили селяни Івані, Волиці, Кубраківки. На маєтки в селах Мільчому, Пельчому, Будеражі нападали радзивилівські і клекотівські повстанці. Шепетин був розорений кременецькими повстанцями. Інший визвольний осередок утворився на півночі Дубенщини. До нього входили жителі містечок Крилова, Жорновна, сіл Кораблища, Олібова, Сатієва, Радова, Іванківців, Мошкова, Косарева, Лукарівки, Божкевичів, Перемиловки, Дядьковичів, Плоского, Милостова. У деяких селах боротьба була тривалою і продовжувалась на пізніших етапах (Мошков, Лукарівка, Перемиловка, Плоске, Милостово). Тутешні повстанці діяли в радіусі 5–10 км і не виходили за межі сусідніх населених пунктів.

Значний повстанський осередок сформувався в районі Олики – Клевані. Звідси розпочинався документально зафіксований початок уже згадуваного маршруту загону Немирича на початку осені 1648 р. Упродовж першого року революції ця територія була базою для багатьох повстанських похідних груп, а місцеві жителі поповнювали рейдуючі загони. Повстанським рухом були охоплені також м. Бельов, села Диково, Жуков, Голишев, Дерев'яне, Застав'я, Сморжів, Колдирово, Метельов, Олешв'явни. Дії повстанців поширилися на маєтки в Новоставі, хуторах Руднянському та Диківському. Послаблення руху тут відбулося після каральних акцій магната А. Радзивілла наприкінці 1648 р. та зосередження в Олиці військових підрозділів Речі Посполитої.

Визвольна боротьба навколо воєводського центру – Луцька – розгорілася відразу ж після перших рейдів звягельських повстанців і загону Немирича восени 1648 р. Її стимулювали також козацькі підрозділи, що побували в той час у цьому районі. Поступово рух охопив декілька десятків навколишніх сіл і містечок. Найактивнішими його учасниками стали міщани й селяни Луцька, Жидичина,

Ратнова, Уїздців, Заболоті, Ставищ, Ярославичів, Шепеля, Осторожця й Торговиці. Подальша боротьба об'єднала жителів Луцька, Жидичина, Яровиці, Ківерців, Волі, Хорлуп, Романова, Городища, Малого Полонного, Боратина, Пулганів, Надчичів, Княгинина. Акції спрямовувалися на маєтки в Німецькому, Двірці, Баєві, Полонному, Новому Ставі, Вербяєві, Несвичах, Перепьолках, Лищі, Митинцях та інших селах. При цьому особливу активність проявляли луцькі повстанці, керовані Ф. Липкою. Сумарна протяжність рейдів лучан на Німецьке, Несвич, Городище, Лище, Новий Став, Баїв та інші села сягає 170 км. А дії княгининських повстанців спрямовувалися на маєтки, розташовані в інших частинах цього ж села, поділеного на кілька фільваркових господарств. Крім того, княгининці вчинили акції в м. Луцьку (на відстані 15 км). Жителі Хорлуп і Романова восени 1648 р. приєднувалися до загону повстанців з Олики, який прямував до Луцька (20 км до кінця маршруту). Акції лучан зафіксовано також у м. Дубні (40 км). Для нападу на фільварок у Німецькому повстанці з Луцька, Ківерців, Жидичина, Яровиці здолали 20 км. На пізніших етапах у боротьбу включилися жителі Теремного, Цеперова, Угринова, Дивина, Воротнева. Діяльність луцьких повстанців розглядалася Люблінським трибуналом[8] і призвела до появи спеціальних королівських універсалів[9]. У боротьбу тут вступали всі прошарки міського населення, навколишні селяни, представники української шляхти та православного духовенства. Південніше, в Охматкові, Княгинині, Сухій Волі, Більчому, Малові, Злочеві, Смикові, Букоймі, діяла окрема повстанська група, зв'язана з лучанами лише деякими спільними діями[10].

Помітний вплив на розвиток визвольного руху в південно-західній частині Луцького повіту мали горохівські повстанці. Зокрема, загін С. Гірича здійснював рейди навколо м. Горохова та за маршрутами Стоянів – Горохів, Іваничі – Біличі – Литовиж (понад 50 км). Як уже підкреслювалося, селяни Печихвостів, Стрільчого, Матова організували один із перших тривалих виступів на Волині (червень-грудень 1648 р.). Рішуче діяли також селяни Борисковичів і Довгого. І. Каманін у свій час звернув увагу на згуртованість жителів цих сіл, які, *«зобравшисе і раду межи собою учинивши»,* вели довготермінову спільну боротьбу[11]. Про високий рівень самоорганізації горохівських міщан свідчить успішний бій із жовнірами польської корогви в лютому 1649 р.[12]

У північно-західній частині Луцького повіту діяло повстанське угруповання, утворене жителями містечок Четвертні, Вишеньок

(Нового Острова), сіл Суська та Пожарок. Після козацьких рейдів 1648 р., які пролягали через Тростянець, Переспу, Рожище, місцеві повстанці розширили свій вплив до Холпнева, Петрашевичів, Лукова, хутора Володковщини. Діючи в радіусі 15–20 км, вони намагалися запровадити козацький устрій: обрали *«старшим»* (полковником) Г. Гуляницького, добивалися економічного й політико-адміністративного підпорядкування населення округи[13]. У районі Колок – Чарторийська діяла інша повстанська група, яка контролювала поліські села в радіусі 15–20 км. Повстанці розгромили маєтки у Хряську, Коколі, Чорнижі, Жолудську. Їхня боротьба була тривалою та багатоетапною. Про військову підготовленість і рішучість місцевих повстанців свідчив згадуваний напад на корогву обивателів Овруцького повіту (21 травня 1651 р.). У цьому виступі брали участь селяни й міщани всієї Колківської волості. Скаржник-шляхтич стверджував, що повстанці не лише *«духу козацького набрались»,* але й мали *«порозуменє з Хмельницким»*[14]. Натомість мешканці волинсько-пінського пограниччя (Володимирецька волость) опинилися у вирі революційних подій лише під час українсько-російської військової кампанії 1654 р. Найпівнічнішу повстанську групу Луцького повіту складали поліські надслучанські селяни з Кідр, Цепцевичів, Сарн. Акції відбулися також у Богушах, Тинному, Вітковичах. Селянський загін, очолюваний шляхтичем, рейдуючи вздовж р. Случ, руйнував маєтки в селах Яблонному, Тинному, Узносичах, Немовичах.

Революційну активність проявляли й жителі Володимирського повіту. Зокрема, у північній його частині міхновські та буджацькі повстанці в 1648 р. здійснили рейди в Боровне, Верхи, Обжир, Гриву, Стовбухву, Козлиничі, Крицевичі загальною протяжністю не менше 120 км. Вони утворили кінний загін і нападали *«часто а густо»*[15]. У районі Ковеля – Турійська, поряд із виступами в м. Ковелі, виокремився повстанський рух, який охопив усю Турійську волость. Наполегливо боролися також жителі Растова, Задиб, Клюська, Радовичів, Туличева, Купечева, Чернів, Болбів. У нападі на шляхетський маєток с. Туличева брав участь кількатисячний повстанський загін[16].

Так само активно діяли мешканці центральної частини цього повіту. Березовичі, Хобултово, Володимир було звільнено на початку другого етапу визвольної боротьби рейдуючими повстанськими загонами. Учасниками повстанських акцій стали жителі не менше десяти сіл і містечок (Володимир, Вересовка, Острівець, Хрипаличі,

П'ятидні, Вербої, Вохновичі, Микулинці, Михайлівка та ін.). Своїми діями повстанці охопили Дубники, Фалемичі, Твердині та інші села. На пізніших етапах у заворушеннях брали участь селяни Чесного Хреста, Біскупичів, Новосілок. Повстанські маршрути іноді сягали 20 км (Михайлівка – Фалемичі – Микулинці – Дубники). Однак учасниками більшості місцевих виступів були мешканці сусідніх сіл чи містечок. Окремі з них не виходили за межі одного села. Так, акції у селах Вербої (Вохновичах) і Новосілках стали відомими через напади на фільварки, які належали власникам інших частин одних і тих же сіл.

На півдні Володимирського повіту сформувався революційний осередок у селах навколо м. Литовижа. У 1648 р. заворушення тут стимулювались горохівськими і стоянівськими повстанцями. Акції об'єднували зусилля мешканців передусім сусідніх населених пунктів: Литовижа, Леснянки, Грибовичів, Біличів, Заболотців, Іваничів, Бутятичів, Русовичів. На пізніших етапах визвольної боротьби виступи зафіксовано лише в м. Литовижі. У південно-східній частині повіту виділялася повстанська група, зосереджена в селах Роговичах, Твориничах, Линеві, Кримеші, Білополі. Поблизу діяли також повстанці із с. Ватинців Луцького повіту. Усі акції відбувалися в межах одного-двох населених пунктів. У Кримеші й Линеві вони зводилися до нападів на маєтки, розташовані в інших частинах цих сіл.

Про те, що у скаргах відображається лише частина народних виступів, свідчать документи. Зокрема, в 1648 р. примасу Польщі повідомляли, що *«хлопство все взялося до бунтів і жодного такого міста нема, яке б боронилося»*[17]. Збереглася лише одна шляхетська скарга (власника с. Горбакова біля Гощі), яка засвідчила відсутність бунтарських настроїв серед підданих селян[18]. Львівські ж дописувачі повідомляли королевичу Карлу у вересні 1648 р., що повстанці оволоділи Україною й Волинню *«не стільки військовою силою, скільки зрадою хлопства»*[19].

Отже, визвольна боротьба волинян у 1648–1652 рр. забезпечувала відповідне підґрунтя для українських військових перемог. Як показало вивчення діалектики Національної революції на Волині, вона виступала першорядним чинником тодішніх українських національно-визвольних завоювань, поряд із всеукраїнським військово-політичним чинником. Ослаблення, а згодом і придушення визвольної боротьби волинян різко обмежило демографічну,

соціальну й територіальну базу революції, звело майже нанівець військові потуги уряду козацької України в наступному періоді.

Як уже підкреслювалося, чималий вплив на розгортання та результати Української національної революції мали суб'єктивні фактори, серед яких визначальним була політика українського уряду. Безперечно, без українських військових походів та здобуття низки блискучих перемог над армією Речі Посполитої, які виявили військовий талант Б. Хмельницького й цілої плеяди українських старшин, небачений до того розмах визвольної боротьби на Волині та інших регіонах України був би неможливим. Досить послідовно втілюючи програми козацтва, уряд козацької України намагався збалансувати інтереси різних українських груп і прошарків. Добре обізнаний із соціально-політичними течіями в накрученому революційною пружиною суспільстві, Б. Хмельницький уміло використовував ці знання для реалізації завдань козацтва та вирішення загальнонаціональної проблеми визволення України з-під колоніального гніту.

Слід зазначити, що реалізація конкретних урядових програм на окремих етапах Національної революції призвела не тільки до визвольних здобутків, а й завдала помітних втрат, стала причиною непорозумінь, розчарувань серед різних груп українців. Причину цього потрібно шукати не стільки у площині недоліків програм уряду Б. Хмельницького та І. Виговського, розглянутих із висоти сьогодення, скільки в особливостях конкретно-історичної ситуації, яка виростала на кожному з етапів революції. Сьогодні очевидно, що, враховуючи домагання й потреби козацтва, український уряд мусив балансувати між ним і міщанством, селянством, духовенством, патріотичною частиною української шляхти, зіставляючи їхні запити з роллю кожної із цих груп у боротьбі проти Речі Посполитої. Українська старшина, розпочавши влітку 1648 р. перший похід на Волинь, не мала і не могла мати програми визволення всієї етнічної території України[20].

Як показав перебіг національно-визвольного процесу, українська нація, включаючи й волинян, виявилася більш підготовленою до масштабних політичних, соціально-економічних і духовних змін, ніж козацька верхівка. Поява українського війська на Волині в червні 1648 р. була пов'язана з потребою воєнного розгрому регіональних збройних сил Речі Посполитої, послаблення позицій *«королев'ят»* типу І. Вишневецького в Україні, утвердження соціального статусу козацтва як військової верстви. Наприкінці червня 1648 р.

Б. Хмельницький писав А. Киселю: *«...доходять до мене звістки, що ... знову під Луцьком військо збирається нас воювати, поневолі мусимо про свої голови думати»*[21]. У вимогах до короля від 9 липня 1648 р. козаки добивались повернення храмів і майна православній церкві та надання козакам привілеїв[22]. У середині серпня 1648 р. Б. Хмельницький скаржився польським комісарам на жорстокість князя І. Вишневецького, але не висунув політичних вимог[23].

Однак, якими б не були первісні цілі цього походу, немає сумнівів, що його реалізація українським урядом сприяла розгортанню справді всеохоплюючої національно-визвольної боротьби, перетворенню Волині на один із важливих центрів Української національної революції. Крім того, опинившись у вирі цієї боротьби, українське козацтво виробило засади територіального автономізму, а згодом трансформувало їх у загальнонаціональні визвольні ідеали. У листах гетьмана Б. Хмельницького (від 18 і 30 червня та від 3 і 8 серпня 1648 р.) чітко виступали національно-визвольні мотиви волинського походу[24]. Водночас у свідченнях полонених поляками козацьких розвідників з'явилися твердження про намагання української верхівки утворити Українську державу з кордоном на р. Горині[25]. Це спонукає до припущення, що такі думки не тільки існували в українському середовищі, а й впливали на літні (1648) плани Б. Хмельницького. Вірогідно також, що український гетьман намагався не допустити ескалації військових сил Речі Посполитої на Волині. З цим могла бути пов'язана поява відомих універсалів про недоторканність маєтків В.-Д. Заславського й І. Вишневецького[26], які через жорстку антиукраїнську позицію цих магнатів виявились декларативними документами.

Українські військові перемоги та розмах боротьби на Волині й у всьому західноукраїнському регіоні розширили межі програми уряду Б. Хмельницького. Вимоги радикальної частини козацької старшини щодо мобілізації в українську армію *«груп свавільників»* та призову селян[27] розцінювалися місцевими повстанцями як загальна програма уряду Б. Хмельницького. Як відомо, наприкінці західного походу українського війська в листопаді 1648 р. окремі старшини вимагали із визволених *«країв не вступатися»*[28], мотивуючи цю вимогу як військовими аргументами, так і потребою врахування інтересів місцевого українства. Імовірно, що здача відвойованої й визволеної території Волині та інших західних українських

земель була викликана не стільки помилками уряду Б. Хмельницького, скільки комплексом складних і маловивчених військово-політичних, програмно-світоглядних і зовнішніх проблем. Можливо також, що відступ з Волині має певний зв'язок з позицією частини української старшини, домагання якої відставали від практичного національно-визвольного поступу. Оцінюючи тодішню ситуацію, М. Грушевський зауважував, що *«маємо тут діяльність, котрої план вироблявся в час розвою, а мета підсунена результатами»*[29].

З позицій практичної політики діяльність уряду Б. Хмельницького до виходу української армії на західні українські етнічні кордони не підлягала критиці. Адже будь-які оптимальні плани і програми 1648 р. могла знищити одна-однісінька непередбачувана поразка українсько-татарського війська. Крім того, важко судити, наскільки можливим було передбачення наперед повсюдного розгортання масового національно-визвольного руху в західному регіоні – цього далеко не другорядного чинника Української національної революції. Але склалося так, що навіть після здобуття низки воєнних перемог, фактичного визволення всіх етнічних земель у ході осінньої кампанії 1648 р., яка супроводжувалась всеохоплюючим народним рухом, переважна більшість української старшини не піднялася вище ідеї автономії козацької України у складі Речі Посполитої, а частина її була переконана в необхідності встановлення королівського абсолютизму. Цей суб'єктивний чинник разом з об'єктивними обставинами визначив історичну долю визвольного руху на Волині в той час, коли він досяг свого апогею. Тоді, коли селянство, відчувши себе вільним, вдавалося до найрішучіших форм боротьби, українська верхівка не сприяла розвитку соціального напрямку й закріпленню національно-визвольних здобутків на Волині.

Через те, що український уряд добивався втілення передусім козацького суспільного ідеалу, йому не вдалося використати прогресивні тенденції в селянсько-міщанському русі та закріпити визвольні здобутки на значно більшій вітчизняній території, ніж козацька Україна. Селянство й міщанство – наймогутніші союзники української армії – не були достатньою мірою підтримані ватажками Національної революції. Разом із цим, з Острога гетьман Б. Хмельницький звертався до шляхти з вимогою не чинити репресій щодо учасників повстанського руху, тоді як вона до січня 1650 р. боялася повертатись до своїх маєтків через продовження тут визвольного

процесу. Грудневий універсал 1648 р. є доказом усвідомлення Б. Хмельницьким відповідальності за долю мешканців та потребу їхнього захисту[30]. Про намагання гетьмана хоча б частково закріпити визвольні здобутки на Волині свідчать розміщення ним залог у Погоринні, відмова від прямої допомоги поверненню шляхтичів у волинські маєтки, залишення частини місцевих повстанців в українській армії.

Огляд перебігу переговорів у Переяславі (20–25 лютого 1649 р.) дозволяє дійти висновку про появу в українського уряду засад осмисленої національно-визвольної програми. Відомо, що гетьман заявив послам Сейму Речі Посполитої: *«...раніше воював за причинену мені шкоду, а тепер буду воювати за православну віру ... звільню весь руський народ із польської неволі..., допоможе мені чернь по Люблін, Краків, від якої я не відступлю, бо це права рука наша, щоб ви, розбивши селян, не напали на козаків»*[31].

Імовірно, що Б. Хмельницьким тоді було оприлюднено політико-ідеологічні основи максималістської української урядової програми, побудованої на ідеалах незалежної державної влади і православної віри. Так само можливо, що жорсткі обставини переговорного процесу, відхилення сеймовою комісією попередніх домовленостей, відмова від надання автономії навіть на вкрай обмеженій території козацької України змусили гетьмана відкинути дипломатичне забрало й озвучити оптимальні наміри українського уряду. Водночас ця заява засвідчила, що розвиток офіційної політичної думки дійшов нарешті до рівня тих вимог, які поставила перед вітчизняною елітою Українська національна революція. Вона також проілюструвала розуміння українським гетьманом ролі основних чинників тодішнього визвольного процесу. Однак, враховуючи конкретні реалії, Б. Хмельницький не вимагав у Переяславі втілення цієї ідеї, а тому вона залишилася привабливою декларацією, яка відтворювала рівень політичної думки і згодом стала фундаментом загальнонаціональної програми уряду козацької України.

Тим часом Б. Хмельницький домагався практичного втілення ідей козацького автономізму та закріплення визвольних здобутків у межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Згодом, після часткового відновлення попередніх позицій влітку 1649 р., нових перемог української армії і зборівських переговорів, урядові козацької України ціною великих жертв удалося втримувати

автономію в межах, визначених Переяславським перемир'ям. Крім чергової відмови від претензій на Поділля й Волинь, йому довелося змиритися тоді й із татарськими спустошеннями волинських земель, вилученням з української армії та козацького стану багатьох західноукраїнських повстанців. Але навіть за таких обставин Б. Хмельницький вдавався до максималістської риторики при мотивації подальшої національно-визвольної боротьби: *«...наша православна грецька віра не тільки повністю не умиротворена, а ще більше пригноблена. І ці чвари не припиняться доти, доки Русь не буде такою, якою була за давніх часів»*[32].

Утвердження на цій основі програми українського уряду завершилося в 1650 р. Цілком можливо, що розширити територіальні програмні вимоги аж до об'єднання всіх українських земель змусили об'єктивні обставини, які виникли після ратифікації Зборівського договору Сеймом Речі Посполитої. Зокрема те, що загнаний у межі козацької України уряд відразу відчув нестачу людського й господарсько-економічного ресурсів для успішного протистояння польсько-литовській державі та виконання завдань Національної революції суто воєнними засобами й методами. Принаймні відразу ж після ратифікаційного акту головними політичними гаслами уряду Б. Хмельницького стали вимоги відновлення православної віри та Української держави в межах *«старої Русі»*.

Союзниками козацтва гетьман прагнув зробити українських міщан, шляхту і православне духовенство. Наріжним каменем єдиної ідеології українського уряду мало стати православне віросповідання. Тому не випадково, що напередодні походу до Берестечка у вимогах до Речі Посполитої рясніють погрози продовження воєнних акцій у випадку відмови короля від виконання обіцянок повернути храми та церковну власність православним. У листах і промовах Б. Хмельницький уже постійно підкреслював загальнонаціональний характер визвольної боротьби, *«щоб руський народ став вільним від польської неволі»*[33]. Однак волинські селяни й міщани вже кволо реагували на ці заяви національного лідера. Витоки такого ставлення крилися в умовах Зборівських угод та їхньому впливі на історичну долю визвольного руху у воєводстві.

Дослідники висловили обґрунтоване твердження про значний вплив кримськотатарського фактора на наслідки волинського походу української армії влітку 1651 р. Разом із цим, помітну роль

у перебігу подій відіграла відносна пасивність більшості волинян, які вже не змогли забезпечити повсюдну підтримку української армії та повторити революційний вихор 1648 р. І, як наслідок цього, підписаний після Берестечка Білоцерківський договір звів майже нанівець автономію козацької України, обмеживши її територію Київським воєводством. Як уже підкреслювалося, не пожвавила визвольний рух на Волині навіть блискуча перемога, здобута українським військом у 1652 р. під Батогом. Через об'єктивні обставини, що виникли після чотирирічної визвольної боротьби на Волині, та невідповідність програмних засад української верхівки домаганням волинського міщанства й селянства на попередніх етапах боротьби уряд козацької України вичерпав тут резерви своєї підтримки і був вимушений шукати ресурси лише на підконтрольній йому території.

Обмеженість внутрішніх можливостей для відстоювання й розширення визвольних завоювань штовхали український уряд на активні пошуки зовнішніх військово-політичних чинників, які могли підсилити позицію козацької України. Як уже згадувалося, після Переяславської ради 1654 р. він прагнув використати потенційні можливості московського протектора, щоб завдяки успішним українсько-московським воєнним кампаніям добитися приєднання Волині та інших західноукраїнських земель до Української держави. У листопаді 1655 р. під Львовом український гетьман наголосив, що став володарем усієї Руської землі[34]. Представникам Речі Посполитої вже після українсько-московсько-шведських воєнних акцій Б. Хмельницький заявив, що українсько-польське примирення може відбутися тільки за відмови поляків від земель *«Руського князівства»* і встановленні кордону за м. Володимиром[35]. У союзі зі Швецією і Трансільванією гетьман добивався, щоб Волинь входила до складу козацької України. Наприкінці 1656 – на початку 1657 рр. українські війська, виконуючи умови договору із цими державами, зайняли *«всю Русь»,* включаючи й волинські міста[36].

Ці військові й дипломатичні дії свідчили про динамізм державницьких поглядів гетьмана та керованого ним уряду, але не мали реального впливу на подальшу долю досліджуваного регіону. У цей період Б. Хмельницькому вдалося заручитися підтримкою частини волинської маєткової шляхти, яка просила *«руку нам майже потопаючим подати»*[37]. Однак основна маса волинського населення залишалася вже осторонь визвольного процесу, що різко обмежувало

можливість успішного завершення Української національної революції. Цей малоперспективний спадок змусив уряд І. Виговського піти на примирення з Річчю Посполитою на умовах Гадяцького договору та припинити воєнне протистояння, змирившись із незавершеністю українських визвольних змагань.

Отже, завдяки включенню Волині, Поділля й Галичини в державотворчі плани українського уряду, його програма стала загальнонаціональною й наблизилась до об'єктивних національно-визвольних завдань Української революції. У свою чергу, активна боротьба жителів Волині та інших регіонів України ще задовго до офіційного утвердження цієї урядової програми перетворила визвольний процес на всеукраїнський, підштовхуючи українську верхівку до боротьби за соборну державу в українських етнічних межах і змушуючи наздоганяти втрачене в 1648–1649 рр. Українським урядом координувалися дії армії, визначалися пріоритетні військово-стратегічні напрямки боротьби у вітчизняних регіонах, що надавало національно-визвольному процесу ознак організованості.

Поряд із цим, неабиякий розмах повстанського руху, який своїми соціальними коренями виходив далеко за межі суто національно-визвольних завдань, перетворення соціально-економічного аспекту на впливовий напрямок Національної революції, відмінність домагань селянства й міщанства від соціальних орієнтирів українських лідерів обмежували його керованість. Неможливість координації урядом Б. Хмельницького повстанського руху в час його найвищого піднесення помітив сенатор А. Кисіль[38]. А внаслідок суттєвих розбіжностей між обсягом селянсько-міщанських вимог і політичними засадами українського уряду вже наприкінці 1648 р. виразно простежувалася організаційна розбалансованість у середовищі учасників Української національної революції.

З другої половини 1649 р. український уряд і армія ще деякий час відігравали роль потужного стимулятора визвольного руху у воєводстві, але з огляду на вищезгадані причини перестали бути його організаційним ядром[39]. Згодом, після поразки в 1652 р. масового селянсько-міщанського руху в регіоні, збройні сили козацької України залишилися єдиним потужним чинником революції, а боротьба з Річчю Посполитою набрала ознак українсько-польської війни.

Як показав перебіг подій 1653–1658 рр., після втрати революційної підтримки українців західного регіону, які складали тодішню

більшість української нації, уряд козацької України не зміг знайти рівнозначного замінника серед зовнішніх військово-політичних чинників, який за своїм потенціалом і намірами був би спроможний надати ефективну допомогу у виконанні завдань Української революції.

Таким чином, базовою основою завершеності Національної революції середини XVII ст. могло стати органічне поєднання трьох основних чинників: успішного виконання військових завдань українською армією, розгортання радикальних форм і методів боротьби українців у всіх національних регіонах, збіг стратегічних цілей української урядової верхівки з прагненнями учасників визвольного процесу на кожному з його етапів. Порушення рівноваги між цими чинниками, недооцінка ролі масової боротьби в регіонах та значення самих регіонів в українському націєтворенні, невідповідність конкретних планів українського керівництва з вимогами більшості нації призвели до непоправних втрат та обумовили незавершеність Української національної революції.

Що ж до зовнішніх військово-політичних чинників, за залучення яких надто ратували уряди гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського, то вони в досліджуваному процесі відігравали другорядну роль, але таїли серйозну небезпеку для його долі в недалекому майбутньому. При цьому слід нагадати, що, незважаючи на відомі огріхи у взаєминах, найрезультативнішим виявився українсько-татарський союз у 1648–1649 рр., коли Українську революцію творили всі основні внутрішні чинники. Натомість угоди з Московським царством, Шведським королівством, Трансільванським князівством, укладені почергово урядом козацької України, не змогли ні на йоту просунути вперед виконання українських національно-визвольних завдань.

Соціальні групи волинян у Національній революції

Революційні події середини XVII ст. у воєводстві творили дві основні групи учасників: місцеві повстанці та вояки української армії разом із татарськими, а згодом – московськими військовими союзниками. Оскільки питання про безпосередніх творців визвольного процесу в досліджуваному краї до останнього часу залишалося недостатньо вивченим, з'ясування деяких його аспектів потребувало особливої уваги.

Аналіз актових матеріалів, підрахунки та зіставлення зведених показників (див. табл. 6) дали можливість виявити основні типи місцевих повстанських акцій за складом більшості учасників та з'ясувати їхню питому вагу у визвольному русі на Волині: селянські (51,8%), селянсько-міщанські (23,3%), селянсько-козацькі (8,8%), селянсько-міщансько-козацькі (2,2%), міщанські (13,1%), міщансько-козацькі (0,75%).

Виходячи з отриманих даних, видно, що домінуючою силою волинського революційного руху 1648–1652 рр. було селянство. Воно брало участь у 118 виступах, що складали понад 86% повстанських акцій, відображених в опрацьованих актових документах. Більшість із них були суто селянськими (51,8% від загальної кількості виступів). Інші – здійснювалися селянами спільно з міщанами та/чи козаками (понад 34% всіх виступів). Учасниками селянських акцій були здебільшого всі прошарки сільських жителів. Принаймні у переважній більшості шляхетських скарг звинувачувалися дії всіх мешканців сіл, охоплених визвольними подіями. При цьому безпосередня участь сільської верхівки підкреслювалася шляхтою в позовних заявах, які стосувалися 7,3% вивчених виступів. Натомість про загострення стосунків між громадою та сільською, містечковою верхівкою свідчила лише скарга про події 1648–1649 рр. у Бельові й Дикові Луцького повіту, під час яких повстанцями було покарано війта з помічниками за намагання перешкодити захопленню шляхетського майна[40].

Поряд з міщанами й козаками, співучасниками селян у визвольній боротьбі були також представники православного духовенства, волинської шляхти, *«робітні люди»*. Співучасть міщанства відобразилась в актових матеріалах про кожний четвертий, козацтва – кожний десятий, духовенства – кожний двадцятий селянський виступ 1648–1652 рр. Шляхта приєдналася до 2,2%, а *«робітні люди»* – до 2,9% тодішніх селянських акцій у воєводстві. Принагідно слід зазначити, що досліджувані судові скарги персоніфікували поіменно близько двох з половиною сотень селян – учасників визвольних подій у воєводстві – й дали багатий фактичний матеріал для спеціального дослідження. Виносячи цю проблему за межі даної роботи, усе ж доцільно хоча б побіжно торкнутися питання про ватажків селянського руху.

Джерела свідчать, що вже в серпні 1648 р. у районі Гощі успішно діяв кількасотенний селянсько-шляхетський повстанський загін

на чолі із шляхтичем Красносельським[41]. Організатором антиєврейської акції селян Чехова і Клесова Луцького повіту став війт Кузьма[42]. Ватажки селян дубенського передмістя Кубраківки Грицько, Філимон і Топіга (жінка) організували напад на м. Дубно[43]. У дубенських околицях діяв селянсько-козацький загін, очолюваний І. Боняком[44]. Виступом покозачених селян Ільківців і Вороничів керував шляхтич Й. Кодлубицький[45]. Видатним організатором селянсько-міщанського руху 1648–1649 рр. на Звягельщині став неодноразово згадуваний Михайло Тиша[46]. Федір Клекотівський керував сільськими повстанцями Будераж, Клекотова, Мільчого Луцького повіту[47]. Лідером повстанців із Четвертні, Суська, Н. Острога, Лукова восени 1648 р. став волинський шляхтич Гаврило Гуляницький[48]. Селянсько-міщанський загін у Гощі й Воскодавах очолювали С. Мороз, Дроздов, Гохів[49]. Княгининські селяни здійснювали акції поблизу Луцька під проводом Назара Побережника, а їхні сусіди з Букойми – Васка Бондарчика та Семена Фліса[50]. Селянами навколишніх сіл поповнювали свої ряди рівненські повстанські загони Гуньки Калініченья та Грицька і Матвія Бузовщин[51]. Виступами в Милостові і Плоскому керував *«робітний»* Калюх Кайченята[52]. Отаманом повстанців із Берездова, Блощина, Хлапотина, Глиниці, Клепачів Луцького повіту восени 1648 р. був Прісця[53]. Тоді ж у Північному Погоринні активно діяв селянський загін на чолі із шляхтичем Єничем[54]. Повстанцями в с. Болбах Володимирського повіту керував війт Данило[55]. Протипольський збройний виступ селян Тайкурської волості у вересні 1649 р. відбувався під проводом шляхтича Я. Чолганського[56].

Цей далеко не повний перелік засвідчує, що в роки Національної революції на Волині з'явилася ціла когорта локальних селянських лідерів, яка формувалася з усіх без винятку прошарків місцевого населення й доклала чимало зусиль до перетворення краю на один із революційних бастіонів української нації.

Не менш виразно джерела свідчать про активність волинського міщанства в українському визвольному процесі 1648–1652 рр. З його участю відбулося 54 виступи, що становили близько 40% революційних акцій, зафіксованих у досліджених актових матеріалах. Вони охоплювали 44 волинські міста й містечка, тобто майже 40% їхньої кількості у воєводстві. Понад дві третини виступів з участю міщан відбулося в Луцькому повіті (70,4%). Суто міщанськими були 18 акцій (13,1% виступів 1648–1652 рр.). Ще у 32 випадках міщани

діяли спільно із селянами (23,3%). Чотири актові документи зафіксували міщансько-козацьку співдружність у боротьбі з поневолювачами (3%). Кожний п'ятий міщанський виступ відбувався з участю міського патриціату (7,3% всіх виступів) – лавників, райців, бурмістрів, війтів, ленвійтів. Особливо помітну роль міська верхівка відігравала під час акцій у Луцьку, Ковелі, Колках, Чарторийську, Кременці, Горохові, Крилові, Звягелі[57].

Документи містять інформацію про ремісничий фах учасників виступів у Ковелі, Луцьку, Володимирі, Клевані, Колках, Чарторийську, Четвертні та інших містах[58]. Серед повстанців були кравці, кушніри, шевці, ткачі, котлярі, ковалі, броварі, солодівники, смолярі, гончарі, мельники, пекарі, теслярі, муляри, маляри, бондарі, різники, золотарі, фурмани, свинопаси, козопаси, воротні і сторожові (замкові слуги). Про участь купецтва в акціях свідчить лише одна скарга, пов'язана з осінніми подіями 1648 р. у м. Луцьку[59].

Вплив духовенства, шляхти, козацтва простежується відповідно у 0,75; 1,5; 2,9% виступів міщан, зафіксованих в актових матеріалах (див. табл. 6). Принагідно слід зауважити, що комплексне вивчення історичних джерел значно розширює уявлення про питому вагу міщанства та роль козацько-міщанської співдружності у воєводстві в цілому та на Кременеччині зокрема. Очевидно, що актові документи майже не відобразили участі міщан та їхні спільні дії з козаками при визволенні цього повіту влітку-восени 1648 р., а також у збройному відстоюванні здобутків Національної революції під час травнево-червневого наступу польських військ 1649 р.

Ця інформація відображена при висвітленні діалектики визвольного процесу в попередньому розділі, але, на жаль, не могла бути статистично опрацьована через відомі особливості цього методу досліджень. Тому щойно наведені кількісні показники вимагають обережного підходу та розуміння причин їх помітного заниження.

Разом з тим, джерела засвідчили окремі випадки переходу волинських міщан на сторону супротивника. Так, жителі Старокостянтинова після відходу основних частин української армії під Пилявці зв'язали у своїх будинках 70 козаків і передали полякам, сподіваючись на їхнє милосердя за попередню невірність[60]. Документи підтверджують також випадок виступу міських низів проти частини міського патриціату (Луцьк, вересень, 1648 р.)[61].

В актових документах поіменно зафіксовано персональну участь у виступах 1648–1652 рр. понад трьох з половиною сотень волинських міщан з Базалії, Березdова, Володимира, Горохова, Гощі, Звягеля, Колок, Корця, Крилова, Кременця, Луцька, Нового Острова, Острога, Хлапотина, Чарторийська, Четвертні та інших міст і містечок. Як і матеріал про персоніфікацію селянського руху, ця інформація потребує окремого дослідження.

Принагідно варто торкнутися лише питання лідерства в місцевому міщанському українському русі. Поряд з уже згаданими ватажками селянсько-міщанських виступів, на Волині в роки Національної революції висунувся ряд впливових суто міських лідерів. Так, досить бурхливу повстанську боротьбу у воєводському центрі очолював у 1648–1649 рр. луцький бурмістр Федір Липка, а його авторитетними сподвижниками серед лучан були райця Василь Шильневич, Геліяш Шалейко, К. Слизень. Ф. Липка за активну антипольську й антишляхетську боротьбу та тісний зв'язок із козацьким військом згодом був засуджений Люблінським трибуналом. Але після ратифікації Зборівського договору сеймом у час, коли король Речі Посполитої намагався всіма засобами «заспокоїти» край, він домігся королівської охоронної грамоти[62].

Видатну роль у розгортанні визвольного процесу в Погоринні в 1648–1649 рр. відіграли гощанські міщани – возний Іван Куковський (полковник Листопад) та Андріаш Гайдук (полковий осавул). Як уже згадувалося, одразу ж після утворення Гощанського повстанського загону вони реорганізували його в один із перших волинських полків, який відіграв помітну роль у подіях осені 1648 – весни 1649 рр. на сході воєводства[63].

Досить потужним повстанським загоном чарторийських і колківських міщан керував бурмістр Чарторийська К. Гуляницький. Цей міщанський ватажок контролював ситуацію в північній частині воєводства впродовж перших трьох етапів визвольної боротьби на Волині[64]. С. Гірич і Ф. Тринка утворили боєздатний повстанський загін горохівських і стоянівських міщан, який здійснював успішні рейди в Південно-Західній Волині[65]. Мужньо вписали свою участь у Національній революції горохівський бурмістр П. Островський, війт І. Гунець, конюший Є. Тхоревський, капітан К. Громадський, райці Р. Гунта й Филимон, які побили польських жовнірів корогви біля Горохова в лютому 1649 р.[66] Кременецьких повстанців восени

1649 р. очолював бурмістр Федір Буслик[67]. Корецькі міщани Я. Яницький, Т. Рудковський, В. Кочановський, Ф. Возниця, Я. Форинтар організували виступ у володіннях князя С. Корецького – одного з найзапекліших супротивників Української революції[68].

Чи не найвидатнішою постаттю у волинському національно-визвольному русі став керівник звягельських повстанців, звягельський міщанин Михайло Тиша – організатор кількох вдалих рейдів 1648–1649 рр. углиб воєводства, полковник звягельського полку, організатор оборони Звягеля в червні 1649 р., учасник Збаразької облоги в чині козацького полковника[69]. Разом із своїми селянськими й козацькими побратимами ці міські лідери своєю кров'ю вписали чимало героїчних сторінок нової вітчизняної історії, вкривши себе славою борців за українську незалежність.

Шляхетські судові скарги задокументували також участь православного духовенства в революційних акціях 1648–1652 рр. Аналіз цих документів показав, що духовенство брало безпосередню участь у семи тодішніх виступах, що становить понад 5% від їхньої загальної кількості. Здебільшого воно виступало в ролі організаторів, натхненників та керівників селянських акцій. Так, антиєврейську акцію в селах Чехові і Клесові Луцького повіту в серпні 1648 р., поряд з війтом, очолював попович[70]. Так само попович брав активну участь у вересневому (1648) селянсько-міщанському виступі в Четвертні, Суську, Н. Острові[71]. У жовтні 1648 – лютому 1649 рр. представник архімандрита Києво-Печерського монастиря Й. Тризни отець Гектор підбурював до антикатолицького виступу селян Городка і Бегені біля Рівного[72]. Селянсько-козацьку акцію в Бутятичах і Русовичах Володимирського повіту влітку 1648 р. очолив сільський священик з дяком[73]. Попович був одним із організаторів захоплення речей костьолу в А. Луговського, який проходив через с. Задиби Володимирського повіту[74]. Православні священики були також активними учасниками антикатолицьких акцій лучан 1648–1649 рр.[75] Литовизькі попи організували два виступи проти місцевого державці Р. Гавловського в 1648 і 1650 рр.[76] У Колодяжному біля Рівного учасниками нападу на шляхетський маєток стали монахи місцевого монастиря, очолені священиком[77]. Православне духовенство брало участь також у вже згаданих акціях білашівських селян Володимирського повіту та організації збройного опору польським жовнірам поблизу Тайкур Луцького повіту[78]. Інформація про його участь в Національній революції не вичерпується актовими матеріалами.

Як уже згадувалося, джерела свідчать, що жидичинський православний архімандрит О. Мокосій-Дениско після прибуття козацького війська на Кременеччину влітку 1648 р. очолив козацький загін і захопив греко-католицькі та протестантські церкви у Кременці[79]. А ігумен православного монастиря в с. Мильцях І. Грушевський разом з кількома десятками козаків восени 1648 р. руйнував шляхетські маєтки в цьому ж повіті[80]. Збереглися також повідомлення, що луцький владика Афанасій Пузина надавав вагому допомогу в озброєнні українського війська, спонукаючи його звільнити найбільші центри Волині[81]. Ці факти підтверджують неперecічний вплив волинського православного духовенства на розгортання Національної революції в краї.

Волинська князівсько-панська група, як і слід було очікувати, виходячи з її становища й поведінки напередодні визвольної епопеї, опинилася в контрреволюційному таборі. Більше того, такі її найвідоміші представники, як князі Ієремія Вишневецький, Владислав-Домінік Заславський, Самуїл Корецький стали фактичними натхненниками й лідерами найбільш радикального шляхетського угруповання в так званій воєнній партії у владних структурах Речі Посполитої в перші роки Національної революції. Як відомо, на відміну від поміркованих політичних діячів типу канцлера Є. Оссолінського, А. Киселя, це угруповання було противником будь-яких переговорів з українським урядом Б. Хмельницького і вважало, що лише вогнем і мечем можна придушити українську національно-визвольну боротьбу.

Тому зовсім не випадково польський уряд, очолюваний після смерті короля Владислава IV (20 травня 1648 р.) примасом М. Лубенським і Є. Оссолінським, призначив волинського магната й сандомирського воєводу князя В.-Д. Заславського одним із регіментарів коронного війська (поряд з М. Остророгом та О. Конецпольським) і доручив йому головнокомандування напередодні й під час Пилявецької битви.

Так само не випадково після панічної втечі з-під Пилявців шляхетські втікачі обрали регіментарем князя І. Вишневецького, який незабаром став воєводою Руським та визнаним лідером найбільш войовничого й непримиренного до Національної революції шляхетського угруповання Речі Посполитої. Як відомо, ще на початку революційних подій цей аристократ литовсько-українського походження, який змолоду етнічно самоідентифікував себе з поляками,

проявив нелюдську жорстокість і навіженість у боротьбі проти українських повстанців. Улітку 1649 р., разом з іншими тодішніми регіментарями – белзьким каштеляном А. Фірлеєм і кам'янецьким каштеляном С. Лянцкоронським, він очолював оборону Збаража.

Помітну контрреволюційну активність проявляв зі своїми корогвами князь С. Корецький, який улітку 1648 р. силою проривався з обложеного Корця, щоб прийти на виручку польській армії під Пилявці та разом з іншими відчути гіркоту ганебної поразки. Під час Зборівської битви полки В.-Д. Заславського й С. Корецького робили відчайдушні спроби зупинити наступ українсько-татарських військ. Останній «прославився» також своєю співучастю у травнево-червневому польському наступі (1649) на Волині, захопленні і спаленні Звягеля.

Менш помітну, але досить активну роль у боротьбі проти Національної революції відіграв волинський воєвода князь О. Сангушко. Прикметно, що 13 липня 1649 р. щойно освячений папським нунцієм король Ян Казимир, вирушивши з Варшави під обложений українськими військами Збараж, в універсалі до шляхти Руського, Белзького, Любельського воєводств закликав наслідувати приклад Волинського воєводства і, не чекаючи, зібрати посполиті рушення та стати на захист Вітчизни. Ці приклади свідчать, що сподівання Б. Хмельницького на прихильність чи хоча б нейтралітет волинської аристократії, опосередковано відображені ним в універсалах, які гарантували захист маєтків В.-Д. Заславського, І. Вишневецького й А. Киселя[82], та у визнанні прав повернення шляхти до своїх маєтків, згідно з умовами Зборівського договору, не могли знайти очікуваного відгуку.

Абсолютна більшість князівсько-панських родів украй негативно сприйняла не тільки соціальну, а й національно-визвольну боротьбу, яка продовжувалася після поразки соціального аспекту революції. Лише в другій половині 50-х рр. XVII ст. з'явилися джерельні докази політичних хитань окремих представників цієї групи. Так, у повідомленні волинського каштеляна С.К. Беньовського коронному канцлеру відзначалася схильність до визнання юрисдикції Української держави серед шляхетних панів Головінських, Козинських, Новосельських та князів С. Четвертинського, Ю. Немирича, А. Ліщинського (спадкоємця володінь С. Корецького)[83]. Однак сьогодні важко судити, що відіграло вирішальну роль у цих хитаннях більшості названих осіб (крім Ю. Немирича) – усвідомлення українських національних пріоритетів чи фактичний напіврозвал Речі Посполитої, викликаний революцією та іноземною інтервенцією.

У цілому дії представників волинської князівсько-панської групи в 1648–1659 рр. неможливо об'єктивно висвітлити, виходячи лише з класового, соціального її становища. Зрозуміло, що соціальний аспект Національної революції, його спрямованість передусім проти великого землеволодіння, сконцентрованого в руках представників цих родів, зацікавленість у вирішенні за їхній рахунок земельного питання всіма без винятку іншими українськими верствами та соціальними групами, включаючи й значну частину шляхти, автоматично виштовхував князів з українського середовища і змушував шукати опори серед польської шляхти та в державному механізмі Речі Посполитої. Не менш очевидно, що чималу роль в обранні представниками князівсько-панських родів антиукраїнської позиції відіграли неодноразово наголошувані дослідниками полонізація, покатоличення, манкуртство задля захисту корпоративних та особистих інтересів, яким об'єктивно шкодила визвольна боротьба української нації.

Поряд із цим, варто звернути увагу на те, що у величезній контрреволюційній активності та поведінці князів І. Вишневецького, С. Корецького, В.-Д. Заславського та інших представників цієї верхівки литовсько-українського походження виразно проявлялася етнічна маргінальність. Ідеться про особливий, нерідко хворобливий психологічний стан, викликаний їхнім проміжним місцем у системі польсько-литовсько-українських етнічних взаємин. Об'єктивно цей стан був викликаний тим, що вони виросли й виховувалися в етнічно змішаних родинах і, як правило, належали до двох-трьох несумісних антагоністичних національних культур. Ознайомлення з їхніми родослівними та біографіями показує, що доти, доки українсько-польсько-литовські етнічні суперечності не сягнули крайньої межі, більшості з них вдавалося створювати враження, що вони своєю освіченістю і внутрішньою позицією перекрили цінності всіх трьох культур, нерідко подвійно й потрійно самоідентифікуючи себе, але віддаючи перевагу польському етносу. У дореволюційні часи етнічна маргінальність проявлялася передусім у фанатичних релігійних ексцесах навернених у католицтво А.-А. Острозької-Ходкевич, І. Вишневецького. Але вже тоді в їхній поведінці були прояви психологічної хворобливості.

В умовах Національної революції, яка до кінця закрутила пружину українсько-польських етнічних суперечностей, різко проявилася психологічна й моральна амбівалентність, розірваність

волинської князівської верхівки між трьома етносами, їхніми культурами, мовами, релігіями. Увібравши в себе несумісні етно-культурні й релігійні цінності, у роки українських змагань ці представники волинської князівської верхівки постали як психічно розколоті особистості, не здатні підкорити свої пристрасті розуму.

Як відомо, етнічні маргінали завжди є психологічно нестійкими особами, вони хворобливо переживають свою роздвоєність, ущербність, а тому нерідко проявляють крайню агресивність, невмотивовану жорстокість. Такі особи постійно шукають якусь опору, намагаються приєднатися до якогось авторитету. Часто відчуття неповноцінності переростає в них у комплекс зверхності, переваги над іншими. Невроз маргінала породжується одночасно проявом прийняття і ворожості до одного й того ж об'єкта[84]. Наприклад, якщо згадати поведінку добровільно покатоличеного й ополяченого князя І. Вишневецького ще до розглядуваних подій, його фанатичні релігійні ексцеси, конфлікти з впливовими польськими аристократами й королем Владиславом IV, відверто фрондистські дії в 1646 р., які супроводжувались погрозами фізичного знищення членів сенату й розгону сейму, то в ній неважко побачити прояви саме такого психологічного стану. А якщо до цього додати навіженість і надзвичайну жорстокість цього магната в боротьбі з учасниками Національної революції, його хворобливу реакцію на непризначення регіментарем польських військ в Україні напередодні Пилявецької битви, а також те, що, нав'язливо доводячи свою «польськість» і відданість колоніальній владі, Речі Посполитій, він водночас постійно зіштовхувався з польськими опонентами, то матимемо хрестоматійний тип етнічного маргінала.

Очевидно, що, втративши своє попереднє литовсько-українське «я» (яке й без того було роздвоєним), більшість волинських князів намагалася замінити його польським, яке здавалося їм у той час найбільш авторитетним, більш-менш певним і зрозумілим. У мирні часи їхня поведінка могла б трактуватися як результат польського та єзуїтського виховання (І. Вишневецького, В.-Д. Заславського, А.-А. Острозької-Ходкевич та ін.). Але Національна революція викрила не тільки всі суспільні болячки Речі Посполитої, а й психічні хвороби багатьох її «стовпів». У цілому своїми діями в часи Національної революції волинська князівсько-панська група довела, що надумані ідеологеми про її творчу роль у відродженні України-Русі належали до української міфотворчості.

Найскладнішим є питання про місце волинської шляхти в досліджуваних подіях. Як відомо, частина маєткової шляхти влітку-восени 1648 р. втекла до Галичини й Польщі. Вона почала повертатися на Волинь лише після ратифікації Зборівського договору Сеймом Речі Посполитої в 1650 р. Та частина шляхти, яка в час розгортання й найвищого піднесення визвольної боротьби залишалася у воєводстві, прийняла сеймикову постанову про утворення посполитого рушення проти українських повстанців[85].

Як уже згадувалося, аналіз шляхетських інструкцій сеймовим послам не виявив у їхньому змісті будь-яких національних вимог і показав повну офіційну підтримку цією частиною волинської шляхти польської колоніальної влади[86]. До необхідності визнання Української держави частина місцевої маєткової шляхти прийшла тільки в 1657 р., коли Річ Посполита розвалювалася під ударами Української революції та іноземної інтервенції, а політичні хитання розпочалися навіть серед польської й литовської панівної верстви. Про офіційне підтвердження таких настроїв свідчить уже згадуване звернення волинської шляхти до Б. Хмельницького з Олики, в якому відобразилось намагання добитися протекторату українського гетьмана в регіоні[87].

Васально залежна від князівсько-панської групи, частина волинської шляхти разом із своїми сеньйорами здебільшого опинилась у контрреволюційному таборі, утворюючи кістяк збройних формувань В.-Д. Заславського, І. Вишневецького, С. Корецького та інших магнатів і проливаючи чимало крові у протистоянні з визвольним рухом власної нації.

Разом з тим, документи заперечують поширені донедавна історіографічні твердження про тотальне національне самовідречення шляхти, які існували в науці всупереч аргументованим давнім запереченням В. Липинського[88]. Натомість джерела вперто стверджують, що навіть упродовж першого періоду Української національної революції, коли національний рух тісно переплітався із соціальним, антишляхетським, чимало представників цього стану не тільки приєдналися до учасників революційних подій, а й брали активну участь у більше як п'яти відсотках місцевих народних виступів, зафіксованих однотипними актовими матеріалами (див. табл. 6). Шляхтичі нерідко очолювали селянські й міщанські виступи, брали участь в антипольських, антикатолицьких і навіть антишляхетських

акціях. Так, шляхтич Й. Кодлубицький керував селянським нападом на маєток в Ільківцях[89]. В. Бережецький оголосив себе козацьким сотником, організувавши селянсько-міщанські антишляхетські акції в Курчичах та Осовій Луцького повіту[90]. Згідно з документами, невідомий шляхтич керував рейдом повстанців у Надслучанському Поліссі, а Красносельський – у Центральному Погоринні[91]. Безсумнівно, що до шляхетського середовища належав луцький бурмістр Ф. Липка, який разом із *«шляхетними панами»* В. Шильневичем і Г. Шалейком очолював антипольські й антикатолицькі акції лучан 1648–1649 рр.[92] Як уже підкреслювалось, помітну роль у визвольному русі відіграли також шляхтичі Немирич, Єнич, К. і Г. Гуляницькі, Я. Чолганський, І. Тарнавський та інші[93].

Чимало представників волинських шляхетських родів брали участь у формуванні українського війська. Вивчаючи козацький реєстр, складений після підписання Зборівського договору восени 1649 р., В. Липинський виявив у ньому місцевих шляхтичів Бережецьких, Білостоцьких, Богушів, Болбасів, Боговітинів, Борейків, Бруяк, Хмар, Черневських, Денисків, Гуляницьких (двадцять у реєстрі), Гулевичів, Іваницьких, Красовських, Кривицьких, Ляховецьких, Літинських, Марковських, Несвицьких, Радошинських, Рудецьких, Семашків, Верховських, Вороничів, Заблоцьких, Жуковецьких[94]. Крім того, у козацьких реєстрах знаходимо й представника шляхетської родини І. Грушевського – ігумена православного монастиря в Мильцях і організатора козацьких погромів маєтків на Кременеччині[95].

Водночас варто звернути увагу на те, що через своєрідну методику визначення територіальної належності шляхти чимало волинських шляхтичів цим дослідником було надто однозначно віднесено до вихідців з інших українських регіонів. Зокрема, Бережецькі та Княгининські були трактовані ним як представники суто галицької, а Красносельські й Житинські – брацлавської шляхти[96]. Натомість, житомирського сотника Калина Соколовського, нобілітованого після Гадяцької угоди, віднесено до волинян[97].

Можливо, подібні неточності пов'язані передусім із використанням В. Липинським меж пізнішого російського губернського територіально-адміністративного поділу, що, на відміну від польського воєводського розмежування, спотворив лінію південних і східних кордонів історичної Волині. Крім того, якщо йти за територіальними списками шляхти, виділеними цим істориком у козацькому реєстрі

1649 р., то організаторів розгрому жовнірів поблизу м. Горохова взимку 1649 р. – горохівського бурмістра П. Островського, капітана К. Громадського, конюшого Є. Тхоревського – треба було б віднести відповідно до подільської, сандомирської та білоруської шляхти, а ватажків повстанського руху на Кореччині – місцевих шляхтичів-міщан В. Кочановського, Т. Рудковського і Я. Яницького – розглядати як вихідців галицько-руської та брацлавської частин панівної верстви[98].

Побіжне вивчення козацького реєстру 1649 р. показало, що в цей час в українському війську воювали представники більше півсотні окремих волинських шляхетських родин, чимало з яких мали своїх родичів і однофамільців у інших воєводствах. Цілком імовірно, що саме помітна роль шляхти західного регіону в комплектуванні полкових одиниць козацької України спонукала гетьманський уряд аж до 1659 р. не знімати з порядку денного питання про включення західних воєводств до складу Української держави. Не менш вірогідно й те, що значна питома вага шляхти в українському війську визначила відповідні соціальні пріоритети гетьманського уряду до та після підписання Зборівського договору.

Згідно з історичними джерелами, навіть у розпал соціальної революції в козацькому війську перебувало *«у бойовій готовності шість тисяч»* шляхтичів[99]. Нехтування достовірною історичною інформацією про місце шляхти в лавах творців Української національної революції не лише спотворювало уявлення про склад учасників цієї історичної епопеї, а й породжувало хибні підходи до оцінки причин окремих нюансів соціальної політики урядів Б. Хмельницького та І. Виговського, унеможливлювало розуміння справжнього змісту соціальних статей Зборівської й Гадяцької угод.

Тим часом за неупередженого підходу стає очевидно, що саме активна роль шляхти в національно-визвольному процесі сприяла появі п'ятого пункту зборівських домовленостей, що проголошував амністію *«шляхті як релігії грецької, так і римської, яка під час того заколоту якимось чином перебувала при війську Запорізькому»*[100]. Це ж стосується відповідних домагань старшинської ради, висунутих у Гадяцькому трактаті після десятирічної визвольної боротьби[101].

У світлі цих міркувань важко не погодитись із твердженнями поважних сучасних дослідників проблем Української революції, які слідом за В. Липинським дійшли висновку, що частина української шляхти не лише не стояла осторонь національно-визвольних

змагань, а й помітно сприяла розбудові державних структур, формуванню еліти, розробленню програми уряду тощо[102]. Значною мірою завдяки цьому визвольна боротьба стала не тільки українською Жакерією, а й загальнонаціональною революцією – *«руською ребелією»*.

Водночас привертає увагу джерельна інформація про те, що окремі шляхетські представники прагнули використати період паніки серед більшості маєткової шляхти для зведення попередніх рахунків із сусідами та для відверто грабіжницьких цілей. У судових скаргах зафіксовано більше десятка випадків типово феодальних наїздів, які супроводжувалися грабежами сусідніх маєтків, євреїв, побиттям селян, підпалами дворищ. Так, шляхтич Н. Зданевич зробив наїзд на с. Кривичі, пограбував маєток, вимагав від непідвладних йому селян Городка (поблизу Рівного) виконання повинностей на його користь[103]. Садовський урядник Каменський пограбував маєтки, бив селян Туличева й Колпитова Володимирського повіту[104]. Шляхтич Т. Золотницький грабував євреїв м. Берестечка[105]. Надвірна корогва А. Киселя пограбувала й розорила маєтки Загоровського в селах Хорові, Воловичах і Загайцях, а його слуги спалили селянські двори в с. Користі Луцького повіту[106].

Неперecічний вплив на розгортання визвольного процесу на Волині та боротьбу за об'єднання західних українських земель у складі національної держави мало козацтво. Козацькі загони з'явились у краї влітку 1648 р. разом з українськими військовими формуваннями полковників М. Кривоноса, П. Головацького, І. Гирі та гетьмана Б. Хмельницького. Як уже підкреслювалося, козацтво відіграло тоді виняткову роль у визволенні південної частини воєводства. На решті території Волині рейди козацьких підрозділів підштовхували волинян до радикальних форм і методів боротьби. Картографування козацьких рейдів (див. карту 1) показало попередню обізнаність їхніх учасників з територією воєводства. Маршрути цих рейдів, як правило, не відхилялися від заздалегідь обраного напрямку, що може свідчити про високий рівень розвідкової справи та присутність у загонах вихідців із цього краю. З останнім, імовірно, пов'язане тривале перебування окремих козацьких представників на землях, залишених основними українськими військовими підрозділами. Актові матеріали підтверджують участь козацтва в кожному десятому місцевому виступі (9,5%) (див. табл. 6).

Аналіз результатів картографування революційних акцій показав, що особливу визвольну активність проявляли волиняни, які

проживали поблизу маршрутів козацьких рейдів (див. карти 1, 2, 3). Так, одразу ж після успішних рейдів загонів, розісланих М. Кривоносом і П. Головацьким по території воєводства, жителі Гощі, Воскодавів, Чудниці, Мнішина, Красносельців, Терентієва *«в килка недель юж по резваню войска под Пилявцями обрали собе за пулковника Листопада, алиас Ивана Куковского, там же мешкаючого в Гошчи, а за асавулу Андрияша Гайдука, а других мешчан починивши собе сотниками, десятниками»,* заклали першооснови козацького полкового устрою у краї і здійснили повстанські акції в маєтках М. Гулевича та Д. Єла-Малинського, що знаходились в селах Симонові й Дулібах Луцького повіту[107]. У цьому ж повіті козаки брали безпосередню участь в осінніх (1648) виступах жителів Романова, Хорлуп, Букойми, Берега, Княгинина, Будеража, Мільчого, Пельчого, Городища, Надчичів, Вишеньок, Володковщини, Горохова, Стоянова, Гудчого Броду, Гренъків, Дрозднів, Дубна, Івані, Суєм, Кідр, Цепцевичів, Кораблища, Луцька й навколишніх сіл, Звягельської волості та інших населених пунктів[108]. Актові документи зафіксували, що на території Володимирського повіту козаки були серед учасників тодішніх акцій повстанців Купечева, Туличева, Чернева, Болбів, Бутятичів, Русовичів, Володимира та його передмість, Литовижа, Грибовичів, Біличів[109]. На Кременеччині, окрім уже згаданих козацьких акцій, очолених жидичинським православним архімандритом О. Мокосієм-Деніском та ігуменом монастиря в Мильцях І. Грушевським, восени 1648 р. козаки відіграли активну роль у виступах селян і міщан Радзивилова, Клекотова, Богданівки, Комарова, Стовпця, Лешнева, Корсова, П'ясків, Шнерова, Кузьї та ін.[110].

Очевидно, що козацтво було одночасно вирішальною військово-політичною силою національно-визвольних змагань і потужним стимулятором соціальної революції. Упродовж 1648–1649 рр. козацький «соціальний ідеал» був панівним серед учасників Національної революції на Волині. Визвольна епопея перших двох років революції супроводжувалася повсюдним покозаченням волинського селянства, міщанства, частини духовенства і шляхти. Місцеві повстанці в цей час створили кілька козацьких загонів, сотень. Більше того, восени 1648 – навесні 1649 рр. у краї, поряд з Гощанським, завершили своє формування й набирали військової потужності Звягельський, Любартівський, Остропільський, Миропільський полки.

Оскільки комплектування цих полків відбувалося з місцевих повстанців явочним, революційним порядком, розглядати козацтво

як винятково прийшлу силу на Волині з кінця 1648 р. некоректно. Згадаймо здивоване обурення сенатора А. Киселя з приводу ради Запорозького війська у Звягелі та поголовного покозачення українців, уже наведене при розгляді діалектики визвольного процесу у воєводстві. Додаймо до нього вміщену там само горду відповідь І. Донця та М. Тиші князю С. Корецькому щодо статусу козацьких формувань у Звягелі – й матимемо зриме уявлення про революційний механізм виникнення волинських козацьких полкових новотворів[111]. Опосередковано перекреслюючи попередню систему формування реєстрового козацтва, заведену в Речі Посполитій, ці козацькі достойники фактично стверджували визнання юрисдикції Української держави та нового порядку комплектування козацьких військових одиниць, запровадженого урядом Б. Хмельницького. А політика українського гетьмана щодо різнорідних повстанських елементів, як слушно зауважував В. Липинський, полягала не у «відділюванні» їх від козацького реєстру, а навпаки – у ступеневому перетворенні їх на козацьку верству[112].

Доречно нагадати, що зазначені козацькі полкові утворення відіграли виняткову роль у захисті Погориння від наступаючого польського війська у травні-червні 1649 р., а також під час проведення Збаразько-Зборівської операції. І хоча обставини після Зборівської угоди, пов'язані з татарським спустошенням краю та співучастю козацтва в цих злодіяннях, значно затьмарили омріяний волинянами «козацький ідеал», він і на наступних етапах продовжував стимулювати їхню активність. Так, напередодні Берестецької битви повстанці Колківської волості вчинили збройний напад на корогву обивателів Овруцького повіту, яка прибула на Волинь для втихомирення бунтів. Як засвідчував скаржник А. Лещинський, наприкінці травня 1651 р. селяни та міщани діяли масово й організовано, *«духу козацкого в собе заховавши.., маючи порозуменє з Хмелницким и войском его»*[113]. Під час тодішнього маневрування українського війська на Колодинському полі утворили повстанські загони й діяли *«козацьким трибом»* повстанці Воротнева, Романова, Лища, Дивина, Малого і Великого Студеня, Липлян, Великого Заріччя, Тельчого, Завізова, Кухарова, Симонова, Угольців Луцького повіту[114]. А селяни усіх п'яти частин с. Милостова, поділеного між Чапличами та Сенютами, вийшли назустріч козакам, привели їх до себе, разом з ними захопили майно шляхтичів, а після цього – покозачились[115].

Торкаючись персоналій, слід зазначити, що поряд з полковниками М. Кривоносом, П. Головацьким, І. Гирею, гетьманом Б. Хмельницьким, які були першопрохідцями в боротьбі козацтва за звільнення волинського краю, невмирущою славою в цьому регіоні покриті звитяги старшин Д. Нечая, Г. Яскевича, М. Тиші, М. Таборенка, Кривоносенка, І. Донця, І. Куковського, Ф. Вешняка, І. Богуна та їхніх козацьких формувань. Непересічне місце в революційних подіях на Волині займали також М. Небаба, Т. Хмельницький, Топіга, Полуян, П. Тетеря, Г. Гуляницький, Кудря, А. Романенко, С. Савич, які разом з багатьма іншими яскравими представниками козацького середовища мужньо й невтомно торували тут шлях українській нації в нову історію[116].

Отже, виходячи із соціального складу учасників визвольного процесу у воєводстві, досліджувані події мали справді загальнонаціональний характер, адже в них брали участь патріотично налаштовані представники всіх соціальних груп населення Волині, окрім вузького прошарку князівсько-панських етнічних маргіналів та здеградованої й васально залежної частини шляхти.

Рівень організованості й озброєння волинських повстанців

Аналіз джерельної бази дав підстави для виокремлення кількох ступенів організованості місцевих учасників визвольної боротьби 1648–1652 рр. (див. табл. 8). При цьому статистично опрацьовані суто однотипні актові документи свідчать, що більше половини виступів (близько 55%) були стихійними, відбувалися під впливом раптового поширення бунтарських настроїв, нерідко пов'язаних з появою козацьких загонів та з масовими втечами маєткової шляхти й орендарів. Такі акції були здебільшого нетривалими, обмежувалися територією одного (76%) чи кількох населених пунктів (24%). Показовими для цього типу виступів були дії селян Кубраківки (передмістя Дубна), які в серпні-вересні 1648 р. усією громадою захопили майно шляхтянки-міщанки Марцинової, розділили його між собою і *«на пожиток свій обернули»*[117]. Не менш спонтанним був напад селян Чехова і Клесова Луцького повіту на групу євреїв-утікачів з Черніхова, які прямували на захід повз згадані села в серпні 1648 р.[118] Так само очевидно, що випадковим було пограбування міщанами Н. Острога шляхтича С. Борковського під час його втечі до Польщі[119]. Приводом для захоплення майна та спалення шляхетських дворів

у Ляхівцях мешканцями Ляховецької волості Кременецького повіту стала втеча шляхтича-орендаря В. Парульського восени 1648 р.[120] Я. Гораїн-Полонський був пограбований селянами Линева Володимирського повіту під час переховування в лісі[121]. У с. Володковщині міщани Вишеньок (Н. Острова) захопили стадо худоби у дворі О. Гулевича, спаленому козаками[122]. Селяни с. Задиб Володимирського повіту забрали костьольне майно в А. Луговського, тому що він з речами проходив через це село[123]. Не потребувало особливої організованості і вбивство М. Калусовського та його дружини, які після тривалого переховування в лісі поблизу с. Радовичів цього ж повіту повернулися до села за куснем хліба[124]. Дуже подібні акції відбулися в Торчині, Крилові, Білашеві, під Луцьком, Кримеші, Угринові, Новосілках, Локачах та інших населених пунктах Луцького й Володимирського повітів[125].

Ознаки свідомої організованості актові документи підтвердили у 62 випадках, що становить понад 45% всіх виступів, зафіксованих у судових скаргах. Відповідно до форм самоорганізації учасників, вдалося виокремити такі основні підгрупи акцій цього типу: виступи, які організовувалися в рамках самоврядних структур і традицій; виступи, організація яких супроводжувалася створенням повстанських загонів, *«куп», «сотень»;* виступи, організовані на основі формування козацького полкового устрою.

Організація виступів першої підгрупи здійснювалася шляхом відновлення й використання самоврядних можливостей сільських громад, волосних самоврядних традицій, розширення меж впливу залишків общинного устрою. До організації виступів нерідко залучалися представники органів міського самоуправління, самоврядні структури. Самоорганізація селян чи міщан відбувалася здебільшого в межах одного населеного пункту (63% виступів цієї підгрупи). Вона полягала в підготовці і проведенні громадських зборів (сходок), прийнятті колективних рішень щодо спільної боротьби та наступних радикальних дій.

Більше третини виступів підгрупи охоплювали одночасно декілька чи цілу групу населених пунктів. Їх жителі збиралися на збори чи ради, приймали на них відповідні рішення, спрямовані на залучення до боротьби всіх членів громад. Траплялися випадки організації виступів у межах цілих волостей (5,1%). Показовим був червневий (1648) виступ жителів Печихвостів, Стрільчого й Матова, якому передували рада представників цих трьох сіл і прийняття

рішення про напад на маєток орендаря та поділ майна. Спільними зусиллями селяни реалізували ці рішення, *«вси одностайне, оден другого не одступуючи и змову учинивши сполне собе помагаючи»,* захопили панські комори й поля[126]. Дрозденські селяни покозачились за *«одностайною радою и намовою»*, захопили шляхетське майно, спалили господарські двори у Греньках і Дрозднях Луцького повіту[127]. У нападі на маєток єзуїтської колегії м. Олики в Пашовій *«трибом козацьким»* діяла вся злочівська громада[128]. У Ковелі антипольські й антикатолицькі акції організовували бурмістр, лавники, ленвійт та інші представники міського самоврядування[129]. Як уже згадувалося, міська самоврядна верхівка стала організатором повстанських акцій у Четвертні, Чарторийську, Колках, Луцьку, Кременці, Шепетині, Горохові, Крилові[130]. Можливо, що визвольні успіхи призвели до повсюдного відновлення сільського й міського самоврядування, до створення самоврядних органів – форми організації влади на місцях. Формування самоврядування часто поєднувалось із початком наступальних колективних дій. Певну роль у поширенні акцій цієї підгрупи могло відіграти і прагнення їхніх організаторів уникнути персональної відповідальності за небажаного розвитку подій, перестрахуватись нормами звичаєвого (копного) права.

Виступи, які здійснювалися повстанськими загонами, *«купами»* чи *«сотнями»,* складали 37% організованих акцій. Імовірно, що в деяких випадках такі повстанські формування виникали через неможливість залучення до боротьби цілих сільських і містечкових громад. Так, селяни Будераж та Мільчого Луцького повіту спільно з мешканцями Клекотова й Радзивілова Кременецького повіту восени 1648 р. утворили повстанський загін, забирали майно заможних селян, нападали на маєтки у Мільчому, Пельчому, Будеражі[131]. Рівненські міщани здійснили акції в Городищі Луцького повіту двома окремими загонами, пересуваючись *«верхом і пешо»*[132]. Міщани й селяни Міхновки та Буджаків, *«взбунтовавшис и ... особно конии килькодесят собравши, часто, а густо»,* нападали на маєтки в м. Стовбухві, селах Верхах, Боровному, Обжирі, Гриві, Козлиничах, Крицевичах Володимирського повіту[133]. Однак траплялися випадки формування повстанських загонів з ініціативи громад, рад громадських представників, а також волинської шляхти і православного духовенства.

Як показали підрахунки, понад 78% цих загонів, *«куп», «сотень»* діяли в межах кількох сусідніх населених пунктів (див. табл. 8).

На великі відстані рейдували лише окремі місцеві повстанські формування. Зокрема, звягельські повстанці восени 1648 р. пройшли зі Звягеля до Пилявців, були учасниками Пилявецької битви, а повернувшись додому, майже без перепочинку перетнули з боями Волинь зі сходу на захід, здобули всі великі міста аж до Володимира, сприяючи розгортанню визвольної боротьби в усьому воєводстві. Як уже підкреслювалося, навесні і влітку 1649 р. вони двічі рейдували з боями зі Звягеля до Острога, брали участь у збаразько-зборівській українсько-татарській воєнній операції.

У південно-західній частині воєводства бурхливо діяв повстанський загін горохівських і стоянівських міщан, очолений Стефаном Гіричем. Допитувані на початку вересня 1649 р. учасники цього загону свідчили про активні спроби повстанського ватажка утворити козацький полк, про його зв'язки з Б. Хмельницьким, полковником М. Гладким та про антишляхетські, антиуніатські, антиєврейські акції[134].

В окремих загонах нараховувалася значна кількість учасників. Так, за твердженням скаржника Я.-К. Рожинського, у жовтні-листопаді 1648 р. селяни Купичева, Чернів, Туличева Володимирського повіту продовжували антишляхетські акції після відходу з Туличева повстанського загону *«в килка тисяч»*[135]. Жителі Волиці, Тьосовки, Хренівки здійснювали свою акцію на двохстах возах[136]. У розгромі корогви обивателів Овруцького повіту в Колках брало участь *«человека до килкасот»* озброєних повстанців[137].

Водночас понад 22% повстанських загонів складалися з вихідців з одного населеного пункту (див. табл. 8) і нараховували кілька десятків учасників. Наприклад, у загоні шляхтича Й. Кодлубицького було близько 50 селян Немиринців і Вороничів Кременецького повіту[138]. В одному з рівненських загонів нараховувалося 60 повстанців[139]. На затурецький костьол напало приблизно 50 березолупських селян[140].

Найвищою формою повстанської організованості стали полкові утворення, які були значними місцевими військовими формуваннями й мали перетворитися на основні адміністративно-територіальні ланки Української держави. Уже неодноразово згадувані східноволинські полки (Звягельський, Гощанський, Остропільський, Любартівський, Миропільський) існували як окремі одиниці української армії й відігравали роль форпостів загальнонаціональної боротьби в досліджуваному регіоні. Завдяки цим формуванням до українського визвольного руху було залучено більшість населення Погориння,

увиразнено національно-визвольне спрямування тодішнього революційного процесу. Очевидно, що саме через високий ступінь самоорганізації місцевих повстанців Східна Волинь упродовж осені 1648 – весни 1649 рр. була однією з найнеприступніших для ворога українських територій. Незважаючи на поразку, самовіддана боротьба учасників цих формувань підривала військову силу Речі Посполитої, забезпечуючи передумови для збереження національно-державницьких здобутків у центрі України.

Принагідно варто наголосити, що питання про реальну кількість полкових утворень, які виникли на Волині в роки Національної революції, залишається не до кінця з'ясованим[141]. Археографічний аналіз показує, що при невибагливому відборі джерельної інформації цю кількість можна було б подвоїти. Так, за одностайними твердженнями семи допитаних і катованих горохівських повстанців, полком вважався повстанський загін під командуванням С. Гірича та осавула Ф. Тринки, що діяв у районі Стоянова – Горохова восени 1648 р. Однак те, що, згідно із цими зізнаннями, С. Гіричу вдалося згуртувати навколо себе приблизно 50–150 повстанців, які розійшлися по своїх домівках після відходу війська Б. Хмельницького із західноукраїнського регіону наприкінці 1648 р., змушує обережно ставитися до однозначних трактувань відповідного статусу цього повстанського формування[142].

В актових документах козацьким полковником титулувався також згадуваний повстанський лідер лучан Ф. Липка, який залишався керівником козацької залоги в Луцьку після відходу звідти рейдуючих козацьких загонів[143]. Проте, незважаючи на вражаючу активність луцьких повстанців та неприховане намагання Ф. Липки перепідпорядкувати собі маєтності навколо воєводського центру, доступна джерельна база не дає вагомих підстав для твердження про функціонування Луцького полку. Посилює сумніви й ознайомлення з матеріалами Люблінського трибуналу та документами про реабілітацію Ф. Липки королем Речі Посполитої[144]. Ще більш сумнівною залишається підстава застосування цієї дефініції щодо Острозького загону, який емігрував на московські землі після Берестецької кампанії[145].

Водночас для історіографічного розвитку цього питання виглядає перспективним вивчення особливостей організації повстанських угруповань, що діяли в районі Колок – Чарторийська та Четвертні – Вишеньок (Нового Острова). Зокрема, привертає увагу зміст

скарги венденського каштеляна Г. Кашовського про розорення його маєтку покозаченими четвертинськими й вишенськими повстанцями, які обрали за старшого *«неякого Гаврила Гуляницького за залогу козацького ребеллізанта Речипосполитое»*. Окрім масштабності дій, які свідчили про контроль повстанцями над цією частиною Північної Волині, скарга підтверджувала формування типових козацько-старшинських соціально-економічних взаємин Г. Гуляницького з навколишніми селянами та жителями містечок[146]. Так само цікаві в цьому плані актові документи про акції чарторийських і колківських (романівських) повстанців, які діяли під проводом бурмістра Чарторийська К. Гуляницького[147]. А постійна наявність тут кількох сотень озброєних повстанців, здатних розгромити і змусити відступити корогву обивателів Овруцького повіту, яка з'явилася поблизу Колок несподівано, дає підстави для тверджень про високий рівень організованості цього повстанського міщансько-селянського угруповання та подальшого дослідження його статусу.

Групи волинян, котрі вливалися в українське військо, поповнювали своє озброєння за рахунок військових трофеїв та армійських запасів. Можливо, що воно не відрізнялося від озброєння більшості складу української армії. Судячи з подарунків С. Гірича Б. Хмельницькому, полковникові М. Гладкому та окремим козакам під час повернення української армії з-під Замостя, волинські повстанці не завжди потребували підмоги в озброєнні своїх загонів[148]. Актові матеріали дають також уявлення про їхнє типове озброєння.

Наприклад, під час нападу на маєток в Ільківцях Кременецького повіту вони були озброєні рушницями, списами, косами, серпами[149]. Селяни Болбів Володимирського повіту супроводжували облогу Туропинського монастиря *«стрелбою огнистою»* та озброїлись косами, сокирами, *«осчепами»,* киями, ціпами й *«чем который мог»*[150]. Повстанці Кременця нападали в 1648–1649 рр. на маєтки *«з оружием, до войны належачим»*[151]. Сутичка польського військового підрозділу із шляхетсько-селянським загоном Красносельського під Гощею переконала противника у відповідній військовій майстерності та озброєнні волинських повстанців[152]. Як уже згадувалося, один із рівненських загонів складався з пішого й кінного підрозділів[153]. Колківські повстанці, окрім звичайної зброї, використовували *«коси, ручниці, рогатини»*[154]. Розгром жовнірів біля Горохова здійснювався *«немалою купою драганиі и люду посполитого арматних ... кийми,*

бардинами»[155]. Луцькі міщани влітку 1649 р. били шляхтичів-католиків *«киями, каменями и чем могли»*[156]. Селянські напади на маєтки нерідко здійснювалися на возах, які використовувалися як засіб транспортування захопленого майна та для гуртового захисту. Доречно нагадати, що тьосовські і хреновські повстанці, озброєні киями та косами, розгромили маєток у Хренівці на двохстах возах[157]. Лучани напали на католицького ксьондза, *«способом розбойничим з гаю випадши, оден з бандолету, два з ручницы»*[158]. Досить детальний опис озброєння учасників повстанських акцій зустрічається у 22 проаналізованих судових скаргах. При цьому 15 скаржників (68%) свідчили про застосування повстанцями вогнепальної зброї або про її наявність. В окремих випадках вони використовували замість зброї випадкові предмети. Так, напад на панських слуг і челядь у с. Вербої Володимирського повіту було вчинено з *«обухами, кийми, иншим оружем назвичайним»*[159]. Так само підручними предметами було побито шляхту в Луцьку, здійснено напад на С. Чеховського в Локачах та Я. Добринського в Білашеві, а також на групу євреїв-утікачів із Черніхова в Чехові і Клесові та ін.[160] У цілому, найпоширенішою зброєю повстанців були рушниці, рогатини, списи, сокири, кії, коси, серпи, бандолети. У зв'язку з поширенням серед повстанців вогнепальної зброї та застосуванням ефективних військових прийомів вони нерідко досягали переваги над шляхетськими повітовими корогвами.

Поширене припущення про вищий рівень військової підготовки шляхетських супротивників не завжди є вдалим, адже серед повстанців також було чимало представників волинської шляхти, а решта – здобувала необхідний досвід під час тривалої боротьби. Зокрема, напавши на добре озброєного Я. Добринського, кілька повстанців побили його киями, забрали в нього шаблю й нею ж поранили шляхтича[161].

Таким чином, джерела засвідчили різні ступені організованості та різнорівневість озброєння учасників визвольного руху у воєводстві. Перебіг визвольного процесу у краї довів, що найреальніші можливості відстояти визвольні здобутки, всупереч скаженому натиску комбінованих сил Речі Посполитої, були на сході Волині, де консолідація повстанських лав досягла найвищого ступеня у формі козацьких полкових утворень. Водночас Національна революція виплеснула нові, невідомі доти форми повстанської самоорганізації волинян, які сприяли швидкому визволенню краю в 1648 р. та тривалому продовженню боротьби за збереження визвольних здобутків у наступні роки.

Спрямованість і характер визвольної боротьби на Волині

Як показало вивчення джерельної бази, визвольний рух 1648–1652 рр. у Волинському воєводстві мав багатовекторну, передусім антифеодальну, антипольську, антикатолицьку й антиєврейську спрямованість. У повстанських акціях простежувався взаємозв'язок національних і соціально-економічних мотивів. Як випливає зі змісту актових документів, переважна більшість революційних виступів, оскаржених у судовому порядку, мала антифеодальний характер. Серед суто антифеодальних домінували акції, спрямовані проти феодальної власності (захоплення й розподіл шляхетського майна, розгром фільварків і дворів, захоплення земельних і лісних угідь), повинностей (відмова від сплати податків і зборів, знищення документів), життя і здоров'я представників панівної верстви (побиття, убивства), особистої залежності (покозачення, переселення) тощо.

Дві третини повстанських виступів, спрямованих проти шляхетської власності, були пов'язані із захопленням і подальшим розподілом рухомого майна між учасниками (більше 75% усіх проаналізованих виступів). Понад чверть із них повстанці завершували знищенням нерухомого майна (25,5%) (див. табл. 7). Типовою для цієї категорії була акція в с. Дрозднях Луцького повіту, учасники якої пограбували маєток О. Гулевича, майно *«меж собе поделили»,* спалили господарський двір *«и кола не оставили»*[162]. Жителі Рівного, Колоденки, Житина, Бармаків, Ільїнки напали на маєток у с. Городку суто з метою заволодіння шляхетським майном[163]. Іноді захоплення майна відбувалося шляхом пограбування втікаючої шляхти. Наприклад, покозачені селяни із частини Линева Володимирського повіту, що належала А. Жабокрицькому, пограбували співвласника іншої частини цього ж села Я. Гораїна-Полонського, який переховувався в лісі в жовтні 1648 р.[164] Аналогічно в Туропинському лісі повстанці з Болбів цього ж повіту пограбували шляхтянку-втікачку Г. Смітковську[165]. Осовські й курчицькі заворушники пограбували, а потім убили шляхетське подружжя Трушинських, яке втікало зі свого помістя[166]. Оскільки переважна більшість нападів на шляхетські маєтки здійснювалася в час найвищого піднесення визвольної боротьби восени 1648 р., коли з них власники й орендарі здебільшого повтікали, скаржники могли відтворювати реальні події лише за переказами свідків.

При вивченні змісту актових матеріалів створюється враження, що у Клевані, Дубні та багатьох інших містах і селах воєводства до захоплення майна підштовхувала відсутність маєткової й орендарської шляхти[167]. Крім того, слід нагадати, що особливістю шляхетських скарг є те, що вони оскаржують дії підданих з інших маєтків з виразною метою отримання компенсації за завдані збитки від їхніх сусідів-власників.

Як уже підкреслювалося при аналізі особливостей джерельної бази цього дослідження, інформація про боротьбу підданих самих скаржників та волинських магнатів украй бідна. Про пограбування своїх маєтків скаржилися переважно орендарі[168]. Так, орендар маєтків Я. Гулевича С. Морштин скаржився на повстанців із Печихвостів, Стрільчого й Матова Луцького повіту, які спустошили комори й поля після його втечі[169]. Я. Масальський твердив про пограбування селянами маєтку С. Корецького в Молодькові, який перебував у нього в заставі[170]. Державця Ляховецької волості Кременецького повіту (вотчини Сенют-Ляховецьких) шляхтич В. Парульський оскаржив захоплення майна у фільварках місцевими повстанцями[171]. Державця маєтку В. Станішевського в Чорнижі Луцького повіту В. Масальський оцінив на 10 тис. злотих матеріальні збитки, завдані захопленням і поділом майна під час селянського виступу[172]. Орендар маєтку К. Богуцького в Кораблищі цього ж повіту С. Щепанський скаржився на селян з приводу пограбування ними господарського двору[173].

Можливо, що, поряд із бажанням добитися судового рішення про компенсацію збитків безпосередніми учасниками подій, відносно активне оскарження орендарями дій своїх тимчасових підданих було пов'язане також із намаганням уникнути виконання договірних умов з орендодавцями.

Ситуацію в селах чи їх частинах, які належали самим скаржникам, частково висвітлюють зустрічні шляхетські судові скарги. Наприклад, у відповідь на оскарження повстанської акції 1648 р., здійсненої в частині с. Більчого Луцького повіту, яка належала шляхтичам Пчолкам-Вільчопольським, співвласник села Сасиновський невідкладно подав зустрічну судову скаргу про пограбування його майна підданими сусідів-скаржників[174]. Не менш оперативно відреагували пани Коритинські на звинувачення співвласниці Надчичів Луцького повіту С. Братковської щодо пограбування її майна підданими частини села, яка належала цим шляхтичам[175]. На скаргу

П. Попеля про напад бутятицьких селян на маєток у Русовичах аналогічно відповів М. Мешковський, оскаржившись спустошення свого двору в Бутятичах Володимирського повіту підданими скаржника[176]. Тотожне взаємооскарження дій підданих здійснили співвласники частин у Клюську та Вербої цього ж повіту[177].

Як уже підкреслювалося, організаторами й натхненниками захоплення шляхетського майна нерідко виступали представники духовенства і шляхти – учасники революційного руху. Серед інших документів привертає увагу скарга одного з організаторів козацьких спустошень шляхетських маєтків на Кременеччині восени 1648 р., ігумена Милецького монастиря Ісайї Грушевського, про збитки, завдані козаками монастирським маєтностям, та ухиляння від виконання кременецьким підстаростою М. Єловецьким духовної обітниці щодо підтримки цього православного центру[178]. Складається враження, що скаржник намагався таким чином реабілітуватися за свої недавні вчинки. Випадок ініціювання захоплення шляхетського майна старостинською владою трапився в Турійській волості Володимирського повіту[179]. Із 103 досліджених фактів захоплення та розподілу шляхетського майна волинськими повстанцями 54 були здійснені під час суто селянських виступів. Ще у 26 випадках селяни діяли спільно з міщанами, а у 12 – спільно з козаками. Два документи свідчили про захоплення й поділ майна в маєтках під час селянсько-міщансько-козацьких акцій. З'ясовано також, що аналогічні дії були характерними для 8 виключно міщанських виступів.

Розгром фільварків і шляхетських дворів супроводжував 19 селянських, 7 селянсько-міщанських, 6 селянсько-козацьких, 2 селянсько-міщансько-козацьких та одну суто міщанську акцію (див. табл. 7). Документально простежується також тенденція до навмисного руйнівного спрямування повстанських дій та злісного шкідництва. Зокрема, гощанські повстанці після розгрому Симонівського маєтку навмисно спустили ставок[180]. Жителі Кременця й Запоточчя спалили Шепетин і спустили став[181]. У с. Немовичах повстанці спалили двір М. Радзинського[182]. Загін, що повертався з-під Берестечка, зруйнував греблю, спустив ставок, затопив сінокоси, вирубав дерева, розорив пасіку в с. Богурині[183]. Подібне вчинили селяни Токарева[184]. Імовірно, що саме на підставі подібних дій А. Кисіль оцінив тодішню боротьбу, як *«жахливу»* війну[185].

Про захоплення земельної власності, лісових угідь, знищення межових знаків свідчать лише 11 документів (8% усіх досліджених

виступів). У них ідеться про знищення межових знаків річицькими селянами між селами Руднею та Нечиговкою, перепідпорядкування земельних володінь у Городку, маєтностей у селах Лукові, Суську, Петрашевичах, вирубування лісових масивів[186]. При цьому, такі дії були зафіксовані джерелами під час 6 селянських, 4 селянсько-міщанських та одному селянсько-козацько-міщанському виступі (див. табл. 7). Очевидно, що джерельна база лише частково відобразила цю спрямованість боротьби. Тим часом у період розгортання визвольного руху мали б повсюдно виникнути підстави для селянських претензій на феодальні землеволодіння.

Що стосується виступів, під час яких виразно виступала тенденція до відмови від виконання підданими шляхти феодальних повинностей, то ці мотиви більш-менш однозначно виявлялися в 48 випадках, які складали 35% усіх досліджених революційних акцій. Зокрема, селяни Чорнижа відмовились від *«послушенства»* орендарю В. Масальському[187]. Аналогічна ситуація склалася в Городниці, Твориничах, Божкевичах, Косареві, Мошкові, Олібові, Перемиловці, Сатієві, Радові, Дядьковичах та інших селах воєводства[188]. Безсумнівно, що документально зафіксовані випадки масових покозачень також були пов'язані передусім з відмовою від виконання феодальних повинностей.

Як відомо, соціальним стимулятором для селянства та містечкового міщанства був «козацький ідеал», що формувався під впливом уявлень про козацтво як верству, вільну від обов'язків перед шляхтою й польською державою. Кожний третій досліджений виступ супроводжувався поголовним покозаченням (32,8% всіх акцій). Диференціювання 48 вивчених акцій, спрямованих передусім проти феодальних повинностей, показало, що 39 із них були суто селянськими, 1 – міщансько-селянська, 1 – селянсько-козацька, 3 – селянсько-міщансько-козацькі, 4 – міщанські (містечкові) (див. табл. 7).

Як твердив у своїй скарзі шляхтич Я. Скіпор, *«хлопы панские, по селах будучии тое надеи, же уже панове по своих кондициях и над ними не будуть панувати»*[189]. Виходячи зі спостережень цього шляхтича та особливостей розвитку визвольного процесу 1648–1649 рр. у воєводстві, важко припустити ймовірність виконання феодальних повинностей селянами краю до весни 1650 р. Зокрема, скарга С. Трешковського свідчить, що до часу ратифікації Зборівської угоди Сеймом Речі Посполитої, тобто до січня 1650 р., шляхта не мала

доступу до своїх володінь внаслідок розмаху визвольної боротьби[190]. Ті представники шляхетського середовища, котрі залишилися на місцях, подібно до вже згадуваного М. Колусовського, здебільшого переховувались, намагаючись здобути кусень хліба[191]. За таких обставин шляхта була далекою від домагань виконання своїми підданими якихось попередніх повинностей. Водночас, починаючи з весни 1650 р. і до весни 1652 р., у краї поступово відновлювався дореволюційний ритм соціально-економічного життя разом із формальними феодальними повинностями.

У скаргах зафіксовано лише декілька випадків знищення шляхетських документів повстанцями (3,6% досліджених виступів). Зокрема, вони, спаливши маєток у Молодькові, знищили документи орендаря Я. Масальського[192]. Селяни Романова та Хорлуп, *«збунтовавшис всі з козаками и гултайством з Олики до Луцка идучими»,* захопили там майно і знищили документи Т. Сосницького[193]. Після втечі Р. Городищенського селяни разом із козаками восени 1648 р. пограбували його маєток і знищили документи[194]. Загін повстанців з Острога й Хорова нападав на маєтки Єловецького в Оженині, Плоскому і Стадниках Луцького повіту й нищив документи[195]. Курчицькі та осовські повстанці також знищили документи подружжя Трушинських[196]. Так само в Богушах, Вітковичах і Княжому цього ж повіту були знищені документи шляхтичів Вітковських[197]. Про знищення документів князя В.-Д. Заславського, А. Киселя та інших шляхтичів козаками в Гощанському монастирі бідкався у своїй довгій заяві чернігівський граничний коморник П. Верещака, який здав їх на зберігання після втечі на Волинь улітку 1648 р.[198] Імовірно, що обмежена кількість таких дій повстанців була обумовлена не стільки недостатньою їх цілеспрямованістю, скільки застосуванням шляхтою відповідних охоронних заходів у зв'язку з особливою цінністю для неї цих документів.

Порівняно невелика кількість революційних акцій, відображених у досліджених актових документах, супроводжувалась побиттям чи вбивствами шляхтичів: відповідно 8,7 і 13,1% (див. табл. 7). Можливо, що це було пов'язано з відсутністю шляхти в маєтках через втечу на захід, залученням однієї її частини до військових формувань Речі Посполитої, надвірних і повітових корогов, посполитого рушення воєводства, а іншої – до української армії, повстанських загонів тощо. Досить часто про місце перебування шляхтичів тривалий

час не знало навіть найближче оточення. Так, згідно зі скаргою брацлавського каштеляна Г. Стемпковського, йому тільки в лютому 1650 р. стало відомо, що колишній регент володимирської гродської канцелярії (а згодом – секретар скаржника) Павло Тетеря, який зник у 1648 р., не передавши своєму патронові ділових документів, насправді приєднався до козацького війська[199], щоб зробити там стрімку і блискучу кар'єру. Разом із цим, документи свідчать про тотальне переслідування тих шляхетських представників, котрі залишилися, але не примкнули до повстанців. Наприклад, уже згадувану Г. Сміт-ковську було побито, а її сина вбито в лісі поблизу с. Болбів Володимирського повіту[200]. Радовичівські селяни вбили родину Калусовських[201]. Родина литовизького пана була страчена міщанами[202]. Жителі Луцька побили шляхтича А. Недобильського, його слуг та Я. Короховського[203]. Гощанські повстанці вбили С. Яблонську[204]. Розправи над шляхетськими посіпаками було вчинено в Більчому, Великій Гнойниці, Новосілках, Пожарках, Тинному, Яблонному, Литовижі, Вербої та в інших селах[205]. Із 30 вивчених випадків фізичних розправ над шляхтою 16 було вчинено під час суто селянських, 6 – міщанських, 3 – селянсько-козацьких акцій. Ознайомлення з обставинами цих повстанських дій підтвердило об'єктивність твердження скаржника М. Улятовського про *«заядлую злость хлопскую»*[206].

У деяких випадках волиняни намагались уникнути повернення в систему попередніх феодальних відносин шляхом переселення в інші регіони України. Перші ознаки масового переселенського руху в роки Національної революції з'явилися одночасно з відходом українського війська із західного регіону наприкінці 1648 р. Наприклад, тоді група селян і міщан Володимира та Острівця, *«посмаковавши собе сваволю козацкую, з жонами, детями и зо всем домовством своим з козаками на Украину пошли»*[207]. Повстанці з Пожарок Луцького повіту повбивали панських слуг і челядників, присланих у маєток державцями Закревськими, а після цього розійшлися хто куди: одні – до сусідніх маєтків, інші подалися на схід України[208]. У Звягельській волості чимало повстанців з родинами відійшли на Київщину після штурму та підпалення Звягеля польськими військами в червні 1649 р. Згодом, після підписання Зборівського договору, нова хвиля масових переселень майже обезлюднила цю частину Волині[209]. Оскільки про це докладніше йтиметься при з'ясуванні демографічних наслідків революції, глибше вникати в суть порушеного питання в цьому місці даного дослідження немає потреби.

Поряд з антифеодальним, чітко простежувалось антипольське спрямування визвольного процесу у воєводстві. Незважаючи на участь у ньому значної частини волинської шляхти, боротьба проти всього шляхетського середовища здебільшого сприймалася повсталим селянством і міщанством як опір політичній та економічній системам Речі Посполитої, польсько-литовському колоніальному пануванню.

Поряд з відомими соціально-економічними суперечностями, що роздвоїли волинян у різні табори, чималу роль у цьому відіграло й те, що переважна більшість маєткової шляхти офіційно зайняла антиукраїнську позицію в час найвищого піднесення народної боротьби. Ця частина шляхти, яка, з огляду на своє землевласницьке становище, мала безпосередні взаємини із селянською та містечковою масою, не пішла далі висновків свого неформального лідера, українця-сенатора А. Киселя: *«Коли всі хлопи проти шляхетського стану збунтувалися, розум підказує, щоб також вся шляхта протиставлялася озброєному люду»*[210]. Через ці особливості та вже неодноразово підкреслювану специфічність опрацьованих актових документів однозначні антипольські мотиви вдалося простежити лише в кожному десятому революційному виступі волинян (13,1% всіх досліджених виступів). Вони виражалися в побитті і вбивствах осіб польського походження, нападах на жовнірські підрозділи, свідомому запереченні підпорядкування польському праву.

Побиття і вбивства поляків зафіксовано в актових матеріалах про 11 акцій волинян, що становить 8% їхньої загальної кількості. Антипольські настрої місцевих повстанців, поряд з антикатолицькими, антиуніатськими, антиєврейськими мотивами, яскраво проявилися у свідченнях допитуваних у Горохові учасників загону С. Гірича. Як призналися Я. Швець та І. Павлович, ватажок націлював повстанців на знищення поляків, ксьондзів, євреїв та особисто вбив кількох осіб польського походження[211]. Клеванські міщани грабували будинки шляхтичів-поляків, *«што раз з натрастаня мовечи: ... нехай и наметка лядская не будет»*[212]. Лучани-шляхтичі при побитті А. Недобильського і його слуг улітку 1649 р. вигукували: *«...бийте ляхов поганских, тепер час маете»*[213]. Побиття й пограбування Я. Добринського в Білашеві Володимирського повіту наприкінці жовтня 1650 р. розпочалося з вигуку рокитнянського священика: *«...он лях едет! Биймо его поганского сына!»*[214].

Разом із цим, масштаби польських етнічних втрат на Волині не варто перебільшувати. Оскільки влітку – на початку осені 1648 р. під впливом загальної паніки відбулася хвиля міграції польського етнічного елементу на захід, більшість не дуже численної етнічно польської частини панівної верстви краю та міщан подалася переважно в Польщу. А боротьба з тими, хто залишився, зміцнюючи контрреволюційні сили, перетворила Волинь на арену жорстокої і кровопролитної війни української нації проти поневолювачів. Вона не могла набрати інших форм та вестися іншими методами, адже їх не практикувала нація-поневолювач.

Натомість форми й методи контрреволюційної боротьби польських імперських сил спровокували такий же варварський український відгук. Як не дивно, але найточніше виразив спонукальні мотиви крайніх меж насильницьких аспектів українського національного руху найбільш лояльний до Польщі представник литовської феодальної еліти, тодішній канцлер А.С. Радзивілл: *«Хоч в інших монархіях відбувалися великі повстання, як нещодавно в Неаполі і в Франції, але ще ніколи не було такого жорстокого, як у нас, бо ніхто не гнобить підданих сильніше, ніж наша Польща»*[215].

Немає сумнівів, що саме антипольські настрої підштовхували волинян до збройних виступів проти жовнірських і кайманських формувань. Незважаючи на вже зазначені особливості актових матеріалів, у них відобразилися п'ять антижовнірських акцій у воєводстві. Зокрема, сільські повстанці Милостова і Плоского Луцького повіту у вересні 1648 р. розгромили жовнірський загін, який утікав з-під Пилявців[216]. Антижовнірські й антинайманські акції в Колках, Крилові, Горохові вже розглядалися в різних частинах цієї роботи. Принагідно варто звернути увагу, що, за дивовижним переплетінням обставин, один із учасників допиту покозачених повстанців загону С. Гірича драгунський капітан Габріель Громадський у лютому 1649 р. разом із багатьма місцевими міщанами та *«немалою купою дракгании и люду посполитого арматных снат умыслне на то юж приготованих...»* напали на польську коругву і змусили її відступити від Горохова[217]. Цей приклад виразно свідчить про нуртуюче невдоволення польським пануванням у краї навіть серед тих українців, котрі тимчасово перебували в польському таборі. Про антижовнірські акції у краї повідомляли й інші джерела. Однак через те, що всі виявлені факти антипольської збройної боротьби вже висвітлені

при з'ясуванні діалектики визвольного руху та інших аспектів Національної революції, повторювати їх немає потреби.

Проти польського права були спрямовані фактично всі без винятку революційні виступи, відображені в актових матеріалах. Принаймні, виходячи з рішень місцевих судів та Люблінського трибуналу, протиправними вважались навіть згадувані шляхетські наїзди досліджуваних часів. Однак свідомий опір польському праву та наголошення повстанцями на його невизнанні зафіксували тільки декілька скаржників (див. табл. 7). Показовою з цього погляду була скарга державці Литовижа Володимирського повіту від 19 липня 1650 р., у якій підкреслювалося, що під час збройного виступу місцеві міщани, керовані священиками, заявили його слугам: *«... нехай ваш бисов пан не до польского права, але до пана Хмелницкого нас позывает, бо мы се права лядзкого не боимо»*[218].

Антипольське спрямування мали й антикатолицькі виступи. Так, напад на луцького ксьондза-домініканця супроводжувався вигуками: *«...бий, забий ляха»*[219]. Акції проти католицької церкви завершувалися захопленням церковного майна (10,9% усіх виступів), знищенням церковних і монастирських споруд (4,4%), розгромом фільварків (3,6%), побиттям і вбивствами служителів культу (5,1%) (див. табл. 7). Зокрема, під час жовтневого (1648) нападу березолупських селян було пограбовано Затурецький костьол, убито ксьондза[220]. Наслідуючи приклад сусідів, місцеві повстанці розгромили церковні споруди Затурецького костьолу, убили двох ксьондзів, захопили решту майна, викинули мертвих католиків із трун. У 1649 р. було спустошено фільварок цього костьолу[221]. Захоплення церковного майна та побиття ксьондзів і монахів відбулися в Задибах, Теремному, Лищі, Дивині, Угринові й інших селах і містечках[222].

Антикатолицький виступ у Ковелі об'єднав усі прошарки українських міщан. Його учасники *«розним те ж католикам злости розмаитые выражали, до вере своее приневоляли так католиков, яко и жидов позосталых... топили»*[223]. Особливого розмаху набрав антикатолицький рух луцьких міщан, керований Ф. Липкою. Восени 1648 р. повстанці захопили церковні фільварки в Новому Ставі, Німецькому, Лищі, пограбували бернардинський костьол, кафедральний собор, монастир, єзуїтську колегію та інші католицькі об'єкти, підірвавши цим опору католицтва в центрі Волині[224].

У південно-західній частині воєводства жорстоку боротьбу проти католицької церкви вели повстанці загону С. Гірича. Як свідчать актові матеріали, вони пограбували горохівський, стоянівський, литовизький костьоли, убили стоянівського плебана, викинули кістки похованих католиків із трун, сплюндрували греко-католицькі церкви в Іваничах, Біличах, Грибовичах, переслідували уніатських священиків під час рейдів у Володимирському повіті[225]. Антикатолицькі акції мали не лише релігійно-конфесійне спрямування. У них відобразилося невдоволення волинян багатствами католицької церкви, прагнення ліквідувати церковне фільваркове землеволодіння та ідеологічну опору польського панування у краї.

Антиєврейські акції не набрали розмаху через втечу більшості представників цієї етнічної групи ще на початку Національної революції. Волинським єврейським хроністом Н. Ганновером підтверджено масові втечі тодішніх євреїв[226]. Захоплення єврейського майна, побиття і вбивства євреїв супроводжували понад 7% виступів, зафіксованих в актових матеріалах. Так, у с. Молодькові в липні 1648 р., поряд зі спустошенням орендарського фільварку, повстанці побили євреїв[227]. Тоді ж було вбито єврея-орендаря в м. Базалії[228]. Чеховські і клесовські селяни в серпні 1648 р. напали на євреїв, які втікали, захопили їхнє майно, утопили 14 єврейок[229]. Повстанці з Горохова – Стоянова поєднували антипольську боротьбу з побиттям і пограбуванням євреїв[230]. Луцькі євреї, передбачаючи можливу розправу, утекли з міста на початку липневого (1649) міщанського виступу[231]. У с. Фалемичах селяни вбили урядника єврея-орендаря, захопивши майно[232]. Конюх І. Сололай із с. Новосілок у 1651 р. побив євреїв, котрі поверталися після втечі[233]. Антиєврейське спрямування боротьби, підкреслене в «Літописі Самовидця»[234], не базувалося виключно на етнічній основі. Її підґрунтям були передусім політичні та соціально-економічні мотиви. Жорстокість до євреїв була викликана тим, що вони під час визвольних подій здебільшого перебували в таборі ворогів української нації. Насамперед цим могла мотивуватися вимога Б. Хмельницького під час підписання Зборівського договору: *«...жиди з усієї України нехай виступають»*[235].

Привертають увагу випадки проведення жорстоких акцій проти іудеїв представниками єврейської меншини. Так, у березні 1649 р. дубенським магістратом було засуджено єврея Лейбу (вихрещеного козаками як Олександра) за вбивство базалійського єврея-орендаря

Мейєра та спільні з іншими євреями грабежі[236]. Дещо раніше цей самий єврей притягувався до відповідальності за привласнення майна шляхтича, який втікав з-під Пилявців[237].

Аналіз джерельної бази відкидає історіографічні вигадки про величезні кількісні втрати єврейства Волині[238]. Вони могли коливатися в межах 1–2 тис. осіб. Як уже наголошувалося, більшість волинського єврейства, разом із шляхтою, заполонила галицькі (Броди, Львів) та польські міста. Броди і Львів не захоплювалися українською армією, з них було взято контрибуцію. Отже, подібно до української та польської шляхти, переслідувань зазнали лише ті представники єврейського експлуататорського прошарку, котрі залишалися на місцях до середини 1649 р.[239] Таких було небагато. Інакше неможливо було б пояснити факти повернення євреїв на Волинь, починаючи з другої половини 1649 р., наявність судових скарг від представників єврейських общин, судові переслідування окремих учасників антиєврейських акцій. Єврейство на Волині невдовзі знову стало помітною частиною населення. Без збереження великої кількості євреїв, раніше вкорінених у краї, таке швидке відновлення питомої ваги цієї етнічної групи тут було б неможливим.

У цілому щойно висвітлені результати аналізу волинських актових матеріалів збігаються з найновішими узагальненнями В. Смолія й В. Степанкова щодо основних напрямків визвольної боротьби в Україні часів Національної революції[240]. Обґрунтоване припущення про повсюдне домінування антипольського, антикатолицького й антифеодального напрямків народного руху дає додаткові докази єдності й нерозривності волинського регіонального та загальноукраїнського визвольного процесу середини XVII ст. Крім того, з'ясування основних векторів революційних дій, що стали об'єктивним відображенням завдань тодішнього народного руху, впритул наблизило до відповіді на складне наукове питання про характер і тип досліджуваної революції.

Як відомо, в історіографії стало традиційним визначення характеру революцій, виходячи із завдань, які вони викнували і які втілювалися основними учасниками. Оскільки під час досліджуваних подій виразно виявилося декілька зазначених напрямків українського руху, для правильної відповіді на поставлене питання суттєве значення мало виявлення істориками реального співвідношення між ними, передусім з'ясування місця національного й соціального –

найбільш об'єктивних і незалежних від свідомості людей аспектів суспільного розвитку.

Історіографічний огляд показує, що дослідники, залежно від їхньої належності до певних течій і шкіл, висловлювали різні, нерідко діаметрально протилежні твердження. Украй політизована марксистська теорія догматично розглядала співвідношення цих понять у дусі вульгарної соціології, стверджуючи про фатальну первинність соціально-економічних і вторинність національних факторів та про абсолютну залежність національного від соціального. Це породило у вітчизняній науці стійку тенденцію недооцінки, нівелювання національного та релігійного напрямків визвольної боротьби середини XVII ст., яка не подолана до кінця й понині. Більше того, згодом істориками було ще й кардинально спотворено тодішні українські національні завдання: їх було зведено до вигаданої мрії об'єднати Україну з Московським царством. Прихильники націонал-радикальних політичних позицій і течій в історичній науці аксіоматично віддавали пріоритет національному як першооснові розвитку суспільства, а соціальне в ньому виступало як третьорядний, несутєвий аспект. Звідси виростало нівелювання соціального зрізу боротьби, незважаючи на вперті джерельні докази його суттєвого впливу на розвиток досліджуваних подій. Варто визнати, що значна складність дослідження етнонаціонально-соціальних аспектів Національної революції та її своєрідності полягає у виробленні такого підходу до національного й соціального, який виключав би їх протистояння чи розчинення одного в іншому.

Зокрема, ознайомлення з результатами вищевикладеного аналізу актових матеріалів без урахування особливостей проаналізованої частини джерельної бази та врахування впливу головних чинників Національної революції може підштовхувати до тенденційних припущень про соціальну однобокість тодішнього визвольного процесу, створюючи оманливе враження про досліджувані події як про революцію передусім соціальну. Актові матеріали справді стверджують, що головним змістом більшості революційних акцій волинян було намагання негайно ліквідувати існуючі соціально-економічні відносини, здобути особисті свободи і права на земельну власність.

До початку 1650 р. соціальний аспект залишався найпомітнішою складовою визвольної боротьби у краї. Вістря соціального руху спрямовувалося проти магнатського і шляхетського землеволодіння,

фільваркових форм господарювання, феодальної залежності, шляхетських владних важелів. На перших етапах визвольної боротьби було повністю ліквідовано феодальні відносини. У разі закріплення соціальних завоювань це ознаменувало б утвердження на Волині нових суспільних порядків. Можливо, що саме це дало історикам аргументи для тверджень про наявність в Україні середини XVII ст. ознак соціальної революції[241]. Слід зазначити також, що незначна частина волинських повстанців, передусім пов'язаних із шляхтою й козацтвом, увиразнювала дещо інші соціально-економічні орієнтири, зобов'язуючи навколишніх мешканців виконувати повинності на користь нових зверхників[242]. Імовірно, що в цих випадках проявилося прагнення змінити персональний склад соціальних визискувачів та зрівнятися із шляхтою, утілюючи шляхетський національно-соціальний ідеал.

Разом з тим, аналіз джерел доводить, що волинські повстанці усвідомлювали неможливість реалізації своїх соціальних домагань без ліквідації колоніального панування Речі Посполитої. У зв'язку зі згаданою специфікою шляхетських судових скарг, просякнутих бажанням домогтися відшкодувань завданих збитків чи уникнути виконання орендних зобов'язань, у них лише частково відобразилися національні мотиви тодішньої боротьби.

Тим часом з'ясування діалектики визвольного процесу та основних його чинників на підставі дослідження всього комплексу доступних історичних джерел показало, що розгортання всеохоплюючої визвольної боротьби на Волині без національного чинника було б неможливим. Переважна більшість місцевих виступів розгорталася в умовах польської і шляхетської паніки, викликаної переможним наступом української армії в 1648 р. Оскільки волинські магнати й чимало маєткової шляхти приєдналися до польського контрреволюційного табору раніше від розгортання масового соціального руху в краї й уже влітку-восени 1648 р. відігравали роль не лише полонізованих манкуртів, а й адептів, ревних прихильників польського колоніального панування, то навіть у яскраво виражених соціальних акціях приховувалося національно-визвольне підґрунтя.

Очевидно, що спрямування боротьби як проти польської, так і проти місцевої, волинської панівної верстви в конкретно-історичних умовах стимулювалося не тільки соціальними завданнями, а й антинаціональною позицією значної її частини, враженої етнічною

маргінальністю та приреченої на військово-політичне співробітництво з Польщею задля захисту своїх корпоративних і особистих інтересів. Не менш очевидним є дивовижне лукавство сенатора А. Киселя, з яким він пояснював своє перебування в антиукраїнському таборі розгортанням масової антишляхетської боротьби, безбожно перекручуючи справжні обставини та ставлячи віз попереду коня.

Безперечно, що соціальні виступи волинян у більшості були одночасно й національно-визвольними, спрямованими проти тих, хто уособлював у краї польський колоніальний режим. У свідомості повстанців і в дійсності ці напрямки переплiталися і склали основу загальноукраїнського руху проти політичної, соціально-економічної та духовно-релігійної систем Речі Посполитої. Усі наявні негаразди, суперечності, перешкоди національного, духовно-релігійного й соціального розвитку невдоволена більшість (селянство, міщанство, православне духовенство, патріотична шляхта) пов'язувала з польсько-католицькими чинниками, не відокремлюючи від них провідну волинську князівсько-панську верхівку та ведену нею частину шляхти.

Якщо відійти від аристократично-снобістського соціологічного моделювання історичної дійсності й розглядати національне як сукупність явищ суспільного життя, суб'єктом якого є нації, та інтерпретувати соціальне як одну з підсистем етнонаціонального, то досліджувана проблема виглядатиме менш дискусійно. Як відомо, етнічне завжди інтегрує в собі національні та соціальні аспекти, які виступають двома іпостасями однієї суті. Жодна з націй ніде й ніколи не функціонувала поза соціальними суб'єктами – групами, класами – з відповідними соціальною свідомістю й соціальною структурою.

Проаналізовані джерельні матеріали показують, що відносини між національним і соціальним у роки першої української революції були досить складними й діалектичними. Їх помітно ускладнювало існування двох взаємонеприйнятних національних ідеалів – шляхетського й козацько-міщансько-селянського. Сукупність тодішніх уявлень про найдосконалішу модель національного розвитку нерідко розколювала ряди визвольних сил, унеможливлювала досягнення загальнонаціональної консолідації.

Однак перебільшувати розмаїтість розходжень між національним і соціальним не варто. Інакше революція середини XVII ст. розглядатиметься виключно як протиборство двох політичних

напрямків: одного, який виступав під лозунгом соціальної революції, а іншого – який боровся за втілення національних завдань.

Спроба об'єктивного розгляду та врахування конкретно-історичних обставин показує, що впродовж 1648–1659 рр. на перше місце виходили національно-визвольні завдання й відповідні їм антипольський та антикатолицький напрямки боротьби. У першому періоді революції (1648–1652) вони були могутніми стимуляторами соціального руху проти шляхетського ладу й феодалізму, тісно переплітаючись із ним і утворюючи єдиний загальнонаціональний революційний потік проти польського панування в Україні та Речі Посполитій. Для наступного, другого етапу революції (1652–1659) національно-визвольні завдання фактично залишились генератором української революційної енергії, вираженої у боротьбі козацької України за розширення національних завоювань та об'єднання у своєму складі західноукраїнських земель. До речі, саме завдяки цьому загальнонаціональному чиннику досліджувана Волинь до 1659 р. не переставала бути об'єктом революційної боротьби, незважаючи на припинення і придушення тут визвольних змагань. Без урахування цих особливостей характер тодішніх подій залишиться незбагненним.

Таким чином, за своїм характером українська революція 1648–1659 рр. була національно-визвольною. Залежно від характеру формувався і склад учасників цієї історичної епопеї упродовж обох її етапів. Вирішальну роль у національно-визвольній революції відіграли козацтво, селянство, міщанство, духовенство та патріотично налаштована українська шляхта. Тоді як соціальна боротьба завершилася в 1652 р. фактичним знищенням феодальних порядків на Київщині, Брацлавщині, Чернігівщині та поразкою в західному регіоні України, національно-визвольні змагання за утвердження української державності на всіх етнічно українських землях продовжувалися до 1659 р., визначивши національно-визвольний тип цієї революції[243].

Не применшуючи ролі соціальної боротьби між класами і групами населення Волині й України та суперечностей між зростаючими продуктивними силами й деградуючими феодальними відносинами, слід все ж констатувати, що в основі тодішніх подій лежав передусім глибокий конфлікт української нації з її тодішніми польськими та литовськими поневолювачами. А сама революційна боротьба мала призвести до перевороту в житті українського

народу, встановлення національної, політичної й економічної незалежності, ліквідації ненависних українцям і гальмівних для економічного розвитку форм соціального гноблення.

Оскільки визвольний процес був спрямований на глибокі перетворення всіх сторін національного життя, охопив усі без винятку українські землі, об'єднані в складі Речі Посполитої, найбільш прийнятним його визначенням має стати *«революція»*, що, разом із Нідерландською, по праву увійшла до сонму перших національно-визвольних революцій, відкривши еру національно-визвольного руху у світовій історії. З огляду на це, поширені сьогодні терміни *«визвольна війна», «національно-визвольна війна»* можуть були відповідними тільки для означення подій другого періоду Національної революції, коли після придушення визвольних змагань у західному регіоні та припинення соціальних збурень у козацькій Україні національно-визвольна боротьба проти Польщі здійснювалася суто військово-політичними засобами.

Як свідчить історичний досвід, під час всіх без винятку національно-визвольних революцій, поряд з вирішенням глобальних завдань щодо звільнення від колоніальної залежності і здобуття національної незалежності, вирішувалася ціла гама похідних соціальних завдань, які стимулювали знищення гальмівних пут колоніалізму в соціально-економічній сфері.

Проблема хронологічних меж і періодизації Національної революції у світлі виявлених рис та особливостей національно-визвольного процесу

Ознайомлення з історіографічною спадщиною показало надто великі розбіжності в датуванні Національної революції, щоб обминути цю наукову проблему. Як відомо, радянська історіографія 50–80-х рр. XX ст. одностайно твердила про завершення визвольної епопеї на початку 1654 р., відразу ж після Переяславської угоди та «возз'єднання» з Московським царством. Після ліквідації обов'язковості компартійних ідеологічних постулатів, привнесених в історичну науку сумнозвісними «Тезами...», досліджувані події тривалий час датувалися 1648–1657 рр., що збігалося з часом гетьманування Б. Хмельницького. Таких же хронологічних меж та поширених у той час дефініцій обачно дотримувався й автор цієї монографії при

підготовці кандидатської дисертації[244]. За переконанням вітчизняного джерелознавця Ю. Мицика, кінцевою датою визвольних подій середини XVII ст. був 1658 р.[245] Натомість В. Борисенко продатував їх 1648–1660 рр.[246] За новим баченням В. Смолія та В. Степанкова, вони тривали з 1648 до 1676 р. і завершилися ліквідацією державних інституцій Правобережної України, що збігалося з кінцем гетьманування П. Дорошенка[247]. Привертає до себе увагу й те, що не всі історики оприлюднили підстави своїх здогадок щодо кінцевої дати Національної революції. Тому залишмо поки що історіографію у спокої та повернімося до розгляду проблеми.

Для її вирішення необхідно перш за все ще раз перейнятися змістом досліджуваних подій, що завжди визначається сукупністю суттєвих сторін історичних явищ. Загальновідомо, що сутність будь-яких явищ виражає головне, визначальне в них. Відображаючи зовнішні властивості та особливості, вона розкривається в явищах, у яких прихована. Перекидаючи місток від цих аксіом до досліджуваної історичної дійсності, слід повторити, що найсуттєвішою стороною Національної революції була антипольська, антикатолицька, антифеодальна, а отже – національно-визвольна й соціальна боротьба проти польського колоніального панування та феодальних порядків, яка велася крайніми методами.

За цим неважко побачити глибинний зміст пов'язаних із Національною революцією подій: загальнонаціональне змагання за звільнення від колоніальної залежності від Польщі, утвердження української національної, політичної, економічної незалежності та якісно інших соціально-економічних відносин. Зрозуміло, що ця сутність епохальних подій, а разом з нею і їх відповідний зміст зберігалися доти, доки основні українські зусилля були спрямовані на боротьбу проти Речі Посполитої та узаконених нею феодальних порядків. Досить поширена сьогодні думка про те, що антифеодальний аспект боротьби увінчався ще в 1652 р. частковим утвердженням відносин фермерського типу в східному й поразкою в західному регіоні України, серед дослідників не викликає особливих дискусій. Як і те, що після поразки національно-визвольних змагань на теренах Західної України боротьба за приєднання цих земель велася силами козацької України та її тимчасових військово-політичних союзників.

Тому й далі простежувалась нерозривність українського визвольного процесу, розпочатого в 1648 р., яка тривала доти, доки

зазначене загальнонаціональне завдання було визначальним у змісті історичних подій і не відсунулось на задній план іншими, більш болючими для тодішніх українців суспільно-політичними проблемами. Зокрема, українсько-російська війна 1658–1659 рр., багаторічна громадянська війна під гаслами об'єднання двох частин козацької України, антиросійський рух 60-х рр. на Лівобережжі, утягнення Туреччини в українські справи та відстоювання свого суверенітету перед умовними союзниками козацьких гетьманів по обидва боки Дніпра, разом з іншими визначальними сторонами, що сформували зміст історичного процесу 60–70-х рр. XVII ст., аж ніяк не вписуються в щойно визначену сутність подій Національної революції. Тому не суперечить логіці припущення, що із часу підписання й ратифікації Гадяцької угоди (осені 1658 – весни 1659 рр.) та офіційного припинення воєнного польсько-українського протистояння змісту Національної революції могла б частково відповідати хіба що невдала спроба Ю. Хмельницького спільно з московськими військами відсунути на захід польсько-український кордон наприкінці 1659 р.

Однак підписання Ю. Хмельницьким Переяславських статей та перетворення козацької України на автономну одиницю Московської держави, яка використовувала українські військові сили проти Польщі лише у власних національних інтересах, робить це припущення надто дискусійним. Втягнення згодом Московського царства й Порти в боротьбу з Польщею за свій вплив на козацьку Україну, нависання нової проблеми московського гніту, кровопролитні громадянські війни, що визначали найважливіші сторони основного змісту подій 60–70-х рр., дуже далеко відсунули питання про приєднання західного регіону, який становив більшість тодішніх території та населення України. Тому мають підстави сумніви щодо загальнонаціонального революційного характеру згаданих історичних подій. Однак обговорення цього питання – тема іншого дослідження.

Отже, з огляду на висловлені міркування, Національна революція в Україні розпочалася на початку 1648 р. і тривала до підписання та ратифікації Гадяцької угоди Сеймом Речі Посполитої у травні 1659 р.

Вивчення діалектики, характерних рис та особливостей революції в окремому регіоні та врахування розвитку визвольного процесу в цілому дають підстави для виділення двох основних його періодів. Упродовж першого періоду (початок 1648 – середина 1652 рр.)

відбувалося справді загальнонаціональне розгортання масової антипольської, антикатолицької й антифеодальної боротьби представниками всіх соціальних груп українства в усіх українських регіонах. Визначальним чинником національно-визвольного руху та його могутнім стимулятором стала в цей час українська армія, а запорукою її успіхів – повсюдне розгортання повстанської боротьби селянством, міщанством, православним духовенством та патріотичною шляхтою. Поряд із національними та релігійними мотивами, учасників революції підштовхували до виступів антифеодальні настрої, що породили лавину повстанських акцій, спрямованих на ліквідацію національного, релігійного й соціального гноблення. Наприкінці цього періоду частковими національними досягненнями стали здобуття автономного статусу козацької України в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, ліквідація там магнатського землеволодіння і кріпацтва, значне обмеження шляхетських впливів, утвердження господарств фермерського типу.

Разом з тим, на більшості території тодішньої України, включаючи й Волинь, національно-визвольний процес, поєднаний воєдино із соціальним рухом, зазнав поразки. Це суттєво звузило соціальну, демографічну й економічну базу Національної революції, прирікаючи на незавершеність виконання завдань щодо об'єднання західного регіону у складі Української держави.

Принагідно слід зазначити, що перший період на Волині характеризувався тривалою, багатоетапною, нерівномірною боротьбою мешканців воєводства проти колоніальної системи Речі Посполитої та феодальних порядків і тривав із червня 1648 до березня 1652 рр.

Початковою (нижньою) датою цього періоду може вважатися червень 1648 р. Тоді, напередодні приходу в край українських військ, повстанці Печихвостів, Стрільчого, Матова Луцького повіту розгромили маєтки орендаря С. Морштина, розділивши захоплене майно між собою. Оскільки цей виступ був одним із найтриваліших і продовжувався до кінця 1648 р., а повсюдне наростання з того часу народного руху на Волині засвідчене багатьма джерелами, таке датування початку революційних подій не може викликати сумнівів. Очевидно, що прихід полків М. Кривоноса, П. Головацького, І. Гирі в липні цього ж року лише прискорив розгортання масової боротьби у воєводстві, яка розпочалася під впливом перемог української армії весною 1648 р. в центрі України.

Кінцевою датою першого періоду може розглядатися березень 1652 р., коли відбувалася акція мнішинських селян проти Я. Замойського в селах Мнішині та Дорогобужі Луцького повіту. Принаймні із цього часу джерела свідчать лише про окремі поодинокі акції, яких у 1652 р. в цілому було менше, аніж у передреволюційні роки. Це приводить до висновку, що весною 1652 р. національно-визвольний рух на Волині зазнав остаточної поразки, а подальша доля волинян залежала із цього часу тільки від загально-національних успіхів у розв'язанні завдань Національної революції.

Вивчення динаміки розвитку визвольної боротьби впродовж першого періоду дало підстави для виокремлення восьми її послідовних етапів, наповнених реальним змістом, відмінних за розмахом, ступенями активності та результативності повстанського руху. Оскільки при висвітленні діалектики визвольної боротьби на Волині в цій монографії застосовано діахронний метод, відображено й підсумовано характерні риси кожного з виділених умовних етапів та з'ясовано, таким чином, підстави їх датування, повторювати ці виявлені особливості поетапного розгортання Національної революції в краї немає потреби.

Другий період (1652–1659) відзначався тим, що, незважаючи на різке обмеження демографічних, економічних, військово-політичних ресурсів і можливостей, погіршення політичного становища, козацька Україна доклала максимум зусиль для збереження революційних здобутків на своїй території, розгрому Речі Посполитої та возз'єднання всіх українських земель у складі Української держави. Для цього періоду характерні активні пошуки військово-політичних союзників для успішного продовження воєнного протистояння з Польщею, дорогою ціною здобувався перший досвід українських міждержавних відносин з Московським царством, Швецією, Трансільванією, які вибудовувалися цими тимчасовими союзниками, виходячи тільки з власних інтересів. Через укладення угоди про протекторат московського царя над козацькою Україною в 1654 р. різко загострилися взаємини з Кримським ханством, яке з непослідовного союзника перетворилося на грізного ворога молодої Української держави й союзника Речі Посполитої. Досвід військово-політичного співробітництва показав кінцеву малоефективність залучених московських, шведських, трансільванських зовнішніх чинників, а тривале українсько-польське протистояння

призвело до взаємовиснаження і змусило сторони шукати шляхів до примирення.

Підсумком цього періоду стало підписання й узаконення Гадяцьких домовленостей, які відобразили межу українсько-польського компромісу для найпоміркованіших представників сторін та взаємонеприйнятну для «радикальних» угруповань. Виразним недоліком тодішніх дій української верхівки було те, що, не зумівши організувати весь внутрішній потенціал української нації в першому періоді Національної революції, вона, залучаючи зовнішні військово-політичні чинники, не тільки не добилася розв'язання національно-визвольних завдань щодо об'єднання західного регіону України, а й фактично легітимізувала право Московської, Шведської, Трансільванської держав, поряд з Польщею, втручатися в українські справи. Незважаючи на видимість виправданості мотивів та деякі тимчасові дипломатичні успіхи 1654–1658 рр., цей зовнішній фактор незабаром став ще одним зашморгом на шиї української нації.

Що стосується Волині, то впродовж цього періоду вона перестала відігравати роль одного з важливих центрів українського національно-визвольного руху, фактично перетворилася на полігон для проведення українсько-російських, польських і татарських військових акцій і спустошень, плацдарм для наступу української армії на західні землі. У 1652–1659 рр. історична доля волинян цілком і повністю залежала лише від результативності реалізації політичних планів українського уряду щодо західноукраїнського краю. У першій половині 1657 р. українські війська установили свій контроль у Погоринні і були відкликані звідси після підписання Гадяцької угоди. З того часу Волинь, як і решта території західного регіону, стала провінцією Речі Посполитої.

* * *

З'ясування поставленої проблеми зобов'язує виділити місце для суджень про деякі особливості динаміки розвитку Національної революції на Волині. Серед них варто вказати найсуттєвіші:

– національно-визвольна боротьба у воєводстві була тривалою (1648–1652) і характеризувалася різним рівнем активності волинян на різних її етапах. Вона супроводжувалася всеохоплюючим революційним піднесенням восени 1648 р.; запеклим обстоюванням

визвольних здобутків у 1649 р., розділеним вкрапленням червневого й вересневого спадів 1649 р., викликаних відповідно наступом збройних сил Речі Посполитої та Зборівськими домовленостями; літнім (1649) піднесенням поміж цими спадами, стимульованим приходом у край українського війська і збаразько-зборівською кампанією; різким занепадом визвольного руху 1650 – першої половини 1651 рр.; короткочасним спалахом активізації національно-визвольних змагань влітку 1651 р. під час берестецької кампанії; остаточним затуханням та поразкою місцевого визвольного руху весною 1652 р. та відходом волинян від участі в революції в 1652– 1659 рр.;

– масштаби й розмах боротьби у краї залежали від її чинників, характеру, змісту та мотивації участі основних груп учасників. Найвищого піднесення, розмаху та результативності було досягнуто завдяки взаємодії загальноукраїнського й місцевого факторів, органічному взаємозв'язку між національним, релігійним і соціальним аспектами національно-визвольного процесу. Ця взаємопоєднуваність сприяла успішному відстоюванню визвольних здобутків навіть у несприятливих умовах 1649 р. та наступних років, які стали часом для найбільших випробувань учасників визвольної епопеї у краї. Поразка масового антифеодального руху призвела до суттєвого послаблення визвольних змагань, породила спалахоподібність їхнього розвитку, пов'язану передусім з перебігом загальнонаціонального процесу;

– виразно виступала взаємозалежність розвитку всеукраїнського та місцевого революційного руху, результативності дій і планів українського війська й уряду та визвольних здобутків волинян. Українська армія й уряд відігравали видатну роль визволителів і стимуляторів революційної активності у воєводстві. Їхні успіхи чи невдачі адекватно впливали на розмах і результативність боротьби у краї, спричиняючи її піднесення і спади. У свою чергу, активна підтримка всеукраїнських визвольних потуг жителями Волині примножувала революційні національні здобутки. Поразки армії, помилки уряду прирікали визвольну боротьбу в краї на неминучу поразку. З іншого боку, вимушене дистанціювання волинян та решти мешканців західного регіону від участі в реалізації планів українського уряду 1653–1659 рр. послаблювало й нівелювало перспективу виконання територіальних завдань Національної революції суто воєнними та політико-дипломатичними засобами;

– домінуючу роль у розгортанні Національної революції на восьми виділених етапах визвольної боротьби у краї відіграли селяни та міщани, до яких приєднувалися представники духовенства й волинської шляхти. Козацтво стало організатором і стимулятором визвольних подій 1648–1649, 1651 рр. У свою чергу, усі без винятку соціальні групи волинян відіграли непересічну роль у формуванні українського війська. Антиукраїнська позиція волинської князівсько-панської верхівки і значної частини маєткової шляхти, станова неприйнятність для них домагань учасників масового антифеодального руху заважали досягненню загальнонаціональної мети, нерідко обумовлювали дії, які нагадували ознаки громадянської війни;

– усі визвольні здобутки досягалися в ході жорстокої й непримиренної кривавої збройної боротьби, яка вимагала від учасників засвоєння відповідних крайніх форм і методів, тактичних прийомів, високого рівня організованості та дисципліни й залежала від результативності воєнних дій обох сторін;

– на динаміку досліджуваних подій суттєвий вплив мав також геополітичний фактор, що карбував переважно трагічні позначки на історичній долі волинян. Використання урядом Б. Хмельницького союзницьких послуг Кримського ханства значно підсилило потенційні можливості української армії, допомогло забезпечити блискучі воєнні успіхи на перших етапах Національної революції, чітко увиразнювало національно-визвольні мотиви українських воєнних акцій. Однак із часу підписання Зборівського договору жителі краю стали заручниками звичних для татар спустошень, особливо нестерпних після переорієнтації Криму на союз із Річчю Посполитою після укладення Переяславської угоди козацькою Україною з Московським царством. З середини 50-х рр. посилилися також московські, шведські, трансільванські впливи, що не стали ефективним фактором завершення Національної революції в західному регіоні України. Натомість Волинь зазнала нових спустошень, які завершили перетворення краю на зону економічної й демографічної катастрофи.

Розділ 5

НАСЛІДКИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ВОЛИНІ

Політичні наслідки

Незважаючи на незавершеність Національної революції, поразку багаторічної національно-визвольної боротьби у воєводстві та провал спроб приєднати цей регіон до Української держави в 1653–1659 рр., епохальні події середини XVII ст. залишили глибокий слід на всіх сторонах життя мешканців досліджуваного краю. Відомо, що після укладення та ратифікації Зборівського договору формально, а з часу поразки місцевого визвольного руху (березень 1652 р.) фактично, Волинь залишалася провінцією Польщі у складі Речі Посполитої. Тому тут з'явилися можливості для реставрації дореволюційної колоніальної політичної системи та соціально-економічних відносин.

Однак польським владним чинникам не вдалося втілити реставраційну програму в бажаному обсязі не тільки впродовж другого періоду Національної революції, коли велася напружена і кровопролитна українсько-польська боротьба за цей регіон, а й згодом. Принаймні вивчення джерельної бази показало, що навіть після укладення та ратифікації Гадяцької угоди, яка знаменувала припинення революційної війни козацької України за приєднання західноукраїнських теренів до Української держави, Волинь не перетворилася на дореволюційний підневільний колоніальний суб'єкт. Мало що змінилося у краї й з укладенням Переяславських статей Ю. Хмельницьким, які перетворили козацьку Україну на автономну

одиницю Московської держави й відрізали від решти українських земель польсько-московськими кордонами. Аналізуючи становище після Національної революції, історик Д. Похилевич у свій час слушно зауважив, що, незважаючи на потуги, Річ Посполита не змогла відновити попереднього режиму упродовж всього її існування[1].

З огляду на те, що колоніальна система, разом з її політичними, військовими, поліцейськими й фіскальними надбудовами, завжди і всюди була покликана до встановлення політичного диктату над поневоленими націями задля отримання панівною верствою пануючої нації передусім економічного зиску, польське панування на Волині втратило звичний колоніальний сенс. Тодішні податкові документи[2] виразно відобразили повний крах фінансово-фіскальної політики Речі Посполитої – головного знаряддя для реалізації мети польського політичного колоніального диктату.

Зокрема, статистичне опрацювання подимних реєстрів 1648–1662 рр. показало, що найпотужнішого удару по польській фіскальній політиці було завдано на перших етапах визвольної боротьби (червень 1648 – червень 1649 рр.). Уже наприкінці 1648 р. кількість платників подимного податку зменшилася у воєводстві порівняно з 1630 р. на 59%. У Луцькому й Володимирському повітах податковий спад становив 41%, а в Кременецькому – сягнув 98%.

Безперечно, що майже повний відрив Кременеччини від польської державної фіскальної орбіти був пов'язаний тоді передусім з розгортанням тут широкомасштабних українських військових операцій та повним визволенням повіту вже влітку 1648 р. Проте, як свідчать результати згаданого аналізу, і пізніше не відбулося навіть часткової реанімації податкової системи в цій частині Волині. На пік відносної податкової активності в цьому повіті (1650) припадало всього 8% платників податків 1630 р., а в 1662 р. податкова спроможність не досягла і 3% дореволюційного рівня (див. табл. 9). У роки Національної революції спад надходжень у державну скарбницю з Волині став невпинним і завершився повним розвалом польської фіскальної системи в 1655–1658 рр. Після ратифікації Зборівського договору Сеймом Речі Посполитої в 1650 р. і початку повернення маєткової та орендарської шляхти до своїх зруйнованих домівок подимні податки сплатила лише третина (понад 32%) дореволюційних платників.

Варто зазначити, що, поряд з неможливістю збору податків унаслідок охоплення воєводства визвольним процесом та опору волинян, впливовими факторами податкової кризи вже тоді стали руйнівні наслідки козацьких, повстанських, татарських і жовнірських акцій. Тому не випадково, що волинським шляхетським сеймиком неодноразово затверджувалися інструкції сеймовим послам з вимогами звільнення воєводства від сплати податків через розорення господарств краю[3]. Подібна мотивація неможливості сплати новозапроваджуваних королівських податків містилася в заявах, скаргах, протестах власника Олицької волості, литовського канцлера А. Радзивілла, володимирського і кременецького старост Д. Стемпковського й М. Чарторийського, володимирського біскупа І. Мокосія-Баковецького, магната князя В.-Д. Заславського та ін.[4] Королівський універсал про заборону жовнірських постоїв у маєтках князя В.-Д. Заславського[5] опосередковано свідчив про розуміння центральною владою руйнівних наслідків жовнірських експедицій, які прискорювали фінансовий крах польської держави.

Разом з тим, привертає увагу й те, що королівська влада займала невиразну позицію в податковому конфлікті, який наростав між волинською князівсько-панською верхівкою і шляхтою. Імовірно, що, намагаючись зробити шляхту прибічником посилення централізованої влади, королівський державний апарат не передбачив, що спонукатиме цим наймогутнішу частину панівної верстви до блокування не лише воєводських, а й загальнодержавних фіскальних заходів. До згаданого конфлікту призвела сеймикова постанова від 14–15 травня 1649 р., яка вимагала спеціального подимного збору для утримання півторатисячного воєводського найманського військового формування[6]. При ухваленні цієї постанови шляхта проігнорувала субординаційні принципи і традиції прямої залежності князівської групи від короля та її зобов'язаннями щодо утримання військових підрозділів. Водночас шляхтою запроваджувався збір податків на суто територіальні цілі, тоді як формування податкової політики було прерогативою центральної влади Речі Посполитої. Волинський воєвода А.-А. Сангушко відразу передбачив, що *«фундаментальне право порушене на шкоду Республіці»*[7].

Аналіз реєстрів наступних років показав, що частина волинських магнатів почала ухилятися від декларування реальної податкової бази. Ухиляння від сплати податків почастішало після прийняття

волинським сеймиком ухвали про підтримку королівської ініціативи щодо сплати подвійного подимного податку всіма без винятку суб'єктами оподаткування[8]. Тодішню антифіскальну хвилю підтримали навіть А. Радзивілл, Вишневецькі-Корибути та інші магнати[9].

У наступні роки криза польської фіскальної політики на Волині невпинно наростала. Наприклад, у реєстри 1651 р. було включено трохи більше 13% *«димів»* 1630 р., тобто всього 33% платників податків кінця 1648 р. Податковий спад у Володимирському й Луцькому повітах вже сягнув 82%, а в Кременецькому – 96% дореволюційного рівня. Незважаючи на катастрофічне зменшення податкових надходжень, цей рівень виявився найвищим упродовж наступного десятиріччя (див. табл. 9). Зокрема, у 1653 р. власниками маєтків було задекларовано наявність понад 8 відсотків димів 1630 р. А повний параліч польської податкової системи наступив у 1655–1659 рр., коли у фіскальних реєстрах фіксувалося тільки 1,6% дореволюційних платників і всього 4% їх кількості наприкінці 1648 р. При цьому, у Володимирському та Луцькому повітах податкова база звузилася до 2,4%, а на Кременеччині – до 0,04% порівняно з 1630 р.

Порівняння показників реєстрів 1653–1662 рр. показало, що податкова документація 1653 р. востаннє в роки Національної революції (до перепису 1662 р.) відобразила фіскальну базу, наближену до реальної. Перепис 1662 р. зафіксував близько 124% платників подимного податку, порівняно з 1653 р. З'ясувалося також, що впродовж другої половини 50-х рр. не декларувалося близько 10% реальної податкової бази 1630 р., тобто приховувалася наявність переважної більшості тодішніх платників податків.

Для перевірки об'єктивності даних та з'ясування можливого впливу приховування суб'єктів оподаткування на поглиблення кризи польської фіскальної політики довелося сформувати умовну оціночну групу у складі 100 сіл, що належали найретельнішим податковим інформаторам, які задекларували у своїх маєтках кількість «димів» 1648, 1650, 1651, 1653, 1655–1658 рр. (див. табл. 9). Виявилося, що порівняно з кінцем 1648 р. податкова база в цій групі сіл скоротилася відповідно до названих років на 37,2; 51,6; 67,8; 81,4%. А коливання між середньостатистичними та експертними показниками наприкінці зазначених років дорівнювало відповідно – 16,5; +15,4; +11,6; +14,6. Податковий спад змодельованої групи в 1655 р. наближався до середньостатистичного рівня 1653 р. у воєводстві

(див. табл. 9). Це дає додаткові підстави для припущень, що, поряд з офіційною, на Волині тоді існувала прихована податкова база, яка могла охоплювати до 10% реально існуючих димів.

Отже, суб'єктивний чинник відігравав помітну роль у розвалі фіскальної політики Речі Посполитої в досліджуваному регіоні. Однак перебільшувати його вплив не варто. Адже за переписом 1662 р. було виявлено наявність у воєводстві тільки 10,5% дореволюційних *«димів»* і всього четвертину їх кількості, зафіксованої наприкінці 1648 р. У селах кількість податкоспроможних одиниць скоротилася на 88%, а в містах – на 93%. Цим же переписом було підтверджено абсолютну відсутність *«димів»* у 212 волинських селах (Луцькому – 68, Володимирському – 5, Кременецькому – 139). Вони становлять близько 10% сіл, зафіксованих реєстрами 1629–1630 рр. Зокрема, під час перепису 1662 р. магнат князь В.-Д. Заславський назвав 62 села зі своїх володінь, у яких із часів подій під *«Пилявцями, Збаражем, Зборовом і Берестечком»* не залишилося жодного *«диму»*[10]. Значні втрати зафіксували тоді ж князі Замойські, Вишневецькі, пани Малинські та ін.[11] Крім того, перепис 1662 р. взагалі не згадував про існування 712 населених пунктів Волині, зафіксованих реєстрами 1629–1630 рр. Це дає підстави для припущення про знищення переважної більшості з них у часи Національної революції.

Немає сумнівів, що основними факторами, які призвели до податково-фіскальної катастрофи, були демографічний та господарський. Ухиляння від податків лише прискорили її перебіг, засвідчивши водночас глибину прихованих суперечностей всередині панівної верстви Речі Посполитої. Очевидно, що в 1655–1661 рр. волиняни стали об'єктом економічно необґрунтованої і збиткової польської політичної наруги, а воєводство перетворилося на неприбуткову зону відмежування Польщі від козацької України. Тим часом реалізація великодержавних планів Речі Посполитої та вирішення польських проблем самозахисту від козацької України, московської, шведської, трансільванської воєнної інтервенції вимагали значних фінансових надходжень у державну скарбницю. Це спонукало до пошуків фінансових засобів на інших, передусім польських, землях цієї держави і призводило до подальшого підриву її економічної основи. За таких обставин Річ Посполита перетворилася на колоса на глиняних ногах, який захитався під зовнішніми ударами й перестав відігравати провідні ролі в європейській політиці.

Як уже підкреслювалося, унаслідок розгортання визвольного руху з Волині мігрували на захід представники панівної верстви та більшість міського населення польського походження. Окремі історики вважали, що з краю зникло *«все, що сповідувало католицьку віру та розмовляло польською мовою»*[12]. До придушення тут визвольного руху в 1652 р. польська шляхта поверталася у воєводство здебільшого у складі військових підрозділів. Чимало її загинуло під час кровопролитної борні в ім'я великопольських імперських ідеалів та задля продовження свого безроздільного панування в Україні. Окремі представники польської шляхти, раніше вкоріненої на Волині, маючи інші джерела прибутків, уже особисто не поверталися в розорені маєтки. Аналіз подимного реєстру 1662 р. свідчить про зростання в краї орендних і суборендних відносин після Національної революції[13]. Поряд із малоприбутковістю маєтків, це могло бути викликано бажанням частини польської шляхти і членів її родин дистанціюватись від непокірної Волині, задовольняючись помірною орендною платою.

Разом із різким зменшенням кількості поляків у складі населення волинських міст, ці обставини суттєво звузили демографічну базу великопольських політичних і католицьких впливів, підриваючи опору колоніальної адміністрації в регіоні.

Національна революція відірвала від польського режиму частину волинської шляхти й окремих магнатів. Та частина шляхти, яка примкнула до антиукраїнського табору, зазнала великих людських, матеріальних, моральних втрат. Страждала вона й від татарських набігів. Наприклад, під час ординського нападу з-під Жванця було захоплено в полон кілька тисяч представників панівної верстви та членів їхніх родин[14]. Політично і психологічно надломлена та розчарована хаосом, що панував у Речі Посполитій другої половини 50-х рр., частина маєткової шляхти погоджувалася на протекторат українського гетьмана у краї[15]. Як уже з'ясовувалося, національно свідома частина волинської панівної верстви приєдналася під час Національної революції до українського війська, брала участь у формуванні української політики та державних органів, примножуючи ряди вітчизняної національної еліти.

Усе це призвело до того, що місцева шляхта наприкінці розглядуваних подій стала вже надто хиткою опорою Речі Посполитої на Волині. Ці обставини відобразилися на роботі польських державних інституцій, передусім старостств. Тому колоніальні адміністрації

тривалий час не могли контролювати ситуацію в усіх районах воєводства.

База польського панування у краї суттєво звузилась і через втрату католицьких впливів. Уже згадувані повсюдне знищення та пограбування костьолів і монастирів, розорення їхніх маєтків і фізичне винищення католицького духовенства на тривалий час підірвали матеріальне становище католицької церкви та різко зменшили кількість безпосередніх носіїв її впливів. Незважаючи на досить енергійні зусилля католицького єпископату та продовження ним покатоличення волинської шляхти, після масового відтоку етнічно польського католицького кліру на захід католицька церква на Волині надовго перестала бути впливовим чинником польського колоніального панування.

Унаслідок уроків міжнаціональних взаємин, отриманих під час Національної революції, та часткових людських втрат у ході її розгортання послабилася підтримка польських владних структур з боку здеморалізованого єврейства – одного з допоміжних чинників панування Речі Посполитої в цьому українському регіоні. Як показали вже згадані результати аналізу українсько-єврейських взаємин 1648–1652 рр., до тимчасового різкого зменшення чисельності іудеїв у краї призвело не стільки їх знищення повстанцями, скільки масові втечі на захід. Повертаючись упродовж 1653–1659 рр. та швидко заселяючи волинські міста й містечка, вчорашні вірні поплічники польської колоніальної влади мусили хоча б частково враховувати недавні уроки. Аналіз реєстру 1662 р. показав, що серед міських платників податків євреїв було тоді понад 11%. Варто підкреслити, що проаналізовані статистичні дані заперечують не тільки поголовне винищення, а навіть вигнання євреїв з Волині в досліджувані часи.

Відомо, що підтвердження Сеймом Речі Посполитої *«прав і вольностей руського народу, його віри»*[16] було декларативною поступкою польської влади українцям задля уникнення нової хвилі боротьби в Україні. Разом із цим треба визнати, що при тодішніх особливостях внутрішньополітичного становища в Речі Посполитій воно сприяло посиленню українських впливів у волинських містах та зміцнювало позиції православного духовенства у краї. Під тиском революції непорушність православних традицій, станові права православного духовенства, майнову й особисту його недоторканність був змушений гарантувати й король Речі Посполитої[17].

Однак незавершеність Національної революції, її поразка в західному регіоні, відокремлення його від козацької України, відмежування української козацької автономії московськими кордонами після її входження до складу Московської держави в 1659 р. створили сприятливі передумови для відновлення польського колоніального диктату в краї. Вийшовши із затяжної політичної кризи кінця 40–60-х рр., розв'язавши певні зовнішньополітичні проблеми, поділивши з Московським царством територію козацької України, польська Річ Посполита намагатиметься відтворити на підневільних правобережних українських землях копію дореволюційної колоніальної системи.

Соціально-економічні наслідки революції

Соціально-економічний аспект наукової проблеми наслідків Української національної революції не менш складний і багатогранний, ніж політичний. Щоправда, на відміну від політичного аспекту, який до останнього часу залишався зовсім не зачепленою істориками цілиною, питання про соціально-економічні наслідки дослідники намагалися витягнути з історичного мороку. На жаль, ці спроби попередників здебільшого завершувалися багатозначними твердженнями про значні матеріальні втрати, яких зазнали українці в роки революції[18]. О. Михайлюк намагався з'ясувати масштаби руйнацій, відображених у доступній йому частині актових матеріалів[19].

Пліднішe заглибився в суть цього питання Д. Похилевич, який виявив окремі особливості післяреволюційного розвитку фільваркових господарств та підкреслив труднощі, що стояли на шляху реставраторів попередніх соціально-економічних відносин[20]. Через те, що ця вдала наукова спроба тривалий час не знаходила послідовників, залишилися зовсім нез'ясованими справжні масштаби руйнацій і втрат, яких зазнали в роки Національної революції окремі групи волинян, характерні риси й особливості господарсько-економічного становища, нові економічні тенденції післяреволюційних часів.

З малозрозумілих причин історики не використали інформаційний потенціал податкової документації 1648–1662 рр., давно систематизованої М. Владимирським-Будановим[21]. Вона використовувалася переважно як джерело для ілюстрації демографічних втрат, незважаючи на її функціональне призначення – об'єктивного інфор-

матора про податково-фінансове, господарсько-економічне становище. Тому не випадково, що дослідники навіть не торкалися питань впливу Національної революції на фінансову систему Речі Посполитої, не змогли виявити ознак кризи польської фіскальної політики, частково відображених у попередньому підрозділі цієї книги.

Такий стан вивчення питання спонукав автора до комплексного дослідження доступних джерел та часткового оприлюднення отриманих результатів в окремих публікаціях[22]. З огляду на це, варто стисло окреслити соціально-економічні наслідки визвольних подій 1648–1659 рр., виявлені при опрацюванні різноманітних джерел та моделюванні деяких явищ, що з'явилися на Волині під впливом революції середини XVII ст.

Розглядаючи наслідки досліджуваних подій у соціальному розрізі, слід передусім наголосити, що найбільших втрат зазнало селянство, яке формувало понад три чверті господарських і податкових одиниць Волині і було майже стовідсотково українським. Як уже згадувалося, кількість селянських *«димів»* у краї зменшилася на 88%, а більше 1700 волинських сіл зникло з податкових реєстрів. Ще в 1651 р. один із учасників польського походу від Берестечка А. М'ясковський жахався, що на Кременеччині *«немає ні міст, ні сіл, одне поле та попіл, не видно ні людей, ні звірів живих, тільки птахи літають»*[23]. А через декілька років таке становище у краї стало типовим. Зокрема, уже в 1653 р. місцева шляхта зобов'язувала сеймових послів, щоб вони інформували про те, що волинські маєтки в одних місцях повністю спустошені, а в інших – залишилися лише десятки селян[24].

Крім людського потенціалу, селяни втратили нерухоме майно, робочу худобу, реманент. А воєнні акції, почергова дислокація у краї значного контингенту польських, українсько-російських військ, часті татарські набіги 1653–1658 рр. не давали змоги зберегти запаси для ведення відновлювального господарства. Через загибель основних годувальників з'явилося багато неповних родин, неспроможних обробити відведені наділи та виконувати встановлені норми панщинних робіт. Тому, попри катастрофічне обезлюднення краю та наявність значних масивів запустілих і не оброблюваних угідь, зростає питома вага малоземельних і безземельних селян – огородників, халупників, підсусідків тощо[25].

Виходячи з тодішніх труднощів і перешкод у відбудові господарств, маєткова шляхта й орендарі тимчасово зменшували обсяг

відробіткової ренти, переводили селян з панщини на чинш, надавали деяким селам статус слобід. Наприклад, інвентарі сіл Пашової й Кам'яної Гори Луцького повіту свідчили, що селяни за півволочні наділи платили оброк і відробляли дводенну панщину[26]. Повсюдно вони вважалися безправною масою, яка не входила до складу *«поспільства»*. На відміну від селян козацької України, які здобули особисту свободу, володільницькі права на землю, самостійний її обробіток без регламентації з боку землевласників, хлібороби Волині продовжували залишатися підневільними підданими шляхти, позбавленими прав на основний предмет своєї праці та її результати.

Жахливих руйнацій зазнали також волинські міста й містечка. Відносні людські втрати місцевих міщан були ще більшими, ніж у селянства. Уже весною 1649 р., наприкінці третього умовного етапу Національної революції, володимирський староста Д. Стемпковський заявляв, що *«болшая част домов так крестянских, яко и жидовских в которых никто не мешкает, бо жиды немал все вигинули, так же месчан сила погинула»*[27]. У 1650 р. волинська шляхта вимагала звільнення Луцька від повинностей[28]. Це ж підтверджувала заява лучан наступного року[29]. Значних спустошень зазнали міста впродовж п'ятиріччя після придушення визвольного руху в краї. Унаслідок цього наприкінці 50-х рр. у містах залишилося близько 7% податкових і господарських одиниць дореволюційних часів і всього лише п'ята частина тих, які збереглися після першого року революції (див. табл. 9).

Серйозних економічних втрат зазнали й етнічно польські та єврейські міщани Волині. При цьому потрібно враховувати, що хоча демографічні втрати цих міщанських етнічних груп були відносними у зв'язку з їх масовою міграцією на захід у 1648 р., то економічні збитки були абсолютними.

Оскільки переважна більшість вимушених емігрантів польського походження вже не поверталася до своїх домівок або загинула у вирі тодішніх подій, поляки втратили своє домінуюче становище у волинських містах і вплив на міську економіку та самоврядування. Як уже наголошувалося, це, разом з іншими чинниками, призвело до зменшення економічної бази польських впливів у воєводстві, зруйнувало одну з підвалин колоніальної політики.

Водночас зменшилася економічна роль єврейського міщанства – однієї з впливових груп у нерегламентованих видах ремесел,

торгівлі й лихварстві та допоміжної сили польської колоніальної системи. Слід повторити, що, незважаючи на існування на Волині антиєврейського вектора визвольного руху, джерела не залишають підстав для міфотворчих вигадок про величезні абсолютні показники втрат єврейства під час визвольної епопеї. З вищенаведених результатів аналізу актових матеріалів видно, що до втрати євреєством попередньої ролі в економічному житті досліджуваного регіону призвело не стільки його знищення, скільки втечі на захід. Крім того, уже на початку 60-х рр. волинське єврейство почало стрімко відновлювати свої економічні позиції в містах і містечках Волині[30].

Історичні джерела відобразили поетапну деградацію магнатських маєтків та спустошення їхніх землеволодінь, що зруйнувало підвалини могутності волинської князівсько-панської групи. Особливо масштабних втрат зазнали князі Заславські, Замойські, Вишневецькі, Острозькі-Ходкевичі, Корецькі, Радзивілли, Четвертинські, Чарторийські та Любомирські.

Наприклад, В.-Д. Заславський, окрім названих під час перепису 1662 р. сіл Кременеччини, в яких не залишилося жодного *«диму»* після придушення визвольної боротьби у краї, наприкінці 50-х рр. не дорахувався ще 5,5 тис. *«димів»*. Якщо після революційних подій 1648–1649 рр. у 14 містечках і 248 волинських селах цього магната ще нараховувалося 5572 господарсько-податкові одиниці, то в 1651, 1652–1653, 1654–1655 рр. їхня кількість зменшилася відповідно до 1978, 824, 110.

У землеволодіннях Я. Замойського, розташованих навколо Рівного – Олександрії, у 41 селі та 5 містечках за ці ж роки кількість *«димів»* скоротилася з 2655 до 409. А в 9 містечках і 68 селах А.-А. Острозької-Ходкевич, що знаходилися між Острогом і Звягелем, наприкінці 1648 р. ще залишалося 5714 *«димів»*. За наступний рік їхня кількість зменшилася до 1905, за 1651 р. – до 811, за 1652–1653 рр. – до 57 (залишився 1% від тих, що реєструвалися наприкінці 1648 р.).

Як показав аналіз подимних реєстрів, лише за 1651 р. у володіннях князя С. Корецького, розташованих навколо Корця, кількість *«димів»* зменшилася на 30%, а в 1652–1655 рр. – на 76%. Наприкінці 50-х рр. тут залишилося близько 4% оподаткованих одиниць дореволюційного рівня. Спадкоємцеві цих володінь А. Лещинському наприкінці 1648 р. особисто належало близько 2 тис. димів

у 7 містечках і 22 селах Володимирського та Луцького повітів. У 1650 р. їхня кількість скоротилася до 1170, у 1651 р. – до 528, у 1653 р. – до 283. А після приєднання до них володінь князів Корецьких з 5 містечками і 79 селами у 1653 р. кількість його оподаткованих підданих збільшилася всього на 598 одиниць.

У 2 містечках і 41 селі князів Четвертинських, розташованих у цих же повітах і розділених між шістьома спадкоємцями, кількість *«димів»* зменшилася в 1649–1653 рр. з 1916 до 128. Порівняно високий рівень збереженості оподаткованої бази фіксувався реєстрами у Клеванській волості, яка належала князю М. Чарторийському. Але й тут із вцілілих після першого року революції 814 *«димів»* у 1653 р. лишилося тільки 409. Майже повністю втратили своїх волинських підданих польські магнати Костянтин і Юрій Любомирські. Так, із 4526 *«димів»,* що збереглися в Полонному, Любартові, Старому Судилкові, Острополі, Новій і Старій Лабуні, Титкові, Миколині та 63 навколишніх селах після кривавих подій 1648–1649 рр., за наступні роки вціліли лише 58[31].

Разом із втратою величезних землеволодінь на території козацької України, зазначені зміни економічного становища волинської аристократичної верхівки в досліджуваному регіоні призвели до втрати нею домінуючої ролі в шляхетському середовищі. Незважаючи на збереження в її власності величезних запустілих землеволодінь у воєводстві, фактичні статки представників цієї групи наблизилися до середньошляхетського рівня дореволюційних часів.

Така різка зміна економічного становища, відсутність робочої сили через обезлюднення землеволодінь, небажання переходити на інші форми господарювання, породжений революцією дух свободи серед підданих призводили до того, що частину волинської аристократії стали обтяжувати корпоративні права та обов'язки прямого васалітету. Крім того, у цей час відбувалося вимирання останніх представників відомих волинських князівських родів по чоловічій лінії та виродження аристократичних родин. Як відомо, окремі представники цієї групи наприкінці 50-х рр. схилялися до підтримки козацької держави. Але переважна більшість проявляла неприховану тенденцію тяжіння до Варшави та католицької віри, почасти переселяючись у Польщу. Унаслідок цього панівні позиції князівсько-панської корпоративної групи зводилися нанівець.

Величезних матеріальних втрат зазнала й волинська маєткова шляхта, яка в переважній більшості з'єдналася в антиукраїнському таборі з польською та литовською панівною верствою. Вивчаючи актові матеріали, О. Михайлюк виявив, що у краї було зруйновано 147 шляхетських маєтків[32]. А тим часом комплексне дослідження джерел засвідчило, що ці показники наближено відображають тільки частину руйнацій, зафіксовану в опублікованих шляхетських скаргах. Насправді ж масштаби шляхетських матеріальних втрат були набагато більшими. На це вказують вищенаведені дані подимних реєстрів про зникнення платників податків у більше як 1700 волинських селах, різке зменшення кількості податково-господарських одиниць у всіх без винятку куточках досліджуваного регіону.

Виходячи з особливостей динаміки Національної революції на Волині, важко припустити, що якийсь шляхетський маєток не був зачеплений революційним вихором і залишався не спустошеним. Водночас, незважаючи на скрутне економічне становище, волинська шляхта в 50-х рр. неодноразово виявляла готовність до запровадження нових податкових поборів задля фінансової підтримки збройних сил Речі Посполитої[33]. Але через катастрофічні втрати вона вже була дуже слабкою ланкою колоніального режиму. Чимало представників шляхетських родів украй збідніли й поповнювали лави привілейованих люмпенських елементів. Занепад фільваркового господарства, що продовжувався після Національної революції, виштовхував із рядів землян нові шляхетські родини.

Принагідно слід зазначити, що та частина національно свідомої шляхти, яка примкнула до творців Національної революції, відігравала помітну роль у формуванні українського війська й держави та мала вплив на політику українського уряду, але повністю втратила його на рідних землях. Як відомо, до шляхтичів – українських державників – наприкінці 50-х рр. примкнула незначна частина волинської шляхти угодовського спрямування. Урешті-решт через певний проміжок часу вона знову опинилася в польському таборі. А серед шляхти, яка залишилася на Волині, відбулася швидкоплинна полонізація, остаточно закріплювалися пропольські позиції. Місцева шляхта втратила ознаки нещодавньої опозиційності. Зникла дореволюційна трьохвекторність її орієнтації (пропольська, угодовська, українська).

Аналіз складу власників маєтків 1662 р. свідчить про значні персональні зміни у шляхетському землевласницькому середовищі[34].

Реальні післяреволюційні обставини змушували шляхту пом'якшити ступінь експлуатації підвладних селян і хліборобів волинських містечок[35].

Необхідно хоча б стисло розглянути ще одну сторону цього питання і з'ясувати прояви нових рис в економічному житті, які з'явилися на Волині під впливом Національної революції. У зв'язку з поразкою визвольної боротьби у краї залишилася непорушною феодальна економічна основа – магнатське і шляхетське землеволодіння. Це формально залишало фундамент для швидкої реставрації попередніх порядків, експлуатації селян на вигідних умовах. Повертаючись до своїх маєтків, шляхта дійсно намагалася відродити фільваркову систему господарювання, сподіваючись здійснити на цій основі економічну відбудову. Проте виявилося, що подолати результати масштабних руйнацій неможливо мізерною кількістю підданих, котрі залишилися у шляхетських землеволодіннях. Крім того, згадана психологія свободи, що панувала у волинських селах і містечках у роки революції, стала ще більшою перешкодою для шляхетської фільваркової реставрації, ніж катастрофічні руйнації.

Концентруючи увагу на цій обставині, Д. Похилевич слушно зауважив, що селянам можна було помститися, але повернути попередній лад було нелегко[36]. Катастрофічна демографічна ситуація та пов'язана з нею крайня обмеженість робочої сили у шляхетських маєтках навіть помсту робили проблематичною.

Джерела свідчать, що вже в середині 50-х рр. маєткова шляхта була змушена вдаватися до протилежних заходів: приваблювати селян у спустошені маєтки, створюючи сприятливіші від сусідів умови, щоб уникнути втеч, переходів, міграції тощо. А застосування звичних раніше жорстких методів примусу, збільшення панщини, поновлення попередніх нелюдських стосунків з підданими призводили до неминучого відпливу робочих рук, дуже бажаних для землевласників у всіх частинах Волині.

Ця післяреволюційна реальність формувала серед частини панівної верстви розуміння того, що фільваркова система, яка не давала бажаних економічних результатів навіть в умовах узгодженої дії всіх феодальних факторів та щільної залюдненості воєводства до революції, за нових обставин не могла залишатися в незмінному вигляді.

Разом із цим, аналіз тодішньої дійсності показує, що шляхта здебільшого виявилася світоглядно і психологічно непідготовленою

до запровадження нових форм господарювання, базованих на використанні найманої праці. Тому під тиском цих реалій вона опинилася в зачарованому колі проблем, що зводилися до наступного.

Для відбудови зруйнованих маєтків та відновлення відтворювального сільськогосподарського виробництва шляхті потрібні були значні кошти. За тодішніх обставин їх можна було здобути тільки шляхом відновлення необхідної кількості робочої сили, найшвидшого обробітку землі, інтенсифікації сільськогосподарської праці, продажу лишків продукції на внутрішньому чи зовнішньому ринку. Але робочої сили для цього було обмаль, її не вистачало навіть для приведення в належний вигляд земель, які не повністю запустіли. Спроби інтенсифікації звичними засобами викликали опір селян, призводили до вже згадуваного відпливу вцілілого селянства з маєтків. У кінцевому підсумку перекривався цей єдиний шлях для отримання необхідних коштів. Це гальмувало відбудову господарства і призвело до того, що вона затягнулася на ціле століття й не завершилася аж до поділу Речі Посполитої 1772 р.

Крім того, низький агротехнічний рівень, втрата селянами знарядь праці, робочої худоби, їхня незацікавленість у результатах своєї праці у фільварках, відверте шкідництво при виконанні панщинних робіт не давали очікуваних шляхтою результатів навіть у маєтках, де вдалося якимось іншим шляхом подолати фінансові труднощі. А звуження ринку, пов'язане з катастрофічним зменшенням кількості населення міст і містечок воєводства та злиденним становищем більшості волинян, у свою чергу паралізувало стимули до розширення сільськогосподарського виробництва.

Ці та інші труднощі туго сплітали в клубок комплекс проблем, пов'язаних із реставрацією шляхтою фільваркових господарств.

Виходячи із украй скрутних обставин, першими почали відмовлятися від панщинної форми експлуатації селян окремі волинські магнати. Імовірно, що через відсутність навіть приблизно необхідної кількості робочої сили для обробітку величезних землеволодінь та затратність утримання маєткових адміністрацій при очевидній збитковості самого виробництва, вони були змушені запроваджувати чиншову повинність та передавати маєткові землі в наділи селянам. Те ж саме відбувалося на землях королівщини[37]. Згодом дореволюційна панщинна система зникла з більшості магнатських володінь, зберігшись тільки на запустілому півдні і сході Волині.

Аналіз перепису 1662 р. свідчить також про розвиток орендних і суборендних відносин. Можливо, що зростання їх питомої ваги у воєводстві було пов'язане із згаданим прагненням частини панівної верстви, яка мала інші джерела прибутків, дистанціюватися від непокірної і спустошеної Волині. У той же час, більшість дрібної та середньої шляхти вперто відстоювала фільваркову систему, поступово нарощуючи розміри відробіткової ренти.

Реєстр 1662 р. зафіксував також запустіння великої кількості сіл, які належали католицьким монастирям. Після революції частина цих землеволодінь обслуговувалася безпосередньо монастирськими колективами, в інших – запроваджувалася чиншова форма відносин.

У цілому, зазначені зміни дещо пом'якшили феодальний режим, не зачепивши його основу – магнатсько-шляхетське землеволодіння. Це продовжувало гальмувати розвиток виробництва, зберігаючи підґрунтя для соціальних конфліктів. Очевидний крах фільваркової системи міг стати провісником нових економічних відносин, але непідготовленість панівної верстви до кардинальних змін, відсутність прогресивних економічних тенденцій у шляхетському середовищі, разом із тодішніми польськими правовими нормами і традиціями, позбавили волинян цієї перспективи.

Не відбулося глибоких змін і в міській економіці. Заняття ремеслами продовжували жорстко регламентуватися, а привілеї на торгівлю зберігалися за шляхтою. Уже згадана вузькість внутрішнього ринку, низька купівельна спроможність міщан і повна неспроможність селян, втрата традиційних економічних зв'язків з козацькою Україною, татарські й жовнірські грабіжницькі акції кінця 50–60-х рр., разом із катастрофічними руйнаціями волинських міст в часи Національної революції, заганяли міське ремесло й торгівлю у глухий кут, який гальмував їх розвиток.

Серйозною перешкодою на шляху до процвітання волинських міст стало відновлення їхньої залежності від феодалів, традиційна для Польщі невпорядкованість системи міського самоврядування, суперечності між самоврядними та державними органами, які не були подолані упродовж другої половини XVII ст.

Поряд із цим, під впливом Національної революції відбулися деякі позитивні зміни, що стали типовими для більшості волинських міст. Зокрема, різко посилився вплив етнічно українських

міщан на розвиток ремесла та міське самоврядування, пов'язаний передусім із західною міграцією польського і єврейського етнічного елементу. Цьому сприяло й те, що польська централізована влада, намагаючись вилучити волинських міщан із рядів активних учасників визвольного процесу, підтвердила статус міст з магдебурзьким правом Володимиру, Луцьку й Ковелю[38]. При цьому слід мати на увазі, що, на відміну від дореволюційних часів, коли надання цього статусу призводило до витіснення українців із самоврядування й ремісничих цехів, у нових умовах внаслідок відсутності етнічних конкурентів ці заходи українізували міське самоврядування й цехове ремесло. Волинські міщани могли безперешкодно займатися регламентованими ремеслами, створювати цехові корпорації, вступати до існуючих.

Незважаючи на вже описані спустошення, волинські міста порівняно швидко відбудовувалися, відроджуючи й розвиваючи нові ремесла. Наприклад, у люстрації раніше спустошеного Луцького староства за 1658 р. серед привілейованих корпорацій міста названо кушнірський, кравецький, ковальський і рибальський цехи[39]. Через два роки люстрація цього староства засвідчила появу пивоварного цеху та розвиток перевізницької справи[40]. У Ковелі на початку 60-х рр. функціонували цехи пекарів, кравців, кушнірів, шевців, хутровиків, панчішників[41].

Це показує, що, навіть не розірвавши національних і соціальних пут, а лише тимчасово їх послабивши, волинське міщанство, підштовхуване об'єктивними потребами, започаткувало якісний стрибок у ремісничому виробництві. У зв'язку з тим, що подібне пожвавлення відбувалось і в інших містах, постало питання збуту ремісничої продукції, з'явилися передумови пожвавлення торгівлі. Однак через перераховані вище перешкоди, споживчий характер більшості волинських містечок та купівельну неспроможність селянства, яке становило переважну більшість потенційних споживачів, цього не сталося. Воєводство перетворилося на економічно відсталу провінцію Речі Посполитої.

Отже, з'ясовано окремі важливі аспекти складного і багатовимірного питання про економічні наслідки Національної революції в досліджуваній частині західного регіону України. Усебічне його вивчення стане можливим після комплексного дослідження післяреволюційних особливостей економічного розвитку всіх частин цього регіону, який охоплював більшість тодішньої української території.

Демографічні наслідки революції

Питання про людські втрати, яких зазнали волиняни під час Національної революції до недавнього часу, комплексно не вивчалося. Спроби попередників торкнутися його суті зводилися здебільшого до побіжного ознайомлення з окремими показниками подимних реєстрів 1648–1662 рр. для підтвердження аксіомних висновків про значні демографічні втрати чи різнобіжних оцінок їхнього обсягу, введених у науковий обіг кількома дослідниками[42].

Вивчення історіографічної спадщини показало, що слушні застереження І. Каманіна й О. Барановича про недостатність податкової інформації для з'ясування вірогідних людських втрат у роки революції[43] не підштовхнули істориків до комплексного вивчення джерельної бази. Натомість було відсунуто на задній план ґрунтовне вивчення згаданих реєстрів – невичерпного джерела достовірних знань як про фінансово-економічну, так і демографічну ситуацію на різних етапах розвитку визвольної епопеї.

Оскільки питання про демографічні наслідки революції не стали об'єктом спеціального дослідження, залишалися нез'ясованими вірогідні показники, фази, фактори, що спричинювали людські втрати, їх вплив на соціальну стратиграфію та долю визвольних змагань у досліджуваному регіоні. Це спонукало автора до глибшого аналізу джерельної бази, пошуку нових методологічних підходів до опрацювання документів, статистичного опрацювання інформації подимних реєстрів та моделювання окремих демографічних явищ 1648–1659 рр. Частину отриманих результатів уже опубліковано[44].

Для чіткішого уявлення особливостей демографічної ситуації, яка склалася на Волині під впливом Національної революції, пригадаймо, що напередодні досліджуваних подій у 2375 містах, містечках і селах краю проживало близько 770 тис. волинян. А густота населення у всіх трьох повітах складала 19 осіб на квадратний кілометр, перевищуючи залюдненість інших українських земель та деяких європейських країн[45].

Історичні джерела свідчать, що вже в час розгортання й найвищого піднесення революційної боротьби в краї (червень-грудень 1648 р.) волиняни зазнали величезних людських втрат. Зокрема, про раптове зменшення селян і міщан українського і єврейського походження на Володимирщині стверджували заяви володимирського

старости Д. Стемпковського та греко-католицького єпископа І. Мокосія-Боковецького[46]. У наступні роки лучани й волинська шляхта заявляли про обезлюднення Луцька[47]. Згадуваний учасник польського карального походу 1649 р. А. М'ясковський відобразив картину жахливого спустошення Кременеччини[48]. Чернігівська шляхта в сеймиковій постанові 1653 р. з Володимира твердила, що *«покриті трупами поля тутешні»*[49]. У цьому ж році про повсюдне обезлюднення краю заявила також місцева шляхта[50].

Вагомі докази ознак демографічної катастрофи на Волині містяться в податкових реєстрах 1648–1662 рр. Слід зазначити, що, не проаналізувавши всю джерельну інформацію з цього питання, а лише підрахувавши ймовірні людські втрати на основі зіставлення показників реєстрів 1629 і 1662 рр., О. Баранович засумнівався у вірогідності отриманих результатів про різке зменшення кількості мешканців Кременеччини[51]. Він шукав причини зменшення кількості платників податків у приховуванні справжньої податкової бази шляхтою та в малозрозумілих йому змінах критеріїв визначення *«диму»* на початку 60-х рр. Як уже наголошувалося, сумніви цього дослідника зумовили потребу глибшого аналізу джерел та перехресної перевірки статистичної інформації, виявленої в реєстрах 1648, 1649, 1650, 1651, 1653, 1655–1658, 1662 рр.

Оцінюючи ці реєстри передусім як податкову документацію, яка досить достовірно відобразила фіскальні тенденції, фінансово-економічне становище у воєводстві, довелося з'ясувати ступінь спотворення ними демографічної ситуації. Уважний читач уже мав змогу переконатися, що ухиляння від сплати податків частково й суттєво спотворило справжній рівень людських втрат, яких зазнали волиняни під час Національної революції. Водночас вивчення особливостей реєстрів окремих років застерегло від однозначного трактування їх податкових показників як демографічних при з'ясуванні послідовних фаз демографічного спаду 1648–1659 рр.

Зокрема, неврахування того, що в часи розгортання масового революційного руху з фіскальної орбіти випадали цілі райони воєводства, прирекло б на фіктивне заниження реальних демографічних показників та суттєве спотворення рівня людських втрат 1648–1649 рр. Такий же вплив на отримані результати могло б мати нівелювання особливого становища, що склалося в Погоринні, яке впродовж десятиліття між Зборівською та Гадяцькою угодами було

спірною територією, а в 1657–1658 рр. контролювалося українськими військами й не могло бути стійкою базою польської фіскальної політики.

Зазначені особливості проаналізованої джерельної бази особливо яскраво виявились у волинських вотчинних володіннях князя С. Корецького, розташованих навколо Корця, де не було зареєстровано жодного *«диму»* реєстрами 1648 і 1649 рр. Натомість реєстр 1650 р. зафіксував тут 4451 оподатковану одиницю[52].

Еклектичний підхід до наведених показників і неврахування платників податків 1650 р., реально існуючих у 1648–1649 рр., але не охоплених податковими документами через бурхливі революційні події, штучно вилучало б значну кількість волинян із демографічних показників уже на першій фазі демографічної катастрофи. У свою чергу, це спонукало б до надуманих висновків про раптові демографічні спади та підйоми в цьому та багатьох інших куточках досліджуваного краю.

Враховуючи особливості податкової документації як джерела для вивчення демографічної ситуації та виходячи з виявленої тенденції до невпинного зменшення кількості жителів воєводства в 1648–1659 рр., за відсутності податкової інформації за попередні роки, при проведенні цього дослідження відтворення демографічних даних ряду окремих населених пунктів Волині здійснювалося на основі показників реєстрів наступних років. При цьому моделювався рівень, не вищий від зафіксованого в найближчі роки. Зрозуміло, що таке моделювання не відображає демографічну дійсність, а лише допомагає уникнути її грубого спотворення на виділених фазах демографічного спаду в тих випадках, коли податкова інформація його не відобразила. Оскільки досліджуваними реєстрами фіксувалися суто дієздатні в господарському відношенні, податкоспроможні економічні одиниці, так само очевидно, що внаслідок підкреслених підходів можна виявити демографічні тенденції серед працездатного, передусім чоловічого, населення воєводства та відтворити його показники.

Поряд із цим, вивчення й порівняння показників реєстрів 1630, 1648–1658, 1662 рр. не дало підстав для сумнівів щодо об'єктивності останнього перепису, внесених в історіографію окремими дослідниками[53]. Як показали вже опубліковані результати аналізу, крива податкового спаду при врахуванні щойно зазначених особливостей

досліджуваних документів допомагає виявити виразну демографічну тенденцію до поетапного зменшення кількості волинян в роки Національної революції[54].

Вивчення й моделювання фіскальних показників з урахуванням діалектики визвольного процесу, дали підстави для виокремлення чотирьох послідовних умовних фаз розгортання демографічної катастрофи на Волині наприкінці 50-х рр. XVII ст. Спробуймо ознайомитися хоча б із основними рисами та особливостями виявлених фаз цього трагічного процесу.

Перша фаза демографічного спаду (червень 1648 – серпень 1649 рр.) хронологічно збігалася з першими чотирма етапами революційної боротьби волинян і характеризувалася різким зменшенням кількості населення воєводства у зв'язку з його участю в повстанських акціях, рейдах повстанських загонів, формуванні підрозділів українського війська, боях проти збройних сил Речі Посполитої і магнатсько-шляхетських збройних формувань, західних і східних міграційних потоках, а також у результаті польських каральних експедицій 1649 р.

Узагальнено ці втрати можуть розглядатися як наслідок боротьби волинян за реалізацію національно-визвольних завдань революції. Значна частина їх була умовною. Адже чимало втрат населення пов'язано не стільки із загибеллю, скільки з міграційними рухами польських і єврейських етнічних елементів і частини місцевої шляхти на захід, а українських – на схід. Непересічний вплив мала й масова участь волинського селянства, міщанства, патріотичної шляхти у формуванні української армії та відхід разом з нею наприкінці 1648 р., а також у червні й серпні 1649 р.

Унаслідок цих обставин уже наприкінці 1648 р. кількість податкоспроможного населення воєводства зменшилася більш як на третину (38,5%). При цьому в містах Володимирського й Луцького повітів тоді залишилося близько половини (48%), а в селах – понад дві третини дореволюційних жителів (67,2%). На Кременеччині ж збереглося трохи більше 9 відсотків волинян (див. табл. 10).

Як уже наголошувалося, різке зменшення кількості міщан було пов'язане передусім з масовою західною міграцією в Галичину, Польщу під час розгортання масового повстанського руху та західного українського військового походу 1648 р. Імовірно, що саме

цим було викликане вже згадане зникнення з краю *«всього, що сповідувало католицьку віру і розмовляло польською мовою»*[55].

Водночас слід мати на увазі відносність фактичних демографічних втрат та порівняно невелику питому вагу тих, що були понесені інородцями внаслідок їх фізичного знищення. Зокрема, неупереджене вивчення антиєврейського аспекту в тодішньому українському визвольному процесі не залишає місця в історичній науці міфотворчим вигадкам єврейського літописця Н. Ганновера про багатотисячні показники єврейських втрат на Волині вже на початку цієї фази[56]. Уже публікувалися згадувані дані про те, що захоплення єврейського майна, побиття і вбивства євреїв супроводжували лише 7 відсотків повстанських акцій, відображених у документах[57]. Тому якщо економічні втрати поляків і євреїв у краї були значними, то реальні демографічні – у стократ меншими від українських. Упродовж першої фази переслідувань зазнала частина тільки тих поляків і євреїв, котрі з якихось причин залишилися на насиджених місцях до осені 1649 р.

Вивчення діалектики визвольного процесу та картографування військових походів і повстанських рейдів деталізують історичну інформацію про сутність і зміст факторів, які обумовили зменшення кількості волинян на цій демографічній фазі. Зокрема, підрахунки показали, що маршрути української армії та її підрозділів у воєводстві тоді сягали понад 2450 км, у тому числі основних частин – 250 км. Понад 1150 км пройшли з боями в різні кінці краю місцеві повстанці, залучаючи у свої ряди селян і міщан та втягуючи їх у смертоносний вихор збройної революційної боротьби.

Уже на початку цієї фази відбулися кровопролитні бої українських полків М. Кривоноса, І. Гирі, П. Головацького за визволення Південного Погориння, де готувалися стратегічні передумови блискучої Пилявецької перемоги. Водночас козацькі загони рейдували в центральні й західні райони воєводства, допомагаючи місцевим повстанцям громити магнатсько-шляхетські корогви, стимулюючи визвольний процес та проливаючи ріки крові. Чимало волинян полягло та мігрувало з краю під час червневого (1649) карального походу польського війська, героїчної і втратної боротьби проти окупації ним Погориння. Згодом, під час літнього (1649) походу українського війська на Волинь, збаразько-зборівської операції, тисячі волинських повстанців загинули, допомагаючи українській армії добиватися бажаних результатів.

Підрахунки показали також, що в жорстоку боротьбу проти польського колоніального панування та феодальних порядків упродовж цієї фази вступили селяни, міщани, духовенство, патріотична частина шляхти 288 волинських міст, містечок і сіл. Лише актові матеріали засвідчили, що в ній брали активну участь мешканці 43 міст та 246 сіл воєводства. Нерідко місцеві повстанці вели криваві бої, які сприяли визволенню краю або обстоюванню визвольних завоювань, але призводили до неухильного зменшення кількості волинян. Наприклад, звягельські повстанці визволили свою волость, пронизали своїм рейдом усе воєводство зі сходу на захід восени 1648 р., завдаючи втрат противникові та, відповідно, самі зазнаючи жертв. У червні 1649 р. вони чинили героїчний опір польським військам у Звягелі, але, зазнавши великих втрат, були змушені відступити на Київщину. Звягельський полк брав участь також у кровопролитній облозі Збаража.

Цей приклад не поодинокий, але залучення доказів самовідданої і втратної боротьби призвело б до продовження невиправданих повторень та не відповідало б меті цієї частини даного дослідження. Чимало людських втрат було завдано польськими військовими формуваннями та їхніми каральними підрозділами, які впродовж першої фази неодноразово скупчувалися у краї. З червня 1648 р. до серпня 1649 р. польські війська пройшли у воєводстві понад 1100 км, а їхні каральні загони плюндрували край, сіючи смерть на сукупній відстані більше як 760 км. Оскільки їхнє переміщення поєднувалося з кровопролитними боями, передусім у південно-східній частині Волині, і супроводжувалося взяттям і знищенням козацьких залог і місцевих повстанців у районі Заслава, Мирополя, Острополя, Судилкова, Шепетівки і Звягеля, здивування від побаченого обезлюднення і спустошення Кременеччини в 1651 р., висловлене неодноразово згадуваним А. М'ясковським, видає в ньому новачка серед учасників польських каральних експедицій в Україні часів Національної революції. Чимало волинян знищили корогви І. Вишневецького, В.-Д. Заславського, С. Корецького, воєводське посполите рушення й німецькі найманці.

Як уже підкреслювалося, багато повстанців разом з родинами переселилися на схід України. Особливо обезлюдніли внаслідок цього волості Погориння, звідки волиняни масово відступали разом з козацькими загонами влітку 1649 р. У цілому, людські втрати наприкінці цієї фази могли сягати 40–45% дореволюційного рівня.

Друга фаза демографічного спаду (вересень 1649 – перша половина 1651 рр.) розпочалася відразу ж після укладення Зборівського договору і тривала до прибуття на Волинь українського війська напередодні Берестецької битви. Незважаючи на відсутність у воєводстві ознак військового протиборства воюючих сторін, у цей час відбулося чергове обвальне зменшення кількості місцевих жителів. Оскільки основним змістом тодішніх подій стало запекле обстоювання волинянами попередніх визвольних здобутків, частина демографічних втрат цієї фази була пов'язана з безпосередньою участю тутешніх волинських повстанців у революційному русі, а також з польськими, магнатсько-шляхетськими каральними акціями, репресивними заходами тощо.

Поряд із цим, впливовими чинниками демографічного спаду стали також санкціоновані польською владою післязборівські татарські набіги, епідемії, голод, що сягнув рівня голодомору. Так, ординська осіння навала 1649 р., здійснена згідно з польсько-татарськими домовленостями, повністю обезлюднила Кременець, Острог, Заслав, Базалію, Полонне, Колки та інші міста й волості Волині[58]. Деякі джерела свідчать про бажання короля відкупитися від татар наданням їм права на спустошення досліджуваного краю, щоб убити двох зайців: завдати одночасного удару місцевим визвольним силам і своїм постійним опонентам – «кролев'ятам» типу І. Вишневецького, В.-Д. Заславського, С. Корецького, які були противниками посилення централізованої влади[59]. А. Радзивілл стверджував, що його вотчинне місто Олику татари штурмували разом з козаками[60]. Згубні результати тодішніх польських каральних експедицій і репресій відобразила скарга князя С.-С. Чарторийського[61].

Особливо втратною стала боротьба у краї після ратифікації Зборівського договору сеймом (січень 1650 р.), коли на Волинь почала повертатися маєткова шляхта. Відновлені судові органи впродовж того року розглянули більшість судових скарг на учасників визвольних подій. Намагання польської влади та її волинських адептів вогнем і мечем реставрувати дореволюційні порядки наштовхнулися на завзятий опір місцевого населення. Уже згадувалося, що князь С. Корецький навіть після жорстокого придушення повстанського руху у своїх волинських володіннях був змушений утримувати надвірну корогву в бойовій готовності. Так само збройні розправи вчинив А. Радзивілл, повертаючи у своє підпорядкування

Олику. Смертоносні засоби реставрації попередніх порядків підштовхували волинян до міграції в козацьку Україну, що стримувалася тоді польськими військами та універсалами українського гетьмана[62]. Крім того, чимало місцевих жителів померло від чуми, яка шаленіла восени 1649 р., та голоду 1650 р. Весною 1651 р. корець житнього борошна коштував 120 злотих[63]. Тому мало хто з волинських міщан зміг прогодуватися й дожити до нового врожаю. Улітку того року траплялися випадки канібалізму[64].

Усі ці фактори спричинили те, що вже наприкінці 1650 р. кількість волинян порівняно з дореволюційним рівнем скоротилася на 62%. А влітку 1651 р. людські втрати у воєводстві сягали 70% від 1648 р. (див. табл. 10).

Третя фаза (літо 1651 – весна 1652 рр.) розпочалася українськими та польськими воєнними маневрами напередодні Берестецької битви й завершилася остаточним приборканням місцевого визвольного руху. Вона характеризувалася подальшим зменшенням кількості волинян у зв'язку із трагічними для українців результатами Берестецької кампанії, знищенням їх польськими військами, каральними загонами й найманськими підрозділами, а також унаслідок масових міграційних потоків на Схід України, нових спалахів епідемій, голоду.

Українсько-татарське військо пройшло тоді понад 600 км волинської території, з них 200 км припадало на рейди козацьких продовольчих і розвідувальних загонів. Чимало волинян влилося тоді в українську армію й загинуло під Берестечком. А ті, кому вдалося вирватися з оточення, разом з козацькими полками подалися на Київщину. Острозький загін, який нараховував більше тисячі осіб, емігрував на московську територію[65].

Дослідники виявили значний приплив волинян на Слобожанщину. Зокрема, мігрантська група з 46 переселенців, які прибули до Яблунева в 1652 р., нараховувала близько десятка волинських родин[66].

Польські війська, переслідуючи українські полки з-під Берестечка, пройшли у воєводстві приблизно 700 км. При цьому рух основних частин здійснювався за 300-кілометровим маршрутом, переважно територією Кременецького повіту. Польські каральні загони чинили розправи над волинянами вздовж маршруту свого просування, що сягав 400 км. Тодішні шляхетські інструкції послам сейму підтверджували обезлюднення і спустошення краю під час українських, польських військових акцій і татарських набігів[67]. Аналіз джерел та

підрахунки показали, що татари проривалися тоді на 150 км вглиб території воєводства, грабуючи й виводячи в неволю тисячі волинян. У зв'язку зі стрімким піднесенням визвольної боротьби влітку й восени 1651 р., викликаним приходом і перебуванням на Волині українського війська, каральні акції та репресії чинилися над повстанцями 34 населених пунктів краю, які не були охоплені революційним рухом попередніх років.

У результаті дії всіх зазначених факторів наприкінці 1651 р. у воєводстві залишилося близько 18% податкоспроможного населення дореволюційних часів та приблизно 70% тих, хто вберігся після першого року революції. У містах людські втрати сягнули 86%, а в селах – 80%. Імовірно, що наприкінці третьої фази кількість дієздатних волинян коливалася в межах 15–18% дореволюційного рівня. Водночас із податкових реєстрів зникло більше половини населених пунктів Волині, зафіксованих у 1630 р. (див. табл. 10).

Принагідно слід звернути увагу на те, що, за припущеннями В. Смолія й В. Степанкова, людські втрати козацької України становили тоді 35–45%[68]. Якщо ці гіпотетичні здогадки підтвердяться ґрунтовним дослідженням, то причини таких майже двократних розходжень між показниками демографічних втрат Волині й козацької України, що стала оплотом Національної революції, слід буде шукати передусім у масовому східному міграційному русі із західного регіону. Тоді виникне необхідність уважнішого вивчення кількісних параметрів тогочасних міграцій з Волині й можуть з'явитися додаткові підстави для тверджень про відносність людських втрат українців на досліджуваній території впродовж перших трьох виокремлених умовних фаз демографічного спаду.

Четверта фаза (друга половина 1652–1659 рр.) розпочалася з придушення визвольного руху у Волинському воєводстві і тривала до укладення й ратифікації Гадяцького договору. Вона характеризувалася подальшим знищенням волинян українсько-московськими, польськими, татарськими військами й загонами. Зокрема, восени 1653 р. татари сплюндрували та обезлюднили Кременець, Залозці, Ямпіль, околиці Дубна, Олики, Клевані, Острога. У наступному році вони спустошили Кореччину. Грабуючи край, татари забирали в ясир тисячі місцевих жителів[69]. Тому в 1653 р. кількість волинян зменшилася до 9% дореволюційного рівня. У податкових реєстрах залишилося всього лише 14% подимних платників податків кінця 1648 р.

Міське податкоспроможне населення скоротилося до 6,3%, а сільське – до 10%. Порівняння показників реєстрів 1630 і 1653 рр. показало, що з 2375 населених пунктів Волині з податкової документації зникло 1703 (див. табл. 10).

Свою нищівну роль у подальшому обезлюдненні краю відіграв і українсько-московський військово-політичний союз 1654 р. Як уже згадувалося, у тому ж році українськими та московськими загонами було перетворено в пустку Володимирецьку й Четвертинську волості, куди ще не встигли добратися польські й татарські військові душогуби[70].

Аналіз реєстрів 1655–1658 рр. свідчить про продовження демографічного спаду. Водночас він показав, що через уже з'ясовані фіскальні тенденції щодо приховування реальної податкової бази ці документи не можуть розглядатися як достовірне джерело демографічної інформації про податково дієздатну частину волинян. Натомість дані перепису 1662 р. фактично підтверджують показники, отримані завдяки моделюванню демографічної ситуації другої половини 50-х рр. Відхилення складають трохи більше 6%. Тому напрошується припущення, що реальний демографічний рівень 1655–1658 рр. на стільки ж перевищував той, який зафіксували тодішні реєстри. Змодельовані таким чином демографічні втрати сягали у воєводстві не 96%, зафіксованих податковими документами другої половини 50-х рр., а 90% податкоспроможного населення дореволюційного рівня. При цьому, у селах залишилося близько 12%, а в містах – всього 7% дієздатних мешканців.

Демографічна катастрофа була очевидною й зачепила всі повіти воєводства. Однак глибина цієї катастрофічності в різних куточках краю була неоднаковою. Так, на Кременеччині рівень людських втрат у податкоспроможному середовищі сягав 97%, а у Володимирському й Луцькому повітах – 86%. У 924 населених пунктах воєводства зовсім зникли оподатковані одиниці. Подимні реєстри 1653, 1655–1658, 1662 рр. не згадували про існування 640 містечок і сіл Кременецького повіту, що становили дві третини від існуючих напередодні Національної революції. У двох інших повітах воєводства власниками маєтків було заявлено про абсолютну відсутність платників подимного податку в 70 селах. А 212 сіл і містечок цих повітів зовсім зникли з податкової документації кінця 50-х – початку 60-х рр. (див. табл. 10). Аналогічно з Кременеччиною,

відбулося жахаюче обезлюднення всього Погориння. Майже повністю зникли податкоспроможні волиняни в раніше густо заселених магнатських землеволодіннях князів Острозьких-Хоткевичів, Заславських, Корецьких, Любомирських, Замойських, Вишневецьких, Радзивіллів[71].

* * *

Підсумовуючи розгляд питання, слід констатувати, що волинські українці заплатили дуже високу ціну за самоутвердження своєї нації на початку нової історії. Загибель і міграція з регіону дев'яти десятих податкоспроможного населення призвели до демографічної катастрофи й поєдналися із незавершеністю Національної революції, неможливістю втілення жодного з національних, духовно-релігійних, соціальних її завдань та наступним розривом українського етносу на частини московсько-польськими кордонами.

Це дає підстави для песимістичних роздумів над результативністю українського визвольного процесу середини XVII ст. Разом із цим, залишаються малозрозумілими мотиви позаісторичних міркувань деяких істориків, у ході яких обґрунтованість досліджуваних подій підпирається наслідками, а останні виставляються як мірило історичної доречності Національної революції.

Тим часом за неупередженого підходу стає очевидним, що незбагненні для наших сучасників жертви були понесені українцями в час, коли надзвичайно гостро постала дилема існування й розвитку нації чи її знищення, втрати української етнічної ідентичності. Адже напередодні революції вона була дуже близькою до того, щоб уподібнитися з багатьма іншими народами, які невідрубно співіснували з колоніально панівними націями й були асимільовані французькими, британськими, іспанськими, російськими та іншими «націєтворцями» нових часів.

Не менш очевидним є й те, що українці Волині, Галичини, Берестейщини, Підляшшя, Пінщини, Західного Поділля, Буковини, Брацлавщини, Київщини, Чернігівщини в часи Національної революції вперше й назавжди постали перед Європою і світом як єдина потужна нація, а не уламок руського народу. Саме в такому логічному ракурсі можна наблизитися до підступів проблеми прогресивності досліджуваних подій та оцінки українських втрат.

Зовсім в іншому плані мало б розцінюватися питання етнічно польських демографічних втрат, понесених панівною нацією Речі Посполитої задля забезпечення ідеї національного гноблення, асиміляції значно чисельнішої української нації. Навряд чи й треба ще раз нагадувати, що ці абсолютно невиправдані польські втрати тривалий час не давали спокою польським політикам, але нічому їх не навчили й аж до кінця 40-х рр. минулого століття підштовхували до вирішення власних національних проблем за рахунок українських етнічних земель та українців.

Урешті-решт, треба визнати, що проблема боротьби за національне самовиживання, спроби розв'язання якої часто призводили до національних катаклізмів, вважається однією з найскладніших і найменш вивчених питань світового суспільного розвитку. Вона важко піддається аналізу. З'ясування діалектики демографічних змін та основних фаз демографічної катастрофи, спричиненої в ході Національної революції, можна розглядати як початок вивчення цього наукового питання. А повніше відтворення всіх його складників стане можливим після скрупульозного аналізу особливостей визвольного процесу 1648–1659 рр. у всіх без винятку вітчизняних регіонах.

В остаточному підсумку результати Національної революції виявилися для української нації майже катастрофічними. Унаслідок жертовної боротьби 1648–1659 рр. не було вирішено найкардинальніших національних завдань щодо здобуття української політичної й економічної незалежності, утворення національної держави в межах етнічних земель України, захоплених Польщею, утвердження прогресивних соціально-економічних відносин, за втілення яких українці заплатили неймовірно великими людськими й господарсько-економічними втратами. Підкреслювані багатьма дослідниками позитиви створення української державної автономії в межах козацької України незабаром затьмарилися приєднанням її до Московської держави та наступним відмежуванням Лівобережної Гетьманщини від переважної більшості етнічних земель московсько-польськими кордонами. Це породило складні етнонаціональні проблеми і поставило дилему існування чи зникнення української нації набагато гостріше, ніж вона стояла напередодні Національної революції. Оскільки поділ етнічної території будь-якої нації між різними державами та розмежування відокремлених частин державними кордонами обґрунтовано вважається найнегативнішим

етнонаціональним явищем і найсуттєвішою перешкодою національного розвитку поділеного етносу, доводиться дивуватися українській національній життєздатності, яка допомогла їх подолати і зберегти свою ідентичність. Безперечно, що цьому значною мірою сприяли національно-визвольні традиції середини XVII ст. та високий рівень національної самосвідомості, загартований у горнилі Національної революції. Незважаючи на незавершеність і величезні жертви, революція розбудувала міцний фундамент природного вітчизняного націоналізму, зміцнивши державотворчу волю української нації і снагу до продовження боротьби за національне самоутвердження та утворення української соборної держави.

За свою першу спробу вирішення цих кардинальних національних завдань, разом з українцями всіх інших етнічно українських регіонів, волиняни заплатили вражаючими людськими й господарськими втратами, що супроводжувалися обезлюдненням, жахливими руйнаціями багатьох волинських сіл, міст, містечок, сільськогосподарського й ремісничого виробництва, промислів, торгівлі.

Незавершеність революції в Україні, її поразка на Волині й у всьому західному регіоні не знімає з порядку денного історичної науки питання об'єктивної оцінки впливу епохальних подій 1648–1659 рр. на різні сторони суспільного життя в післяреволюційні часи. З огляду на вже висвітлені напрямки й результати наукового пошуку, розгляд проблеми наслідків Національної революції на Волині можна завершити такими висновками:

1) Українська революція знесилила Річ Посполиту, зруйнувала міф про польську військово-політичну самодостатність, відсунула польсько-литовську державу до переліку другорядних країн, неспроможних суттєво впливати на європейський міжнародний процес та поставлених перед проблемою політичного самовиживання;

2) революція знищила польську колоніальну фіскальну систему, породила глибоку податково-фінансову та бюджетну кризу, ліквідувала економічну доцільність польського панування на українських землях, зруйнувавши підвалини політичної могутності Речі Посполитої;

3) революція усунула волинську князівсько-панську верхівку з домінуючої ролі в українському шляхетському середовищі та позбавила її попереднього політичного впливу в Речі Посполитій через втрату нею величезних землеволодінь на сході України, ката-

строфічне господарське становище у вотчинних волинських володіннях тощо;

4) революція ліквідувала економічні й витіснила демографічні основи польського та єврейського засилля в ремеслі й торгівлі, суттєво звузила економічну й демографічну базу католицьких впливів у регіоні, зумовила підвищення ролі українців у міській економіці та місцевому самоврядуванні;

5) революція наблизила крах фільварково-панщинної системи господарювання, призвела до переходу від панщинної до чиншової форми експлуатації в магнатських землеволодіннях, які охоплювали більше двох третин угідь краю;

6) надзвичайно високу ціну за участь в українських національно-визвольних змаганнях заплатили волинські селяни й міщани, втративши близько 90% свого дієздатного дореволюційного складу та податкоспроможних господарств, нерухоме майно, знаряддя праці, робочу худобу й поклавши на революційний вівтар своїх кращих представників;

7) катастрофічні демографічні втрати в роки революції призвели до появи великої кількості неповних, господарсько недієздатних родин, що змушувало зменшувати оброблювані наділи та прискорювало вимушене обезземелення волинського селянства й містечкових хліборобів;

8) гігантські масштаби руйнацій і матеріальних втрат, понесених волинянами, були пов'язані не тільки із впливом подій Національної революції, а й з перетворенням краю на полігон для польських, українсько-московських, татарських воєнних акцій і набігів уже після остаточного придушення визвольного руху, що призвело до відносного й абсолютного зубожіння переважної більшості мешканців цього вітчизняного регіону;

9) революція консолідувала в лавах української армії значну частину волинських селян, міщан, патріотичної шляхти, сприяючи зміцненню військово-політичного потенціалу козацької України й водночас суттєво послаблюючи місцеву базу українських радикальних сил, національний імунітет волинської маєткової шляхти та прискорюючи домінування у шляхетському середовищі краю суто пропольської орієнтації;

10) революція вперше об'єднала в єдиному масовому національно-визвольному процесі волинян з українцями Київщини,

Брацлавщини, Чернігівщини, Західного Поділля, Північної Буковини, Галичини, Берестейщини, Підляшшя й Пінщини, прискоривши кристалізацію національної самосвідомості та заклавши довговічні підвалини в поняття української самоідентичності в чітко окреслених межах етнічної території, яка стала територіальною базою сучасної української нації. Вона настільки зміцнила і збагатила традиції спільної боротьби за українську незалежність, що їх не змогли знищити найнавіженіші польські, російські, австро-угорські імперські угруповання упродовж кількох століть роздільного панування над окремими частинами української нації.

ПІДСУМКИ

Українська національна революція середини XVII ст. була першою спробою українців усіх без винятку регіонів України здобути політичну, економічну, духовно-релігійну незалежність та запровадити прогресивний соціально-економічний устрій революційними засобами й методами. Оскільки політична система Речі Посполитої виявилася нездатною до самореформування та еволюційного розв'язання гордієвого вузла складних і взаємопов'язаних етнонаціональних, міжконфесійних і соціально-економічних суперечностей, які гальмували розвиток української нації та загрожували її існуванню, вона мусила розрубувати його революційним шляхом. З'ясування причинно-наслідкових зв'язків, які породили визвольну епопею на Волині, діалектики революційного руху в цьому важливому національному регіоні, його характерних рис і особливостей підтвердило єдність і нерозривність українського національно-визвольного процесу 1648–1659 рр.

Враховуючи тотожність причин і змісту революційних подій, їх основних чинників і складу учасників на всіх українських землях, можна виокремити такі найістотніші ознаки цього надзвичайно складного історичного феномену:

1. Визвольна боротьба українців усіх вітчизняних регіонів була обумовлена особливостями колоніального становища України у складі Речі Посполитої, досить жорстоким гнобленням Польщею української нації без урахування зростання її реальної ролі в економіці й військово-політичній сфері польсько-литовської держави,

кількісної переваги над титульними націями та українських (руських) традицій.

2. Революція 1648–1659 рр. здійснювалася українською нацією проти колоніальної системи Речі Посполитої з її польською політичною, ідеологічною, релігійною, соціально-економічною підсистемами. Нетрадиційні спроби істориків умонтувати в зміст Національної революції події 60–70-х рр., які були похідними від досліджуваних, доречніше розглядати в контексті з'ясування наслідків цього видатного явища вітчизняної та світової історії. Інакше довелося б обґрунтовувати підстави виникнення українсько-російських, українсько-турецьких конфліктів та громадянської війни в козацькій Україні напередодні Національної революції.

3. Український революційний рух повсюдно мав етнонаціональне (антипольське, частково – антилитовське й антиєврейське), національно-релігійне (антикатолицьке), соціально-економічне (антифеодальне – протимагнатське, протишляхетське) спрямування. Оскільки кожний із цих взаємопов'язаних напрямків був викликаний відповідною політикою польських владних підсистем і захищався політичною системою польсько-литовської держави, цей рух у цілому носив національно-визвольний характер. Тісно переплетені між собою етнонаціональні, релігійно-конфесійні й соціально-економічні мотиви стали тоді не окремими сторонами, а органічними частинами української національно-визвольної боротьби.

Таким чином, українська нація однією з перших у світовій історії започаткувала новий, якісно вищий від попереднього, етап національно-визвольного процесу, класифікований згодом як епоха революцій національно-визвольного типу.

Як свідчить історичний досвід, у ході цих революцій, поряд з першочерговими завданнями щодо ліквідації колоніальної залежності, утвердження політичної й економічної самостійності, розв'язувалися соціально-економічні й духовні проблеми, пов'язані з колоніальним пануванням, та усувалися найсуттєвіші перешкоди національного розвитку раніше поневолених народів.

4. Революція охопила тривалий проміжок часу, її розвиток був нерівномірним, характеризувався найвищим піднесенням визвольної боротьби 1648 р., подальшими стрибкоподібними спалахами національної активності 1649–1652 рр., звуженням революційної бази до меж козацької України, яка залишалася оплотом українських визвольних змагань 1652–1659 рр.

За розмахом, чинниками й основними векторами боротьби, складом її безпосередніх учасників, залученими зовнішніми чинниками та їхньою роллю в тодішньому процесі виокремлюються два періоди Української національної революції.

Упродовж першого періоду (1648–1652) революція охопила всі без винятку українські землі, які перебували у складі Речі Посполитої, а тому стала воістину загальнонаціональною. Для цього періоду характерні як етнонаціональні (антипольський, антиєврейський, антилитовський) та національно-релігійні (антикатолицький, частково антиуніатський, антипротестантський), так і соціально-економічні (антимагнатський, антишляхетський) вектори масової революційної боротьби. Основними чинниками революції стали тоді українська армія, яка формувалася з козацтва, селянства, міщанства, патріотичної частини шляхти, та регіональні національно-визвольні сили (повстанські загони, *«купи»,* полки, учасники організованих і стихійних революційних акцій).

Найбільш результативною була революційна боротьба в час найтіснішої взаємодії цих чинників. Упродовж 1648 р. і в першій половині 1649 р. взаємопідсилення основних чинників революції забезпечило блискучі українські військові успіхи та тимчасове визволення всіх українських земель.

Натомість несподіваний для місцевих повстанців відступ українського війська із західного регіону наприкінці 1648 р., обставини, пов'язані з укладенням Зборівського договору 1649 р., послабили й роздробили загальнонаціональний революційний рух, суттєво погіршивши ситуацію в більшості українських регіонів, хоч і не зупинили там революційні змагання. Лише після невдалої Берестецької кампанії упродовж осені 1651 – весни 1652 рр. Річ Посполита змогла придушити Національну революцію в західному регіоні, що складав переважну більшість земель тодішньої України.

Стрибкоподібність революційного процесу виразно простежувалась при з'ясуванні діалектики та особливостей революції на Волині, де виявлено вісім етапів боротьби, які відрізнялися розмахом повстанського руху, змістом подій, їхньою результативністю, ступенями взаємозв'язку і взаємодії основних революційних чинників упродовж 1648–1652 рр.

Другий період революції (1652–1659) характеризувався неймовірними зусиллями українського уряду та армії зберегти

національно-визвольні здобутки на території козацької України та добитись об'єднання всіх етнічно українських земель у складі національної держави.

З огляду на ці завдання й титанічні спроби їх втілення, а також склад української армії, сформований вихідцями з усіх регіонів України, революційний процес продовжував залишатися загальнонаціональним. Однак основним і єдиним чинником революції на цьому етапі стала українська армія, а боротьба велася суто військово-політичними засобами й методами. Утративши підтримку регіональних революційних сил через їх поразку, український уряд наполегливо шукав ефективного зовнішнього союзника, що дієво сприяв би виконанню зазначених завдань Української революції. Спроби вирішити ці завдання з допомогою Московської, Шведської, Трансільванської держав завершилися в остаточному підсумку провалом, залишивши глибокий негативний слід у національному житті.

У зв'язку з поразкою регіональних революційних сил, чіткіше увиразнилася етнонаціональна векторність національно-визвольних змагань, але зовсім зникла соціально-економічна їх спрямованість. Натомість жителі західного регіону, які становили переважну більшість української нації, нерідко самі ставали заручниками й жертвами жорстоких і кривавих українсько-московських, польських і татарських воєнних акцій.

Провал спроб вирішити українські національні завдання з допомогою зовнішніх союзників та виснаження й вичерпання вітчизняного людського, господарського ресурсу змусило український уряд шукати примирення з Річчю Посполитою.

З іншого боку, напівзруйнована Українською революцією та супутніми з нею іноземними інтервенціями, Річ Посполита не мала достатньо сил для розгрому козацької України – цього останнього оплоту Української революції, а тому була змушена піти на укладення й ратифікацію Гадяцької угоди (1658–1659). За таких обставин у козацькій Україні було частково збережено українські національно-визвольні здобутки, а Національна революція залишилася незавершеною.

5. Провідною силою Української національної революції та найпотужнішим її чинником стала українська армія, сформована із запорозького (реєстрового й нереєстрового) козацтва, «покозачених» у ході епохальних подій селянства, міщанства та патріотичної

української шляхти з усіх українських регіонів. Під час революції повністю «покозачилися» і стали козацькою територією Брацлавщина й західна частина Київщини, намагалися перетворитися на «козацьку територію» Східна Волинь і Західне Поділля, тобто ті українські землі, де наявність цього стану була нетиповою. На відвойованих у поляків землях Східної України вихідці з різних соціальних груп українства сформували якісно новий стан землевласників фермерського типу, поголовно зобов'язаний виконувати військову повинність та боронити національні й особисті здобутки.

Блискучі українські військові перемоги 1648–1649 рр. відіграли вирішальну роль у розгромі регіональних і комбінованих збройних сил Речі Посполитої, стали могутнім стимулятором розгортання революції в усіх куточках України. Натомість невдача під Берестечком пригнітила загальнонаціональний революційний процес, полегшила придушення повстанського руху в західному регіоні.

Виступаючи в ролі революційного стимулятора, українська армія сама потребувала масової підтримки, розгортання національно-визвольної боротьби місцевими патріотичними силами. Втративши таку підтримку, вона не змогла впродовж 1652–1659 рр. добитися виконання кардинальних національних проблем, незважаючи на неймовірні зусилля.

6. Соціальною базою Української національної революції стали українські селяни й міщани. Майже поголовно «покозачившись» у регіонах, охоплених революційним вихором 1648 р., вони й у наступні роки (до середини 1652 р.) були основними носіями прогресивної соціально-економічної та національно-релігійної спрямованості національно-визвольного процесу.

Після відходу української армії із західного регіону наприкінці 1648 р. на них упав непосильний тягар обстоювання визвольних здобутків власними силами. А з часу підписання Зборівського договору, незважаючи на жахливі татарські спустошення, польські каральні експедиції, репресії і поразку українського війська під Берестечком, повсталі селяни й міщани цього регіону аж до весни 1652 р. чинили запеклий опір відновленню польського колоніального режиму, фільварково-панщинної системи господарювання, кріпацтва, впливу католицької церкви тощо.

Через внутрішню розбалансованість основних чинників революції, недооцінку українською революційною верхівкою ролі

селянства й міщанства в перебігу національно-визвольного процесу вона не змогла мобілізувати внутрішній революційний ресурс, прирікаючи, таким чином, українську визвольну епопею на незавершеність.

7. Помітну роль у Національній революції відіграли українська шляхта і православне духовенство, яке здебільшого кооптувалося із шляхетського середовища. Патріотична частина панівної верстви взяла досить активну участь у розбудові української армії, державних структур, розробці урядових програм. Як не дивно, але окремі представники шляхти брали участь не тільки в антипольських і антикатолицьких акціях, а й нерідко очолювали селянські й міщанські виступи яскраво вираженого соціального (антимагнатського, антишляхетського) спрямування. Тому відрадно, що багато істориків уже відійшли від антинаукових тлумачень про тотальне манкуртство та огульне зрадництво цієї верстви в час, який вимагав загальнонаціональної консолідації. Такі антиукраїнські позиції були типовими передусім для більшості волинського князівсько-панського угруповання, васально залежної від нього шляхти та тієї її маєткової частини, яка давно зреклася українських національних орієнтирів або займала двоїсто-угодовську позицію. Більше того: ці етнічні маргінали спільно з поляками несамовито придушували визвольну боротьбу за українську незалежність та соціально-економічний прогрес.

8. Українська визвольна епопея здійснювалась типовими для всіх без винятку революцій XVI–XIX ст. збройними формами боротьби та відповідними засобами й методами. Так само типовим було те, що ці форми, методи й засоби не були вигадані українською нацією – їх продиктувала польсько-литовська державна унія, жорстоко придушуючи таким чином найменші заворушення та проливаючи ріки української крові. Задля об'єктивності слід зазначити, що світова історія аж до XX ст. не знала випадків мирного розв'язання колонізаторами національної проблеми поневоленої нації. Тому не випадково, що українська нація гідно відгукнулася на збройний виклик польсько-литовських поневолювачів.

Сприяло цьому й те, що Річ Посполита, переконавшись у неспроможності вирішення оборонних завдань польсько-литовськими силами, допустила існування і зміцнення українського козацтва, яке й стало ядром вітчизняних збройних сил в роки Національної

революції. Наявність українських збройних формувань у військово-політичній сфері Речі Посполитої першої половини XVII ст. забезпечили існування в Україні однієї з тих рідкісних обставин, які зумовили блискавичний і небачений доти розмах національно-визвольного процесу. Оскільки збройне протистояння завжди і всюди носить жорстокий характер і супроводжується значними втратами сторін, зупинятися на відомих недоліках таких форм і методів боротьби недоречно. Тим більше, що іншого шляху здобуття національної незалежності в XVII ст. людство ще не знайшло.

9. Неабиякий вплив на Українську національну революцію мали зовнішньополітичні чинники. Укладення військово-політичного союзу з Кримським ханством та торговельної угоди з Туреччиною, які були основними зовнішньополітичними противниками Речі Посполитої, із самого початку надали революційним подіям яскраво вираженого протипольського, антидержавного спрямування й суперечили тодішнім псевдолояльним заявам Б. Хмельницького. Водночас, саме завдяки виконанню татарами своїх союзницьких зобов'язань українцями було здобуто перші блискучі перемоги, ущент розгромлено противника під Пилявцями, проведено успішний західний похід 1648 р., досягнуто відносної військової переваги в ході Збаразько-Зборівської операції 1649 р. Не варто скидати з рахунку вагомість татарського союзницького внеску наступних років. Значною мірою він сприяв закріпленню визвольних здобутків у козацькій Україні.

Цей перший досвід використання зовнішнього чинника показав, що татари були зацікавлені в рішучій боротьбі проти Речі Посполитої доти, доки вона не була вкрай ослаблена й перестала загрожувати татарським національним інтересам. Виходячи із суто власних державних інтересів, татарські хани протидіяли виборенню незалежності в межах українських етнічних кордонів, остерігаючись виникнення великої Української держави – гідного конкурента їхнім планам. Однак, на відміну від Московського царства, Крим не претендував на приєднання українських земель, задовольняючись їх грабунком та виведенням у неволю місцевих жителів. Тому, з огляду на перспективу, татарський чинник не таїв у собі важкопередбачуваних небезпек для української нації.

Натомість добровільне включення в українські справи московського військово-політичного чинника й укладення союзу 1654 р.

майже автоматично перекинуло в табір противника Кримське ханство, погіршило стосунки з Туреччиною. Разом із цим, спроба використати московську військову силу, після більш-менш вдалих операцій 1655–1656 рр., завершилася відомим Віленським провалом та укладенням польсько-московського перемир'я. При цьому від права втручатися в українські справи задля втілення своїх далекосяжних планів московський уряд не відмовився. Так само провальними, хоча менш згубними для вітчизняної долі, виявилися намагання добитися об'єднання українських земель з допомогою шведського і трансільванського зовнішніх чинників.

Окрім конкретно-історичних наслідків, залучення зовнішніх чинників стимулювало появу різноликих зовнішньополітичних орієнтацій серед молодої української еліти. А перебільшення ймовірної ролі зовнішнього фактора незабаром роздробило її ядро, залишаючи зорієнтованими на власні національні сили лише поодинокі постаті.

10. Революція призвела до утворення першої Української держави на території козацької України. Незважаючи на нетривалість її незалежного існування, в української нації із цього часу не згасала ідея реалізації своїх політичних і соціально-економічних ідеалів шляхом утвердження власної національної держави.

Боротьба українців середини XVII ст. започаткувала сучасний етап українського націєтворчого процесу, стала генератором розвитку національної самосвідомості та природного націоналізму, що постійно пробуджував до національного самоутвердження і, врешті-решт, привів до проголошення незалежності України та початку розбудови Української держави.

За цей перший вітчизняний досвід українство заплатило життями більше мільйона своїх синів і дочок, спустошенням і обезлюдненням тисяч сіл, міст і містечок, страхітливими руйнаціями тодішніх господарств, надовго збереженим страхом перед новими національними випробуваннями. Загнана у глухий кут, українська нація виявила феноменальну здатність до самовідданої й жертовної боротьби за право нащадків зайняти гідне місце серед інших націй.

ПРИМІТКИ

Передмова

[1] *Ярошинський О.Б.* Події Визвольної війни 1648–1654 рр. на Прикарпатті і Волині та сьогодення // Галичина і Волинь в часи Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького: Матеріали міжвузівської студентської науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 3–6; *Його ж.* Про деякі дискусійні питання з історії першого волинського походу Б. Хмельницького // Там само. – С. 21–27; *Його ж.* Російський фактор в українській національно-визвольній боротьбі 1648–1657 рр. на Волині // Науковий вісник Українського історичного клубу. – М., 1999. – Т. III. – С. 136–137; *Його ж.* Проблема характеру визвольної боротьби 1648-1657 років на Волині у світлі комплексного дослідження історичних джерел // Перспективи. – 1999. – № 3–4 (7–8). – С. 62–68; *Його ж.* Наслідки визвольної боротьби 1648–1657 рр. на Волині. – К., 2000. – 33 с.; *Його ж.* Характер визвольної боротьби на Волині у 1648–1657 рр. – К., 2000. – 31 с.; *Його ж.* Волинь у політичних планах Б. Хмельницького // Людина і політика. – 2000. – № 1 (7). – С. 18–21; *Його ж.* Народна боротьба на Волині: Сторінки історії XVII століття // Віче. – 2000. – № 2. – С. 147–149; *Його ж.* Озброєння волинських повстанців під час національно-визвольної війни на Україні в середині XVII ст. // Зб. наук. праць Київського військового гуманітарного інституту. – 2000. – № 6 (19). – С. 71–72; *Його ж.* Проблеми міжнаціональних відносин на Волині в 40–50-х рр. XVII ст. // Відродження. – 2000. – № 3. – С. 39–42; *Його ж.* Розмах визвольної боротьби на Волині в середині XVII ст. // Бористен. – 2000. – № 9 (111). – С. 22–24; *Грабовецький В.В., Ярошинський О.Б.* Визвольна боротьба на Волині у 1648–1657 рр.: Огляд опублікованих джерел. – К., 2000. – 47 с.; *Ярошинський О.Б.* Населення Волині в національно-визвольній боротьбі (кін. 1648–1649 рр.) // Військово-історичний альманах. – 2001. – № 1 (2). – С. 21–33; *Його ж.* Формування національної свідомості українців у середині

XVII ст. // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції 18–20 жовтня 2001 р. / Заг. ред. П.П. Кононенко; наук. ред.-упоряд. О.Б. Ярошинський. – К., 2001. – С. 65–68; *Його ж.* Волинь у період національно-визвольної війни 1648–1657 рр.: Автореф. дис. … канд. іст. наук. 07.00.01 – історія України / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2001. – 20 с.; *Його ж.* Козаки в західноукраїнському регіоні: 1648–1657 рр. (за матеріалами Волинського воєводства) // Науковий вісник Українського історичного клубу. – Т. VI. – Ч. I. – М., 2002. – С. 148–156; *Його ж.* До питання про економічні наслідки подій Національної революції середини XVII ст. в західноукраїнському регіоні (за матеріалами Волинського воєводства) // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. II. – К., 2004. – С. 387–401; *Його ж.* Демографічні наслідки Національної революції середини XVII ст. у Західному регіоні України в світлі комплексного дослідження матеріалів Волинського воєводства // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. III. – К., 2004. – С. 267–279; *Його ж.* Передумови Національної революції на Волині // Українознавство. – 2004. – Ч. 1–2. – С. 405–418; *Його ж.* До питання про основні чинники Української національної революції середини XVII ст. (за матеріалами Волинського воєводства) // Українознавство. – 2004. – Ч. 3–4. – С. 334–349.

[2] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-е вид. – К., 1995. – С. 184; *Їхня же.* Українська національна рево-люція XVII ст. (1648–1676 рр.) // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т. 7. – С. 90–96.

[3] *Крикун М.Г.* Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII ст. // Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць. – К., 1990. – С. 134–145.

[4] *Крикун М.Г.* Чисельність населення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 24. – Львів, 1988. – С. 71–82; *Його ж.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – С. 48–82.

Розділ 1. Історіографія і першоджерела

[1] Історія Русів. – К., 1991. – С. 118–157; *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – Ч. 1: От водворения славян в сей стране до присоединения оной в 1654 году к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем. – М., 1842. – С. 100–150; *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т. 1. – М., 1842. – С. 175, 207–243, 279–290.

[2] Очерки Волыни в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях / Под. ред. В. Аскоченского. – Житомир, 1847. – С. 42, 62–63, 117–118; *Крушинский Л.* Исторический очерк Волыни // Труды волынского губернского статистического комитета на 1867 год. – Вып. 1. – Житомир, 1867. – С. 125–134.

[3] *Сендульский А.* Местечко Ляховцы Острожского уезда // Волынские епархиальные ведомости (далі – ВЕВ). – 1869. – № 18. – 16 сентября. – (Часть неофициальная). – С. 708–710; *Его же.* Город Луцк // ВЕВ. – 1873. – № 24. – 16 декабря. – (Часть неофициальная). – С. 851; *Его же.* Город Кременец // ВЕВ. – 1874. – № 12. – 16 июля. – (Часть неофициальная). – С. 468–471; *Его же.* Село Поляхова, Заславского уезда // ВЕВ. – Кременец, 1874. – № 19. – 1 октября. – (Часть неофициальная). – С. 679; *Его же.* Город Дубно // ВЕВ. – 1877. – № 14. – 16 июля. – (Часть неофициальная). – С. 592–593; *Его же.* Местечко Олыка Дубенского уезда // ВЕВ. – 1878. – № 14. – 16 июля. – (Часть неофициальная). – С. 573; *Его же.* Местечко Берестечко Дубенского уезда // ВЕВ. – 1879. – № 16. – 16 февраля. – (Часть неофициальная). – С. 167–180; *Его же.* Местечко Лабунь Заславского уезда. – Почаев, 1881. – С. 2–3.

[4] *Костомаров М.* Исторические монографии и исследования: Богдан Хмельницкий. – СПб., 1870. – Т. 9 (1). – С. 173–202; Т. 10 (2). – С. 9, 91, 333–362.

[5] *Буцинский П.Н.* О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 51–91; *Кулиш П.А.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): В 3 т. – Т. 2. – М., 1888. – С. 81–286, 370–371; *Його ж.* Хмельниччина: Історичне оповідання. – К., 1901. – С. 41–55, 82.

[6] *Барановский С.* Волынцы как переселенцы в восточную Россию, в эпоху Богдана Хмельницкого // ВЕВ. – Кременец, 1874. – № 18. – 16 сентября. – (Часть неофициальная). – С. 663–665.

[7] *Пероговский В.* Материалы для истории Волыни. – Житомир, 1879. – С. 196–221.

[8] *Левицький І.* Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина. – Львів, 1878. – С. 7–84, 96–105.

[9] *Новицкий И.П.* Адам Кисель, воевода киевский. 1580–1653 года. – К., 1885. – С. 40–41, 60.

[10] *Павлищев Н.И.* Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину (1592–1699). – Т. 2: Царствование Яна Казимира 1648–1668. – СПб., 1888. – 405 с.

[11] *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. 1. – Почаев, 1888. – С. 179, 233–234, 271; Т. 2. – Почаев, 1890. – С. 494, 542, 579, 648, 667, 864, 1014–1020; Т. 3. – Почаев, 1893. – С. 26, 414; *Его же.* Город Кременец Волынской губернии: Церковно-исторический очерк. – Почаев, 1890. – С. 25, 53; Его же. Город Заславль Волынской губернии. Исторический очерк. – Почаев, 1891. – С. 16; *Его же.* Местечко Грицев Заславского уезда Волынской губернии: Исторический очерк. – Почаев, 1892. – С. 5; *Его же.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей волынской епархии. Исторический очерк. – Почаев, 1893. – С. 148, 230–231; *Его же.* Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. – Т. 4: Староконстантиновский уезд. – Почаев, 1899. – С. 14–23, 41, 52; Т. 5: Ковельский уезд. – Почаев, 1903. – С. 43–44.

[12] Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края / Сост. Петров Н.П. при содействии Малышевского И.И., изд. Батюшковым П.Н. – СПб., 1888. – С. 170–175.

[13] *Владимирский-Буданов М.* Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. – К., 1888. – С. 1–17.

[14] *Франко І.* Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах. – Львів, 1898. – С. 8–9, 17–27, 43, 52–56.

[15] *Ефименко А.* Очерки истории правобережной Украины: По И.И. Ролле. – К., 1895. – С. 86, 92-97; *Ее же.* История украинского народа. – К., 1990. – С. 229–230.

[16] *Баженов Л.В.* Дослідження Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези міжнародної краєзнавчої конференції (Житомир, 9–11 вересня 1993 р.). – Житомир, 1993. – С. 11.

[17] *Kraszewskij J.* Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy. – Wilno, 1840. – T. 1. – S. 40; T. 2. – S. 142 ; *Powidaj C.* Kozacy zaporozcy na Ukraine. – Lwów, 1862. – S. 67, 73–74, 97; *Barasz X.S.* Wolne miasto handlowe Brody. – Lwów, 1864. – S. 39, 41; *Steckij T.J.* Wolyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologichnym. – T. 1. – Lwow, 1864. – S. 320; T. 2. – Lwów, 1871. – S. 150–151; *Tegoz.* Luck starożytny i dzisiejszy: Monografia historychna. – Kraków, 1876. – S. 101–102; *Szajnocha K.* Dwa lata dziejow naszych: Opowiadanie i żrodła. – T. 2: Polska w r. 1648. – Lwów, 1869. – S. 168–237; *Górski K.* O dzialaniach wojska koronnego Rzeczypospolitej Polskej w wojnie z kozakami (Okrez od dnia 19-go lutego do 10-go lipca 1651 roku. Bitwa pod Beresteczkiem). – T. 2. – Warszawa, 1877. – 101 s.; *Kubala D.* Obleżenie Zbaraża i pokój pod Zborowem // Szkice historiczne. Seria pierwsza. – Lwów, 1880. – S. 103–183; *Tegoz.* Bitwa pod Beresteczkiem // Szkice historyczne. Serya pierwsza. – Lwów, 1880. – S. 231–303; *Tegoz.* Bitwa pod Beresteczkiem. – Warszawa, 1909. – 120 s.; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. Epoka przedrozbiorowa. – T. 2. – Kraków, 1912. – S. 331–332, 340–345; *Rawita-Gawronski F.* Sprawy i rzeszy ukrainskie. – Lwów, 1914. – 180 s.

[18] *Baranowski B., Libiszowska Z.* Problem narodowo-wyzwolenczey walki ludu ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiey // Kwartalnik historyczny. – Warszawa, 1954. – R. 61. – № 2. – S. 197–217; *Krawczyk A.* Problematyka kozacka w pracach historyków polskih XVII wieku // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). – Львів; Люблін, 1996. – С. 45–59; *Maternicki J.* Kozacy i woiny kozackie XVII w. w polskiej muśli historycznej doby porozbiorowej (do 1864 r.) // Там само. – С. 156–168; *Mądzik M.* Wojny kozackie w polskiej historiografii przelomu XIX i XX w. // Там само. – С. 213–225.

[19] *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych. Opowiadanie i źródła. – T. 2. – Lwów, 1869. – S. 168–171, 194, 206–215, 228, 234–237.

[20] *Ключевский В.О.* Сочинения: В 8 т. – Т. 3: Курс русской истории. – М., 1957. – С. 111–120; *Соловьев С.М.* Сочинения: В 18 т. – Т. 10. – Кн. 15: История России с древнейших времен. – М., 1988. – С. 504–574.

[21] *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. – Т. 1. – Вып. 1. – Прага, 1924. – С. 13–14.

[22] *Антонович П.* Коротенька історія Волині (виклад популярний). – Житомир, 1918. – С. 42–47.

[23] *Каретников С.* Волынская губерния: Географическо-исторический очерк. – Ковель, 1905. – С. 38–39.

[24] *де Витте Е.* Древнейшие города Волыни в историческом описании: Город Острог; М. Полонное. – Почаев, 1913. – С. 8, 12; *Шадурский Н.П.* Волынь и ее исторические деятели от Владимира Святого до Богдана Хмельницкого. – Б. м., 1913. – 80 с.

[25] *Каманин И.М.* Битва козаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. – К., 1910. – 40 с.; *Его же.* Участие южнорусского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – Т. 4. – Ч. 3. – К., 1914. – С. XLVI–CI.

[26] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2: Початки Хмельниччини (1638–1648). – С. 195; Т. 8. – Ч. 3: Хмельниччина у розквіті. – С. 19, 21, 28-55, 61, 63, 80–90, 94–96, 130, 168, 181–217, 225, 267; К., 1996. – Т. 9. – Ч. 1: Роки 1650 – 1653. – С. 14, 237, 280–300; Т. 9. – Ч. 2: Роки 1654–1657. – С. 652, 919, 954–955, 1166, 1317–1318, 1406; *Його ж.* Хмельницький і Хмельниччина: Історичний ескіз. – Львів, 1901. – С. 6, 15, 17–27, 39, 59–62; *Степанков В.С.* Події початкового етапу Національної революції (1648 – перша половина 1649 рр.) на Волині у висвітленні Михайла Грушевського // Український історик. – 1996. – № 1–4 (128–131). – С. 310–313; *Санцевич А.* Велика Волинь як історико-географічний фактор у творчості М. Грушевського // Там само. – С. 307.

[27] *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія; Пенсильванія, 1980. – С. 21–23, 41, 55, 61, 63, 91, 95–97, 117–121, 123–135, 146, 151, 177, 197, 323, 325, 333, 335, 337, 343; *Його ж.* Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії Українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С. 18, 30–31, 57–59, 81–86, 93–94, 106, 154–155, 171–172, 186, 188–189, 190–193.

[28] *Томашівський С.* Передмова // Жерела до історії України-Руси, видає НТШ (далі – Жерела). – Т. 6. – Львів, 1913. – С. 3, 6–11, 111–113, 120; *Його ж.* Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). – Львів, 1914. – 152 с.; *Петрів В.* Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1654 років (історико-психологічний нарис) // Військо України. – 1993. – № 7. – С. 79–86.

[29] *Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. – К., 1932. – С. 3–4.

[30] *Баранович О.І.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. – 155 с.

[31] *Яворський М.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – Т. 1. – Харків, 1927. – С. 44–51.

[32] *Терлецький О.* Історія української держави. – Т. 2: Козацька доба. – Львів, 1924. – С. 77–82, 90–93, 95, 128, 129, 132.

[33] *Феденко П.* Історія соціальної та політичної боротьби в Україні. – Львів, 1936. – Ч. 1. – С. 33–40; Ч. 2. – С. 4; Його ж. Тріумф і катастрофа: Оцінка досяг-

нень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. – 1990. – 12, 19 серпня. – С. 6.

[34] *Крип'якевич І.П.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 129, 130, 134, 135, 140, 147, 151. – Львів, 1920–1931.

[35] *Скубицкий Т.* К истории крестьянской войны 1647–1657 гг. // Под марксистско-ленинским знаменем. – 1936. – № 4 (14). – С. 46–67; *Фурман И.* Освободительная борьба украинского народа против польского гнета // Молодой большевик. – 1939. – № 12. – С. 52–61.

[36] *Петровський М.Н.* Нариси з історії України. – Вип. 4. – К., 1940. – 225 с.; Історія України / Під ред. М.Н. Петровського. – Т. 1. – Уфа, 1943. – С. 274–291; *Осипов К.* Богдан Хмельницкий. – М., 1948. – 480 с.

[37] *Крип'якевич І.П.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. CLI (Т. 151). – Львів, 1931. – С. 136–137; *Його ж.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 2. – К., 1966. – С. 124–125, 127, 130, 136; *Його ж.* Богдан Хмельницький. – 2-е. вид. – Львів, 1990. – С. 160–195, 214–222.

[38] *Горн М.В.* Классовая борьба крестьян западноукраинских земель в 1637–1648 годах // Вопросы истории. – 1954. – № 2. – С. 58–70; *Неточаєв В.І.* Селянські рухи напередодні Визвольної війни українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.). // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Т. 9. – 1954. – С. 3–89; *Гроссман Ю.М.* Оренда маєтків та її вплив на становище західноукраїнських селян в першій половині XVII ст. // Питання історії СРСР. – Львів, 1958. – С. 107–120; *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – 332 с.; *Кику И.А.* Положение и антифеодальная борьба крестьян Волыни в 30-х – 40-х гг. XVII в. (на материалах волынских актовых книг): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Днепропетровск, 1984. – 20 с.; *Її ж.* Соціально-економічне становище селян Волині в 1638–1648 рр. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1987. – № 6. – С. 45–52; *Щербак В.О.* Антифеодальна боротьба народних мас Волині в 40-х роках XVII ст. // Минуле і сучасне Волині. – Ч. 1. – Луцьк, 1988. – С. 163–165; *Його ж.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989. – 128 с.; *Гром В.М.* Поширення національно-визвольного руху на Волині у першій половині XVII століття // Берестецька битва в історії України. – Рівне, 1990. – С. 13–16; *Бачинський В.М.* Виступ народних мас Волині проти іноземного та феодального гноблення в XVI – першій половині XVII століття // Богдан Хмельницький – славний син і видатний гетьман України: Матеріали доповідей і повідомлень Рівненської міжрегіональної науково-практичної конференції з нагоди 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького (24–25 жовтня 1995 р.). – Рівне, 1995. – С. 78–81.

[39] *Заяць А.* Козацтво в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ – Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.). – К., 1993. – С. 83–86.

[40] *Гроссман Ю.М.* Західноукраїнські землі перед Визвольною війною 1648–1654 рр. // 300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. – Львів, 1954. – С. 20–38; *Сидоренко О.Ф.* Волинь і місто Володимир у зовнішній торгівлі України другої половини XVI – першої половини XVII ст. // Минуле і сучасне Волині. – Ч. 2. – Луцьк, 1988. – С. 15–18; *Його ж.* Участь Волині у торгівлі лісовими товарами у XV – першій половині XVII ст. та її екологічні наслідки // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень III Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1989. – С. 188–191; *Стрішенець М.М.* З історії поташного виробництва на Волині в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині. – Ч. 1. – Луцьк, 1988. – С. 159–161; *Його ж.* З історії залізоробних промислів Волині другої половини XVI – середини XVII ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень III Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1989. – С. 154–157.

[41] *Компан О.С.* Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. – К., 1954. – С. 38, 41–42, 52–54; *Михайлина П.В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654). – К., 1975. – С. 16–36.

[42] *Крикун М.Г.* Чисельність населення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 24. – Львів, 1988. – С. 71–82; *Його ж.* Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI – XVIII ст. // Географічний фактор в історичному процесі: Зб. наук. праць. – К., 1990. – С. 134–145; *Його ж.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – С. 48–82.

[43] *Заяць А.Е.* Соціальний і національний склад населення міст Волинського воєводства в середині XVI – першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині. – Ч. 1. – Луцьк, 1988. – С. 155–157; *Його ж.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.: Дис. ... канд. істор. наук. – Львів, 1994. – С. 39–41; *Яковенко Н.М.* Еволюція складу шляхти – землевласників Волині протягом XVI – першої третини XVII ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень III Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1989. – С. 148–151; *Її ж.* Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 86–97; *Її ж.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с.

[44] *Полухін Л.К.* Максим Кривоніс – герой Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. – К., 1952. – 20 с.; *Його ж.* М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої Визвольної війни. – К., 1954. – 40 с.; *Легкий В.И.* О военных действиях загонов Максима Кривоноса летом 1648 г. (От Корсунской до Пилявской битвы) // Уч. зап. Ленингр. ун-та. – Вып. 24. – Л., 1956. – С. 194–218; *Лола О.П.* Данило Нечай. Короткий історичний нарис. – К., 1956. – 50 с.; *Його ж.* Максим Кривонос. – К., 1957. – 64 с.; *Олійник Л.В.* Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654–1656 рр.) // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963. – С. 24–53; *Його ж.* Спільна боротьба українського і російського народів

проти польсько-шляхетської агресії (1654–1667 рр.): Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1963. – С. 72–74, 99; *Голобуцкий В.* Походы Богдана Хмельницкого в 1648–1653 гг. // Военно-исторический журнал. – 1973. – № 11. – С. 88–95; *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. – Мюнхен, 1954. – 184 с.; Вид. 2-е. – Львів, 1994. – 185 с.; *Замлинский В.* Богдан Хмельницкий. – М., 1989. – С. 250–257; *Fras L.* Obrona Zbaraża w r. 1649. – Kraków, 1932. – 101 s.; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1654). – Warszawa, 1933. – S. 214–221, 298–331; *Wójcik Zb.* Dzikie pola w ogniu: O kozaczyźnie w dawniej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1960. – S. 222, 224, 233–236; Zarys dziejow wojskowosci Polskiej do roku 1864 / Redaktor naukowy J. Sikorski. – T. 2. – Warszawa, 1966. – S. 77–80; *Serczyk W.* Historia Ukrainy. – Wroclaw; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. – S. 122–123.

[45] *Бухало Г.В.* Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в современной польской историографии: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – К., 1980. – 24 с.; *Його ж.* Деякі проблеми заключного етапу Берестецької битви у висвітленні польських авторів // На чолі козацької держави: Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Рівне, 1994. – С. 98–109; *Пинчук Ю.А.* Роль народных масс в Освободительной войне 1648–1654 гг. и воссоединении Украины с Россией (советская историография). – К., 1986. – 216 с.; *Назаренко Ю.В.* Исследование истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. и воссоединения Украины с Россией в советской историографии середины 30-х – середины 80-х гг.: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Днепропетровск, 1987. – 18 с.; *Piątkowski L.* Wojny polsko-kozackie XVII w. w historiografii polskiej okresu miedzywojennego (1918–1939) // Козацькі війни XVII століття... – Львів; Люблін, 1996. – С. 225–246; *Stepnik A.* Problem kozacki XVII w. w polskich podrecznikach historii okresu miedzywojennego // Там само. – С. 246–258.

[46] *Белінський Е.Ф.* Роль народних мас у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Т. 9. – 1954. – С. 91–118; *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 годов. – Л., 1959. – 174 с.; Історія селянства Української РСР. – Т. 1. – К., 1967. – С. 144–156.

[47] *Легкий В.И.* Крестьянство Украины. – С. 94–116.

[48] *Компан О.С.* Участь міського населення у Визвольній війні. – С. 67, 71– 72, 78, 82, 84–89, 94, 96, 101; *Кісь Я.П.* Участь міст західноукраїнських земель у Визвольній війні українського народу (1648–1654 рр.) // Питання історії СРСР. – Вип. 7. – Львів, 1958. – С. 96–107; *Михайлина П.В.* Міста України у Визвольній війні 1648–1654 рр.: Дис. ... канд. істор. наук. – Чернівці, 1957. – С. 154–156, 160–164, 169, 177–178, 183–185, 193, 197; *Його ж.* Визвольна боротьба трудового населення міст України ... – С. 150–181.

[49] *Гербільський Г.Ю.* Західноукраїнські землі в роки Визвольної війни і возз'єднання України з Росією (1648–1654 рр.) // 300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. – Львів, 1954. – С. 58–72; *Яцкевич Є.* Визвольні походи Богдана Хмельницького на західні землі України. – Львів, 1954. – 35 с.; *Фененко М.* Західні українці у війську Богдана Хмельницького (реєстр 1649 р.) // Жовтень. –

1968. – № 2. – С. 137–138; *Грабовецький В.В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972. – 192 с.; *Кучернюк М.* Підпільний фронт Богдана Хмельницького // Жовтень. – 1978. – № 10. – С. 137–142.

[50] *Гамрецький М.М.* Боротьба трудящих Волині проти гніту панської Польщі в 1648–1654 рр. // Наукові записки Київського державного університету. – Т. 13. – Вип. 1. – К., 1954. – С. 85-104.

[51] *Коваленко Л.А.* Події Визвольної війни українського народу і боротьба за возз'єднання України з Росією в східній Волині // Наукові записки Житомирського держ. пед. інституту ім. І. Франка. – Т. 2. – 1955. – С. 16–33.

[52] *Сміян П.К.* Визвольні походи армії Богдана Хмельницького на Волинь. – Луцьк, 1959.

[53] Луцьк (Нарис історії міста) / *О.Г. Михайлюк, Р.Н. Оксенюк, В.О. Замлинський, П.В. Кашевський.* – Луцьк, 1959. – С. 12; *Сміян П.К.* Ковель. – Львів, 1968. – С. 7; *Дещинський Л., Савчук П.* Дубно: Краєзнавчий нарис. – Львів, 1973. – С. 8–9; *Ілляшенко Я.Є.* Луцьк. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 1974. – С. 20–38; *Степанков В.С.* Шлях походу М. Кривоноса на Поділлі і південно-східній Волині (травень-липень 1648 р.) // Тези доп. обл. наук. конф. «Проблеми історичної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 18–21; *Ісаєвич Я.Д., Мартинюк А.І.* Володимир-Волинський. – Львів, 1983. – С. 28–29; *Сварник І.І.* Таємниця Корецького замку // Жовтень. – 1985. – № 10. – С. 106– 111; *Черняхівський Г.* Кременець. – Львів, 1987. – С. 16-24.

[54] Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів / Ред. кол. О.Г. Михайлюк (відп. ред.) та ін. – Львів, 1988. – С. 17–18; *Гром В.М.* Визвольна війна 1648–1654 рр. на Волині в українській радянській історіографії // Берестецькій битві 340 років: Тези II Республіканської науково-теоретичної конференції. – Рівне, 1991. – С. 18–20.

[55] *Смолій В.А., Степанков В.С.* У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – 41 с.

[56] *Брайчевський М.* Конспект історії України. – К., 1993. – 208 с.

[57] *Борисенко В.Й.* Початок війни чи революція? (До постановки проблеми) // Українська козацька держава, витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали третіх Всеукр. істор. читань. – Київ; Черкаси, 1993. – С. 47–50; *Його ж.* Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – 2-е вид. – К., 1998. – С. 192–193.

[58] *Степанков В.С.* Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки): Дис. ... д-ра істор. наук у формі наукової доповіді. – К., 1993. – 68 с.

[59] *Смолій В.А., Степанков В.С.* У пошуках нової концепції. – С. 18; *Їхня же.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення – К., 1993. – С. 10, 20–23; *Їхня же.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-е вид. – К., 1995. – С. 138–141, 143, 145, 147–151, 163, 171, 205, 218, 235, 241, 294–335; *Їхня же.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – 367 с.; *Степанков В.С.* Антифеодальная борьба крестьянства и казацких низов в годы освободитель-

ной войны (1648–1654 гг.): Дисс. ... канд. истор. наук. – Каменец-Подольский, 1979. – С. 78–79, 81–82, 92–93, 101, 105–112, 117, 126–170; *Його ж.* Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654). – Львів, 1991. – С. 27, 33–34, 36, 40–43, 49–50, 54–56, 59, 61, 63, 65–68, 70, 80, 98–99, 101; *Його ж.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // УІЖ. – 1991. – № 9. – С. 115–126; № 11. – 136–139; *Його ж.* Ідея української держави і Річ Посполита в середині XVII ст. (1648–1660 рр.) // Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість: Тези доповідей міжнародної наукової конференції в Кам'янці-Подільську 29–31 травня 1992 р. – К., 1992. – С. 82–84; *Його ж.* Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: проблеми її розробки та реалізації // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина... – Вип. 1. – К., 1993. – С. 105, 109–110; *Його ж.* Становлення державних інституцій у південно-східній Волині та причини їх ліквідації на початковому етапі Національної революції (1648 – серпень 1649 рр.) // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції (жовтень 1994 р.). – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 114–117; *Його ж.* Боротьба уряду Богдана Хмельницького за об'єднання етнічних земель України у межах національної держави (1648–1657 рр.) // На чолі козацької держави... – Рівне, 1994. – С. 206, 217–225; *Його ж.* Становлення розвідки й контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст. (1648–1657 рр.) // З історії української розвідки та контррозвідки (нариси). – К., 1995. – С. 34, 37, 39, 46–47, 50, 53, 59–61, 66–68, 71–72, 76–78; *Його ж.* Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Зб. статей. – К., 1998. – С. 26–45.

[60] *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993. – С. 42.

[61] *Поліщук І.І.* Формування Української держави у 1648–1657 рр. (Історіографія проблеми): Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1995. – С. 106.

[62] *Мельник Л.Г.* Боротьба за українську державність (XVII ст.). – К., 1995. – 192 с.; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996. – 315 с.

[63] *Стороженко І.С.* Воєнне мистецтво Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.: Дис. ... канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 196, 199, 202–209, 214–216, 219, 236–240, 244–245, 254–280.

[64] *Свєшніков І.* На місці Берестецької битви // Жовтень. – 1977. – № 7. – С. 118–125; *Його ж.* Берестечко // Жовтень. – 1985. – № 7. – С. 91-108; *Його ж.* Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – 298 с.; *Мицик Ю.А.* Нововиявлені документи з польських архівів до історії Берестецької битви // Берестецька битва в історії України. – Рівне, 1990. – С. 20–21; *Бухало Г.* Круг містечка Берестечка: Короткий історичний нарис. – Рівне, 1993. – 103 с.; *Терьохіна М.Т., Гур'янова І.Є.*

Битва під Берестечком в історичному контексті повсякденності // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Житомир, 1993. – С. 36–38; *Масний О.С.* Військо Б. Хмельницького під час Берестецької битви // Поділя і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 102–103.

[65] *Власюк О.* Карби пам'яті. Сторінки історії Берестецької битви: Бібліографічний довідник. – Рівне, 1997. – 37 с.

[66] *Свєшніков І.* Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – 298 с.

[67] *Romański R.* Beresteczko 1651. – Warszawa, 1994. – 213 s.

[68] *Сміян П.К., Сміян К.П.* Наш край у XVII–XVIII століттях. – Луцьк, 1989. – 80 с.; *Савчук П.О.* Рівненщина у період Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького // Берестецька битва в історії України: Тези III Республіканської науково-теоретичної конференції. – Рівне, 1992. – С. 14–16; *Михайлюк О.Г.* Волинь у визвольній війні 1648–1654 рр. // Велика Волинь. – Житомир, 1993. – С. 42–44; *Його ж.* Участь міського населення Волині у Визвольній війні 1648-1654 рр. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне, 1993. – С. 103–104; *Ткачук А.П.* Роль Волині в козацько-селянських повстаннях XVI–XVII ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Житомир, 1993. – С. 34-36; Гром В. М. Волинь у національно-визвольних змаганнях XVI–XVII ст. (За матеріалами зарубіжних публікацій) // Волинь і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 20–22; *Пхиденко І.С.* Бойові дії козацько-селянських військ на Волині напередодні битви під Пилявцями 1648 р. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 117–119; *Цибульський В.* Деякі аспекти історії Визвольної війни 1648–1657 рр. на Волині // Матер. V наук.-краєзн. конф. «Острiг на порозі 900-річчя». – Острiг, 1994. – С. 32–36; *Його ж.* Волинь у Національно-визвольній війні середини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 110–116; *Гром В., Поровчук О., Цибульський В.* Визвольний рух на Волині у 1648 р. // VII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». – Ч. 2. – К., 1995. – С. 37-39; *Дмитренко Т.* Дубенщина у Визвольній боротьбі українського народу XVI–XVII ст. // Волинь незабутня. – Рівне, 1995. – С. 4–6; *Поровчук О.Г.* Народні рухи на Волині у роки Визвольної війни // Берестецька битва в історії України: Матеріали і тези шостої науково-теоретичної конференції 24–25 червня 1995 р. – Рівне, 1995. – С. 27–30; *Масний О.С.* Богдан Хмельницький і Рівненщина // Берестецька битва в історії України: Матеріали тез VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Рівне; Пляшева, 1996. – С. 40–43; *Одинець А.* Острог в період Хмельниччини // Галичина і Волинь в часи визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького: Матеріали міжвузівської студ. наук.-практ. конф. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 15–17; *Тхор В.І.* Міста Волині у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. // Берестецька битва в історії України: Матеріали тез VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Рівне; Пляшева, 1996. – С. 56–57; *Бачинський В.М.,*

Гром В.М., Цибульський В.І. Волинь у XVI–XVIII століттях: Навч. посібник. – Рівне, 1997. – С. 33–67; *Бровчук І.О.* Похід М. Кривоноса по південно-східній Волині // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Матеріали Всеукраїнської історико-краєзнавчої науково-практичної конференції, 19 вересня 1998 року. – Стара Синява, 1998. – С. 68–70; *Кобильчак Г.Г.* Визвольна війна 1648-1654 рр. на Полонщині // Там само. – С. 78–81.

[69] *Гуртовий Г.* Волинь – край козацький: історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк, 2000. – С. 105–177; *Мицик Ю.* Острог в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Острог, 2001.

[70] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 53–54; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – 2-е вид. – С. 87; *Легкий В.И.* О военных действиях загонов Максима Кривоноса летом 1648 г. (От Корсунской до Пилявской битвы) // Уч. зап. Ленингр. ун-та. – Вып. 24. – Л., 1956. – С. 194–218; *Его же.* Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны. – С. 85–88; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-е вид. – С. 140–141; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Кн. 1. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 184–190; *Szajnocha K.* Dwa lata. – T. 2. – S. 169; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki. – S. 214–221.

[71] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – Ч. 1. – М., 1842. – С. 230–239; *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т. 1. – М., 1842. – С. 232–243; *Левицький І.* Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина. – Львів, 1878. – С. 73–79; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 182–215; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – 2-е вид. – С. 101–104; *Мельник Л.Г.* Боротьба за українську державність (XVII ст.). – К., 1995. – С. 45; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-е вид. – С. 220–224, 228–229, 241; *Мицик Ю.* Облога Збаража: До 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького // Військо України. – 1995. – № 7/8. – С. 31–39; *Його ж.* Облога Збаража // Історичний календар'99. – К., 1998. – С. 70–72; *Barasz X.S.* Wolne miasto handlowe Brody. – Lwów, 1864. – S. 41; *Kubala D.* Obleżenie Zbaraża i pokoj pod Zborowem // Szkice historiczne. Seria pierwsza. – Lwów, 1880. – S. 103–183; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce: Epoka przedrozbiorowa. – T. 2. – Kraków, 1912. – S. 331–332; *Fras L.* Obrona Zbaraża w r. 1649. – Kraków, 1932. – 101 s.; *Serczyk W.* Historia Ukrainy. – Wroclaw; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1979. – S. 122–123.

[72] *Янушкевич Я.* Загальна історія Волині, Поділля, України (1836) // Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. КМФ–15. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 59; *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – Ч. 1. – С. 255–268; *Костомаров М.* Богдан Хмельницкий. – Т. 10 (2). – СПб., 1870. – С. 333–362; *Левицький І.* Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина. – Львів, 1878. – С. 96–105; *Кулиш П.А.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): В 3 т. – Т. 2. – М., 1888. – С. 222–268; *Антонов П.* Битва под Берестечком. – Почаев, 1909. – 16 с.; *Каманин И.М.* Битва козаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. – К., 1910. – 40 с.; *Грушевський М.С.* Історія

України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 280–300; *Петровський М.Н.* Нариси з історії України. – Вип. 4. – К., 1940. – С. 157–160; Історія України / Під ред. М.Н. Петровського. – Т. 1. – Уфа, 1943. – С. 290–291; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – Вид. 2-е. – С. 113–115; *Свєшніков І.* На місці Берестецької битви // Жовтень. – 1977. – № 7. – С. 118–125; *Його ж.* Берестечко // Жовтень. – 1985. – № 7. – С. 91–108; *Його ж.* Озброєння козацького війська за матеріалами розкопок місця Берестецької битви 1651 р. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 161–170; *Його ж.* Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – 298 с.; *Замлинский В.* Богдан Хмельницкий. – М., 1989. – С. 250–257; *Бухало Г.* Круг містечка Берестечка: Короткий історичний нарис. – Рівне, 1993. – 103 с.; *Його ж.* Деякі проблеми заключного етапу Берестецької битви у висвітленні польських авторів // На чолі козацької держави. – 1994. – С. 98–109; *Мельник Л.Г.* Боротьба за українську державність (XVII ст.). – К., 1995. – С. 69–75; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-е вид. – С. 340–345; *Чучман Л.П.* Берестечко: історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 1997. – 71 с.; *Гуртовий Г.* Волинь – край козацький. – С. 153–177; *Górski K.* O dzialaniach wojska koronnego Rzeczypospolitej Polskej w wojnie z kozakami (Okrez od dnia 19-go lutego do 10-go lipca 1651 roku. Bitwa pod Beresteczkiem). – T. 2. – Warszawa, 1877. – 101 s.; *Wójcik Zb.* Dzikie pola w ogniu: O kozaczyźnie w dawniej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1960. – S. 233–236; *Romański R.* Beresteczko 1651. – Warszawa, 1994. – 213 s.

[73] *Каманин И.* Участие южнорусского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив ЮЗР. – Т. 4. – Ч. 3. – К., 1914. – С. XCIX; *Максимович М.* Обозрение городовых полков и сотен бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого // Собр. соч. – Т. I. – К., 1876. – С. 11; *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 2. – К., 1966. – С. 136; *Сергійчук В.І.* Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648–1654 рр. // УІЖ. – 1982. – № 7. – С. 88.

[74] *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.) – К., 1997. – С. 4, 62.

[75] *Степанков В.С.* Становлення державних інституцій у південно-східній Волині та причини їх ліквідації на початковому етапі Національної революції (1648 – серпень 1649 рр.) // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції (жовтень 1994 р.). – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 114–117.

[76] *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны. – С. 8.

[77] *Ярошинський О.Б.* Народна боротьба на Волині. Сторінки історії XVII століття // Віче. – 2000. – № 2. – С. 147–149.

[78] *Свєшніков І.* На місці Берестецької битви // Жовтень. – 1977. – № 7. – С. 118–125; *Його ж.* Озброєння козацького війська за матеріалами розкопок місця Берестецької битви 1651 р. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 161–170; *Сергієнко Г.* Великий воїн і політик //

Вітчизна. – 1979. – № 1. – С. 147–158; *Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С.* Як козаки воювали: історичні розповіді про запорозьких козаків. – Дніпропетровськ, 1990. – 304 с.; *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Сполохи козацької звитяги. – Дніпропетровськ, 1991. – 206 с.; *Мицик Ю.А., Стороженко І.С.* За світ встали козаченьки. – Дніпропетровськ, 1990. – 134 с.; *Апанович О.* Козацтво – збройні сили України // Голос України. – 1991. – 27 лютого, 22, 29 березня, 26 квітня, 18 травня; *Костик П.С., Марискевич Т.Г.* Участь козацьких збройних сил і повстанців в Берестецькій битві // Берестецька битва в історії України: Тези III республік. наук.-теорет. конф. – Рівне, 1992. – С. 4–5; *Пляскowский І.О.* Військова організація козаків під Берестечком // Берестецька битва в історії України: Тези IV республ. наук.-теорет. конф. – Острів, 1993. – С. 21–22; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994. – 539 с.; *Стороженко І.С.* Воєнне мистецтво Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.: Дис. ... канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – 333 с.; *Данилишин О.М.* Склад і організація українського війська напередодні Берестецької битви // Берестецька битва в історії України: Матеріали тез VII Всеукр. наук.-практ. конференції 14–15 червня 1996 р. у м. Рівному – с. Пляшевій. – Рівне; Пляшева, 1996. – С. 20–22; *Сергійчук В.І.* Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996. – 254 с.

[79] *Ярошинський О.Б.* Озброєння волинських повстанців під час національно-визвольної війни на Україні в середині XVII ст. // Зб. наук. праць Київського військового гуманітарного інституту. – К., 2000. – № 6 (19). – С. 71–72.

[80] *Ефименко А.* Очерки истории правобережной Украины. По И.И. Ролле. – К., 1895. – С. 91; *Ее же.* История украинского народа. – К., 1990. – С. 220–254; *Франко І.* Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах. – Львів, 1898. – С. 8–9, 17; *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз. – Львів, 1901. – С. 59–60; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 9–92; *Слабченко М.Є.* Господарство гетьманщини XVII–XVIII століть. – Т. 1: Землеволодіння та форми сільського господарства. – Одеса, 1923. – С. 17; *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – Т. 1. – Вып. 1. – Прага, 1924. – С. 13–14; *Яворський М.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – Т. 1. – Харків, 1927. – С. 44–45, 47–49; *Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. – К., 1932. – С. 3; *Фурман И.* Освободительная борьба украинского народа против польского гнета // Молодой большевик. – 1939. – № 12. – С. 58–59; Історія України / Під ред. М.Н. Петровського. – Т. 1. – Уфа, 1943. – С. 274–276; *Гришко В.* До суспільної структури Хмельниччини // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948): Зб. / За ред. Б. Крупницького. – Мюнхен, 1948. – С. 49, 51, 59; *Белінський Е.Ф.* Роль народних мас у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. // Наукові записки Ужгородського державного університету. – Т. 9. – 1954. – С. 91–118; *Гамрецький М.М.* Боротьба трудящих Волині проти гніту панської Польщі в 1648–1654 рр. // Наукові записки Київського державного університету. – Т. 13. – Вип. 1. – 1954. – С. 85–104; *Гербільський Г.Ю.* Західноукраїнські землі в роки Визвольної війни і возз'єднання України з Росією (1648–1654 рр.) // 300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. – Львів, 1954. – С. 58–72; *Шиян К.* Селянство –

основна вирішальна сила Визвольної війни українського народу. – К., 1954. – 64 с.; *Веселаго В.В.* Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К., 1956. – С. 94; *Крип'якевич І.П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // УІЖ. – 1957. – № 1. – С. 94–105; *Мышко Д.* Крестьяне – главная и решающая сила Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Изд. АН Арм. ССР. Общественные науки. – 1957. – № 4. – С. 34–39; *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны. – С. 142–156; *Голобуцький В.О.* Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648–1657 рр.) // УІЖ. – 1979. – № 1. – С. 25; *Степанков В.С.* Социальная политика гетьманской адмистрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и козацкой голытьбы // История СССР. – 1979. – № 3. – С. 73–74; *Його ж.* Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657) // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. – К., 1990. – С. 55–56; *Його ж.* Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни. – С. 51–53, 91–92, 121–130, 143–147; *Хмель И.С., Смолий В.С.* Борьба украинского народа за воссоединение с Россией в тенденциозном освещении западных «украиноведов» // Правда истории против фальсификаторов (Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины): Сб. науч. трудов. – К., 1982. – С. 75–76; *Брайчевський М.* Конспект історії України. – К., 1993. – С. 83–86; *Смолка А.О.* Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – на поч. XVIII ст. – К., 1996. – С. 27, 56–57, 81; *Sysyn F.E.* Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – T. 27. – Wroclaw; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Lódz, 1992. – S. 67–91.

[81] *Ефименко А.* Очерки истории правобережной Украины. – С. 91; *Ее же.* История украинского народа. – С. 220–254; *Липинський В.* Україна на переломі. – Філадельфія, 1991. – С. 57–59, 81–86, 172; *Слабченко М.Є.* Господарство гетьманщини. – Т. 1. – С. 17; *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Украины. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 13–14; *Юркевич В.* Еміграція на схід. – К., 1932. – С. 3; *Скубицкий Т.* К истории крестьянской войны 1647–1657 гг. // Под марксистско-ленинским знаменем. – 1936. – № 4 (14). – С. 51, 55–56; *Феденко П.* Історія соціальної та політичної боротьби в Україні. – Львів, 1936. – Ч. 1. – С. 33–40; Ч. 2. – С. 4; *Його ж.* Тріумф і катастрофа: Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. – 1990. – 12, 19 серпня. – С. 6; Історія України. – Т. 1. – Уфа, 1943. – С. 274–276.

[82] *Новицький І.* Начерк історії селянської верстви в правобічній Україні XV–XVIII вв. // Руська історична бібліотека. – Т. 21. – Ч. 1: Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV–XVIII ст. – Львів, 1901. – С. 94, 112; *Каманин И.* Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив ЮЗР. – Т. 4. – Ч. 3. – К., 1914. – С. XLVI–CI; *Гришко В.* До суспільної структури Хмельниччини // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948). – Мюнхен, 1948. – С. 49, 51, 59; *Wójcik Zb.* Dzikie pola w ogniu: O kozaczyźnie w dawniej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1960. – S. 81–150.

[83] *Франко І.* Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах. – Львів, 1898. – С. 8–9; [*Антонович В.Б.*] Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – Кн. 13. – К., 1899. – С. 103; *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельниччина: Історичний ескіз. – Львів, 1901. – С. 59–60; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 9–92; *Терлецький О.* Історія української держави. – Т. 2. – Львів, 1924. – С. 78, 82, 92–93, 128–129; *Фурман И.* Освободительная борьба украинского народа против польского гнета // Молодой большевик. – 1939. – № 12. – С. 58–59; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – 2-е вид. – С. 124–127; *Брайчевський М.* Конспект історії України. – К., 1993. – С. 81–86; *Смолка А.О.* Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – на поч. XVIII ст. – К., 1996. – С. 27, 56, 57, 81; *Sysyn F.E.* Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – T. 27. – Wroclaw; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Lódz, 1992. – S. 72, 81, 91.

[84] *Ярошинський О.Б.* Проблема характеру визвольної боротьби 1648–1657 років на Волині у світлі комплексного дослідження історичних джерел // Перспективи. – 1999. – № 3–4 (7–8). – С. 62–68; *Його ж.* Характер визвольної боротьби на Волині у 1648–1657 рр. – К., 2000. – 31 с.

[85] *Буцинский П.Н.* О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 51, 54, 63; *Ефименко А.* Очерки истории правобережной Украины. – С. 86, 91; *Новицький І.* Начерк історії селянської верстви в правобічній Україні. – Ч. 1. – Львів, 1901. – С. 94, 112; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 47, 81–94; Т. 9. – Ч. 2. – С. 1491–1495; *Липинський В.* Участь шляхти. – Філадельфія; Пенсильванія, 1980. – С. 125, 127, 129, 325; *Його ж.* Україна на переломі. – Філадельфія, 1991. – С. 57, 59, 81–86, 172; *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Украины. – Т. 1. – Вып. 1. – Прага, 1924. – С. 13; *Терлецький О.* Історія української держави. – Т. 2. – Львів, 1924. – С. 79-82, 90, 92–93, 128; *Яворський М.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – Т. 1. – Харків, 1927. – С. 46, 50–51; *Юркевич В.* Еміграція на схід. – К., 1932. – С. 3; *Феденко П.* Історія соціальної та політичної боротьби в Україні. – Ч. 1. – Львів, 1936. – С. 34–37, 39–40; *Його ж.* Тріумф і катастрофа. // Культура і життя. – 1990. – 12, 19 серпня. – С. 6; *Гришко В.* До суспільної структури Хмельниччини // В 300-ліття Хмельниччини. – Мюнхен, 1948. – С. 51; *Гербільський Г.Ю.* Західноукраїнські землі. // 300 років возз'єднання України з Росією: Наук. зб. – Львів, 1954. – С. 63-64; *Веселаго В.В.* Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. – К., 1956. – С. 94; *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны. – Л., 1959. – С. 102–105, 115; *Ісаїв П.* Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи. – Рим, 1975. – С. 43–44, 151–156; *Кучернюк М.* Підпільний фронт Богдана Хмельницького // Жовтень. – 1978. – № 10. – С. 140–141; *Степанков В.С.* Социальная политика гетьманской администрации // История СССР. – 1979. – № 3. – С. 76–77; *Його ж.* Аграрна політика Богдана Хмельницького // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. – К., 1990. – С. 63; *Хмель И.С., Смолий В.С.* Борьба

украинского народа. // Правда истории против фальсификаторов: Сб. науч. тр. – К., 1982. – С. 64–65; *Тхор В.І.* Міста Волині у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. // Берестецька битва в історії України: Матеріали тез VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Рівне; Пляшева, 1996. – С. 56–57.

[86] *Крип'якевич І.П.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. CLI (Т. 151). – Львів, 1931. – С. 141–142, 148–150; *Петровський М.* До історії державного устрою України XVII віку. – Ніжин, 1931. – С. 95–96; *Марченко М.І.* До питання розвитку феодальних відносин на Україні в рр. 1650–1660. – Львів: Перший набір книги – уривок, 1940. – С. 26–27; *Брайчевський М.* Конспект історії України. – К., 1993. – С. 83–85; *Макарчук С.А.* Від Зборова до Берестечка: два союзники Богдана Хмельницького // Берестецька битва в історії України: Матеріали і тези VI наук.-теорет. конф. – Рівне, 1995. – С. 11–14.

[87] *Ярошинський О.* Волинь у політичних планах Б. Хмельницького // Людина і політика. – 2000. – № 1 (7). – С. 18–21.

[88] *Степанков В.* Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни. – Львів, 1991. – С. 121.

[89] *Владимирский-Буданов М.* Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. – К., 1888. – С. 1–17; *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в. – М., 1955. – С. 11–13, 15–16; *Его же.* Опустошение и восстановление правобережной Украины во второй половине XVII и начале XVIII в. // История СССР. – 1960. – № 5. – С. 157–158.

[90] *Владимирский-Буданов М.* Передвижение южно-русского населения. – С. 13–16; *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство на Юге Волыни. – С. 13–16; Матеріали для історично-географічного словника зібрані В. Антоновичем – виписки з різних джерел про населені пункти // Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1 (Літературні матеріали). – Спр. 8147. – Арк. 1–1244 (Дубненський повіт Волинської губернії); Спр. 8154. – Арк. 1–508 (Заславський повіт); Спр. 8155. – Арк. 1–250 (Збаразький повіт); Спр. 8173. – Арк. 1–1115 (Кременецький повіт); Спр. 8167. – Арк. 1–959 (Ковельський повіт); Спр. 8186. – Арк. 1–811 (Луцьк); Спр. 8196. – Арк. 1–301 (Новоград-Волинський повіт); Спр. 8201. – Арк. 1–502 (Острозький повіт); Спр. 8211. – Арк. 1–781 (Ровенський повіт); Спр. 8228. – Арк. 1–308 (Старокостянтинівський повіт).

[91] *Каманин И.* Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив ЮЗР. – Т. 4. – Ч. 3. – К., 1914. – С. XCVII–XCVIII; *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство на Юге Волыни. – С. 13.

[92] *Михайлюк О.Г.* Участь міського населення Волині у Визвольній війні 1648–1654 рр. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 103–104.

[93] *Похилевич Д.Л.* Структурні зміни в помісті після Визвольної війни українського і білоруського народів // 300 років возз'єднання України з Росією. –

Львів, 1954. – С. 73–93; *Степанков В.* Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни. – Львів, 1991. – С. 121.

[94] *Ярошинський О.Б.* Наслідки визвольної боротьби 1648-1657 рр. на Волині. – К., 2000. – 33 с.; *Його ж.* До питання про економічні наслідки подій Національної революції середини XVII ст. в західноукраїнському регіоні (за матеріалами Волинського воєводства) // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. II. – К., 2004. – С. 387–401.

[95] *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 годов. – Л., 1959. – 174 с.

[96] *Грабовецький В.В., Ярошинський О.Б.* Визвольна боротьба на Волині у 1648–1657 рр. Огляд опублікованих джерел. – К., 2000. – 47 с.

[97] Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских. – Т. 3. – Кн. 3. – М., 1839. – С. 233–267.

[98] Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого // ЧОИДР. – 1846. – Кн. 1: Материалы отечественные. – С. I–II, 1–72; Кн. 2. – С. 73–152.

[99] *Twardowski S.* Wojna domowa z kozaki, tatari, Moskwą, szwedami i węgry. – Calissu, 1681; Повесть о козацкой с поляками войне, Зеновия Богдана Хмельницкого... От книги названой война домовая, наречением Самоил Твардовского... – К., 1853. – 84 с.

[100] Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – ПКК). – Т. 1. – К., 1845. – 881 с.; Т. 2. – 1846. – 777 с.; Т. 3. – 1852. – 764 с.; Т. 4. – 1859. – 978 с.; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд. с дополнениями. – Т. 1. – К., 1898. – V+377 с.; Т. 2. – 1897. – 378 с.; Т. 3. – 1898. – I+XVII+601 с.

[101] *Rudawski W.J.* Historiya Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. – T. 1. – Petersburg; Mohylew, 1855. – 314 s.

[102] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т. 3 (1638–1657). – СПб., 1861. – 2+604+131+ 22 с. (Дополнения); Т. 8 (1668–1699, 1648–1654). – СПб., 1875. – 600 с. (Дополнения); Т. 10 (дополнение к 3 тому): Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею 1653–1654. – СПб., 1878. – 900 с.

[103] Богдан Хмельницкий: Летопись еврея современника, Натана Ганновера, о событиях 1648–1652 годов в Малороссии вообще и о судьбе своих единоверцев в особенности. – Одесса, 1878. – 68 с.

[104] Четыре года войны с русскими и татарами (1648–1652 гг.) или преследования польских израильтян. – К., 1869.

[105] Акты Московского государства, изданные Императорской Академией Наук, под редакцией Н.А. Попова. – Т. 2: Разрядный приказ: Московский стол (1635–1659). – СПб., 1894. – XXX+773 с.

[106] Архив ЮЗР. – Ч. 2: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. – Т. 1. – К., 1861. – XVI+531 с.; Т. 2. – 1888. – XLIX+633+ XXXVI с.; Ч. 5: Акты о городах (1432–1798). – Т. 1. – К., 1869. – 94+637 с.; Ч. 6:

Акты об экономических и юридических отношениях в XVI–XVIII веке (1498–1795). – Т. 1 с Дополнениями. – К., 1876. – 626+146+21 с.; Ч. 7: Акты о заселении Юго-Западной России. – Т. 1 (1386–1700 гг.). – К., 1886. ; Т. 2 (1471–1668 гг.). – 1890; Т. 3 (1570–1789). – 1905; Ч. 3. – Т. 6: Акты Шведского Государственного Архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.). – К., 1908. – 508 с.; Ч. 3. – Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – К., 1914. – CI+946 с.

[107] Дневник Станислава Освенцима, 1643–1651гг. // Киев. старина. – 1882. – Т. 1 (январь, февраль), Т. 2. (май, июль), Т. 3 (сентябрь), Т. 4. (ноябрь, декабрь); Отрывки из дневника Станислава Освенцима, относящиеся к истории Южной Руси 1643–1651. – К., 1883; *Oświęcim S.* Dyariusz 1643–1651 r. – Kraków, 1907.

[108] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под. ред. В. Антоновича. – Вып. 2: перв. пол. XVII в. – К., 1896. – С. 406–438; Pamiętniki Maskiewieczów. – Wrocław, 1961.

[109] Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. – Т. 34: Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667). – Вильна, 1909. – 588 с.

[110] Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Вып. 2. – К., 1916. – С. 93–181.

[111] Жерела. – Львів, 1898. – Т. 4: Матеріали до історії Галичини / Зібрав і впорядкував С. Томашівський. – Т. 1: Акти з р. 1648–1649. – 412 с.; Т. 5 (2): Акти з р. 1649–1651. – Львів, 1901. – 354 с.; Т. 6: Матеріали до історії Галичини з р. 1648–1657. – Львів, 1913. – 240 с.; Листи С. Кушевича переклав на українську мову І. Сварник у журналі «Жовтень». – 1980. – № 1–4.

[112] *Франко І.* Хмельничина 1648–1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ. – Т. 23/24. – Ч. 3/4. – 1898. – С. 1–114.

[113] Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła Kanclerza W. Litowskiego. – T. 1–2 – Posnań, 1839; *Radziwiłł A.S.* Memoriale rerum destarum in Polonia. – T. 1–5. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1968–1975; *Radziwiłł A.S.* Pamiętnik o dziejach w Polsze. – T. 1 (1632–1636); T. 2 (1637–1646); T. 3 (1647–1656). – Warszawa, 1980.

[114] Historiya panowania pres niesnanego autora. – Posnań, 1840; Pamiętniki do panowania Zygmunda III, Wladysława IV, Jana Kazimierza. – T. 2. – Warszawa, 1846; *Kochowski W.* Historiya panowania Jana Kazimierza. – T. 1. – Posnań, 1859. – 250 s.

[115] *Grabowski A.* Starozytności historyczne Polskie. – T. 1. – Kraków, 1840. – 496 s.; *Tegoz.* Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawney Polski. – T. 1–2. – Kraków, 1845.

[116] Pamietniki Mikolaja Jemiolowskiego. – Lwów, 1850. – 287 s.

[117] Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rekopismu wydal K.Wl. Wójcicki. – T. 1–2. – Warszawa, 1853.

[118] *Michałowski J.* Księga pamiętnicza z dawnego rekopisma. – Kraków, 1864. – 856 s.

[119] *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych: Opowiadanie i źródła. – T. 2: Polska w r. 1648. – Lwów, 1869. – 396 s.

[120] Історія України в документах і матеріалах / Склали М.Н. Петровський і В.К. Путилов. – Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки). – К., 1941. – 291 с.

[121] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. (далі – ВУР). – М., 1954. – Т. 2 (1648–1651). – 557 с.; Т. 3 (1651–1654). – 644 с.

[122] Визвольна війна українського народу в 1648–1654 рр.: Возз'єднання України з Росією: Анотований покажчик рукописних матеріалів бібліотеки / Львівська бібліотека Академії наук УРСР, відділ рукописів. – Львів, 1954. – 114 с.

[123] Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич та І. Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – 739 с.

[124] Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – 825 с.

[125] *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче видання. – К., 1970. – С. 99–124; Літопис Самовидця / Видання підготував Я.І. Дзира. – К., 1971. – 207 с.

[126] *Мицик Ю.А.* «Кройніка о землі Полской» Ф. Софоновича про визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією // УІЖ. – 1979. – № 6. – С. 116–123.

[127] *Radziwiłł B.* Autobiografia. – Warszawa, 1979. – 201 s.

[128] Луцьку 900 років. 1085–1985: Збірник документів і матеріалів. – К., 1985. – 300 с.

[129] *Мыцык Ю.А.* Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной политики Украины: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1980. – С. 175–185; *Його ж.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов: Учебн. пособие. – Днепропетровск, 1988. – С. 56–58; *Мицик Ю.А., Підгорна Н.М.* Біля джерел німецької історіографії козацтва // Зарубежная историография истории запорожского козачества. – Запорожье, 1992. – С. 21–30; *Мицик Ю.А., Підгорна Н.М., Пройслер Б.* Німецький «летючий листок» про Берестецьку битву // Берестецька битва в історії України: Тези III республіканської конференції. – Рівне, 1992. – С. 63–66; *Шледер Й.-Г.* Театр Європи / Підготував Ю. Мицик // Жовтень. – 1985. – № 7. – С. 83–91.

[130] *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Зб. статей. – К., 1998. – С. 277–318.

[131] Пам'ятки історії Східної Європи: Джерела XV–XVII ст. – Т. 5: Руська (Волинська) метрика: Книга за 1652–1673 рр. / Укл. П. Кулаковський. – Острог; Варшава; Москва, 1999. – 607 с.

[132] *Мицик Ю., Цибульський В.* Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття: Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – 120 с.

[133] *Антонович В.Б.* Курс лекцій з джерелознавства 1880–1881 рр. / Історія України в університетських лекціях. – Вип. 1. – К., 1995. – 108 с.; *Крип'якевич І.П.* Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.): Огляд публікацій. – К., 1962. – 83 с.; *Ватуля Б.С.* Публікації джерел з історії визвольної війни 1648–1654 рр. та возз'єднання України з Росією // УІЖ. – 1979. – № 5. – С. 134–139; *Кику И.А.* Анализ документальных публикаций источников о положении и антифеодальной борьбе крестьян Волыни накануне Освободительной войны 1648–1654 годов // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Межвузовский сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1983. – С. 35–44; *Ковальский Н.П.* Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века). – Ч. 1: Анализ советских археографических публикаций документальных источников: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1977. – 95 с.; *Його ж.* Проблеми джерелознавства історії Волині доби середньовіччя та початку нового часу (XV–XVIII ст.) // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези другої регіональної науково-теоретичної конференції 18–20 грудня 1992 року. – Рівне, 1992. – С. 1–4; Джерелознавство і археографія історії України XVI – першої половини XVII ст.: Матеріали до бібліографії / Укл. М. Ковальський. – К., 1993. – 102 с.; *Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв.: Учебн. пособие. – Днепропетровск, 1984. – 83 с.; *Макарчук С.А.* Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Львів, 1999. – 352 с.; *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVII в. – Днепропетровск, 1978; *Його ж.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.: Учебн. пособие. – Днепропетровск, 1985. – 84 с.; *Його ж.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов: Учебн. пособие. – Днепропетровск, 1988. – 75 с.; *Його ж.* Зарубіжні публікації джерел з історії Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // УІЖ. – 1988. – № 9. – С. 17–26; *Його ж.* Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі польської історико-мемуарної літератури // На чолі козацької держави: Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Рівне, 1994. – С. 110–170; *Його ж.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – 262 с.; *Його ж.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття у першоджерелах // УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 103–117; *Мельник Л.Г.* До питання про документальну історію Берестецької битви // На чолі козацької держави. – Рівне, 1994. – С. 88–97; *Його ж.* До історії Берестецької битви (огляд джерел) // УІЖ. – 1995. – № 5. – С. 37–47.

[134] *Грабовецький В.В., Ярошинський О.Б.* Визвольна боротьба на Волині у 1648–1657 рр.: огляд опублікованих джерел. К., 2000. – С. 39–45.

[135] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів (далі – ЛНБ ВР). – Ф. 4. – Спр. Баворовських №№ 235/II, 1321/II; Ф. 5. – Спр. Оссолінських №№ 189/II, 225/II, 1389/II, 2283/II, 2286/II, 3882/II, 5768/I (т.1), 5769/III; Ф. 103. – Спр. Сапєгів №№ 156 (Прах. VI, 278), 1398, 1491, 1495, 1539, 1543, 1638, XI (42); *Степанков В.С.* Ценный источник по истории Освободи-

тельной войны украинского народа 1648–1654 годов // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Межвузовский сб. научн. трудов. – Днепропетровск, 1983. – С. 52–59.

[136] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 140А, 141–160; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 215, 228, 247, 249, 253, 260–284; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 47–49; Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 41–43; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 84–94; Ф. 33. – Оп. 1. – Спр. 1, 6; Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 1.

[137] ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 4, 6, 7, 9, 12, 13, 15, 20, 24, 25, 32, 33, 50, 87, 115, 185, 194, 203, 255, 256, 258, 259, 262, 264, 267, 274, 276, 293, 327, 336; Ф. КМФ–15. – Оп. 1. – Спр. 8, 63, 116, 117, 132, 152, 155, 173; Оп. 2. – Спр. 271, 255, 335, 338, 339; Оп. 3. – Спр. 22, 38, 43, 271, 273, 274, 288; Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 97; *Гісцова Л.З.* Документи ЦДІА УРСР про Визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. та возз'єднання України з Росією // Архіви України. – 1979. – № 2. – С. 44–47; *Мицик Ю.А.* Фонд 1230 ЦДІА УРСР у Києві як джерело до історії Волині у роки визвольної війни 1648–1654 рр. // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1988. – Ч. 1. – С. 168–170; *Мицик Ю.А., Степанков В.С.* Огляд колекції документів ЦДІА УРСР у м. Києві з історії Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією // Архіви України. – 1988. – № 5. – С. 43–47.

[138] Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. 19; Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1. – Спр. 4128, 13702.

[139] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 33; Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 35, 42, 55; ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 111; № 225/II. – Арк. 100–100 зв.; № 5789/III. – Арк. 170 зв., 185, 244; ПКК. – Т. 1 (Отд. 3). – К., 1845. – С. 167–168, 171–173 [*Michalowski J.* Op. cit. – S. 98–100] (Тут і далі в квадратні дужки беруться основні археографічні повтори згаданих документів), 178–179 [*Michalowski J.* Op. cit. – S. 145–148]; Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 242; *Michalowski J.* Op. cit. – S. 97–98; Жерела. – Т. 4 (1). – С. 43, 54; Т. 6. – С. 7, 42–43; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 23–24; ВУР. – Т. 2. – С. 66–67, 129; ДОВ. – С. 87 [*Мицик Ю., Цибульський В.* Волинь. – С. 11–12], 93, 103; *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік... // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Зб. статей. – К., 1998. – С. 297, 298; *Мицик Ю., Цибульський В.* Волинь. – С. 14–15; Повесть о козацкой с поляками войне. – С. 17–20; Мемуары Б. Машкевича // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – К., 1896. – С. 427–432; *Rudawski W.J.* Historiya Polska. – T. 1. – S. 31–32; Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Wladysława IV i Jana Kazimierza z rekopismu wydal K.Wl. Wójcicki. – T. 2. – Warszawa, 1846. – S. 8–10.

[140] ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 23; Спр. 136. – Арк. 3; Спр. 193. – Арк. 1–6; Спр. 214. – Арк. 11–28; Ф. КМФ–15. – Оп. 2. – Спр. 275. – Арк. 2–6; ЛНБ. ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапєгів № XI, 42. – Арк. 1–2; Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 1389/II. – Арк. 125–136; № 2286/II. – Арк. 37–49; ПКК. – Т. 1 (Отд. 3). – К., 1845. – С. 453; Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 336, 340, 341, 342, 242–246 [ВУР. – Т. 2. –

С. 244], 345–346, 348–351 [Історія України в док. і мат. – Т. 3. – С. 179–180; ВУР. – Т. 2. – С. 250], 351–352, 392–393 [ВУР. – Т. 2. – С. 299–301]; *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – Т. 2. – S. 62, 63; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 417–418, 426, 428–429, 438, 444–470 [*Grabowski A.* Starozytności historyczne. – Т. 1. – S. 444–448]; Жерела. – Т. 5 (2). – С. 12–14, 16–18, 19–24; Т. 6. – С. 72–73, 83; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 284–297; ВУР. – Т. 2. – С. 232; ДОВ. – С. 12, 121–122, 247–248, 254–259, 264, 266, 286, 287, 299–308; Донесение папского нунция Иоанна Торреса архиепископа Андрианопольского о событиях в Польше во время возстания Б. Хмельницкого // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып. 2. – К., 1916. – С. 152, 161, 164–165, 176–177; *Бевзо О.А.* Львівський літопис. – К., 1970. – С. 124; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 57–59; *Твардовский С.* Указ. соч. – С. 42–45; Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła Kanclerza W. Litowskiego. – Т. 2. – Posnań, 1839. – S. 378, 381–385, 387–390; *Rudawski W.J.* Op. cit. – Т. 1. – S. 74–76; *Kochowski W.* Historiya panowania Jana Kazimierza. – Т. 1. – Posnań, 1859. – S. 49–64.

[141] ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 6; Спр. 33. – Арк. 29, 39–42, 43–49, 65–74, 80–86, 91–94, 100–105, 116, 118–121; Спр. 34. – Арк. 1–7; Спр. 36. – Арк. 1–4; Спр. 49. – Арк. 1–2; Спр. 56. – Арк. 1–2; Спр. 57. – Арк. 1–3; Спр. 104. – Арк. 2; Спр. 109. – Арк. 2–5; Спр. 110. – Арк. 2; Спр. 115. – Арк. 2–4; Спр. 322. – Арк. 10–12; Спр. 333. – Арк. 61; Спр. 335. – Арк. 1–60; Ф. КМФ–15. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 24 зв.; ЛНБ. ВР. – Ф. 4. – Спр. Баворовських № 235/II. – Арк. 66 зв., 66 зв.–69 зв., 71 зв.–72 зв., 74 зв.–75, 78 зв.–81; Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 273 зв.–274, 363–364, 373, 377, 384 зв.–385, 387 зв.–388, 388–389, 389–390, 390 зв.–395, 395 зв.–396, 398–400, 401 зв.–403, 403–407, 407 зв.–409; № 2283/II. – Арк. 148; Акты Московского Государства. – Т. 2. – СПб., 1894. – С. 337; Источники Малороссийской истории. – Б.м., б.г. – Ч. 1: 1649–1687. – С. 21–26; Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 465–476 [ВУР. – Т. 3. – С. 107–118], 476–479 [ВУР. – Т. 3. – С. 132–136; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 102–106]; Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 59–62; ВУР. – Т. 3. – С. 93, 95–96, 97, 98, 103, 105, 122–123, 124–125, 341, 348; ДОВ. – С. 12, 415, 418, 426, 450, 459, 476–477, 501–502, 504–505, 507–508, 526–527, 529–531, 539–542, 542–547, 547–549, 549–559 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 52, 53, 54, 55–56, 64, 65–66, 66–67, 67–69, 71–73, 73–74, 75–77, 77–78, 79–85, 86–87]; *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – Т. 1. – S. 271–275, 275–290, 290–314, 315–317, 318–320, 320–324, 324–328, 328–329, 329–330, 330–333, 335–336, 336–337; Т. 2. – № 45, 51, 53; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 60; Отрывки из дневника Станислава Освенцима. – К., 1883. – С. 89–122; ПКК. – Т. 1. – К., 1898. – Отд. 3. – С. 184–185; *Шледер Й.-Г.* Театр Європи // Жовтень. – 1985. – № 7. – С. 83–91; *Jerlicz J.* Op. cit. – Т. 1. – S. 121–123; *Radziwiłł A.* Op. cit. – Т. 2. – S. 442–451; Pamiętniki do panowania. – Т. 2. – S. 184–200; *Radziwiłł B.* Op. cit. – S. 129–131, 171 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 71–73]; *Rudawski W.J.* Op. cit. – Т. 1. – S. 138–142.

Розділ 2. Передумови Національної революції на Волині

[1] *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т. 1. – Мюнхен; Київ, 1991. – С. 219–220.

[2] Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – К., 1876. – С. 299.

[3] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – К., 1861. – С. 295.

[4] *Мальчевський О.* Полонізація української шляхти (1569–1648 рр.) // Україна в минулому. – Вип. 1. – К.; Львів, 1992. – С. 37–53.

[5] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 49–50.

[6] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – К., 1861. – С. 295; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 50.

[7] Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 73.

[8] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 5. – К., 1994. – С. 349.

[9] Там само. – С. 349–351.

[10] Там само. – С. 352.

[11] Архив ЮЗР. – Ч. 5. – Т. 1. – К., 1869. – С. 55, 102, 128.

[12] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 5. – К., 1994. – С. 360–361.

[13] *Савич А.* Нариси з історії культурних шляхів на Вкраїні та Білорусі в XVI – XVII ст. – К., 1929. – С. 57; *Левкович І.* Нарис історії волинської землі (до 1914 року). – Вінніпег, 1953; Луцьк, 1992. – С. 82.

[14] *Степанков В.* Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654). – Львів, 1991. – С. 15–17, 189; *Бачинський В.М., Гром В.М., Цибульський В.І.* Волинь у XVI–XVIII століттях: Навч. посібник. – Рівне, 1997. – С. 31–32; *Chyńczewska-Hennel T.* Swiadomośc narodowa slachty ukraińskej i kozaczyzny od schulku XVI do połowie XVII w. – Warszawa, 1985. – S. 76.

[15] Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края / Сост. Петров Н.П. при содействии Малышевского И.И., изд. Батюшковым П.Н. – СПб., 1888. – С. 163.

[16] *Левицкий О.* Анна-Алоиза, княжна Острожская. – К., 1883. – С. 28–33.

[17] ПКК. – Т. 1. – К., 1898. – С. 204; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 5. – К., 1994. – С. 445; К., Т. 8. – 1995. – Ч. 2. – С. 88; *Савич А.* Нариси з історії культурних шляхів на Вкраїні та Білорусі в XVI–XVII ст. – К., 1929. – С. 170–171; *Степанков В.* Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654). – Львів, 1991. – С. 15.

[18] ПКК. – Т. 1. – К., 1898. – С. 204; *Савич А.* Нариси з історії культурних шляхів на Вкраїні та Білорусі в XVI–XVII ст. – К., 1929. – С. 170–171.

[19] Богдан Хмельницкий: Летопись еврея-современника, Натана Ганновера, о событиях 1648–1652 годов в Малороссии вообще и о судьбе своих единоверцев в особенности. Перевод С. Манделькерна. – Одесса, 1878. – С. 12.

[20] *Бачинський В.М., Гром В.М., Цибульський В.І.* Волинь у XVI–XVIII століттях: Навч. посібник. – Рівне, 1997. – С. 31–32.

[21] Правда про унію: Документи і матеріали / Ред. кол. В.Ю. Маланчук та ін. – Львів, 1981. – 3-тє вид. – С. 43–47.

[22] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 5. – К., 1994. – С. 481; *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т. 1. – Мюнхен; Київ, 1991. – С. 220.

[23] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 101–103.

[24] *Левицкий О.* Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси в XVI и XVII веках. – К., 1882. – С. 46; *Липинський В.* Арінський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Кн. 4. – Т. 86. – 1910. – С. 41-57.

[25] *Кралюк П.М.* Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996. – С. 40, 45, 46.

[26] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 5. – К., 1994. – С. 448.

[27] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – К., 1861. – С. 319.

[28] *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – С. 63–64.

[29] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 5. – К., 1994. – С. 481–540.

[30] *Савич А.* Нариси з історії культурних шляхів на Вкраїні та Білорусі в XVI – XVII ст. – К., 1929. – С. 186.

[31] Там само. – С. 57.

[32] *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 216–217.

[33] Volumina legum. – Vol. 4. – Petersburg, 1859. – S. 59.

[34] *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 94; *Шестопал М.* Євреї на Україні (Історична довідка). – К., 1998. – С. 11–12.

[35] *Кичко Т.* Іудаїзм без прикрас. – К., 1963. – С. 42.

[36] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 5. – К., 1994. – С. 446.

[37] *Антонович В.* Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг. – К., 1870. – С. 93; *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989. – С. 16.

[38] *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. – С. 42, 53, 104. 107.

[39] *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 93.

[40] ПКК. – Т. 1. – К., 1898. – С. 158, 164–165.

[41] Богдан Хмельницкий: Летопись еврея-современника, Натана Ганновера. – С. 59; *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. – 2-е вид. – К., 1971. – С. 119; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 45–47; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1991. – С. 32.

[42] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – К., 1861. – С. 303, 330.

[43] Volumina legum. – Vol. 4. – Petersburg, 1859. – S. 59.

[44] *Кеннеді Грімстед П.* Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569–1673 рр.) // УІЖ. – 1989. – № 5. – С. 57–60.

[45] *Драгоманов М.* Чудернацькі думки про українську державну національну справу // Драгоманов М.П. Вибрані твори. – К., 1991. – С. 525–529.

[46] *Кралюк П.М.* Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996. – С. 34–35.

[47] Там само. – С. 48–69.

[48] *Смотрицький М.* Виправдання невинності // Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 7. – К., 1887. – С. 244–279.

[49] *Kawecka-Gryczowa A.* Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. – Wrocław, 1974. – S. 114, 155–156.

[50] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 5. – К., 1994. – С. 135, 300–304.

[51] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 5. – К., 1994. – С. 23, 32; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 268–271; *Кралюк П.М.* Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996. – С. 8–15.

[52] *Домбровський І.* Дніпрові камени // Українська поезія XVII століття (перша половина). – К., 1988. – С. 94–119.

[53] *Яременко Л.К.* Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис». – Львів, 1964. – С. 16; *Kawecka-Gryczowa A.* Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. – Wrocław, 1974. – S. 114, 155–156, 218–219.

[54] Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління: Матеріали Перших «Берестейських читань» (Львів, Івано-Франківськ, Київ – 1–6 жовтня 1994 р.). – Львів, 1995. – С. 173–179.

[55] *Кралюк П.М.* Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996. – С. 48–69, 86–105.

[56] *Смотрицький М.* Тренос // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність; Поезія; Драматургія; Белетристика. – К., 1987. – С. 67–92.

[57] *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). – Т. 1– К., 1883; Т. 2. – К., 1898; *Жуковський В.* Петро Могила й питання єдності церков. – Париж, 1969. – С. 9.

[58] *Баранович О.І.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. – С. 24.

[59] *Степанков В.* Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654). – Львів, 1991. – С. 13.

[60] Гербільський Г.Ю. Західноукраїнські землі в роки Визвольної війни і возз'єднання України з Росією (1648–1654 рр.) // 300 років возз'єднання України з Росією: Науковий збірник. – Львів, 1954. – С. 59.

[61] *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т. 1. – Мюнхен; Київ, 1991. – С. 141.

[62] *Степанков В.* Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни. – С. 13.

[63] *Czapliński W., Długocz J.* Żucie codnienne magnaterii polskej w XVII wieku. – Warszawa, 1976. – S. 56; *Pospiech A., Tygielsky W.* Spoleczna rola dworu magnatskiego XVII–XVIII wieku // Przgląd Historyczny. – T. LXIX. – Warszawa, 1978. – Zesz. 2. – S. 217.

[64] *Кралюк П.М.* Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996. – С. 9.

[65] *Левицкий О.* Анна-Алоиза, княжна Острожская. – К., 1883. – С. 28–33.

[66] *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т. 1. – Мюнхен; Київ, 1991. – С. 169.

[67] Там само. – С. 225.

[68] *Яковенко Н.М.* Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 95.

[69] *Баранович О.І.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. – С. 19; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 228.

[70] *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 206–207.

[71] *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 256–257.

[72] Там само. – С. 243–244.

[73] Там само. – С. 216–217.

[74] *Крикун М.Г.* Чисельність населення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 24. – Львів, 1988. – С. 81.

[75] *Кіку І.О.* Соціально-економічне становище селян Волині в 1638–1648 рр. // УІЖ. – 1987. – № 6. – С. 48.

[76] *Похилевич Д.Л.* Структурні зміни в поміcті після Визвольної війни українського і білоруського народів // 300 років возз'єднання України з Росією. – Львів, 1954. – С. 74.

[77] *Кіку І.О.* Соціально-економічне становище селян Волині в 1638–1648 рр. // УІЖ. – 1987. – № 6. – С. 49.

[78] Там само. – С. 49; *Степанков В.* Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни. – С. 13.

[79] *Кіку І.О.* Соціально-економічне становище селян Волині в 1638–1648 рр. // УІЖ. – 1987. – № 6. – С. 49.

[80] Там само. – С. 50–51.

[81] *Кику И.А.* Положение и антифеодальная борьба крестьян Волыни в 30-х – 40-х гг. XVII в. (на материалах волынских актовых книг): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Днепропетровск, 1984. – С. 15.

[82] *Щербак В.О.* Антифеодальна боротьба народних мас Волині в 40-х роках XVII ст. // Минуле і сучасне Волині. – Ч. 1. – Луцьк, 1988. – С. 163–165.

[83] *Степанков В.* Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни. – С. 19.

[84] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – К., 1863. – С. 388.

[85] Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр.: Збірка документів (1639–1648 рр.) / Відпов. ред. М.Н. Петровський і К.Г. Гуслистий. – К., 1946. – С. 161–164, 187–188; *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 годов. – Л., 1959. – С. 34.

[86] Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр.: Збірка документів (1639–1648 рр.). – К., 1946. – С. 137–138.

[87] *Легкий В.И.* Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 годов. – Л., 1959. – С. 38.

[88] *Щербак В.О.* Антифеодальна боротьба народних мас Волині в 40-х роках XVII ст. // Минуле і сучасне Волині. – Ч. 1. – Луцьк, 1988. – С. 163–165.

[89] *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії Українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С. 57–58, 81–86, 172; *Його ж.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія; Пенсильванія, 1980. – С. 41, 97, 117, 125, 127, 129, 146, 323.

[90] *Теодорович Н.И.* Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. – Т. 4. – Почаев, 1899: Староконстантиновский уезд. – С. 18.

[91] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – К., 1861. – С. 243, 332; *Теодорович Н.И.* Волынь в описаниях городов, местечек и сел. – Т. 4. – Почаев, 1899. – С. 17–18.

[92] Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр.: Збірка документів (1639–1648 рр.). – К., 1946. – С. 169–173.

[93] Там само. – С. 6–11.

[94] Там само. – С. 123–124.

[95] Там само. – С. 189–192.

[96] Там само. – С. 198–199; *Ковальский Н.П.* Источниковедение социально-экономической истории Украины XVI – первая половина XVII в.: Акты о городах: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1983. – С. 43–47.

[97] *Крикун М.Г.* Чисельність населення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 24. – Львів, 1988. – С. 81.

[98] Там само.

[99] Там само. – С. 79: табл. № 3.

[100] *Кіку І.О.* Соціально-економічне становище селян Волині в 1638–1648 рр. // УІЖ. – 1987. – № 6. – С. 46.

[101] Там само. – С. 45.

[102] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886. – С. 434–436, 448–449, 452; Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – К., 1941. – С. 111; Україна перед Визвольною війною 1648-1654 рр.: Збірка документів (1639–1648 рр.). – К., 1946. – 211, 227–228; *Степанков В.* Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни. – С. 13–14.

[103] *Яворський М.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – Т. 1. – Харків, 1927. – С. 42–44.

[104] Там само. – С. 44.

[105] *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 14–15; *Михайлина П.В.* Положение городского населения Украины и его участие в Освободительной борьбе украинского народа (От Люблинской унии 1569 г. до освободительной войны 1648–1654 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – К., 1981. – С. 23–24; *Степанков В.* Антифеодальна боротьба у роки Визвольної війни. – С. 14.

[106] *Баранович О.І.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. – С. 15–21; *Крикун М.Г.* Чисельність населення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 24. – Львів, 1988. – С. 75.

[107] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – К., 1861. – С. 243; *Теодорович Н.И.* Волынь в описаниях городов, местечек и сел. – Т. 4. – Почаев, 1899. – С. 14–16.

[108] *Теодорович Н.И.* Волынь в описаниях городов, местечек и сел. – Т. 4. – Почаев, 1899. – С. 18.

[109] Там само. – С. 19.

[110] *Прищепа Б.А.* Розвиток матеріальної культури Волині в XIV–XVII ст. // Велика Волинь. – Житомир, 1993. – С. 153–154.

[111] *Михайлина П.В.* Міста України у Визвольній війні 1648–1654 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 1957. – С. 39–41.

[112] *Сидоренко О.Ф.* Волинь і місто Володимир у зовнішній торгівлі України другої половини XVI – першої половини XVII ст. // Минуле і сучасне Волині. – Ч. 2. – Луцьк, 1988. – С. 15–18.

[113] *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 96.

[114] *Стрішенець М.М.* З історії залізоробних промислів Волині другої половини XVI – середини XVII ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень III Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1989. – С. 157.

[115] *Степанков В.* Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: Збірник статей. – К., 1998. – С. 29.

[116] *Тойнбі А.* Дослідження історії. – Т. 1. – К., 1995. – С. 147–152.

[117] *Франко І.* Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах. – Львів, 1898. – С. 9.

Розділ 3. Волинь в Українській національній революції

[1] *Бевзо О.А.* Львівський літопис. – С. 121.

[2] *Дорошенко Д.* Нарис. – С. 17; Історія України: нове бачення. – К., 1995. – С. 155.

[3] *Michałowski J.* Op. cit. – S. 65–66; *Szajnocha K.* Dwa lata. – T. 2. – S. 80–81, 335, 337; Богдан Хмельницкий: Летопись еврея-современника. – С. 16; *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік. – С. 282.

[4] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 30, 37 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 27; ПКК. – Т. 1. – 1898. – С. 209–212; ВУР. – Т. 2. – С. 28, 30].

[5] Pamiętniki Albrychta Stanislawa X. Radziwiłła. – T. 2. – S. 292.

[6] *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік. – С. 282.

[7] *Szajnocha K.* Dwa lata. – T. 2. – S. 360.

[8] Жерела. – Т. 5 (Т. 2). – Львів, 1901. – С. 292; ДОВ. – С. 78; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 9.

[9] ДОВ. – С. 44.

[10] Pamiętniki historyczne do wyjasnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku / Wydal z rekopismu M. Baliński. – Wilno, 1859. – S. 19.

[11] *Michałowski J.* Op. cit. – S. 35 [Szajnocha K. Dwa lata. – T. 2. – S. 340–341].

[12] ДОВ. – С. 42-43.

[13] ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 57–58.

[14] *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік. – С. 284.

[15] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 95 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 51].

[16] *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік. – С. 288, 293.

[17] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – К., 1914. – С. 239–240.

[18] *Michałowski J.* Op. cit. – S. 137; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – 22–23; ВУР. – Т. 2. – С. 62.

[19] *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1654). – Warszawa, 1933. – S. 214.

[20] Жерела. – Т. 4 (Т. 1). – Львів, 1898. – С. 43 [Жовтень. – 1980. – № 2. – С. 132–134].

[21] ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 5; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 156; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 22, 23.

[22] Богдан Хмельницкий: Летопись еврея-современника. – С. 30.

[23] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 57; Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 37; ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 2286/II. – Арк. 7; Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 3882/II. – Арк. 41; Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 5768/I. – Т. 1. – Арк. 346, 379 (на жаль, документи на Арк. 346, 379 зі справи зникли, про наявність їх у минулому свідчить покажчик, складений Т.Ю. Козачук та ін.: Визвольна війна українського народу в 1648–1654 рр. Возз'єднання України з Росією: Анотований покажчик рукописних матеріалів бібліотеки. – Львів, 1954. – С. 18, 33); Повесть о козацкой з поляками войне. – С. 17–18; Акты ЮЗР. – Т. 3 (Дополнения). – СПб., 1861. – С. 242; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 156; *Rudawskij J.* Historia Polska. – Т. 1. – S. 38–39; Мемуары Б. Машкевича // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – К., 1896. – С. 424; ПКК. – Т. 1. – 1898. – С. 178; *Rawita-Gawronski F.* Sprawy i rzeszy ukraińskie. – Lwów, 1914. – S. 37; ДОВ. – С. 87; *Мицик Ю.А.* «Кройніка о землі полской» Ф. Сафоновича про Визвольну війну українського народу 164–1654 рр. і возз'єднання України з Росією // УІЖ. – 1979. – № 6. – С. 116–120.

[24] *Стороженко І.С.* Воєнне мистецтво Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.: Дис. ... канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 202–203.

[25] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 37; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 11.

[26] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 39; *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік. – С. 298–299 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 12–13]; *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – С. 133.

[27] Pamiętniki Albrychta Stanislawa X. Radziwiłła. – T. 2. – S. 310.

[28] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 569–571.

[29] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845.– С. 314 [ВУР. – Т. 2. – С. 115].

[30] *Michałowski J.* Op. cit. – S. 170; *Szajnocha K.* Dwa lata/ – T. 2. – S. 374, 376; Жерела. – Т. 4 (Т. 1). – Львів, 1898. – С. 54; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 22–23; *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік. – С. 298–299 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 12–13].

[31] ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 5769/III. – Арк. 171.

[32] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 22–23.

[33] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 37; ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 5769/III. – Арк. 171.

[34] Див прим. 70, с. 259; прим. 139, с. 269.

[35] *Michałowski J.* Op. cit. – S. 91–93 [ПКК. – Т. 1. – 1898. – С. 60–63; ВУР. – Т. 2. – С. 68–71].

[36] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 160–161 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 95–96; ВУР. – Т. 2. – С. 67–68]; Акты ЮЗР. – Т. 3. – СПб., 1861. – С. 283; ДОВ. – С. 76–79.

[37] Мемуары Б. Машкевича // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – К., 1896. – С. 431.

[38] *Szajnocha K.* Dwa lata. – T. 2. – S. 376.

[39] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 197 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 152].

[40] *Szajnocha K.* Dwa lata. – T. 2. – S. 374.

[41] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 204 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 154].

[42] ЛНБ ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапєгів № 1491. – Арк. 1–2; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 171.

[43] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 191, 241 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 151, 164]; *Szajnocha K.* Dwa lata. – T. 2. – S. 378.

[44] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 191–193 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 151–152].

[45] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 196; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 171; *Szajnocha K.* Dwa lata. – T. 2. – S. 378.

[46] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 207, 209–211 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 149–150; ДОВ. – С. 97, 99].

[47] *Michałowski J.* Op. cit. – S. 171.

[48] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 190–191 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 15–17].

[49] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 435 (II).

[50] Там само. – С. 24–26.

[51] Там само. – С. 41–42.

[52] Там само. – С. 313–314.

[53] *Michałowski J.* Op. cit. – S. 158–159.

[54] *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 18–19.

[55] Там само. – С. 19–20.

[56] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 378 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 195].

[57] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 52 зв.

[58] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 75; ЛНБ ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапєгів № 1491. – Арк. 1–2; ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 250–251 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 174-175]; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 21–23.

[59] ДБХ. – С. 68; ДОВ. – С. 108 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 18].

[60] ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 258. – Арк. 3; ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 223, 226, 232–238, 242–243, 250–251, 267 [*Michałowski J.* Op. cit. –

S. 162–163, 165, 174–175, 181]; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 169–170, 172–173; *Szajnocha K.* Dwa lata. – T. 2. – S. 208–215; Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła. – T. 2. – S. 318; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 126; *Новицкий И.П.* Адам Кисель, воевода киевский. 1580–1653 года. – К., 1885. – С. 41.

[61] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 251 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 1740 175].

[62] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 213–214 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 168; ДБХ. – С. 68; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 20–21], 238 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 184], 257.

[63] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 267 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 181].

[64] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 258 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 185].

[65] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 150 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 39–40].

[66] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 99.

[67] *Каманин И.* Участие южнорусского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив ЮЗР. – Т. 4. – Ч. 3. – С. LIX; *Rawita-Gawroński F.* Sprawy i rzeszy ukraińskie. – Lwów, 1914. – S. 112.

[68] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 99.

[69] *Сендульский А.* Город Дубно // ВЕВ. – 1877. – № 14, 16 июля (Часть неофициальная). – С. 585–586.

[70] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 230, 244 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 161, 165].

[71] ЛНБ ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапєгів № 1398. – Арк. 1.

[72] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 395 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 25–26].

[73] Там само.

[74] Жерела. – Т. 4 (Т. 1). – С. 65 [Жовтень. – 1980. – № 3. – С. 100].

[75] Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła. – T. 2. – C. 319.

[76] ЛНБ ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапєгів № 1398. – Арк. 1.

[77] ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 5769/III. – Арк. 169.

[78] *Rawita-Gawroński F.* Sprawy i rzeszy ukraińskie. – S. 113; *Легкий В.И.* Крестьянство Украины. – С. 99.

[79] Жерела. – Т. 4 (Т. 1). – С. 65 [Жовтень. – 1980. – № 3. – С. 100].

[80] ЛНБ ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапєгів № 1398. – Арк. 1; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 427.

[81] *Michałowski J.* Op. cit. – S. 183.

[82] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 65; ЛНБ ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапєгів № 1398. – Арк. 1.

[83] Жерела. – Т. 4 (Т. 1). – С. 65 [Жовтень. – 1980. – № 3. – С. 100].

[84] ЛНБ ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапєгів № 1495. – Арк. 1–2.

[85] ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 260. – Арк. 4 (ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 150 зв.); ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 155 зв.; ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 253, 268 [*Michałowski J.* Op. cit.

– S. 176, 194]; *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік. – С. 303; ДОВ. – С. 116 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 23].

[86] *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 21–23.

[87] *Michałowski J.* Op. cit. – S. 188.

[88] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 201.

[89] ДОВ. – 110.

[90] *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 22–30.

[91] Жерела. – Т. 4 (Т. 1). – С. 87 [Жовтень. – 1980. – № 3. – С. 100].

[92] *Szajnocha K.* Dwa lata. – T. 2. – S. 387; Донесение папского нунция Иоанна Торреса. – С. 115.

[93] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 329–330.

[94] Там само. – С. 106–107 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 30–31].

[95] Там само. – С. 117.

[96] Там само. – С. 580 (прим.)

[97] Там само. – С. 175–177.

[98] Там само. – С. 179–184.

[99] Там само. – С. 97–98.

[100] ЛНБ ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапєгів № 1498. – Арк. 1.

[101] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 409 (I), 447.

[102] Там само. – С. 154–158, 159–161, 455–456.

[103] Там само. – С. 268–271, 356, 605 (I).

[104] Там само. – С. 331–333.

[105] Там само. – С. 424–428.

[106] Там само. – С. 360 (VIII), 409 (I), 446–449, 461.

[107] ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 2–3; Спр. 9. – Арк. 3; Ф. КМФ–15. – Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 71; ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 260, 275–278, 284–289, 290–292 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 185, 194–195, 196–197, 199]; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 198, 199, 205; ПКК. – Т. 1. – К., 1898. – С. 179; *Szajnocha K.* Dwa lata. – T. 2. – S. 387, 388; *Kochowski W.* Historia panowania. – T. 1. – S. 6-7; Донесение папского нунция Иоанна Торреса. – С. 117; Жерела. – Т. 4 (Т. 1). – С. 86–87 [Жовтень. – 1980. – № 3. – С. 101–103]; ВУР. – Т. 2. – С. 77–78, 78–79, 80–81, 127–131; ДОВ. – С. 108, 113–115, 123, 127, 139, 146–150; *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік. – С. 303; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. – 2-е вид. – С. 156–157; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво. – Кн. 1. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 195.

[108] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 261 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 185].

[109] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 291 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 199].

[110] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 288–289 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 197].

[111] ДОВ. – С. 136, 140, 150.

[112] Акты ЮЗР. – Т. 3. – СПб., 1861. – С. 283.

[113] *Томашівський С.* Передмова // Жерела. – Т. 6. – Львів, 1913. – С. 10; *Його ж.* Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української

політики 1648 р.). – Львів, 1914. – С. 20–41; *Петровський М.Н.* Нариси з історії України. – Вип. 4. – К., 1940. – С. 87.

[114] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. – 2-е вид. – С. 163.

[115] *Мыцик Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов. – Днепропетровск, 1988. – С. 56.

[116] ДОВ. – С. 151.

[117] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15, Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 72; Спр. 152. – Арк. 117; Повесть о козацкой з поляками войне. – С. 28–30.

[118] Там само; *Barasz X.S.* Wolne miasto handlowe Brody. – Lwów, 1864. – S. 39.

[119] Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 55.

[120] ДОВ. – С. 166.

[121] ДОВ. – С. 169 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І. Волинь.* – С. 27].

[122] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 191–192, 305–306.

[123] Там само. – С. 433–434.

[124] Там само. – С. 128.

[125] Там само. – С. 187–188, 567 (VII).

[126] Там само. – С. 184–186, 359 (VI).

[127] Там само. – С. 409 (II, III).

[129] Там само. – С. 212–215.

[130] Там само. – С. 151–153, 175–177, 378 (III).

[131] Там само. – С. 202–204, 206–207, 409 (X).

[132] Там само. – С. 207–210.

[133] Там само. – С. 359 (III–IV).

[134] Там само. – С. 108, 116–118 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 34–36], 631 (IX).

[134] Там само. – С. 396 (IV), 555–558.

[135] Там само. – С. 396 (VII), 537–538, 565 (VI), 575 (VII).

[136] Там само. – С. 112–113, 115–116.

[137] Там само. – С. 113–114 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 31–32].

[138] Там само. – С. 99, 265–267.

[139] Там само. – С. 122–124 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 36–38].

[140] Там само. – С. 316–320.

[141] Там само. – С. 429–431.

[142] Там само. – С. 88–90.

[143] Там само. – С. 553–555.

[144] Там само. – С. 378 (I).

[145] Там само. – С. 177–178, 565 (XIV).

[146] Там само. – С. 47–51, 481 (I), 562–564.

[147] Там само. – С. 419–423.

[148] Там само. – С. 438–441, 451 (III, IV).

[149] Там само. – С. 240.

[150] Там само. – С. 161–164.

[151] Там само. – С. 360 (IX).

[152] Там само. – С. 72–73 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 28–30].

[153] Там само. – С. 95–97, 189–190, 197–198, 205, 205–206, 210–212, 279–280, 281–283, 331 (II, III), 343–346, 365–367, 373–374, 379 (V), 396 (V), 409, 410 (XIII), 432 (V), 435 (I), 519 (II, VI), 533–536, 565 (XII–XIII), 569 (X) , 576 (IX–X), 579 (V), 605 (V), 622 (V), 630 (IV), 741–743.

[154] Там само. – С. 303–304.

[155] Там само. – С. 65–71, 129–130, 432 (IX–X), 723–725.

[156] Там само. – С. 63–64.

[157] Там само. – С. 483 (V), 542 (прим.).

[158] Там само. – С. 379 (VI), 432 (VI–VIII), 467–470, 474–478.

[159] Там само. – С. 375–378, 394–399.

[160] Там само. – С. 417–419.

[161] Там само. – С. 237–238, 241–244, 244–246, 271–273, 371–372, 378 (II), 379 (VII), 416–417, 564 (I), 573–574, 631 (X).

[162] Там само. – С. 581–584.

[163] Там само. – С. 360–361.

[164] Вірогідно, що йдеться про Кропивнянський полк (полковник Ф. Джеджалій), сотні Чигиринського полку (сотник Сава Савченко (Самченко), Петро), Лисянського полку (сотник Василь).

[165] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 137–139.

[166] Там само. – С. 166–167.

[167] Там само. – С. 258–259.

[168] Там само. – С. 252–253.

[169] ДОВ. – С. 181-184.

[170] *Michałowski J.* Op. cit. – S. 269.

[171] *Szajnocha K.* Dwa lata. – T. 2. – S. 394–395.

[172] Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – К., 1941. – С. 145–146 [ДБХ. – С. 87; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 32–33].

[173] ВУР. – Т. 2. – С. 114.

[174] Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła. – T. 2. – S. 351.

[175] Жерела. – Т. 4 (Т. 1). – С. 171–172.

[176] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 52.

[177] Там само. – С. 45–47.

[178] Там само. – С. 439, 451 (III, IV).

[179] Там само. – С. 536.

[180] Там само. – С. 631 (XVI).

[181] Там само. – С. 192, 359 (II).

[182] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 314 [ВУР. – Т. 2. – С. 115].

[183] Акты ЮЗР. – Т. 3 (Дополнения). – СПб., 1861. – С. 36 [ВУР. – Т. 2. – С. 134].

[184] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 52.

[185] ЛНБ ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапєгів № 156, Прох VI, 278. – Арк. 1; Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła. – T. 2. – S. 369–370.

[186] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 380 [ДБХ. – С. 103-105], *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 33.

[187] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 56.

[188] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 277–279 [ДОВ. – Т. 2. – С. 228; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 44–45].

[189] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 251.

[190] *Kochowski W.* Historia panowania. – T. 1. – S. 45.

[191] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 357 [Źródła do dziejów polskich. – Wilno, 1843. – T. 1. – S. 3-17; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 369–385; ВУР. – Т. 2. – С. 122];

[192] ЛНБ ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапєгів № 156, Прох VI. – 278. – Арк. 1.

[193] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 52 зв.

[194] ДБХ. – С. 114 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 40–41].

[195] ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 213–214; Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła. – T. 2. – S. 369–370.

[196] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – К., 1861. – С. 362–369 [Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 83–84, 86–87].

[197] *Максимович М.* Обозрение городовых полков и сотен бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого // Собр. соч. – Т. I. – К., 1876. – С. 11; *Крип'якевич І.П.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 2. – К., 1966. – С. 136; *Сергійчук В.І.* Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648–1654 рр. // УІЖ. – 1982. – № 7. – С. 88; *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.) – К., 1997. – С. 4, 62; *Степанков В.С.* Становлення державних інституцій у південно-східній Волині та причини їх ліквідації на початковому етапі Національної революції (1648 – серпень 1649 рр.) // Велика Волинь: минуле і сучасне (Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994 р.) – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 114–117.

[198] Акты ЮЗР. – Т. 3 (Дополнения). – СПб., 1861. – С. 247; ВУР. – Т. 2. – С. 159.

[199] Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 57.

[200] *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 99.

[201] Цит. за: *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії Українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С. 106.

[202] Цит. за: *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія; Пенсильванія, 1980. – С. 335, 519.

[203] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 314.

[204] Цит. за: *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії Українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С. 106; *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія; Пенсильванія, 1980. – С. 151.

[205] *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 16 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 41–42].

[206] *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 48–50.

[207] Цит. за: *Мыцик Ю.* Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. научн. трудов. – Днепропетровск, 1980. – С. 181.

[208] *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 40–41.

[209] *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 25.

[210] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 199–200.

[211] Там само. – С. 244–246.

[212] Там само. – С. 206.

[213] ЦНБ ІР. – Ф. 1. – Спр. 4128. – Арк. 159; *Kochowski W.* Historia panowania. – T. 1. – S. 45–46.

[214] *Grabowski A.* Ojczyste spominki ... – T. 2. – S. 36 [ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 400; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 395]; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 397 [ВУР. – Т. 2. – С. 204].

[215] *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 34.

[216] Ibid. – S. 29 [ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 396–398; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 394–395].

[217] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 403 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 396].

[218] ДОВ. – С. 228.

[219] *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 40.

[220] Там само. – С. 42.

[221] ВУР. – Т. 2. – С. 158; ДОВ. – С. 220–221.

[222] Акты ЮЗР. – Т. 3 (Дополнения). – СПб., 1861. – С. 59 [ВУР. – Т. 2. – С. 195]; Акты ЮЗР. – Т. 8 (Дополнения). – СПб., 1875. – № 22; Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – К., 1941. – С. 159–174 [ВУР. – Т. 2. – С. 159].

[223] *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 39–40.

[224] Ibid. – S. 38–39.

[225] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 59, 70 зв.; Донесение папского нунция Иоанна Торреса. – С. 144–145; Повесть о козацкой з поляками войне. – С. 39; *Kochowski W.* Historia panowania. – T. 1. – S. 46-47; Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła. – T. 2. – S. 373–374; ДОВ. – С. 228; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 42–44; *Франко І.* Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах. – Львів, 1898. – С. 52–56.

[226] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 419–420 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 397–398].

[227] Там само; *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 39.

[228] ДОВ. – 229 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 44].

[229] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – К., 1908. – С. 1; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 45–47.

[230] *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 42.

[231] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 53; Повесть о козацкой з поляками войне. – С. 40; Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła. – T. 2. – S. 373–374.

[232] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3). – К., 1898. – С. 180.

[233] *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 43, 44; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 46–47.

[234] Ibid.

[235] *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 47.

[236] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 58–59; Спр. 152. – Арк. 119; *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 41; Жерела. – Т. 6. – Львів, 1913. – С. 70; Повесть о козацкой з поляками войне. – С. 39–40; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 42–44.

[237] ДОВ. – С. 226–228.

[238] *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 47.

[239] Ibid. – S. 48.

[240] Ibid.

[241] ЛНБ ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапєгів № 1539. – Арк. 1–2; Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 231; ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 73; *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 45, 46, 48; Акты ЮЗР. – Т. 3 (Дополнения). – СПб., 1861. – С. 329 [Акты ЮЗР. – Т. 8 (Дополнения). – СПб., 1875. – С. 299]; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 48.

[242] *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 45.

[243] ЛНБ ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапєгів № 1539. – Арк. 1.

[244] *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 48–49.

[245] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 115–116.

[246] *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 57; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 409–410.

[247] *Kochowski W.* Historia panowania. – T. 2. – S. 47.

[248] *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 58–59.

[249] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 120; Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 130, 131, 133; ЛНБ ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапєгів № 1543. – Арк. 1; Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 1389/II. – Арк. 125; *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 56–57 [ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 440–443], 57–58; ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 433 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 411], 445; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 409–410, 412; ПКК. – Т. 1. – К., 1898. – С. 181; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 274–275, 284–285; Жерела. – Т. 12. – С. 108; ДОВ. – С. 260, 439.

[250] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 433–439 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 411–412].

[251] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 331 (I).

[252] Там само. – С. 307–311, 409 (I).

[253] Там само. – С. 359 (I).

[254] Там само. – С. 409 (VII).

[255] Див прим. 71, с. 259; прим. 140, с. 269–270.

[256] Акты ЮЗР. – Т. 3 (Дополнения). – СПб., 1861. – С. 347.

[257] ЦДІАУК. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 5 зв.; Акты ЮЗР. – Т. 3 (Дополнения). – СПб., 1861. – С. 344, 347, 400; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 395; ДОВ. – С. 244.

[258] Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła. – T. 2. – S. 385.

[259] Акты ЮЗР. – Т. 3 (Дополнения). – СПб., 1861. – С. 404.

[260] ДОВ. – С. 312.
[261] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3). – К., 1898. – С. 181.
[262] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 451 (II).
[263] Там само. – С. 374.
[264] Там само. – С. 360–361.
[265] *Kochowski W.* Historia panowania. – T. 1. – S. 100–104 [Pamiętniki do panowania. – T. 2. – S. 104].
[266] ПКК. – Т. 2 (Отд. 3). – К., 1846. – С. 4-7.
[267] Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – К., 1941. – С. 188–189.
[268] ДОВ. – С. 324.
[269] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 474–477.
[270] Там само. – С. 557–558.
[271] Там само. – С. 584–585, 610–611.
[272] Там само. – С. 514–516.
[273] Там само. – С. 530–531.
[274] Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła. – T. 2. – S. 425.
[275] ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 20; ДОВ. – С. 447, 450.
[276] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 586.
[277] Там само. – С. 593 (I, IV).
[278] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 591–592 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 50–52].
[279] Там само. – С. 622 (I).
[280] ДОВ. – С. 429–432; Отрывки из дневника Станислава Освенцима. – С. 53.
[281] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – К., 1908. – С. 35–38, 53–58; ДОВ. – С. 453, 464, 469; Отрывки из дневника Станислава Освенцима. – С. 57.
[282] ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 6, 17, 43; ДОВ. – С. 464, 495–496 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 54–55, 61]; Отрывки из дневника Станислава Освенцима. – С. 58–61.
[283] Акты ЮЗР. – Т. 3 (Дополнения). – СПб., 1861. – С. 455 [ВУР. – Т. 3. – С. 79–80]; ДОВ. – С. 443; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 55.
[284] Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła. – T. 2. – S. 440; ДОВ. – С. 453 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 53–54].
[285] ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 373; Pamiętniki do panowania. – T. 2. – S. 172; ДОВ. – С. 480, 482 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 56, 57–58], 490, 499.
[286] ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 39; Ф. КМФ–15. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 45; Отрывки из дневника Станислава Освенцима. – С. 61–71; ДОВ. – С. 484, 490, 499–501 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 58–59, 59–61, 62–64].
[287] ДОВ. – С. 479; Отрывки из дневника Станислава Освенцима. – С. 71, 72.
[288] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 583 (II), 717–719.
[289] Там само. – С. 601–603, 606–609.
[290] Там само. – С. 758–759.
[291] Там само. – С. 595 (III).
[292] Там само. – С. 605 (III).

[293] Там само. – С. 616–619.
[294] Там само. – С. 593 (III).
[295] *Michałowski J.* Op. cit. – S. 636; ДОВ. – С. 411, 414, 420, 426, 459, 461.
[296] ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 17; Спр. 33. – Арк. 49, 65; ДОВ. – С. 474–477.
[297] ДОВ. – С. 501–502, 503–506; Отрывки из дневника Станислава Освенцима. – С. 89.
[298] Див. прим. 72, с. 259–260, прим. 141, с. 270.
[299] ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 100; ДОВ. – С. 560–561, 565 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 85–86]; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 69, 69–70, 71.
[300] ЦДІАУК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 93; ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 411, 411 зв.–412.
[301] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 728–731.
[302] Там само. – С. 605 (VIII).
[303] ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 416.
[304] ПКК. – Т. 2 (Отд. 3). – К., 1846. – С. 83–85, 87–90; ДОВ. – С. 584–585.
[305] Цит. за: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-е вид. – С. 345.
[306] ПКК. – Т. 2 (Отд. 3). – К., 1846. – С. 105.
[307] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 630 (I).
[308] Там само. – С. 593 (II), 631 (VII).
[309] Там само. – С. 631 (VIII).
[310] Там само. – С. 605 (V).
[311] Там само.
[312] Там само. – С. 622 (V).
[313] Там само. – С. 630 (IV), 741–742.
[314] Акты ЮЗР. – Т. 3 (Дополнения). – СПб., 1861. – С. 485 [ДОВ. – Т. 3. – С. 246].
[315] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 740–741.
[316] Там само. – С. 753–757.
[317] ЦДІАУК. – Ф. КМФ–15. – Оп. 3. – Спр. 273. – Арк. 191; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 661.
[318] Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła. – T. 2. – S. 485.
[319] Ibid. – S. 481, 485.
[320] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 759–761 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 107–109].
[321] Акты Московского Государства. – Т. 2. – СПб., 1894. – С. 294, 318–319; Акты ЮЗР. – Т. 8 (Дополнения). – СПб., 1875. – С. 369–370 [ВУР. – Т. 3. – С. 371].
[322] *Michałowski J.* Op. cit. – № 259-б.
[323] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 766–767.
[324] Там само. – С. 765–766.
[325] ВУР. – Т. 3. – С. 295.
[326] *Michałowski J.* Op. cit. – S. 667.
[327] Ibid. – S. 687; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – T. 1. – S. 149.
[328] *Michałowski J.* Op. cit. – S. 690, 691.

[329] Ibid. – S. 695, 712; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – T. 1. – S. 150–151.

[330] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 807–808.

[331] Там само. – С. 795.

[332] ЛНБ ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапегів № 1638. – Арк. 1; Акты ЮЗР. – Т. 10. – СПб., 1878. – С. 326, 343; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – T. 1. – S. 153.

[333] Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. – Т. 39. – Вильна, 1909. – С. 6, 7.

[334] *Липинський В.* Україна на переломі. – К., 1997. – С. 27–39.

[335] Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 404–405, 547–555 [ВУР. – Т. 3. – С. 557–559; ДБХ. – С. 331–333].

[336] Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 667, 670 [ДБХ. – С. 359; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 113]; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 109–110.

[337] ДБХ. – С. 365–366 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 113].

[338] Акты ЮЗР. – Т. 10. – С. 697, 702; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – T. 1. – S. 156.

[339] Акты ЮЗР. – Т. 14. – СПб., 1889. – С. 45–48, 62–63 [ДБХ. – С. 369, 378–380; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 114, 114–115]; ДБХ. – С. 382.

[340] Цит. за: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-е вид. – С. 480.

[341] ДБХ. – С. 383–385 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 115]; *Олійник Л.В.* Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654–1667 рр.): Дис... канд. істор. наук. – К., 1963. – С. 72–74.

[342] ДБХ. – С. 391 [*Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 115–116]; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 109.

[343] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-е вид. – С. 480.

[344] ЦНБ ІР. – Ф. 1. – Спр. 13702. – Арк. 42.

[345] ЦДІАУК. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 1–3.

[346] *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-е вид. С. 524.

[347] Там само.

[348] Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Спр. 19. – Арк. 34–35.

[349] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – К., 1996. – С. 1132–1138; *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії Українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С. 38.

[350] Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – T. 1. – S. 186.

[351] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – К., 1908. – С. 96, 103.

[352] ПКК. – Т. 3 (Отд. 3). – К., 1852. – С. 129–130 [ДБХ. – С. 464; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 116].

[353] ПКК. – Т. 3 (Отд. 3). – К., 1852. – С. 134.

[354] Цит. за: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-е вид. – С. 542, 548.

[355] Акты ЮЗР. – Т. 3 (Дополнения). – СПб., 1861. – С. 557.

[356] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – К., 1908. – С. 294–297.
[357] ДБХ. – С. 603–604.
[358] *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії Українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С. 186.
[359] ПКК. – Т. 3 (Отд. 3). – К., 1852. – № 38–59.
[360] Історія України, нове бачення. – Т. 1. – К., 1995. – С. 186–189.
[361] Там само. – С. 186.
[362] Там само. – С. 189.

Розділ 4. Основні риси та особливості розвитку Української національної революції на Волині

[1] *Баранович О.І.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. – С. 40–41; *Сергійчук В.І.* Військово-територіальна організація народної армії в перший період Визвольної війни 1648–1654 рр. // УІЖ. – 1982. – № 7. – С. 88.
[2] *Grabowski A.* Ojczyste spominki. – T. 2. – S. 16.
[3] *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в. – М., 1955. – С. 17.
[4] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 569–571.
[5] ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 5769/III. – Арк. 171.
[6] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 56–57.
[7] *Каманин И.* Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. LVII; *Михайлюк О.Г.* Участь міського населення Волині у Визвольній війні 1648-1654 рр. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне, 1993. – С. 103.
[8] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 446–449, 454–457, 484–485.
[9] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890. – С. 162.
[10] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 359 (VI).
[11] Там само. – С. 239–240; *Каманин И.* Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. XXXIII.
[12] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 45–47.
[13] Там само. – С. 151–153, 175–177.
[14] Там само. – С. 591–593.
[15] Там само. – С. 303–304.
[16] Там само. – С. 97–98.
[17] ЛНБ ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 62.
[18] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 564 (IV).
[19] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 269–270.
[20] *Смолій В.А., Степанков В.С.* У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – С. 18–19.
[21] *Szajnocha K.* Dwa lata. – Lwów, 1869. – T. 2. – S. 354 [ДБХ. – С. 53; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 9].

[22] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 123.

[23] Там само. – С. 213–214 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 168; ДБХ. – С. 67; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь. – С. 21].

[24] ДБХ. – С. 48–51, 54–55, 64–65.

[25] *Szajnocha K.* Dwa lata. – T. 2. – S. 360.

[26] ДБХ. – С. 61, 63; *Мыцик Ю.* Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. научн. трудов. – Днепропетровск, 1980. – С. 184.

[27] ВУР. – Т. 2. – С. 47.

[28] ЛНБ ВР. – Ф. 4. – Спр. Баворовських № 1321/II. – Арк. 183.

[29] *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз. – Львів, 1901. – С. 6.

[30] ДБХ. – С. 87.

[31] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 332–335 [Źródła do dziejów polskich. – Wilno, 1843. – T. 1. – S. 3–17; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 369–385; ВУР. – Т. 2. – С. 118].

[32] ДБХ. – С. 195–196.

[33] Цит. за: *Крип якевич І.П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // УІЖ. – 1957. – № 1. – С. 104.

[34] *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 2. – К., 1996. – С. 1132–1135.

[35] ДБХ. – С. 502.

[36] Там само. – 603–604.

[37] Цит. за: *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії Українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С. 186.

[38] *Michałowski J.* Op. cit. – S. 152.

[39] *Ярошинський О.Б.* Волинь у політичних планах Б. Хмельницького // Людина і політика. – 2000. – № 1 (7). – С. 18–21.

[40] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 177–179.

[41] ДОВ. – С. 97, 99, 130, 207; *Michałowski J.* Op. cit. – S. 17.

[42] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 24–26.

[43] Там само. – С. 41–42.

[44] *Каманин И.* Участие южнорусского населения. // Архив ЮЗР. – Т. 4. – Ч. 3. – С. I–CI.

[45] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 313–314.

[46] Там само. – С. 395.

[47] Там само. – С. 179–184.

[48] Там само. – С. 151–153, 175–177.

[49] Там само. – С. 433–435.

[50] Там само. – С. 184–186, 187–189.

[51] Там само. – С. 116–118.

[52] Там само. – С. 396 (IV).
[53] Там само. - С. 553-555.
[54] Там само. – С. 438–441, 451 (III, IV).
[55] Там само. – С. 65–71, 129–130, 432 (IV–V), 723–725.
[56] Там само. – С. 514–516.
[57] Там само. – С. 45–47, 202–205, 228–229, 356–258, 360–362, 417–419, 459–464.
[58] Там само. – С. 151–153, 175–177, 202–205, 206–207, 228–229, 331–333, 356–359, 392–294, 417–419, 424–428.
[59] Там само.
[60] Жерела. – Т. 4 (Т. 1). – Львів, 1898. – С. 87.
[61] *Szajnocha K.* Dwa lata. – T. 2. – S. 387; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 409 (I), 447; Донесение папского нунция Иоанна Торреса. – С. 115.
[62] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 599–560.
[63] Там само. – 190–192, 305–306, 359 (II).
[64] Там само. – С. 202–205, 409 (X).
[65] Там само. – С. 316–320.
[66] Там само. – С. 45–47.
[67] Там само. – С. 360–362.
[68] Там само. – С. 451 (II).
[69] *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія; Пенсильванія, 1980. – С. 385.
[70] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 24–26.
[71] Там само. – С. 151–153, 175–177.
[72] Там само. – С. 165–166, 343–345.
[73] Там само. – С. 483 (V), 542 (прим.).
[74] Там само. – С. 72–73, 154–159, 268–271, 331–333, 356–359, 360 (IX), 359 (VI), 409 (I).
[75] Там само. – С. 424–428, 605 (I).
[76] Там само. – С. 474–478.
[77] Там само. – С. 584–585.
[78] Там само. – С. 514–516.
[79] Там само. – С. 581–584
[80] Там само. – С. 253–255.
[81] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 60 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 93; ВУР. – Т. 2. – С. 261–263].
[82] *Szajnocha K.* Dwa lata. – T. 2. – S. 394–395; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 56, 251, 277–279 [ДОВ. – 228]; *Мыцик Ю.* Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. научн. трудов. – Днепропетровск, 1980. – С. 180–182.

[83] Акты ЮЗР. – Т. 3 (Дополнения). – СПб., 1861. – С. 105; *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 189.

[84] Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 36–37.

[85] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – К., 1861. – С. 362–366 [Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 83–85].

[86] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – К., 1861. – С. 367–369 [Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 86–87], 391–413, 434–439, 440–445, 456–463, 464–475; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 398–399, 543–545.

[87] *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 172, 186.

[88] *Липинський В.* Участь шляхти. – С. 625–637.

[89] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 313–314.

[90] Там само. – С. 630 (IV), 741–742.

[91] Там само. – С. 438–440, 451 (III, IV).

[92] Там само. – С. 599–560.

[93] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3-й). – К., 1845. – С. 207, 209–211 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 149–150; ДОВ. – С. 97, 99]; ПКК. – Т. 3 (Отд. 3-й). – К., 1852. – С. 283; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 151–153, 175–177, 190–192, 305–306, 307–311, 378 (III), 409 (I), 514–516; ДОВ. – С. 110.

[94] *Липинський В.* Участь шляхти. – С. 91.

[95] Там само. – С. 559.

[96] Там смо. – С. 91–92.

[97] Там само. – С. 197.

[98] Там само. – С. 559, 560, 564, 565.

[99] Акти ЮЗР. – Т. 3. – С. 404.

[100] Цит. за: *Липинський В.* Участь шляхти. – С. 25.

[101] Volumina Legum. – T. IV. – S. 637–645.

[102] *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція. – С. 91.

[103] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 53–54.

[104] Там само. – С. 367–369.

[105] Там само. – С. 814–820.

[106] Там само. – С. 726–728, 747–751.

[107] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 190–192, 305–306, 359 (II).

[108] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 47–51, 72–73, 99, 108, 154–159, 161–165, 179–184, 184–186, 187–189, 197–198, 265–267, 268–271, 316–320, 329–330, 331 (II, III), 331–333, 356–359, 360 (IX), 378 (III), 379 (VI), 395, 409 (I), 424–428, 483 (I), 562–564, , 567 (VII), 576 (X), 605 (I).

[109] Там само. – С. 65–71, 97–98, 391–394, 432 (IX, X), 467–470, 483 (V), 542 (прим.), 723, 724.

[110] Там само. – С. 166–167, 179–184, 212–215.

[111] ПКК. – Т. 1 (Отд. 3). – К., 1845. – С. 314; *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 106; *Його ж.* Участь шляхти. – С. 151.

[112] *Липинський В.* Участь шляхти. – С. 151.

[113] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 591–593.

[114] Там само. – С. 601–603, 606–610, 717–719, 758–759.

[115] Там само. – С. 616–619.

[116] Там само. – С. 709–710; *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 154; *Його ж.* Участь шляхти. – С. 177, 195; *Ярошинський О.Б.* Козаки в західноукраїнському регіоні: 1648–1657 рр. (за матеріалами Волинського воєводства) // Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. – Т. VI (частина І). – М., 2002. – С. 148–156.

[117] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 41–42.

[118] Там само. – С. 24–26.

[119] Там само. – С. 580 (прим.).

[120] Там само. – С. 258–259.

[121] Там само. – С. 573–575.

[122] Там само. – С. 378 (III).

[123] Там само. – С. 416–417.

[124] Там само. – С. 371–372.

[125] Там само. – С. 359 (II), 530–532, 576 (IX), 587 (II), 593 (II, III), 595, 631 (VII), 721–723, 765–766.

[126] Там само. – С. 239-240.

[127] Там само. – С. 47–51, 483 (I), 562–564.

[128] Там само. – С. 519 (VI).

[129] Там само. – С. 417–419.

[130] Там само. – С. 45–47, 72–73, 151–153, 154–159, 175–177, 202–205, 268–271, 331–333, 359 (I), 356–359, 360 (VIII, IX), 360–362, 379 (VI), 409 (I, X), 424–428, 605 (I), 759–764.

[131] Там само. – С. 179–180.

[132] Там само. – С. 116–118.

[133] Там само. – С. 303–304.

[134] Там само. – С. 316–320.

[135] Там само. – С. 97–98.

[136] Там само. – С. 378 (I).

[137] Там само. – С. 591–593.

[138] Архив ЮЗР. – С. 313–314.

[139] Там само. – С. 116–118.

[140] Там само. – С. 429–431.

[141] *Ярошинський О.Б.* Народна боротьба на Волині. Сторінки історії XVII століття // Віче. – 2000. – № 2. – С. 147–149.

[142] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 316–320.

[143] Там само. – С. 72–73, 154–159, 409, 424–428.

[144] Там само. – С. 446–450, 454–498.

[145] *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство. – С. 10–11; *Барановский С.* Волынцы как переселенцы. – С. 662–665.

[146] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 151–153.

[147] Там само. – С. 202–205, 591–593.

[148] Там само. – С. 319.

[149] Там само. – С. 313–314.

[150] Там само. – С. 65–71, 432 (IX–X), 723–724.
[151] Там само. – С. 360–362.
[152] ПКК. – К., 1845. – Т. 1 (Отд. 3-й). – С. 207, 209–211 [*Michałowski J.* Op. cit. – S. 144–150; ДОВ. – С. 97, 99].
[153] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 116–118.
[154] Там само. – С. 591–593.
[155] Там само. – С. 45–49.
[156] Там само. – С. 307–311.
[157] Там само. – С. 378 (I).
[158] Там само. – С. 766–767.
[159] Там само. – С. 244–245.
[160] Там само. – С. 307–311, 530–532, 765–766.
[161] Там само. – С. 530–532; *Ярошинський О.Б.* Озброєння волинських повстанців під час національно-визвольної війни на Україні в середині XVII ст. // Збірник наукових праць Київського військового гуманітарного інституту. – 2000. – № 6 (19). – С. 70–72.
[162] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 47–51, 562–564.
[163] Там само. – С. 116–117.
[164] Там само. – С. 573–575.
[165] Там само. – С. 65–71, 432 (IX, X), 723–724.
[166] Там само. – С. 741–742, 630–634.
[167] Там само. – С. 265–267, 394–395.
[168] Там само. – С. 88–90, 177–179, 258, 519.
[169] Там само. – С. 239–240.
[170] Там само. – С. 569–571.
[171] Там само. – С. 258–259.
[172] Там само. – С. 205–206.
[173] Там само. – С. 197–198.
[174] Там само. – С. 605 (скарга від 21.08.1651 р.; зустрічна скарга – від 09.09.1651 р.).
[175] Там само. – С. 331 (II, III) (скарга від 20.09.1649 р.; зустрічна скарга – від 30.10.1649 р.).
[176] Там само. – С. 483 (V), 542 (прим.) (скарга від 20.07.1650 р.; зустрічна скарга – від 25.02.1651 р.).
[177] Там само. – С. 244–245, 378 (II), 564 (I), 631 (X).
[178] Там само. – С. 263.
[179] Там само. – С. 63–64.
[180] Там само. – С. 433–435.
[181] Там само. – С. 360–362.
[182] Там само. – С. 438–440, 451 (III, IV).
[183] Там само. – С. 758–759.
[184] Там само. – С. 753–754.
[185] *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 93–94.
[186] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 165–166, 175–177, 343–345, 435 (II).

[187] Там само. – С. 88–90.
[188] Там само. – С. 112–113, 115, 519 (IV), 631 (IX).
[189] Там само. – С. 241–244, С. 519 (IV).
[190] Там само. – С. 212–215.
[191] Там само. – С. 371–372.
[192] Там само. – С. 569–571.
[193] Там само. – С. 329–330.
[194] Там само. – С. 108.
[195] Там само. – С. 122–124.
[196] Там само. – С. 741–721.
[197] Там само. – С. 419–423.
[198] Там само. – С. 124–129.
[199] Там само. – С. 401.
[200] Там само. – С. 65–71, 432 (IX–X), 723–724.
[201] Там само. – С. 371–372.
[202] Там само. – С. 432 (V–VIII).
[203] Там само. – С. 307–311.
[204] Там само. – С. 433–435.
[205] Там само. – С. 244–245, 419–423, 438–440, 451 (III–IV), 474, 533–536, 537–538, 593 (II), 631 (VII), 655 (VI).
[206] Там само. – С. 606-610.
[207] Там само.
[208] Там само. – С. 533–535.
[209] Там само. – С. 380–381.
[210] Цит. за: *Липинський В.* Участь шляхти. – С. 79–93.
[211] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 318–319.
[212] Там само. – С. 394–395.
[213] Там само. – С. 307–311.
[214] Там само. – С. 530–532, 721–723.
[215] Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła. – T. 3. – S. 391.
[216] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 396 (IV), 555–588.
[217] Там само. – С. 45–47, 316–320.
[218] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 474–478.
[219] Там само. – С. 766–767.
[220] Там само. – С. 429–431.
[221] Там само. – С. 373–374.
[222] Там само. – С. 416–417, 587 (II), 606–610, 717–719, 820–822.
[223] Там само. – С. 417–419.
[224] Там само. – С. 72–73, 154–159, 356–359, 360 (VIII–IX), 379, 409 (I), 423–428, 605 (I).
[225] Там само. – С. 316–320.
[226] Богдан Хмельницкий: Летопись еврея-современника. – С. 16, 32–34, 39, 53.
[227] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 569–571.
[228] Там само. – С. 100–105.

[229] Там само. – С. 24–26.
[230] Там само. – С. 316–320.
[231] Там само. – С. 307–311.
[232] Там само. – С. 237–238.
[233] Там само. – С. 293 (II), 631 (VII).
[234] Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 45–47.
[235] Цит. за: *Костомаров М.* Исторические монографии и исследования: Богдан Хмельницкий. – СПб., 1870. – Т. 9 (1). – С. 264.
[236] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 100–106.
[237] Там само. – С. 99.
[238] Згідно з Н. Ганновером, у Полонному загинуло 10 тис., у Старокостянтинові – 3 тис., у Дубні – понад 1 тис. євреїв.
[239] *Сисин Ф.* Євреї та повстання Богдана Хмельницького // Mappa mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 481–484.
[240] *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. – К., 1999. – С. 92–93.
[241] *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 57–59, 81–86, 172; *Його ж.* Участь шляхти. – С. 41, 97, 117, 125, 127, 129, 146, 327; *Терлецький О.* Історія української держави. – Т. 2. – Львів, 1924. – С. 78, 82, 92–93, 128–129; *Феденко П.* Історія соціальної та політичної боротьби в Україні. – Ч. 1. – Львів, 1936. – С. 33–40; Ч. 2. – С. 4; *Його ж.* Тріумф і катастрофа: Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. – 1990. – 12, 19 серпня. – С. 6.
[242] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 151–153, 165–166, 175–177, 343–345.
[243] *Ярошинський О.Б.* Проблема характеру визвольної боротьби 1648–1657 років на Волині у світлі комплексного дослідження історичних джерел // Перспективи. – 1999. – № 3–4 (7–8). – С. 62–68; *Його ж.* Проблеми міжнаціональних відносин на Волині в 40–50 рр. XVII ст. // Відродження. – 2000. – № 3. – С. 39–42; *Його ж.* Характер визвольної боротьби на Волині у 1648–1657 рр. – К., 2000. – 31 с.
[244] *Ярошинський О.Б.* Волинь у період національно-визвольної війни 1648–1657 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2001. – 243 с.
[245] *Мицик Ю.* Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр.: стан і проблеми дослідження // Україна крізь віки. – К., 2000. – С. 125.
[246] *Борисенко В.* Курс української історії. – С. 192–193.
[247] *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція. – С. 94.

Розділ 5. Наслідки Української національної революції на Волині

[1] *Похилевич Д.Л.* Структурні зміни в помісті після Визвольної війни українського і білоруського народів // 300 років возз єднання України з Росією. – Львів, 1954. – С. 74–75, 93.
[2] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890. – С. 427–496; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – К., 1905. – С. 89–170.

[3] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – К., 1861. – С. 389, 391–413, 440–452.

[4] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – К., 1914. – С. 109, 134–137, 149, 222–223, 230–231, 232–233, 247–248.

[5] Там само. – С. 218–219.

[6] Там само. – С. 198–201.

[7] Там само. – С. 134–137.

[8] Там само. – С. 595 (II).

[9] Там само. – С. 605 (II, IV).

[10] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – К., 1905. – С. 111.

[11] Там само.

[12] *Владимирский-Буданов М.* Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. – К., 1888. – С. 16.

[13] *Похилевич Д.Л.* Стукрурні зміни в помісті. – С. 78.

[14] *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в. – М., 1955. – С. 11.

[15] *Липинський В.* Україна на переломі. – С. 186.

[16] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 382–394.

[17] Там само. – С. 603–604.

[18] *Владимирский-Буданов М.* Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. – К., 1888. – С. 1–17; *Каманин И.* Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив ЮЗР. – Т. 4. – Ч. 3. – С. XLVII–XLVIII; *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в. – М., 1955. – С. 11–16; *Его же.* Опустошение и воостановление Правобережной Украины во второй половине XVII и начале XVIII в. // История СССР. – 1960. – № 5. – С. 157–158.

[19] *Михайлюк О.Г.* Участь міського населення Волині у Визвольній війні 1648–1654 рр. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне, 1993. – С. 103–104.

[20] *Похилевич Д.Л.* Структурні зміни в помісті. – С. 74–93.

[21] *Владимирский-Буданов М.* Передвижение южно-русского населения. – С. 1–17.

[22] *Ярошинський О.Б.* Наслідки визвольної боротьби 1648–1657 рр. на Волині. – К., 2000. – 33 с.; *Його ж.* До питання про економічні наслідки подій Національної революції середини XVII ст. в західноукраїнському регіоні (за матеріалами Волинського воєводства) // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. II. – К., 2004. – С. 387–401.

[23] ДОВ. – С. 584–585; ПКК. – Т. 2 (Отд. 3-й). – К., 1846. – С. 83, 85, 100.

[24] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – К., 1861.– С. 440–455, 471–472.

[25] *Похилевич Д.Л.* Структурні зміни в помісті. – С. 89–90.

[26] Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – К., 1876. – № 2, 3 (прилож.).

[27] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 149.

[28] Там само. – С. 378–390.

[29] Там само. – С. 575 (VI).

[30] *Ярошинський О.Б.* До питання про економічні наслідки подій Національної революції середини XVII ст. в західноукраїнському регіоні (за матеріалами Волинського воєводства) // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. II. – К., 2004. – С. 395–396.

[31] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890. – С. 427–496.

[32] *Михайлюк О.Г.* Участь міського населення Волині у Визвольній війні 1648–1654 рр. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне, 1993. – С. 103–104.

[33] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 2. – К., 1888. – № 6-б, 7–9, 11.

[34] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – К., 1905. – С. 89–170.

[35] *Похилевич Д.Л.* Структурні зміни в помісті. – С. 75.

[36] Там само. – С. 5.

[37] Там само. – С. 78.

[38] ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 1–2; Архив ЮЗР. – Ч. 5. – Т. 1. – К., 1869. – С. 109–117, 122, 162.

[39] Луцьку 900 років. 1085–1985: Збірник документів і матеріалів. – К., 1985. – С. 282–287.

[40] Архив ЮЗР. – К., 1905. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 85–86.

[41] *Теодорович Н.И.* Волынь в описаниях городов, местечек и сел. – Т. 5: Ковельский уезд. – Почаев, 1903. – С. 23.

[42] *Владимирский-Буданов М.* Передвижение. – С. 13–17; *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство. – С. 13–16.

[43] *Каманин И.* Участие южнорусского населения. // Архив ЮЗР. – Т. 4. – Ч. 3. – С. XLVI–CI; *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство. – С. 11–16; *Його ж.* Опустошение и восстановление Правобережной Украины. – С. 157–158.

[44] *Ярошинський О.Б.* Наслідки визвольної боротьби 1648–1657 рр. на Волині. – К., 2000. – 33 с.; *Його ж.* Демографічні наслідки Національної революції середини XVII ст. у Західному регіоні України в світлі комплексного дослідження матеріалів Волинського воєводства // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. III. – К., 2004. – С. 267–279.

[45] *Крикун М.* Чисельність населення. – С. 80; *Баранович О.І.* Залюднення. – К., 1930; *Дорошенко Д.* Нарис з історії України. – С. 139.

[46] Архив ЮЗР. – Т. 4. – Ч. 3. – С. 149, 230–232.

[47] Там само. – С. 378–390.

[48] ПКК. – Т. 2 (Отд. 3). – К., 1846. – С. 83; ДОВ. – С. 584–585.

[49] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – К, 1861. – С. 471–472.

[50] Там само. – С. 440–455.

[51] *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство. – С. 13.

[52] Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890. – С. 427–496.

[53] *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство. – С. 13.

[54] *Ярошинський О.Б.* До питання про економічні наслідки. – С. 387–401; *Його ж.* Демографічні наслідки. – С. 267–279.

[55] *Владимирский-Буданов М.* Передвижение. – С. 16

[56] Богдан Хмельницкий. Летопись еврея. – С. 16, 32–34, 39, 53.

[57] *Ярошинський О.Б.* Проблеми міжнаціональних відносин. – С. 41.

[58] Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – S. 112–114; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 395; ДОВ. – С. 244.

[59] Акты ЮЗР. – Т. 3. – № 28 (Доп.). – СПб., 1861. – С. 347.

[60] Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła. – T. 2. – S. 585.

[61] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 823–824.

[62] *Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. – К., 1932. – С. 3.

[63] Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – S. 120; *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство. – С. 16.

[64] Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – S. 120.

[65] *Барановский С.* Волынцы как переселенцы в восточную Россию, в эпоху Богдана Хмельницкого // ВЕВ. – Кременец, 1874. – № 18, 16 сентября (Часть неофициальная). – С. 663; *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство. – С. 10–11.

[66] *Юркевич В.* Еміграція на схід. – С. 14.

[67] Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – К., 1861. – С. 391–413, 434–439, 440–445.

[68] *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція. – С. 173.

[69] Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – S. 150–151, 153.

[70] Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 823–824.

[71] *Ярошинський О.Б.* Наслідки визвольної боротьби. – С. 18–20.

ДОДАТКИ

Хронологія подій Української національної революції на Волині

1648, червень-липень – початковий етап визвольної боротьби на Волині.

1648, червень – антифеодальний виступ селян Печихвостів, Стрільчого, Матова Луцького повіту, розгром повстанцями маєтків орендаря С. Моршти-на, поділ його майна.

1648, 10 червня – з'їзд волинської шляхти в м. Дубні, приурочений питанню оборони воєводства від українського війська, що наступало, початок збору посполитого рушення воєводою О. Сангушком під Луцьком та шляхти Південної Волині під керівництвом кн. В.-Д. Заславського між Заславом і Старокостянтиновом.

1648, початок липня – початок масового національно-визвольного й соціального руху на Волині.

1648, 18 липня – звільнення полками М. Кривоноса та І. Гірі м. Чарторийї і вступ українського війська на територію Волинського воєводства.

1648, 20–22 липня – штурм і взяття м. Полонного передовими загонами українського війська під командуванням наказного (похідного) полковника П. Головацького.

1648, липень – повстання селян і міщан Звягельської волості, утворення повстанського загону, керованого М. Тишею, у Звягелі.

1648, 23 липня – початок визвольного рейду окремого козацького загону з полків М. Кривоноса через Заслав, Межиріч, Острог, Корець, Гощу, Тучин, Степань, Чарторийськ, Володимирець.

1648, 23–24 липня – сутичка між загонами, що рейдували, та формуваннями князя С. Корецького біля м. Корця.

1648, 26–28 липня – бої українських полків М. Кривоноса з військами І. Вишневецького, В.-Д. Заславського, Я. Тишкевича та королівською гвардією С. Осинського під Старокостянтиновом, здобуття козаками Старокостянтинова.

1648, липень – сутичка козацького загону з роз'їздом польської комісії під командуванням М. Киселя між Гощею та Березdовом.

1648, липень – бій під Тинним між загоном із семисот польських вершників під командуванням Томаша і Криштофа Сапєгів і повстанцями загону Стефана Володимира.

1648, 4–9 серпня – повторне захоплення Гощі кількатисячним повстанським загоном, розгром шляхетських маєтків у Погоринні.

1648, початок серпня – сутичка одного із повстанських загонів з польською розвідковою корогвою Загоровського біля Рівного й Тайкур.

1648, 10 серпня – повторний напад двотисячного повстанського загону на Тучин.

1648, до 14 серпня – бій повстанського загону під керівництвом шляхтича Красносельського з роз'їздом хорунжого новогрудського М. Киселя в Гощі, переслідування повстанців до Городниці.

1648, середина серпня – покозачення селян Воскодавів, Чудниці, Мнішина, Красносельців, Терентієва (поблизу Гощі) та розгром маєтків у Дулібах і Симонові.

1648, середина серпня – виступ покозачених селян Річиці (поблизу Олександрії), знищення повстанцями межових знаків у Котовській пущі між Любитовом (Рудня) і Начихівкою Луцького повіту, захоплення і спалення маєтку литовського канцлера А. Радзивілла.

1648, серпень – антиєврейська акція селян Чехова і Клесова, очолюваних війтом Кузьмою, захоплення майна євреїв-утікачів.

1648, серпень – козацько-селянський напад на м. Дубно з участю покозачених жителів Кубраківки (передмістя Дубна), керованих Грицьком, Хілімоном і Чопігою (жінкою)

1648, серпень – розгром маєтку в с. Ільківцях Кременецького повіту загоном покозачених селян Ільківець і Вороничів, керованим шляхтичем Й. Кодлубицьким.

1648, до 22 серпня – визволення українським військом і повстанцями Любара, Острополя, Лабуні, Грицева, Бабина, Острожця, Луцька, Олики, Рівного.

1648, 24 серпня – захоплення козацькими загонами м. Острога.

1648, 26 серпня – невдала спроба нападу 7 корогов І. Вишневецького під командуванням Я. Сокола на козацьку залогу в Острозі.

1648, кінець серпня – сутичка волинських повстанців з польським розвідковим загоном у Красилові, утворення 30-тисячного повстанського угруповання в районі Острополя Кременецького повіту.

1648, 29–30 серпня – чергова невдала спроба півторатисячного підрозділу з 19 хоругов війська І. Вишневецького під командуванням Голуба й Аксака захопити м. Острог, жорстока розправа карателями з навколишніми селянами й міщанами Межирича.

1648, кінець серпня – звільнення козацькими загонами Дубна, Ратчина, початок повстання під проводом І. Боняка на Дубенщині.

1648, кінець серпня – початок вересня – успішний рейд звягельських повстанців під керівництвом М. Тиші за маршрутом Звягель – Корець – Гоща – Рівне – Клевань – Олика – Луцьк.

1648, 29–30 серпня – взяття Олики звягельськими повстанцями.

1648, 1 вересня – приєднання до рейдуючих звягельських повстанців селян Романова та Хорлуп, спільний наступ на Луцьк.

1648, 1 вересня – визволення Луцька звягельськими повстанцями, розгром посполитого рушення волинського воєводства (11 сотень шляхетської кінноти) біля Жидичина і Двірця (біля Луцька).

1648, 1 вересня – початок антикатолицьких і антишляхетських акцій луцьких повстанців, очолених Ф. Липкою, В. Шильневичем, К. Слизнем.

1648, до 8 вересня – звільнення Володимира звягельськими повстанцями.
1648, початок вересня – утворення повстанського загону із селян Яровиці й луцького передмістя Воля та розгром повстанцями луцького бернардинського монастиря.
1648, до 10 вересня – рейд кількатисячного загону Немирича через Олику, Клевань, Луцьк до Сокаля.
1648, 18 вересня – повторне захоплення Луцька повстанцями, спустошення костьолів.
1648, середина вересня – прибуття в Острог на підкріплення гарнізону залоги двох козацьких полків і відбиття ними чергового польського приступу.
1648, вересень – селянсько-міщанський виступ селян Дерев'яного, Колдирова, Голишева, Застав'я, Сморжова та міщан Клевані, захоплення ними хутора Руденського й с. Дикова орендаря А. Жабокрицького.
1648, вересень – напад двох рівненських повстанських загонів, очолюваних Гунькою Калініченьєм та Грицьком і Матвієм Бузовщинами, на маєток Б. Островського в Городниці.
1648, вересень – селянсько-міщанський виступ селян Лукова, Суська, міщан Четвертні, Нового Острова (Вишеньок), захоплення і знищення поміщь М. Загоровського в Лукові, Суську, Петрашевичах Луцького повіту.
1648, вересень – козацько-селянський напад на панський двір у с. Туличеві та антишляхетський виступ селян Купечева, Туличева, Чернієва.
1648, вересень – напад монахів і селян Хрестовоздвиженського монастиря на Луцький католицький кафедральний собор та захоплення ними земель костьолу в с. Німецькому.
1648, вересень – розгром будівель домініканського монастиря в с. Новий Став і в Луцьку, костьолу та будівель Луцької єзуїтської колегії, захоплення маєтку шляхтича Б. Гораїна в с. Яровиці луцькими повстанцями на чолі з Ф. Липкою.
1648, вересень – козацько-селянсько-міщанські акції в Ляхівцях та селах Ляховецької волості
1648, 16–17 вересня – оборона Старокостянтинова козацькою залогою під командуванням Д. Нечая, запланований відхід українських загонів із Старокостянтинова до Пилявців.
1648, 21–23 вересня – перемога українських військ під Пилявцями.
1648, 24 вересня – взяття Ковеля козацькими та місцевими повстанськими загонами.
1648, 26 вересня – успішний штурм і визволення Старокостянтинова українськими військами.
1648, між 26 і 28 вересня – українська старшинська рада і схвалення рішення про початок західного походу.
1648, 28 вересня – 24 листопада – західний похід української армії.
1648, вересень-жовтень – антишляхетські акції повстанського загону селян Будераж, Клекотова, Мільчого, очоленого Федором з Клекотова Луцького повіту.

1648, вересень-жовтень – утворення козацько-селянського кінного повстанського загону жителями Міхновки, Буджаків і Стовбухви та розгром шляхетських маєтків у селах Верхах, Боровному, Обжирі, Гриві, Козлиничі, Крицевичі та м. Стовбухва Володимирського повіту.

1648, вересень-жовтень – антифеодальні селянські виступи у Стовпці, Комарові, Богданівці Кременецького повіту.

1648, 2 жовтня – здобуття Збаража українськими військами, поділ військ на два угруповання, що рухались до Львова через Броди і Буськ та через Золочів і Глиняни.

1648, початок жовтня – спрямування Б. Хмельницьким у різні частини західного регіону «аж до Стиру і Бугу» козацьких полків Нечая, Небаби, Головацького та загонів татар, які знову звільнили Острог, Заслав, Луцьк, Володимир.

1648, початок жовтня (до 7 жовтня) – рейд повстанського загону Кудрі за маршрутом Збараж – Кременець – Берестечко– Сокаль і Володимир.

1648, початок жовтня – утворення Гощанського полку на чолі з І. Куковським (полковником Листопадом) та осавулом А. Гайдуком, захоплення маєтків М. Гулевича та Д. Єла-Малинського в Симонові.

1648, 4 жовтня – антишляхетський виступ у с. Чорниці Луцького повіту.

1648, жовтень – утворення міщансько-селянського повстанського загону міщан Гощі й селян Воскодавів, який очолили Дроздов, Гохів і С. Мороз, та початок його антишляхетських акцій у Виткові та інших погоринських селах.

1648, жовтень – антишляхетський виступ селян Букойми і Княгинина (поблизу Луцька), очолений Назаром Побережником і Васком з Букойми.

1648, жовтень – захоплення й пограбування маєтку Я. Княгининського в с. Княгинині та католицького костьолу в с. Німецькому селянським загоном із Княгинина і Букойми, очоленим Васком Бондарчиком та Семеном Флісом.

1648, жовтень – напад на маєток Луцького домініканського монастиря селян Боратина та Пулганова (поблизу Луцька).

1648, жовтень – козацько-селянські антишляхетські акції в Корсові, Кузьї, Лешневі.

1648, жовтень – виступ селян Рогозни й Матвіївки, захоплення та розгром ними маєтку А. Сокола в Семенівці.

1648, жовтень – антишляхетські акції селян Попівців, Свідників, Порська в Порську Луцького повіту.

1648, жовтень – розгром помістя Ростків і Сенютів та напад на шляхетський загін, який утікав з-під Пилявців, селянами Милостова і Плоского, очолюваними Калюхом Кайченятою.

1648, жовтень – антиуніатські та антисоціанські козацько-міщанські акції в Кременці, очолювані жидичинським православним архімандритом О. Мокосієм-Дениском.

1648, жовтень-листопад – антифеодальні акції міщанського загону з Чарторийська й Колок (Романова) під керівництвом К. Гуляницького у Хряську, Жолудську та інших селах північної частини Луцького повіту.

1648, 30 жовтня – 13 грудня – перебування у Кременці 7-тисячної козацької залоги на чолі з Ф. Джеджалієм, сотниками Василем (з полку Кривоноса), Савченком і Петром, захоплення Кременецького замку, розправи над шляхтою, католицьким та уніатським духовенством.

1648, жовтень-грудень – утворення великого селянсько-міщанського загону під керівництвом Гаврила Гуляницького в Четвертні, Лукові, Суську, Новому Острові, захоплення маєтків у Холпневі, Володковщині та інших селах Луцького повіту.

1648, жовтень-грудень – спільні антишляхетські акції рівненських повстанців, очолюваних Гунькою Калініченьєм та Грицьком і Матвієм Бузовщинами, із селянами Колоденки, Житина, Бармаків, Ільїнки, Городища у Городищі та інших погоринських селах.

1648, жовтень-грудень – антишляхетські акції козацького загону, очолюваного православним ігуменом І. Грушовським, у Мильцях і Пирятині Кременецького повіту.

1648, листопад – антишляхетські акції міщансько-селянського загону з Олександрії, Малого Житина, Забороля Луцького повіту.

1648, листопад – масове покозачення селян Божкевичів, Косарева, Мошкова, Олібова, Перемиловки, Сатієва, Радова, міщан Жорновна, їх напад на шляхетські двори – Лукарівці, Іванківцях та інших селах навколо Дубна.

1648, листопад – захоплення повстанцями з с. Волиці шляхетського двору Є. П'ясецького в м. Дубні.

1648, листопад – виступ дубенських міщан проти шляхтича К. Петроконського.

1648, листопад – розгром костьолу в Затурцях Володимирського повіту селянською «купою» з 50 повстанців Березолуп.

1648, листопад – антишляхетський виступ селян Болбів Турійської волості Володимирського повіту, очолений війтом Данилом.

1648, листопад – антифеодальна акція селян Растова, підбурена старостою Турійської волості М. Логановським.

1648, листопад-грудень – антифеодальні акції міщансько-селянського загону з м. Острога і с. Хорова в селах Плоскому, Стадниках, Оженині.

1648, листопад-грудень – локальні повстанські рейди на заході Луцького повіту повстанського загону міщан Горохова і Стоянова, очолюваних С. Гиричем і Ф. Тринкою.

1648, осінь – антишляхетські акції в Крилові та інших селах повстанців Березова, Блощина, Глиниці, Клепачів, Хлапотина, керованих *«атаманом»* Прісцею.

1648, осінь – масова повстанська акція селян Тьосовки і Хренівки Луцького повіту.

1648, осінь – антишляхетський міщансько-селянський виступ міщан Бельова й селян Дикова.

1648, осінь – розгром маєтку А. Гулевича селянами Дрозднів, Гудчого Броду, Гренъків Луцького повіту.

1648, осінь – повстанські акції в районі Тинного – Сарн селянського загону з Вітковичів, Княжого, Богушів.

1648, осінь – розгром шляхетських маєтків та знищення шляхетських урядників в Яблонному, Тинному, Узносичах, Немовичах та інших селах Погоринння повстанським загоном на чолі із шляхтичем Єничем.

1648, осінь – повторне захоплення майна орендаря С. Морштина створеним у червні загоном повстанців з Печихвостів, Стрільчого, Матова Луцького повіту.

1648, осінь – селянсько-козацький виступ у с. Івань Луцького повіту.

1648, осінь – захоплення луцькими повстанцями на чолі з Ф. Липкою маєтків у Несвичах, Лаврові, Перепьолках, Митищах, Полонному, Баєві та інших селах навколо Луцька.

1648, осінь – напад на маєток П. Попеля та М. Мошковського повстанської *«купи»* із с. Бутятичів Володимирського повіту.

1648, осінь – напади на шляхетські двори селян Литовижа, Грибовиці, Лисянки.

1648, осінь – антишляхетські акції поблизу Володимира повстанського загону володимирських міщан та селян Вересовки, Дудників, Микулинців, Пятиднів, Хрипаличів, Острівців.

1648, осінь – антикатолицький виступ ковельських міщан.

1648, осінь – повстанські акції селян Вербоїв, Задиб, Кримеша, Клюська, Линева, Михайлівки, Роговичів, Твориничів, Радовичів, Секуня та інших сіл Володимирського повіту.

1648, осінь – початок зими – антишляхетські виступи у Ватинцях, Гнойниці, Дорогостаях, Жидичині, Злочеві, Кідрах, Цепцевичах, Кораблищі, Княжині, Курчичах, Лаврові, Малому Полонному, Малові, Охматковці, Озютичах, Бронниках, Більчому, Борисковичах, Мосорі, Осовій, Романові, Річиці, Сухій Волі, Ставках, Смикові, Торчині, Уїздцях, Пожарках, Чорниці, Надчичах, Городку, Грушвиці та ін.

1648, 12 грудня – острозький універсал Б. Хмельницького до шляхти, яка за договором гетьмана з поляками поверталася у свої маєтки на Волин.

1648, 24 грудня – рішення елекційного Сейму Речі Посполитої про неврахування Волинського воєводства при формуванні війська, *«оскільки ворог захопив все»*.

1648, грудень – каральні експедиції С. Корецького й А. Радзивілла у володіннях на Кореччині й Олицькій волості, початок шляхетського «втихомирення» селян і міщан Волині.

1649, 30 січня – універсал короля Яна Казимира про необхідність *«втихомирення сваволі хлопської»* на Волині військовою силою.

1649, початок лютого – рейд тисячного повстанського загону через Гощу до Луцька.

1649, 11 лютого – збройний напад горохівських повстанців на шляхетську корогву остерського старости Я. Яксака біля с. Блудова Луцького повіту.

1649, 21 лютого – взяття Острога каральними загонами І. Вишневецького, В.-Д. Заславського та німецькими найманцями, розправа над козаками й місцевими повстанцями.

1649, 23 лютого – універсал коронного гетьмана А. Фірлея з пропозиціями не вдаватися до суворих покарань задля уникнення подальшого загострення ситуації на Волині до приходу каральних загонів у воєводство.

1649, 25 лютого – завершення переговорів Б. Хмельницького з комісією сейму в Переяславі, укладення угоди, за якою на основній частині Волині відновлювались попередні порядки, а територія Погориння визнавалась нейтральною (сюди заборонялося вводити війська сторін).

1649, лютий – відновлення повстанських акцій у районі Яблонного й Тинного загоном шляхтича Єнича, знищення шляхетських господарських дворів у Немовичах і Узносичах Луцького повіту.

1649, лютий – антишляхетський виступ селян Пожарок Луцького повіту та переселення частини селян у східну Україну.

1649, лютий – збройний напад жителів Черніхова й Милятина (поблизу Острога) на шляхетський двір у с. Хорові Луцького повіту.

1649, кінець лютого – прибуття до Гощі 20 сотень козаків під командуванням А. Романенка і Т. Хмельницького для контролю за дотриманням Переяславської угоди та захисту володінь А. Киселя.

1649, кінець лютого – 3 березня – рейд п'ятисотенного загону звягельських повстанців (полку) за маршрутом Звягель – Острог, взяття Острога, жорстока боротьба за місто з жовнірськими хоругвами, що наступали, відступ повстанців до Звягеля.

1649, кінець лютого – початок березня – прибуття на Волинь каральних військ коронного гетьмана А. Фірлея та розсилання з Олики каральних роз'їздів для приборкання повстанців.

1649, лютий-квітень – формування полково-сотенного устрою в Погоринні, організаційне оформлення Звягельського, Гощанського, Любартівського, Миропільського й Остропільського полків.

1649, початок березня – жорстока розправа карателів О. Конецпольського над повстанцями в Заславі.

1649, 15 травня – рішення сеймику волинської шляхти про утворення 1,5-тисячного загону для захисту від повстанців.

1649, 22 травня – рішення сенаторської ради Речі Посполитої про збір польських військ під Старокостянтиновом, початок мобілізації українського війська Б. Хмельницьким.

1649, 22–31 травня – похід польської армії коронного гетьмана А. Фірлея з Рівного через Межиріч до Заслава.

1649, кінець травня – захоплення Гощі шістьма сотнями повстанців після відходу звідси А. Киселя.

1649, кінець травня – сутичка загону польських жовнірів з волинськими повстанцями під Острогом.

1649, 31 травня – 1 червня – бій частин польської та української армій під Заславом, відступ полків І. Донця й М. Таборенка до Сульжинців, а потім до Любартова.

1649, 2 червня – захоплення Сульжинців та українського обозу польськими військами.

1649, 5 червня – наступ групи польських військ під командуванням С. Лянцкоронського, взяття Красилова і Старокостянтинова.

1649, 6–10 червня – облога і взяття Остроголя польськими військами.

1649, 11–12 червня – взяття Грицева й Лабуні військовим угрупованням С. Лянцкоронського.

1649, перша половина червня – захоплення і зруйнування Хлапотина, Шепетівки, Судилкова полками коронного гетьмана А. Фірлея, розсилання каральних загонів до Корця й Гощі.

1649, перша половина червня – відступ з Гощі до Звягеля козацьких сотень полковника А. Романенка.

1649, 13–15 червня – облога і взяття Звягеля польськими хоругвами А. Фірлея під командуванням К. Пшиємського та загонами С. Корецького.

1649, 20-і числа червня – похід українського війська та білгородської орди до Старокостянтинова.

1649, 26 червня – 1 липня – відступ польських військ з-під Старокостянтинова до Збаража.

1649, 1–10 липня – похід української армії через Базалію, Чолганський Камінь до Збаража, підкріплення українського війська військами кримського хана Іслам-Гірея.

1649, 13 липня – 23 серпня – облога і штурм Збаража українсько-татарськими військами.

1649, 21 липня – антипольський виступ луцьких міщан на чолі з Ф. Липкою, В. Шильнєвим і Г. Шилейком.

1649, 21 липня – антишляхетський виступ міщан Крилова, очолених війтом.

1649, серпень – напад на маєток М. Яневського кількасотенного загону сарненських повстанців.

1649, 15–16 серпня – бій українсько-татарського війська з армією польського короля Яна Казимира під Зборовом.

1649, 18 серпня – укладення Зборівського договору.

1649, 25 серпня – відхід українсько-татарських військ від Збаража.

1649, липень-серпень – повстанські акції селянського загону з Плоского Луцького повіту.

1649, кінець серпня – вересень – пограбування і спустошення татарами Кременця, Острога, Заслава, Полонного, Колок, Деражні, Олики та інших міст і сіл Волині за домовленістю з польським королем.

1649, вересень – утворення й активні дії міщансько-селянського повстанського загону в м. Корці та навколишніх селах на чолі з Я. Яницьким, Т. Рутковським, В. Качановським, Ф. Возницею і Я. Форитаром.

1649, вересень – напад селян Затурців Володимирського повіту на католицький монастир.

1649, вересень – збройний напад кременецьких міщан і селян передмістя Запоточчя на шляхетський маєток у Шепетині Луцького повіту.
1650, січень – затвердження Зборівського договору Сеймом Речі Посполитої та початок масового повернення на Волинь шляхти.
1650, січень – жорстоке придушення повстання на Кореччині С. Корецьким.
1650, 24 серпня – антишляхетська акція селян Литовижа – учасників повстання 1648 р. у Володимирському повіті.
1650, 13 вересня – виступ селян Плоского й Милостова Луцького повіту на чолі з Калюхом Кайченятою – організатором жовтневих акцій 1648 р.
1650, 22–23 вересня і 9–10 жовтня – антифеодальні акції монахів Колодяжного, очолюваних ігуменом Тихоном.
1650, 25 вересня – збройний напад на жовнірський підрозділ повстанського загону Тайкурської волості, очолюваного шляхтичем Я. Чолганським у Мильську (поблизу Рівного).
1650, осінь – антишляхетський виступ, очолюваний попом Якимом та війтом Васком із с. Біляшів Луцького повіту.
1651, лютий – польський наступ та розрив Зборівського договору.
1651, травень – розгром шляхетських маєтків у Лукарівці та Іванківцях повстанцями з Перемиловки й Мошнова.
1651, 3 червня – напад тисячного загону козаків під командуванням Криси і 60 татар на передмістя Дубна.
1651, 5 червня – час військового збору українських полків під Збаражем, оголошений Б. Хмельницьким у зв'язку з відновленням поляками воєнних дій.
1651, після 3 червня – сутичка українсько-татарського загону Криси з польськими підрозділами під Кременцем.
1651, 11–12 червня – дводенна облога Олики українсько-татарським загоном під командуванням полковника І. Богуна.
1651, 18 червня – бій польських хоругов Стжалковського та підрозділів Суходольського з українсько-татарським загоном, який повертався з Олики через Дубенщину.
1651, 19 червня – напад українсько-татарського загону на жовнірські підрозділи під Почаєвом.
1651, червень – напад міщан м. Колки на жовнірську хоругву шляхти Овруцького повіту та вигнання жовнірів з міста.
1651, 22–23 червня – акції півторасотенного повстанського загону жителів Великого і Малого Стидиня (Студеня), Липлян на чолі з отаманом Трухоном у Заріччі Великому й Тельчому Луцького повіту.
1651, червень – масове покозачення селян Завізова, Кухарова, Симонова, Угольців та їх антишляхетські акції в Богурині Луцького повіту
1651, червень – захоплення майна шляхтича В. Масальського селянами Чорнижа Луцького повіту.
1651, червень – антишляхетські акції загону повстанців під Луцьком.
1651, червень – козацько-селянський антифеодальний виступ у Милостові Луцького повіту.

1651, червень – антифеодальні акції мешканців Воротнева, Романова, Новосілок та інших сіл Луцького повіту.
1651, червень – виступ селян Кримеша Володимирського повіту.
1651, 28 червня–10 липня – битва під Берестечком.
1651, липень – наступ польської армії, каральні експедиції на Волині.
1651, липень – розгром маєтку в Теремному та інші акції селянських повстанців із Цеперова під Луцьком.
1651, липень – розгром шляхетського маєтку в Пашовій селянами з Малова Луцького повіту.
1651, 24 липня – 2 серпня – окупація Волині польськими військами.
1651, 2 серпня – героїчна оборона Любартова козаками й міщанами.
1651, 28 вересня – укладення Білоцерківського договору.
1652, 20 березня – антишляхетська селянська акція у Мнішині й Дорогобужі Луцького повіту.
1652, 12 квітня, 4 липня – вересень – антифеодальний виступ селян Кам'янки й Малої Деражні, спрямований на знищення та/чи захоплення шляхетсь-кого майна в маєтках Косенева й Токарева Луцького повіту.
1652, червень-липень – спустошливий татарський набіг на Волинь.
1652, осінь – епідемія чуми на Волині.
1653, січень – дислокація польських військ під командуванням М. Потоцького в Олиці.
1653, 25 лютого – виступ міщан Крилова Луцького повіту проти загону німецьких найманців.
1653, квітень – переміщення польського військового табору до Дубна.
1653, 18 червня – антикатолицька, антипольська акція луцьких міщан.
1653, 19 червня – татарський набіг на Любартів і Лабунь Кременецького повіту.
1653, липень – антишляхетський виступ міщан Локачів.
1653, серпень – дислокація польських військ у районі Кременця – Старокостянтинова.
1653, 26 вересня – розквартирування польських загонів, які поверталися з Київщини, поблизу Гощі.
1653, 7–10 жовтня – татарський набіг на Полонне
1653, 3–15 жовтня – татарський набіг на Корець і Заслав.
1653, близько 20 жовтня – татарський набіг на Ляхівці, Дубно, Рівне, Острог і повторно на Корець та Заслав.
1653, листопад (3–10 і 24-го) – пограбування татарами сіл і містечок в районі Кременця, Залозців, Ямполя.
1653, 8–9 грудня – татарський набіг на села й містечка біля Дубна, Олики, Клевані, Луцька.
1653, 23 грудня – розквартирування татарського коша в Устилузі Володимирського повіту й розсилання звідси загонів для грабежів і поповнення ясиру.
1654, 6 січня – розгром татарами польського полку під командуванням Я. Сапеги та захоплення командира в полон.

1654, 8 січня – Переяславська рада, визнання козацькою Україною протекторату московського царя.

1654, березень – розміщення 18-тисячного війська М. Потоцького біля Корця та 40-тисячної армії С. Лянцкоронського в районі Старокостянтинова.

1654, червень – дислокація значної частини польських військ біля Дубна.

1654, 18 вересня – розгром українськими військами полку В.-Д. Заславського під командуванням А. Суходольського між Острогом і Межирічем, звільнення Острога, Межиріча.

1654, вересень-жовтень – рейд великого козацького угруповання під Луцьк, звільнення Рівного, Степані, Колок та інших міст Волині.

1654, 5 жовтня – розгром козацьким загоном полку С. Гурського під Острогом.

1655, кінець липня – похід на Волинь козацьких полків під командуванням І. Богуна, визволення Острога, Олики, Ляхівців, Кременця, Уладівки, Володимира.

1655, літо-осінь – похід українсько-московських військ в Західну Україну.

1655, жовтень – набіг татарського загону на Кореччину, пограбування сіл навколо Корця.

1655, 11 жовтня – напад на Корець козацького загону, пограбування міщан і монастиря.

1657, весна – вступ українських військ на територію Погориння, визволення Полонного, Острога, Гощі, Степані, Межиріча, Корця.

1657, кінець травня – початок червня – звернення частини волинської шляхти до Б. Хмельницького про визнання Української держави та з проханням надання охоронних універсалів Луцьку, Володимиру, Олиці.

1658, 16 вересня – підписання Гадяцької угоди, відкликання українських військ з Волині й перетворення волинських земель у польську провінцію.

1659, травень – ратифікація Гадяцької угоди Сеймом Речі Посполитої. Кінцева дата Української національної революції.

Таблиця 1

Зафіксовані пересування воюючих сторін по території Волинського воєводства (1648 –1657 рр.)[1]

Етапи визвольної боротьби, пізніший період	Походи українських військ, рейди козацьких і повстанських загонів					Рейди польських військ і каральних загонів				Татарські набіги				
	кількість	протяжність у км				кількість	протяжність у км			кількість	протяжність у км			
		всього	у тому числі				всього	у тому числі			всього	у тому числі		
			основних частин	козацьких загонів	волинських повстанських загонів			основних частин	каральних загонів			за домовленістю з козаками	за домовленістю з поляками	самостійних
I	3	400	70	330	–	1	100	100	–	–	–	–	–	–
II	6	1400	180	420	800	4	600	200	400	–	–	–	–	–
III	6	650	–	325	325	5	500	300	200	–	–	–	–	–
IV	2	500	170	330	–	2	320	160	160	–	–	–	–	–
V	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	320	320	–	–
VI	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
VII	3	600	400	200	–	3	500	300	200	–	–	–	–	–
VIII	–	–	–	–	–	1	200	–	200	1	150	–	–	150
1653–1657 рр.	5	1590	360	1230	–	3	500	200	300	3	970	500	300	170
Усього за 1648–1657 рр.	25	5140	1180	2835	1125	19	2720	1260	1460	5	1440	820	300	320

[1] Складено та розраховано автором за картографуванням маршрутів воюючих сторін на основі використаних у праці достовірних джерельних матеріалів та літератури.

Таблиця 2
Співвідношення термінів подачі скарг про народні акції на Волині в 1648–1653 рр.[1]

Подача скарг про народні виступи	Усього скарг		Подача скарг за роками											
			1648		1649		1650		1651		1652		1653	
	кількість	% від загальної кількості скарг, поданих протягом 1648–653 рр.	кількість	% від загальної кількості скарг, поданих протягом року	кількість	% від загальної кількості скарг, поданих протягом року	кількість	% від загальної кількості скарг, поданих протягом року	кількість	% від загальної кількості скарг, поданих протягом року	кількість	% від загальної кількості скарг, поданих протягом року	кількість	% від загальної кількості скарг, поданих протягом року
виступи 1648–1653 рр.	151/137[2]	100,0	2	1,3	56	37,1	55	36,4	31	20,5	3	2,0	4	2,7
виступи 1648 р.	107	70,9	2	1,9	47	43,9	43	40,2	15	14,0	–	–	–	–
виступи 1649 р.	19	12,6	–	–	9	47,4	8	42,1	2	10,5	–	–	–	–
виступи 1650 р.	5	3,3	–	–	–	–	4	80,0	1	20,0	-	–	–	–
виступи 1651 р.	15	9,9	–	–	–	–	–	–	13	86,6	1	6,7	1	6,7
виступи 1652 р.	2	1,3	–	–	–	–	–	–	–	–	2	100,0	–	–
виступи 1653 р.	3	2,0	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	100,0

[1] Складено та розраховано автором переважно за актовими матеріалами (Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – К., 1914).
[2] 137 виступів відображено у 151 скарзі. У цей показник не включено 14 випадків повторного чи паралельного оскарження одних і тих самих подій.

Таблиця 3
Кількісні показники народних виступів на Волині в роки визвольної боротьби[1]

Роки	Виступи, початок яких датується із зазначенням місяців												Кількість виступів, датованих роком	Усіх виступів року	% від загальної кількості виступів
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12			
1648	–	–	–	–	–	1	1	6	14	7	–	–	76	107	70,9
1649	–	2	–	–	–	–	2	2	1	–	–	–	12[2]	19	12,6
1650	–	–	–	–	–	1	–	–	1	1	–	–	3	5	3,3
1651	–	–	–	–	2	5	2	1	–	–	–	–	10	15	9,9
1652	–	–	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	2	1,3
1653	–	1	–	–	–	–	1	–	–	1	–	–	–	3	2,0

[1] Складено та розраховано автором переважно за актовими матеріалами (Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4).
[2] Усі ці виступи датовано 1648–1649 рр.

Таблиця 4
Динаміка залучення жителів населених пунктів Волині на різних етапах боротьби в 1648–1652 рр. (за актовими матеріалами)[1]

Етапи боротьби	Волинське воєводство				Повіти											
					Луцький				Володимирський				Кременецький			
	населених пунктів		у тому числі міст і містечок		населених пунктів		у тому числі міст і містечок		населених пунктів		у тому числі міст і містечок		населених пунктів		у тому числі міст і містечок	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
I	9	2,66	1	1,85	9	3,55	1	2,56	–	–	–	–	–	–	–	–
II	265	78,40	38	70,38	191	75,49	26	66,67	57	87,69	7	77,78	17	85,0	5	83,33
III	14	4,14	6	11,11	10	3,95	4	10,26	1	1,54	1	11,11	3	15,0	1	16,67
IV	7	2,07	2	3,70	7	2,77	2	5,13	–	–	–	–	–	–	–	–
V	1	0,30	–	0	1	0,40	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
VI	8	2,37	2	3,70	7	2,77	2	5,13	1	1,54	–	–	–	–	–	–
VII	33	9,76	4	7,41	27	10,67	3	7,69	6	9,23	1	11,11	–	–	–	–
VIII	1	0,30	1	1,85	1	0,40	1	2,56	–	–	–	–	–	–	–	–
Усього за 1648–1652 рр.	338	100	54	100	253	100	39	100	65	100	9	100	20	100	6	100

[1] Складено та розраховано автором переважно за актовими матеріалами (Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4).

Таблиця 5

Співвідношення форм залучення жителів населених пунктів Волині до визвольної боротьби (за актовими матеріалами)[1]

Роки	Луцький повіт				Володимирський повіт				Кременецький повіт				По Волинському воєводству			
	населені пункти, жителі яких проявляли антифеодальну активність		населені пункти, жителі яких були включені в боротьбу		населені пункти, жителі яких проявляли антифеодальну активність		населені пункти, жителі яких були включені в боротьбу		населені пункти, жителі яких проявляли антифеодальну активність		населені пункти, жителі яких були включені в боротьбу		населені пункти, жителі яких проявляли антифеодальну активність		населені пункти, жителі яких були включені в боротьбу	
	міста й містечка	села	міста й містечка	села	міста й містечка	села	міста й містечка	села	міста й містечка	села	міста й містечка	села	міста й містечка	села	міста й містечка	села
1648	25	103	1	50	5	28	1	10	6	11	–	1	36	142	2	61
1649	7	14	1	7	–	2	–	–	2	1	–	–	9	17	1	7
1650	–	5	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	6	–	–
1651	3	13	–	9	1	4	–	1	–	–	–	–	4	17	–	10
1652	–	3	1	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	1	3
1653	2	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–
Усього	37	138	3	69	7	35	1	11	8	12	–	1	52	185	4	81

[1] Складено та розраховано автором переважно за актовими матеріалами (Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4).

Таблиця 6
Участь соціальних груп волинян у виступах 1648–1652 рр.[1]

Склад учасників	Типи народних виступів за складом учасників[2]												участь у виступах усіх типів[3]	% від загальної кількості
	селянські	% від загальної кількості	селянсько-міщанські	% від загальної кількості	селянсько-козацькі	% від загальної кількості	селянсько-міщансько-козацькі	% від загальної кількості	міщанські	% від загальної кількості	міщансько-козацькі	% від загальної кількості		
селянство у тому числі:	71	51,8	32	23,4	12	8,8	3	2,2	–	–	–	–	118	86,1
сільська верхівка	4	2,9	4	2,9	1	0,7	1	0,7	–	–	–	–	10	7,3
«робітні люди»	4	2,9	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	2,9
міщанство	–	–	32	23,4	–	–	3	2,2	18	13,1	1	0,7	54	39,4
у тому числі патриціат	–	–	5	3,6	–	–	–	–	5	3,6	–	–	10	7,3
духовенство	6	4,4	1	0,7	–	–	–	–	–	–	–	–	7	5,1
українська шляхта	3	2,2	–	–	–	–	–	–	4	2,9	–	–	7	5,1

[1] Складено та розраховано автором переважно за актовими матеріалами (Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4).
[2] За основу взято загальну кількість виступів 137.
[3] Підсумок цієї колонки перевищує 137, оскільки окремі соціальні групи брали участь у різних типах виступів.

Таблиця 7

Співвідношення проявів спрямованості народної боротьби на Волині в документах 1648 –1652 рр.[1]

Типи народних виступів за складом учасників	кількість виступів типу	Антифеодальна								Антипольська			Антиєврейська			Антикатолицька				
		захоплення й розподіл майна	розгром фільварків і дворів	захоплення земель, лісів, знищення меж	відмова від виконання повинностей, покозачення	знищення документів	побиття шляхти	убивства шляхти	переселення	побиття і вбивства	напади на жовнірські формування	свідомий опір польському праву	захоплення й розподіл майна	побиття євреїв	убивства євреїв	захоплення й розподіл майна	знищення церковних споруд	розгром церковних фільварків	побиття священиків	убивства представників церкви
селянські	71	54	19	6	39	1	5	11	2	5	2	1	2	2	2	9	1	4	1	1
селянсько-міщанські	32	26	7	4	1	2	6	5	1	1	1	1	1	-	-	3	3	1	-	3
селянсько-козацькі	12	12	6	-	1	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
селянсько-міщансько-козацькі	3	2	2	1	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
міщанські	18	8	1	-	4	-	-	-	-	5	2	-	1	-	-	1	1	-	1	1
міщансько-козацькі	1	1	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	1	1	1	1	-	-	-
Усіх виступів	137	103	35	11	48	5	12	18	3	11	5	2	4	3	3	15	6	5	2	5
% від загального числа досліджених виступів	100	75,2	25,5	8,0	35,0	3,6	8,8	13,1	2,2	8,0	3,6	1,5	2,9	2,2	2,2	10,9	4,4	3,6	1,5	3,6

[1] Складено та розраховано автором переважно за актовими матеріалами (Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4).

Таблиця 8
Співвідношення організованих форм народної боротьби 1648–1652 рр. на Волині[1]

усіх виступів	Стихійні виступи						Організовані виступи															
									у рамках самоврядування							повстанськими загонами, *«купами»*						
	загальна кількість стихійних виступів	% від загальної кількості виступів	у межах одного населеного пункту	% від загальної кількості виступів / від кількості стихійних виступів	у межах кількох населених пунктів	% від загальної кількості виступів / від кількості стихійних виступів	загальна кількість організованих виступів	% від загальної кількості виступів	усіх виступів	% від загальної кількості виступів / від кількості виступів у рамках самоврядування	громадою одного населеного пункту	% від загальної кількості виступів / від кількості виступів у рамках самоврядування	громадами кількох населених пунктів	% від загальної кількості виступів / від кількості виступів у рамках самоврядування	у межах волостей	% від загальної кількості виступів / від кількості виступів у рамках самоврядування	усіх виступів	% від загальної кількості виступів	у межах одного населеного пункту	% від загальної кількості виступів / від кількості виступів повстанськими загонами	у межах кількох населених пунктів	% від загальної кількості виступів / від кількості виступів повстанськими загонами	із покозаченням	% від загальної кількості виступів / від кількості організованих виступів
137	75	54,7	57	41,6 76	18	13,1 24	62	45,3	39	28,4 62,9	22	16 56,4	15	10,9 38,5	2	1,5 5,1	23	16,6 37,1	5	3,8 21,7	18	13,1 78,3	45	32,8 72,6

[1] Складено та розраховано автором переважно за актовими матеріалами (Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4).

Таблиця 9

Динаміка змешення податкової бази Речі Посполитої на Волині в 1648–1662 рр. (на основі подимних реєстрів)[1]

За ре-єстрами 1629–1630 рр.[2]					За подимними реєстрами 1648–1658 рр.					За подимними реєстрами 1662 р.	
1630					1648			1650		1651	
населених пунктів		2375	854	1200	321	928	50	878		1156	181	975		691	134	557	
димів		113296	36029	63395	13872	46277	644	45633		36685	2906	33945		15270	1443	13827	
						40,8	1,8	59,1		32,4	8,0	43,9		79,3	451,2	74,4	
1653		612	25	587		1655–1658		205		1662		1037	200				
		9559	209	9350		1846	13	1833		11856	1029	8129	2698				
		8,4	0,6	12,1		1,6	0,04	2,4		10,5	2,9	12,8	19,4				
		20,6	32,4	20,5		4,0	2,0	4,0		25,6	159,8	23,7					
										124,6	492,3	115,8					

Продовження таблиці 9

	За реєстрами 1629–1630 рр.[2]	За подимними реєстрами 1648–1658 рр.															За подимними реєстрами 1662 р.				
	1630	1648			1650				1651				1653				1655–1658				1662				
	населених пунктів	димів	населених пунктів	димів		населених пунктів	димів			населених пунктів	димів			населених пунктів	димів			населених пунктів	димів			населених пунктів	димів		
				всього	% від 1630 р.		всього	% від 1630 р.	% від 1648 р.		всього	% від 1630 р.	% від 1648 р.		всього	% від 1630 р.	% від 1648 р.		всього	% від 1630 р.	% від 1648 р.		всього	% від 1630 р.	% від 1648 р.	% від 1653 р.
у містах воєводства	115	33904	56	11635	34,3	89	9716	28,6	83,5	59	4292	12,6	36,9	59	2132	6,3	18,3	17	285	0,8	2,4	104	2377	7,0	20,4	111,5
у селах воєводства	2260	79392	872	34642	43,6	1067	26969	34,0	77,9	632	10979	13,8	31,7	553	7380	9,3	21,3	200	1561	2,0	4,5	1347	9479	11,9	27,4	128,4
у 100 селах ретельних платників	–	–	100	3660	–	100	2299	–	62,8	100	1772	–	48,4	100	1180	–	32,2	100	681	–	18,6	–	–	–	–	–

[1] Складено та розраховано автором за виданнями подимних реєстрів: Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890. – С. 427–496; Т. 3. – К., 1905. – С. 89–170.

[2] На основі розрахунків О. Барановича та М. Крикуна (*Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. С. 19–29; *Крикун М.* Чисельність населення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 24. – Львів, 1988. – С. 80).

Таблиця 10
Динаміка демографічних змін на Волині в 1648–1662 рр.[1]

	За реєстрами 1629-1630 рр.[2]		На основі реконструкції наближених до реальності показників за подимними реєстрами 1648–1653 рр.												За подимним реєстром 1662 р.							
			1648			1650				1651				1653				насел. пунктів				димів			
	насел. пунктів	димів	насел. пунктів	димів всього	димів % від 1630 р.	насел. пунктів	димів всього	димів % від 1630 р.	димів % від 1648 р.	насел. пунктів	димів всього	димів % від 1630 р.	димів % від 1648 р.	насел. пунктів	димів всього	димів % від 1630 р.	димів % від 1648 р.	всього	% від 1630 р.	% від 1648 р.	% від 1653 р.	всього	% від 1630 р.	% від 1648 р.	% від 1653 р.
Володимирський і Луцький повіти	1521	77267	1382	66346	85,9	1299	40473	52,4	61,0	962	18950	24,5	28,5	647	9651	12,5	14,5	1237	81,3	89,5	191,2	10827	14,0	16,3	112,2
Кременецький повіт	854	36029	182	3340	9,4	182	3109	8,6	93,1	135	1447	4,0	43,3	25	209	0,6	6,2	214	25,1	117,5	856	1029	2,9	30,8	492,3
Волинське воєводство	2375	113296	1564	69686	61,5	1481	43582	38,5	62,5	1097	20397	18,0	29,3	672	9860	8,7	14,1	1451	61,0	92,8	215,9	11856	10,5	17,0	120,2
міста воєводства	115	33904	107	16279	48,0	94	9680	28,5	59,5	77	4800	14,1	29,5	59	2148	6,3	13,2	104	90,4	97,1	176,3	2377[4]	7,0	14,6	110,7
села воєводства	2260	79392	1457	53407	67,3	1387	33902	42,7	63,5	1020	15517	19,5	29,0	613	7712	9,7	14,4	1347[3]	59,6	92,4	219,7	9479	11,9	17,7	122,9

[1] Складено та розраховано автором за виданнями подимних реєстрів: Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890. – С. 427–496; Т. 3. – К., 1905. – С. 89–170.

[2] На основі розрахунків О. Барановича та М. Крикуна.

[3] Крім того, подимним реєстром 1662 р. зафіксовано існування ще 212 сіл, у яких відсутні платники податку (у Володимирському повіті – 5, Луцькому – 68, Кременецькому – 139 сіл). Вони складають 9,4% сіл, зафіксованих реєстрами 1629–1630 рр.

[4] З них 273 платники (11,5%) належали до іудеїв.

Рис. 1
Діаграма динаміки розгортання визвольної боротьби на Волині впродовж червня 1648 – травня 1649 рр.
(на основі виключно точно продатованих документів)[1]

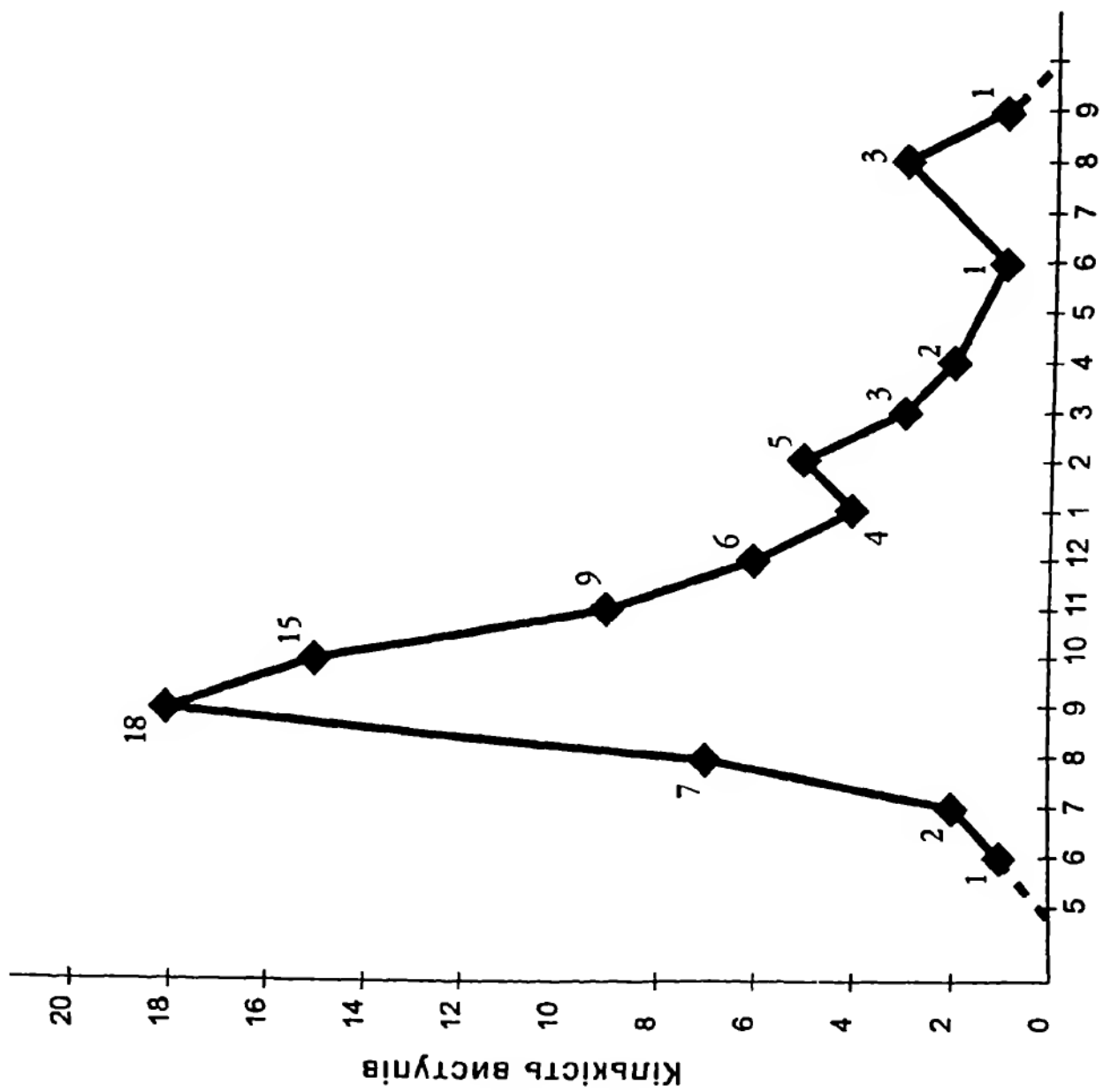

[1] Розраховано автором переважно за документами (Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4).

Рис. 2
Діаграма динаміки розгортання визвольної боротьби на Волині 1648–1652 рр.[1]

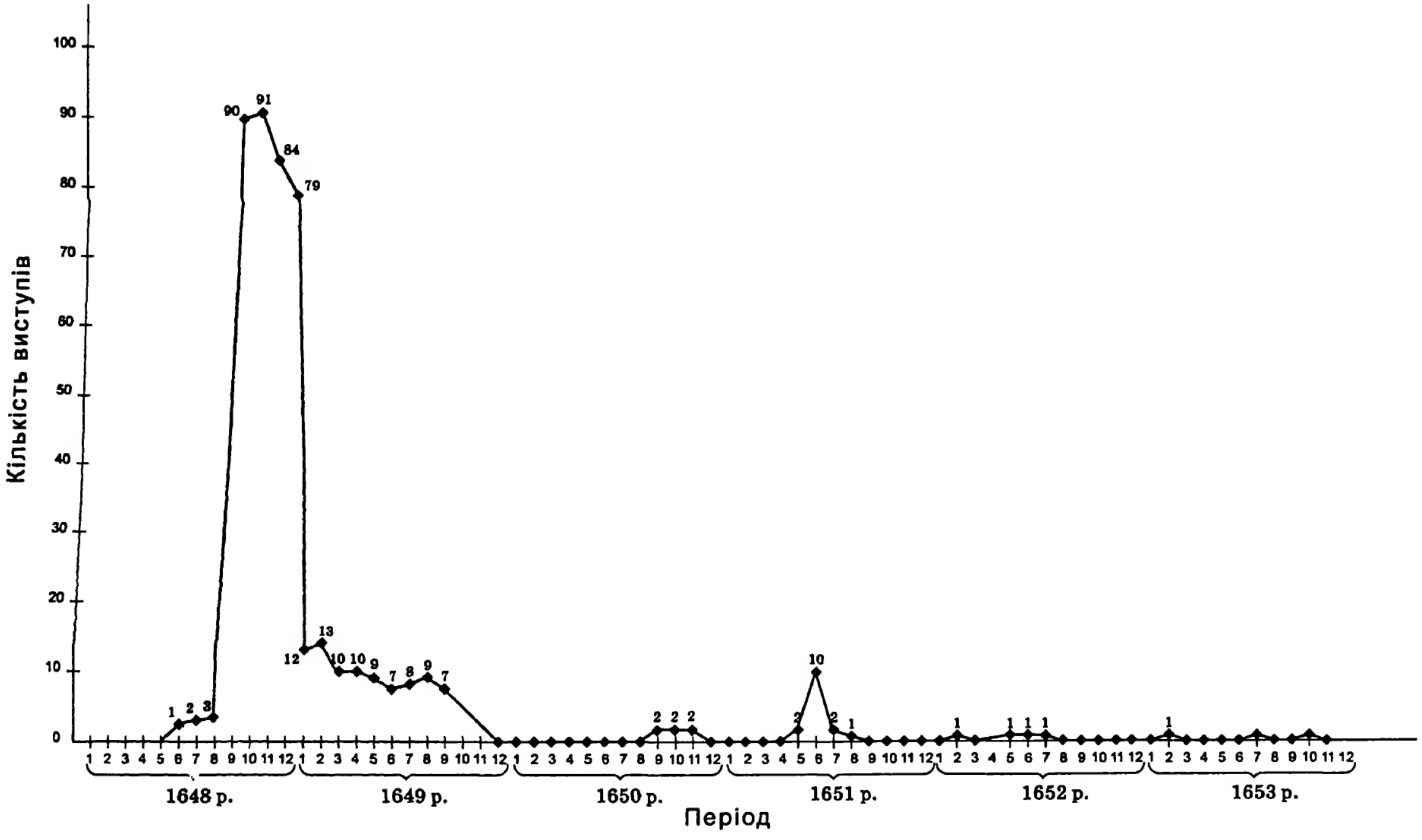

[1] Розраховано автором переважно за документами (Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4).

Повстанські виступи на Волині в роки Національної революції*

№ п/п № документа, стор.*	Дата виступу Назва документа, його дата	Назви населених пунктів, жителі яких були учасниками виступів, та їхні власники чи орендарі	Назви населених пунктів, куди спрямовувалися повстанські дії, та їхні власники чи орендарі	Короткий зміст виступу, відомості про повстанців та землевласників чи орендарів під час повстанських акцій	Особливості виступу, відображені в документах
1	2	3	4	5	6
1 № 108, с. 239–240	**1648, червень-листопад** судова скарга від 07.06.1649 р.	**села Печихвости, Стрельче, Матов Луцького повіту** власник – Я. Гулевич	села Печихвости, Стрельче, Матов у частинах, орендованих С. Морштином	Відразу після втечі орендаря, членів його сім'ї і челядників, наляканих наближенням українсько-татарського війська, місцеві селяни захопили фільварковий двір у Стрельчому, зламали замки на комірах, пограбували й поділили між собою все рухоме майно. Згодом, після наступу українського війська й у час його походу до Замостя, повстанці зібрали збіжжя на захоплених полях, випасали там свою худобу. У виступі брали участь жителі *«зо всих трох сел»*.	Повстанці були *«вси одностайне, оден другого не одступуючи и змову учынивши сполне собе помагаючы»*. Після від'їзду орендаря *«другого дня зобравшисе и раду межы собою учынивши»*, домовилися про спільні дії. *«Потим згодне намовившисе, килка з межы себе вибравши до лямуса войты казали...»* При захопленні майна повстанці *«подел з великою посваркою межи собою учинили»*. Виступ продовжувався до кінця осені 1648 р.

* Складено в хронологічному порядку на основі аналізу актових матеріалів (Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4).

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
2 № 225, с. 569–571	**1648, липень** судова скарга від 01.03.1651 р.	**м. Ярунь, села Пилиповичі, Багате, Молодьков на р. Тозирці, Молодьков Великий, Молодьков (Підгайці) Луцького повіту** власник – князь С.-К. Корецький; орендар – Я. Масальський	с. Молодьков перебувало в заставі Я. Масальського	Ярунські міщани та селяни названих сіл Корецької волості захопили, пограбували і спалили маєток у Молодькові. При цьому вони поділили шляхетське майно: *«сребра, золота, клейноты, пенезы, цыны»*, худобу, господарські й хатні речі. Повстанці знайшли і спалили документи – *«справы, привилее, диспозиции, записи и рекогниции розные»*. Згодом вони спустошили комори, пасіку, спалили їх дотла, побили євреїв. Скаржник оцінив завдану шкоду на 50 тис. злотих.	Місцеві повстанці розпочали свої дії одночасно з приходом *«од месяца июля, збунтованого хлопства украинское до волости Корецкой»*. Однак повстанці діяли осібно, *«не допускаючи и овшем попережаючи тых своеволников украинских в добра поименные», «а сами теж своеволю на себе взявши и забои кривавые з невинных людей през себе выконываючи», «жидовство на выузданую своеволю обернувши, руки свои невинною кровю зброчивши»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
3 № 84, с. 190–192 № 134, с. 305–306, с. 359 (II)	**1648, серпень – 1649, травень** судові скарги від 14.08.1648, 11.05.1649, 10.1649 рр., свідчення возного від 24.07.1649 р.	**м. Гоща, села Воскодави, Чудниця, Мнішин, Красносельці, Терентіїв Луцького повіту** власник – А. Кисіль	села Дуліби, Симонів Луцького повіту власники – М. Гулевич, Д. Єла-Малинський	Гощанські міщани разом із селянами навколишніх сіл у серпні 1648 р., відразу ж після спалення козаками шляхетського двору в Дулібах, напали на маєтки обох скаржників у Дулібах і Симонові, захопили й пограбували шляхетське майно та худобу. Згодом, після Пилявецької битви, вони утворили Гощанський полк на чолі з возним І. Куковським та повторно пограбували фільварок у Симонові, вирубали дубовий гай поблизу місцевого замчиська і спустошили дулібські діброви. У січні-березні 1649 р. повстанці захопили близько сотні голів худоби у фільварку Д. Єла-Малинського, спустили симонівський ставок, забрали рештки збіжжя з комор і сіно, вирубали ліс, завдавши збитків на 100 тис. зл. Скаржники бідкалися, що *«под час ребелии и бунтов козацких и хлопских»* та наявності в Гощі *«мешкаючих залог козацких»* вони не могли повернутися до своїх маєтків до кінця травня 1649 р. і *«о всих кривдах своих виведати»*.	Повстання було добре організованим, набрало значного розмаху, відбувалося за активної участі *«войта гойского, мешчан и передмешчан, также хлопов приселков выжей именованых, до Гошчы належачих»*. Вдавшись до деяких акцій, повстанці *«потом знову, в килка недел, юж по резерваню войска под Пилявцами, зобравшиеся з тое ж Гошчи войт, мешчане и передмешчане, и з приселков Гошчи ... хлопы, обрали собе за пулковника Листопада, алиас Ивана Куковского, там же мешкаючого в Гошчи, а за асавулу Андриаша Гайдука, а других мешчан починивши собе сотниками, десятниками»*. Здійснюючи свої акції, повстанці користувалися підтримкою козацької залоги в Гощі.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
4 № 137, с. 313–314	**1648, серпень** судова скарга від 04.08.1649 р.	**села Немиринці, Вороновичі Кременецького повіту** власник – Й. Кодлубицький	с. Ільковці Кременецького повіту	Близько півсотні покозачених немиринських і вороновицьких селян під керівництвом шляхтича, власника Немиринців і Вороновичів Йосипа Кодлубицького напали на Ільковці, пограбували село, спалили скирти, пасіку. Події відбувалися під час відсутності власника Ільковців.	Повстанці діяли за наказом і під керівництвом шляхтича, у підданстві якого вони перебували. Акція здійснювалася озброєним загоном *«з косами, серпами, ручницями, списами»*.
5 с. 435 (II), с. 565 (X)	**1648, серпень** судова скарга від 11.04.1650 р., рішення суду від 11.02.1651 р.	**с. Речиця Луцького повіту** власник – А. Ліневський	Між селами Любитовом (Руднею) і Начиховкою та в Любачах Луцького повіту власник – А. Радзивілл	Покозачені речицькі селяни в серпні 1648 р. знищили межові знаки в Котовській пущі між Любитовом і Начиховкою, спалили хутір, захопили майно литовського канцлера, знищили двір у Любачах.	Учасники виступу поголовно *«покозачилися»*, діяли рішуче, виявили претензії на угіддя скаржника, вдавалися до навмисних руйнацій у його маєтках.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
6 № 9, с. 24–26	**1648, серпень** судова скарга від 21.08.1648 р.	**села Чехово, Кльосово Луцького повіту** власники відповідно – Г. Кашевський, князь С. Четвертинський	поблизу сіл Чехова і Кльосова	8 серпня 1648 р. чехівські селяни напали на євреїв-утікачів Чернятівського кагалу, які везли свої пожитки на двадцяти возах, захопили їхнє майно (*«золото, сребра, шат заставных и пензелей»*). Коли ж частина євреїв утекла до Кльосова, сподіваючись знайти там притулок, селяни пов'язали їх у своїх халупах, забрали решту речей, усе пограбоване поділили між собою, а 14 єврейок утопили *«и жидов иных помордовали»*. Скаржниками виступали Юда Мошкович і Фроїм Самсонович, які найбільше матеріально постраждали під час цих подій. Вони наполягали на розгляді заяви відразу після відновлення попередніх порядків: *«...як с права прийдет, а то правом чинити на тот час»*.	Організаторами акції були війт Кузьма, Петро-пивовар, Іван із Кльосова *«с киями, с косами и иншим оружем»*, *разом з кльосовськими селянами діяли «умыслне и доброволне»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
7 № 9, с. 41–42	**1648, серпень-вересень** судова скарга від 01.02.1649 р., постанова магістрату від 5.02.1649 р.	**с. Кубраківка (передмістя Дубна) Луцького повіту** піддані отця протопопа	м. Дубно	Після відходу козацького загону з-під Дубна громада Кубраківки, очолювана Грицьком, Філімоном і Чопігою (жінкою), захопила й поділила між собою майно та збіжжя міщанки Марцинової. Крім того, скаржниця заявила, що Чопіга особисто перед цим навела козаків на передмістя, брала участь у їхніх грабежах.	Повстанці діяли організовано, усією громадою села. Захоплене майно вони *«на пожиток свій обернули»*. Але призвідці акції принесли очищувальну присягу та заявили, що діяли вимушено, виконували наказ козаків і ніякого майна скаржниці собі не присвоювали. Одностайність їхніх тверджень змусила дубенський міський магістрат прийняти постанову про звільнення кубраківської громади від відповідальності перед судом.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
8 № 166, с. 394–395	**1648, серпень-жовтень** судова скарга від 25.01.1650 р.	**м. Клевань Луцького повіту** власник – Л. Ольшанський	м. Клевань	Наприкінці серпня 1648 р., відразу ж після від'їзду з клеванського замку Л. Ольшанського до посполитого рушення, у місто вступив звягельський повстанський загін, очолюваний М. Тишею, *«пулковником звягельським, з гултайством до Клеваня добровольно впушчоным»*. Коли ж загін пішов до Олики, *«допереж самые мешчаны клеванские, з воротным и строжами замковыми сполне се з собою намовивши, в склепах замку клеванского вси спраты выбирали и себе побрали, а потом домы шляхетские и католицкие вылупивши, плюндровали и без милосердя»*.	Міщанський виступ, що відбувся під впливом успішного рейду звягельських повстанців, мав чітко виражене антипольське й антикатолицьке спрямування. Спустошуючи шляхетську й католицьку власність, його учасники *«тые слова што раз з натрасаня мовечи: «нехай и пометка лядская не будет», «шкодыли»*. Вірогідно, що серед *«воротних і строжів»* були місцеві шляхтичі. Скаржник наголошував також, що в той час *«отчизну милую аж по самую Вислу пустошили, костелы ет сакра профанували, капеланов, законников и католиков тыранско мордовали»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
9 № 143, с. 329–330	**1648, 1 вересня** свідчення возного від 20.09.1649 р.	**села Романово, Хорлупи Луцького повіту** власники відповідно – А. Фірлей, С. Лясоцький	м. Луцьк, воєводський центр	Романовські й хорлупські селяни приєднались до рейдуючого загону звягельських повстанців, які прямували з Олики до Луцька (*«збунтовавшис вси з козаками и гултайством з Олыки до Луцка идучими»*), *«вескол з ними до места пришедши, костелы Божие, а такж место Луцк и пана Сосницкого каменицу, порабовали, меновите: ... полусмы тысячи золотых, а также самого пана Сосницкого речи – пенезей золотых осмсот, сребра гривен тридцать, сукен пар килка, цыны штук двесте, миди и иншие вси речи, в склепах будучие, так пана Сосницкого, яко теж шляхты ... обывателев воеводства Волынского, под час тревог звезенные»*. Романівські селяни позабирали все майно на свої вози й відвезли додому. Крім того, вони знищили документи домовласника та інших шляхтичів, передані йому на зберігання.	Повстанці діяли спільно з козаками, пересуваючись до Луцька на возах, і наперед готувалися до захоплення шляхетського майна, його поділу та привласнення. Знищуючи документи шляхтичів, які не були власниками їхніх сіл, *«одни пошарпали, а други в болото на улицу повыкидали и потоптали»*, вони підкріплювали цим свою ненависть до фільварково-панщинних порядків. Так само повстанці проявили свою рішучість у викоріненні католицтва в краї. Привертає увагу й те, що, незважаючи на вимоги воєводського возного, белзький каштелян А. Фірлей навідріз відмовився карати романівських заворушників. А намісник литовського канцлера в Олиці, економ і староста олицький С. Лясоцький *«учинити не хотел и не учинил»* екзекуції над хорлупськими учасниками виступу.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
10 № 78, с. 175–177, № 69, с. 151–153	**1648, 15 вересня - 1649, квітень** судові скарги від 28.04.1649 р., 05.05.1649 р.	**містечка Четвертня, Новий Острів (Вишеньки), с. Суськ Луцького повіту** власники відповідно – князь В.-С. Четвертинський, княгиня К. Четвертинська, Г. Єловицький, посесор частини – П. Гулевич	села Луків, Суськ, Петрашевичі, Холпнів Луцького повіту власники: М. Загоровський, Г. Кашевський	Покозачившись на початку вересня 1648 р., четвертинські й новоостровські міщани та суські селяни, скориставшись відсутністю М. Загоровського, який *«в полских краях всих сбиров»,* напали на маєтки в Суську, Лукові, Петрашевичах і впродовж вересня-грудня, *«маетности вси опанувавши и там мешкаючи, розные шкоды выражали»*: пограбували і спалили всі панські будинки, комори в Лукові й Суську, захопили пасіку в Петрашевичах, поділили між собою вулики *«в способ яковоесси здобичы козацкое»*. Згодом, весною 1649 р., повстанці, *«обравши за старшого неякого Гаврила Гуляницького за залогу козацкого ребелизанта Речипосполитое, который, приспособивши коадюторов немало»,* напав на маєток Г. Кашевського в Холпневі, забравши все майно і збіжжя та понівечивши пасіку.	Повстання набрало помітного розмаху, охопивши значну частину волинського Полісся. Повстанцям вдалося встановити тривалий контроль у цій частині краю (з початку осені 1648 до кінця весни 1649 рр.). Їх очолили представники міської верхівки. Поряд з міщанами й селянами, в акціях брали участь представники православного духовенства. У скаргах поіменно названо близько 80 учасників цього виступу. Серед них: син слюсаря, кушнір, 4 шевці, солодівник, мірник, осавул, попович, священик. Поряд із захопленням і знищенням шляхетського майна, вони змушували *«подданых также ... до подданства, робот и вшелякого послушества ..., чинечи то все ин преюдициум права посполитого»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
11 № 82, с. 187–189	**1648, з 23 вересня** судова скарга від 10.05.1649 р.	**села Букойма, Берег Луцького повіту** власник – Д. Єла-Малинський	с. Княгинин Луцького повіту власник – Я. Княгининський	Покозачені під впливом перебування на Дубенщині козацьких загонів, букоймські і берегівські селяни, очолені Назаром Побрежником і Васком, навели козаків у маєток Княгининського – учасника Пилявецької битви. Не заставши на місці шляхтича, козаки від'їхали, а місцеві повстанці пограбували маєток, захопили й поділили майно, а згодом частково розкрадали кілька десятків голів великої рогатої худоби та овець.	Виступ селян не був для скаржника несподіваним. Він стверджував, що, *«видечи безчинства суседских маетностей, на свою се теж сподевал: на завтрое не бавечи се, рано с Княгинина уехал»*. Місцеві ж селяни, *«юж праве козаками починившисе»*, діяли козацькими методами.
12 №129, с. 281–283, с. 565 (XIII)	**1648, з 23 вересня** судова скарга від 08.07.1649 р., рішення гродського суду від 14.02.1651 р.	**с. Грушвиця Луцького повіту** власник – князь М. Чарторийський, у заставі державця – С. Станішевської	с. Омеляна Луцького повіту у заставі Я. Лайщевського	Відразу після поразки польських військ під Пилявцями Я. Лайщевський з дружиною втекли до Польщі, а грушвицькі селяни, покозачившись, навели у шляхетський двір козаків і, *«сами с ними будучи»*, пограбували маєток, неодноразово повторюючи напади. Збіжжя, масло, сири, речі вони забирали собі та *«на пожиток свой тое все обернули»*. Коли ж козацьке військо залишило Волинь, повстанці самостійно дограбували рештки майна, забравши кілька десятків корів, волів, кіз. Після повернення шляхтича з Польщі вони відмовилися повернути захоплене, а їх державця не захотіла експропріювати пограбоване.	Повстанці діяли впродовж осені 1648 р. спільно з козацькими загонами, дислокованими в краї. За твердженням скаржника, заворушники нехтували польським правом, *«на токових суворо писаним»*, і не боялися відповідальності, *«принявши компанию з меноваными реабилизантами козаками и сами се также покозавшысе»*. Крім того, після відходу козацького війська діяли так, ніби мали *«в надею»* збереження *«козаччизны»*, а тому вперто не повертали награбоване майно та худобу.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
13 № 81, с. 184–186, с.567 (VII)	**1648, з 23 вересня** судова скарга від 10.05.1649 р., вимога на відшкодування збитків від 08.02.1651 р.	**с. Княгинин Луцького повіту** частина К. Порванецького	с. Княгинин частина Я. Княгининського	Під час і після Пилявецької битви, коли власник маєтку перебував у складі польської корогви, а його дружина – у Польщі, заворушники із сусідньої частини села, *«уподобавшы собе ребелию козаков и оных своеволю»*, чинили *«розные эксцесса, кривды и шкоды»*. А після відходу козаків і татар *«юж недель две ... подданые Васко Бондарчик, Семен Флис и Сак з помочниками своими, сами юж козаками починившисе»*, захопили скирти пшениці, *«на свой пожиток обернувши», «не оддает и оддавати не хочет»*.	Повстанська акція була тривалою. Спочатку (до кінця листопада 1648 р.) місцеві повстанці діяли спільно з козаками, а згодом, покозачившись, вдалися до самостійних дій. Вони завдавали кривд і збитків не лише шляхтичеві, а й його підданим з іншої частини того ж села, *«леч в оных ширечи и праве замасковавши»*, виступаючи від імені козаків після їх відходу з волинських земель.
14 с. 565 (IX, XI)	**1648, вересень – 1649 р.** 5 судових рішень від 10 та 14.02.1651 р.	**с. Городок Луцького повіту** власність Києво-Печерського монастиря, архімандрит – Й. Тризна	села Зозів, Великий Олексин, Малий Олексин Луцького повіту власник – О. Вельгорський	Збунтовані повсюдним розгортанням боротьби, городоцькі селяни, слуги, бояри – піддані Києво-Печерського монастиря – нібито за наказом Й. Тризни захопили і пограбували шляхетські двори та підданих О. Вільгорського. Згодом, на початку 1649 р., зозівські й олексинські заворушники пограбували господарства городоцьких монастирських селян.	У ході виступу тісно переплелися релігійно-конфесійні й соціально-економічні суперечності та відобразилася досить активна, але далеко не альтруїстична роль православного духовенства у тодішніх подіях. Переплетіння дій, пов'язаних з виступами й відображених у скаргах, було настільки заплутаним, що луцькому гродському суду довелося приймати 5 рішень по суті цієї справи.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
15 с. 580 (прим.), с. 630 (I)	**1648, вересень** судова скарга від 1.04.1651 р., судове рішення від 06.10.1651 р.	**м. Новий Острог Луцького повіту**	м. Новий Острог	Покозачені міщани Н. Острога у вересні 1648 р. пограбували С. Борковського, який утікав *«под час наступаючого небезпеченства, ... тревог од неприятеля, татарина, и реабилизантов козаков»* до Польщі.	Виступ був випадковим, викликаним появою втікача в покозаченому містечку. Водночас, враховуючи криваву різню, влаштовану тут напередодні коругвами І. Вишневецького, таке ставлення до втікачів з польського табору було вмотивованим.
16 № 31, с. 63–64	**1648, вересень** судова скарга від 02.03.1649 р.	**с. Растов Володимирського повіту**	с. Растов	Растовські селяни захопили табун коней шляхтянки А. Клюської, який переганяли її піддані із с. Клюська цього ж повіту. Як твердила скаржниця, заворушники, діючи за наказом економа й підстарости Турійської волості М. Логановського, захопили худобу, а згодом відмовилися її повернути.	Табун переганявся слідом за шляхтянкою *«своею до Польски подчас тых тривог и сваволи козацкое през весь Растов»*, що свідчить про випадковість акції. Разом з тим, привертає увагу те, що підстароста М. Логановський у лютому 1649 р. побив челядника шляхтянки і змусив рятуватися втечею воєводського возного, які намагалися звинуватити його у причетності до селянської акції.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
17 № 80, с. 179–184	**1648, вересень-жовтень** судове рішення від 7.05.1649 р.	**села Будераж, Мільче Луцького повіту, м. Радзивілов, с. Клекотів Кременецького повіту**	села Мільче, Пельче, Будераж Луцького повіту власність – М. Єловицького, Я. Крогулевського, Я. і М. Будеразьких	Під час перебування козаків на Кременеччині восени 1648 р. клекотівські селяни й радзивілівські міщани утворили повстанський загін (*«сотню»*), обрали *«сотником»* Федора Клекотівського, здійснили ряд нападів на шляхетські й селянські двори в районі Мільче–Пельче–Будераж. При цьому вони відкопували заховані шляхетські скрині, грабували комори, забирали майно шляхтичів та їхніх підданих, спустошували пасіки, захоплювали волів та іншу худобу, мордували членів шляхетських родин та їхніх посіпак.	Повстанці діяли здебільшого спільно з козаками. Після відходу козацьких формувань наприкінці 1648 р. повстанський загін розпався. Окремих його учасників у 1649 р. було заарештовано. Ватажка дубенський магістрат засудив до страти. На допиті Ф. Клекотівський тримався гідно, усі без винятку звинувачення заперечив, не визнавши причетності до жодної з повстанських акцій, у т. ч. утворення сотні і своєї ролі як сотника-ватажка.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
18 № 47, с. 108	**1648, вересень-жовтень** судова скарга від 29.03.1649 р.	**с. Городище Луцького повіту** власність В. Городищського (В. Городиського)	с. Городище господарський двір і маєток у частині В. Городищського	Після втечі В. Городищського *«в краи литовские»* та вступу на Волинь *«ребеллии козацкое своволное, з ордою злучоное»*, козаки разом з місцевими повстанцями, *«наезды срокгие и лупезтва кравые станом шляхетским чинечи»*, напали на маєток в с. Городищі і зруйнували його. При цьому частину фільварку вони спалили, а документи, *«то ест: привилея, записы, церокграфы, рекокгниците, листы граничные, квиты поборовые, подымные и иншие вси ... одни пошарпали, подерли, а другие, не ведати, где позадевали»*.	Акція в Городищі здійснювалася під впливом і за безпосередньої участі козаків. Разом із цим, скаржник, син власника маєтку Р. Городищський, подаючи скаргу володимирському підстарості, не побував особисто на місці подій, а тому лише схематично зобразив їх перебіг, зосередивши увагу передусім на зруйнуванні маєтку та знищенні документів, що стверджували право власності та привілеї родини. У зв'язку із цим, його твердження про те, що повстанці *«в селе Городысчу нападаючи покилканадцеткрот всю маетност шляхетскую спустошили»*, здається вірогідним лише в частині, де йдеться про наслідки акцій.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
19	**1648, вересень-жовтень**	**м. Клевань (1), села Голишев, Дерев'яне, Застав'я, Колдирово, Сморжев, Новостав (2), Олешвяни, Жуков (3), Метельов (4) Луцького повіту**	м. Клевань, с. Суговець, Руденський хутір, Диківський хутір (1) Луцького повіту	Клеванські міщани разом із селянами зазначених сіл *«под час ребелии козацкое»* захопили й пограбували орендарські двори на хуторах Руденському й Диківському (поблизу Клевані) та в с. Сутовцях. При цьому вони забрали 400 кіп жита, 11 скирт сіна, 12 скринь з майном, 9 скриньок з різними речами: одягом, циною, полотнами, книгами, прядивом. Усе майно відвезли в Клевань, *«меже себе поделивши, в пожиток свой обернули»*. Возним було арештовано багатьох учасників цього виступу з Дерев'яного, Голишева, Сморжева, Олешвян, Метельова, Жукова, Новостава, Клевані.	Виступ відрізнявся масовим залученням до акції жителів багатьох населених пунктів, які належали різним власникам. Вони діяли організовано, *«за одностайною радою и намовою, межи собою учиненою»*. Учасники акції *«право посполитое зневаживши»*, вини своєї не визнали, незважаючи на арешт.
№ 56, с. 106–107, с.360 (VII)	судова скарга від 27.03.1649 р., свідчення возного від 26.10.1649 р.	власність 1) М. Чарторийської; 2) І. Чарторийського; 3) католицької церкви; 4) А. Радзивілла	орендар – О. Жабокрицький		

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
20 № 54, с. 116–118	**1648, вересень-жовтень** судова скарга від 10.04.1649 р.	**м. Рівне Луцького повіту** піддані Я. Замойського	с. Городище Луцького повіту частина Д. Єловицького, частина Б. Островського	Загін покозачених рівненських міщан з вулиці Омелянської кількістю 60 осіб, очолюваних хорунжим гайдуком і Гунькою Калініченьєм, напав на двір Д. Єловицького, захопив його і спалив – *«в пепел обернули»*. Було захоплено частину майна, а згодом забрано ще й дві скирти сіна. Крім того, на городищенський маєток напала й інша група рівненських повстанців, очолювана Грицьком і Матвієм Бузовщинами. Ця група захопила маєток Б. Островського, забрала 95 кіп вівса, 70 корів, 60 свиней та 18 коней підданих скаржника, одяг, полотна, борошно й відправила награбоване до Рівного.	Рівненські повстанці діяли організовано й рішуче, мали два озброєні загони, учасники яких пересувалися *«верхами и пешо»*. Ватажком одного із загонів був колишній хорунжий гайдук. Як свідчив скаржник, вони скористалися хаосом, що панував у краї *«в самые навальности небеспеченстве прошлых козацких и поганских інфестаций...»*, і всі поголовно покозачились.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
21 № 53, с. 97–98	**1648, вересень-листопад** судова скарга від 23.03.1649 р.	**села Купечів, Чернелов, Туличів Володимирського повіту**	с. Туличів власник – Я.-К. Рожинський	У той час як *«козаки, люд своєвольний и иншее поспольство розных панов, умыслне зконферовавшыся на знищене всее и Речи посполитое и екстерминацию стану рыцарского ... на с. Туличов килку тисячний наехавши»,* відкопали шляхетську скриню з майном і документами. Майно повстанці забрали, а документи й господарські книги спалили, а потім спалили і шляхетський господарський двір – *«огонь все пожер»*. Згодом купечівські, туличівські, чернелівські селяни захопили худобу, птицю, пограбували решту господарства; згодом вони відмовилися віддавати майно власнику, який повернувся з Польщі.	Місцеві заворушники не лише використали прихід великого козацько-повстанського загону (*«в килку тисяч»*), а й самі спрямували його на розгром фільварку. Цікаво, що скаржник усвідомлював неможливість покарання учасників у час подання скарги (кінець березня 1649 р.), а мотивував її спішну подачу, взявши до уваги, що *«ведомост, же козацтво розное з немалою ватагою люду своевольных и акта кгроду Кременецкого в замку, в склепе будучие, и замками, и сторожою добре опатроное, посикли, другие пошарпали и попалили»*. Тому скаржник, боячись за долю власності при відсутності документів, невідкладно оприлюднив результати повстанської акції.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
22 № 117, с. 258–259	**1648, вересень-листопад** судова скарга від 25.06.1649 р.	**м. Ляхівці Кременецького повіту** власник – П. Сенюта-Ляховецький (помер); орендар-держaвець В. Парульський	м. Ляхівці і вся волость	Після поразки польського війська під Пилявцями і втечі орендаря Ляховецької волості В. Парульського до Польщі міщани й селяни захопили майно в замочку та навколишніх фільварках, забрали й поділили між собою збіжжя, худобу, мед і бджіл з пасік, виловили рибу в ставках, а двори та фільварки в селах спалили.	Виступ відбувався під впливом наступу українсько-татарського війська з-під Пилявців на захід, взяття ним Ляховецької фортеці та під впливом загальної шляхетської паніки, що змусила орендаря *«только с жоною а детками, уносечи здорове свое, одехать до Польски»*. Унаслідок просування територією волості військових формувань, а також селянсько-міщанських акцій усе шляхетське господарство у волості було спустошено.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
23 № 38, с. 88–90, № 90, с. 205–206	**1648, 4 жовтня - 1649, весна** судові скарги від 12.01.1649, 20.03.1649, 15.05.1649 р.	**с. Чорниж Луцького повіту** власник – В. Станішевський, орендар-держaвець – В. Масальський	с. Чорниж	Чорнизькі селяни збунтувалися ще перед початком наступу козацького війська на Волинь (*«послушенства нехотечи пану своему теперешнему, есче перед инкурсиею козацкою отдавати»*), відмовились виконувати повинності. А 4 жовтня вдалися до активних дій: захопили й поділили між собою все збіжжя на полях і в стодолах, пасіку, запаси продовольства, полотна, срібло, золото, горілку. Під час виступу вони вбили урядника Войцеха, забрали рештки шляхетського майна, а маєток *«зо всима его будынками спалили в попел обернули»*. Згодом, весною 1649 р., незважаючи на відступ українського війська та прихід жовнірських підрозділів, селян *«до жадных робот их не может притягнути.., а поля не засеяние зостают»*. Водночас у селі здійснювали свою акцію й колківські міщани, які захопили 28 горілчаних, чотири пивні котли, цини, затоплені в Чорнизькому ставку.	Виступ був тривалим і багатоактовим. За свідченням скаржника, з початку *«своеволи»* до середини травня 1649 р. він *«с тое маетности жадных пожитков не берет, робот от хлопов не мает»*. Селяни *«збунтовалисе, бынты и розные, шкоды ... починили»* та разом з колківськими міщанами *«право посполитое зневажили, в вины в нем суворо на таковых описаные попали»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
24 № 73, с. 165–166, № 146, с. 343–346	**1648, 24 жовтня – 1649, лютий** судові скарги від 29.04.1649 та 12.10.1649 р.	**с. Городок Луцького повіту** власність Києво-Печерського монастиря, архімандрит Й. Тризна	с. Бегень Луцького повіту власник – Я. Одинець-Соколовський	Після втечі власника бегенського маєтку, починаючи від 24 жовтня й до кінця грудня 1648 р., городоцькі монастирські селяни, очолені намісником архімандрита Й. Тризни отцем Гектором, кількаразово нападали на фільварок у Бегені, спустошили пасіку, забравши й поділивши мед, вирубали значний масив будівельного лісу. Крім того, отець Гектор скликав сільський схід і пропонував бегенським селянам статус підданих городоцького монастирського маєтку, а після сходу забрав два неводи, колісницю, 10 горілчаних котлів, збіжжя, свиней, домашню птицю, частину майна відвіз до городоцького маєтку, а решту поділили між собою учасники виступу.	Виступ відбувався з ініціативи та під керівництвом православного священика, який намагався перепідпорядкувати бегенських селян Київській митрополії. Скаржник назвав серед учасників 11 городоцьких селян, але стверджував про участь усієї громади села. Під час виступу робилися спроби використати залишки самоврядних традицій, зокрема сільський схід, для розширення кола залучених у заворушення. Урядник архімандрита Києво-Печерського монастиря Я. Золотницький відмовився розглядати претензії скаржника, тому той звинувачував його у зневажанні права посполитого, незважаючи на очевидність вини заворушників та добровільність вчинених ними дій.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
25 № 177, с. 429–431	**1648, жовтень** судова скарга від 31.03.1650 р.	**с. Березолупи Луцького повіту** власник – Я. Сапєга; орендар-державець – Я. Поцей	с. Затурці Володимирського повіту	Услід за польською шляхтою з України втекло католицьке духовенство *«од небезчинства наступаючого, в полские краи ничого з собою ... не взявши»* з костьолу в Затурцях і залишивши там *«только одного ксенза Якуба»*. Згодом, у жовтні зібрався загін березолупських селян, *«завзявши похоп на выузданую своеволю ... человека болшей петдесят, умыслне и розмыслом добрым, ничого не паметаючи на права прирожены»*, пішов до Затурців, де на костьол *«способом збойцов нападши»*. Повстанці до смерті побили ксьондза, викинули його тіло *«псам и птахом на поле»*, виламали костьольні двері, поніве-чили вівтарі, забрали зі скринь срібні предмети культу, інші речі костьолу й *«межи себе ... поделили»*. На початку грудня, після відходу українського війська, організатори акції були арештовані, незважаючи на те, що ще не були відновлені попередні порядки.	Виступ мав чітко виражене антикатолицьке спрямування. Він свідчив, що, виходячи з попереднього досвіду співіснування католицької і православної церков, учасники виступу були далекі від тлумачення католицьким пріором їхньої діяльності *«тиранским и нехрестиянским поступком»*, оскільки вони *«право Божее прирожоное и хрестиянское притлумивши»*, церковні речі забрали й поділили. Скаржник-пріор поіменно назвав 11 учасників виступу, вимагаючи їх, разом з іншими судити, проявляючи *«стркгость, каранье за таковый учинок»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
26 № 227, с. 573–575	**1648, жовтень** судова скарга від 01.03.1651 р.	**с. Линево Володимирського повіту** частина А. Жабокрицького	с. Линево частина Я. Гораїна-Полонського	Загін покозачених линевських селян, очолений Іваном Кидрейком, *«к гды часу завзятое своеволи и бунтов козацких ... для небезпеченств юж знагла наступаючих».* шляхтич-скаржник, *«уносечи здровя свое, з жоною, з детками, до лесу тамошнего Линевского уходил, где там хотечи субстанцию свою ухоронити, з собою забравши, с тым всим крыл и тулилсе в лесе»,* вистежив його, напав і пограбував. Сім'я шляхтича, сприйнявши повстанців за козаків, перелякалась і втекла, а нападники захопили багаті «трофеї»: дорогі *«сукна, пензелі, шати, хусты ..., шаблю пташинку, ручницу и иншую стрелбу, адло з потребами».* Скаржник бідкався, що А. Жабокрицький не покарав своїх підданих, *«по справедливости не учинил и чынити не хочет».*	Селяни, утворивши повстанський загін з *«часу тое ребеллии козацкое, ... сами покозачившисе»,* діяли організовано. Вони тривалий час слідкували за втікачем, а вистеживши, напали на нього суто для заволодіння його майном. Під час втечі потерпілих з місця схову, повстанці не переслідували їх, а зайнялися розподілом здобичі. Їхній ватажок *«тое все кгвалтовне предтекстом козацким пожаковал, побрал, пошарпал и, до дому своего запровадивши, на потребу власную водлуг своеволи пооборочал».*

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
27 с. 331 (II, III)	**1648, жовтень-грудень** судова скарга від 20.09.1649 р.; зустрічна скарга від 30.10.1649 р.	**с. Надчичі Луцького повіту** частина панів Коритинських; частина С. Братковської	с. Надчичі частина С. Братковської; частина панів Коритинських	Упродовж жовтня-грудня 1648 р. збунтовані піддані панів Коритинських кількаразово нападали на двір шляхтянки С. Братковської, *«яко козаков на част и двор ... наводечи»,* захопили все її майно, а будівлі спалили. У свою чергу, піддані С. Братковської напали на шляхетський двір панів Коритинських і розорили його.	Виступ був тривалим, багатоактовим, здійснювався із залученням козацьких підрозділів, що лишилися на Волині в час осіннього західного походу українського війська, *«под час ребелии козацкое ... в месяцу октобру, ноябру и декабру, розных дней в них будучих».*
28 № 54, с. 116–118	**1648, жовтень-грудень** судова скарга від 10.04.1649 р.	**м. Рівне, села Колоденка, Житин, Бармаки, Ільїнка Луцького повіту** власність Я. Замойського; державці – М. Богдашевський, Я. Шпот, П. Русинович, пани Колодинські	с. Городище власність Б. Островсь-кого	Восени 1648 р., *«кгды ани урядник, ини жаден дозорца оседитис не могл»,* рівненські міщани, колоденські, житинські, бармацькі, ільїнські селяни захопили майно й вирубали значні лісові масиви Б. Островського. При цьому, *«три месяци октобра, новембра и декабра уставичне до гаев, закутков городиских гвалтовне наезжаючи, дерева соснового, дубового, березового на будованье избы, синей, коморы, стодолы, стайни згодного ... вирубали, вивезли и пожиток свой обернули».*	Якщо в нападі на шляхетський двір брали участь передусім рівненські покозачені міщани, організовані у два повстанські загони, то вирубування лісу було масовою, багатоетапною акцією підданих і сільських громад Житина, Бармаків, Ільїнки, Колоденки та міщан Рівного.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
29 № 32, с. 65–71, с. 432 (IX, X), № 259, с. 723–724	**1648, осінь** судова скарга від 03.03.1649 р.; судове рішення від 16.03.1650 р.; апеляція в Люблінський трибунал від 18.04.1652 р.	**с. Болби Володимирського повіту** Власність В.-Д. Заславського	с. Туропин Луцького повіту	Покозачені болбівські селяни, переслідуючи сім'ю Г. Смітковської, яка сховалася в Туропинському монастирі, коли *«своеволя несчасного гултайства козацкого уже на тую сторону Луцка, по Володимеру рушивши, розширилосе»*, а згодом *«кгды же козаки назад на Украину поворочали»*, переховувалася в місцевому лісі, *«взявши на себе умисел злый а непристойный»*, напали на втікачів, убили одного із синів шляхтянки. Водночас вони пограбували й поділили між собою її майно: тисячу золотих талярів, триста злотих, сувої дорогих тканин, жупани, контуші, лисячі й соболині хутра, жіночий одяг, прикраси, килими, коней, ковану коляску, бандолен та ін. Коли ж шляхтянка з одним із синів знову повернулася в монастир, повстанці привели туди козаків, щоб повбивати втікачів. Козаки залишили їх живими завдяки заступництву одного з монахів. Пізніше, на вимогу скаржниці, підстароста М. Логановський реквізував частину захоплених речей, але віддавати їх шляхтянці відмовився.	Повстанці діяли всією громадою. Активним учасником акції був війт Данило. Селяни напали на втікачів *«з стрелбою огнистою, косами, сокирами, осчепами, киями, цепами и с чым который мог, яко на неприятелей яких»*. При цьому, *«оден из тых принципалов косою в голову зверху тел и рану крававую, шкодливою задал»*, інші – тяжко побили шляхтянку. Одного з її синів підстрелили з рушниці і *«окрутне, немилостиве, а праве тыранско, без вшелякого милосердя, косами, сокирами, почавши голову, аж до ног мало не в штуки засекли: од которого такого тыранского зсеченя зараз на том же месце Пану Богу духа отдал»*. Скаржниця обвинувачувала також луцького бургграрія З. Малушицького в тому, що той, *«ничого не дбаючи на право посполитое»*, 26 лютого 1649 р. відмовився прийняти в неї скаргу. Підстаросту й економа Турійської волості М. Логановського вона звинуватила у відмові покарати учасників та у привласненні частини реквізованих речей.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
30 № 45 с. 100–105	**1648** вирок суду від 26.03.1649 р.	**м. Базалія Кременецького повіту**	м. Базалія	Наприкінці 1648 р., після повернення базалійського орендаря Л. Мейєра з Польщі, групою українських і єврейських міщан було здійснено нічний напад, убито главу сім'ї, побито його дружину, забрано гроші, коштовності, коней. Серед інших в акції брали участь євреї Лейба Меєрович, вихрещений козаками на Олександра, Мошко Міняйло, Яцько Тячник та ін. Незабаром учасники акції були притягнуті до відповідальності. Лейба Меєрович засуджений дубенським судом до смертної кари.	Акція не відрізнялась від звичайного грабіжницького нападу. Її учасники відзначилися особливою жорстокістю, вони катували, а довідавшись про місце схову цінностей, убили орендаря. Піймані Лейба і Яцько-кравець тривалий час заперечували свою причетність до цих дійств, і лише після тортур вихрещений Олександр признався про своє справжнє ім'я (Лейба), наголошував на насильницькому вихрещенні його та багатьох інших базалійських євреїв під час козацького наступу і просив вважати його належним до іудейської віри. Можливо, що таким чином він намагався уникнути суду й добитися передачі його в руки єврейського кагалу.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
31 с. 565 (XIV)	**1648** судовий вирок від 25.02.1651 р.	**м. Бельов Луцького повіту** власність О. Жабокрицького	с. Милостово Луцького повіту власність С. Ростка	Покозачені містечкові бельовські селяни напали на маєток С. Ростка в Милостові, захопили його майно, завдавши значних збитків шляхтичу.	Виступ відбувався під впливом *«суб темнус интереши ет кграсантис своеволи выузданое, хлопское, козацкое»*. Скаржник оцінював, що повстанці діяли *«по злодейску»*, оскільки було захоплено його власність.
32 № 218, с. 553–555	**1648, осінь** судова скарга від 20.01.1651 р.	**міста Берездов, Хлапотин, села Глинниця, Блощин, Клепачі Луцького повіту** державець – Браницький	села Плоске, Крилів, хутір Криловського Луцького повіту власник – В. Гощицький	Клепачівські повстанці, очолювані отаманом Прісцею, приєднали до себе групу хлапотинських, березовських, глинницьких, блощинських селян і міщан, захопили та пограбували маєток у Крилові, убили урядника-шляхтича М. Грузальського. Після цього вони захопили фільварок у Плоскому. Шляхетське майно *«позабирали і до себе повозили ... и межи себе тим всим поделили»*, а *«двор и маетност всю злупили, сплюндровали, спустошили, внивеч обернули»*.	Повстанські акції відбувалися, *«гды шляхтич з иншыми обывателями воеводства Волынского в Польске, яко и другое, зоставал»*. Повстанці, *«маючи час потому на всякую розпусту и своеволю розпасавшися, а козаками почынившыся ... не помнечи на право посполитое и вины строкгие»*, вдавалися до масових виступів. Крім грабунку маєтку, вони *«у подданых крыловских кляч двесте взяли»*. Звинувачуючи всіх підданих Браницького із с. Клепачів, скаржник поіменно назвав 16 учасників виступу.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
33 № 119, с. 261–262	**1648, осінь** судова скарга від 26.06.1649 р.	**с. Білополь Володимирського повіту** власник – В. Гулевич	біля с. Білополя	Покозачені білопольські селяни *«подчас ребелии козацкое ... в день святое Покровы русское»,* вистежили в навколишніх болотах шляхетського урядника з Деречина, який разом із сім'єю *«перед козаками ... уходил мимо село Белополе».* Після цього вони покликали його, обіцяючи захист як найближчому сусіду. Відразу ж при наближенні шляхтича повстанець Васко Гунька *«тел косою в рог головы аж до мозку, и рану ему смертельную задел»,* а інші – били хто чим міг. Врешті повстанці відвели його із синами до Деречина, передали козакам, *«котрые ... его в пекарни перед лецом зашаленым огнем мучили, питаючы, где добро панское»,* і замучили до смерті. Двоє урядникових синів пропали безвісти.	Виступ свідчив про тісний контакт повстанців з козацькими підрозділами, що дислокувалися у Володимирському повіті під час західного походу українського війська. Повсталі вдалися до крайніх методів боротьби, проявляючи вражаючу непримиренність до представників шляхти. Украй жорстоко діяли і їхні спільники – козаки, замучивши важко пораненого А. Турського *«и в той же аго пекарни зовсим спалили».* Скаржниця Урсула Турська звинувачувала у вбивстві свого чоловіка 13 білопольських підданих В. Гулевича.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
34 с. 605 (V)	**1648, осінь** судова скарга від 21.08.1651 р., зустрічна скарга від 09.09.1651 р.	**с. Більче Луцького повіту** частина Ю. Сасиновського; частина панів Пчолок-Вільчопольських	с. Більче частина панів Пчолок-Вільчопольських; частина панів Сасиновських	Селяни частини Сасиновського напали й пограбували шляхетський двір Пчолок-Вільчопольських під час наступу козацького війська на захід восени 1648 р. Водночас збунтовані селяни частини Пчолок-Вільчопольських пограбували фільварок Сасиновських, захопивши шляхетське й селянське майно.	Виступ в обох частинах села Більчого стимулювався успіхами воєнної кампанії вересня-листопада 1648 р. Спрямування дій не лише проти шляхетської, а й проти селянської власності може свідчити про те, що одна з акцій була реваншем за дії своїх односельців, які поглумилися над селянськими господарствами іншої частини села.
35 № 74, с. 166–167	**1648, літо-осінь** судова скарга від 29.04.1649 р.	**села Богданівка, Комарів, Стовпець Кременецького повіту** у частинах Я. Одинця-Соколовського	села Богданівка, Комарів, Стовпець	Відразу ж після втечі шляхтича до Польщі його піддані громадою в кожному із сіл захопили господарські двори. При цьому вони пограбували все майно: 310 кіп жита, 30 кіп пшениці, 2 скирти гороху, 30 кіп проса, 200 кіп гречки, 100 кіп вівса, ячменю, 6 скирт сіна, 15 кобил, 25 жеребців, 12 лошат турецької породи, 40 корів і телят, 14 волів, п'ять котлів, *«стрельбы розные штук тридцать»,* три скрині з речами й документами та ін. Усе захоплене *«на свой пожиток и корысть побрали, викладаючи тот свой учинок на козаков».*	Виступ розпочався до приходу українського війська, *«подданые одни, ним еще неприятель не наступил, а другие по одестю неприятельском приспособили до того розных окольничных подданых соседских». Скаржник підкреслював, що заворушники виступали «ведлуг права посполитого»,* а тому мають бути покарані.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
36 № 175, с. 419–423	**1648, осінь** судове рішення від 17.03.1650 р.	**села Богуші, Вітковичі, Княже Луцького повіту** власність панів Даниловичів; орендарі – В. і С. Витвинські	села Богуші, Вітковичі, Княже	У 1648 р., *«по наступленю тревог и бунтованю иншых подданих»*, шляхтичі Витвинські втекли до Олики, покинувши все господарство в орендованих маєтках, і залишалися там до розгрому польського війська під Пилявцями. Орендарі посилали в маєток своїх слуг і челядників, яких селяни *«били, топили, якож урядника ... Петра Котовского, забили и сокирами засекли, речи его властные и реєстра вси ... пошарпали ... Так теж ... шляхетного Александра Сачковского до села Витковича для живности од поводов присланого, утопили»*. Шляхетське господарство та майно заворушники розібрали, подимного й чиншу не платили.	У виступі брали участь громади всіх трьох сіл, очолені названими організаторами. Серед 20 названих скаржниками активних учасників були мельник, коваль, інші *«робітні»*. Повсталі діяли організовано, проявляли схильність до крайніх форм і методів боротьби. Покликані до суду пани Даниловичі відмовилися карати своїх підданих, а тому цей виступ став причиною судової тяганини між орендарями і власниками в Луцькому гродському суді, Люблінському трибуналі. Луцький гродський суд кваліфікував справу як кримінальну й підсудну гродському суду.
37 с. 409 (V)	**1648, осінь** судова скарга від 01.02.1650 р.	**с. Борисковичі Луцького повіту** власність Д. Гулевича-Дрозденського	с. Довге Луцького повіту власність К. Гротовської	Покозачені селяни з Борисковичів напали на шляхетський двір у Довгому, пограбували майно К. Гротовської, а потім спалили фільваркові споруди.	Виступ відбувався в час відсутності власників маєтків. Повстанці намагалися знищити шляхетське господарство, щоб і сліду панського в цьому селі не лишилося.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
38 с. 409 (III)	**1648, осінь** судова скарга від 01.02.1650 р.	**с. Боратин Луцького повіту** власність К. Бронницького	села Новий Став, Вербяєв Луцького повіту власність Луцького домініканського монастиря	Покозачившись у 1648 р., боратинські селяни напали на монастирські села Новий Став та Вербяєв і розорили їх.	Виступ мав як антифеодальне, так і антикатолицьке спрямування. Боратинські повстанці діяли паралельно з луцькими, розорюючи католицькі церковні маєтки навколо воєводського центру.
39 с. 409 (XI)	**1648, осінь** судова скарга від 15.02.1650 р.	**с. Бронники Луцького повіту** власність Д. і А. Шостаковських	с. Бронники	Збунтувавшись і покозачившись, бронницькі селяни – піддані Шостаковських – захопили майно шляхтянки Г. Бронницької в цьому ж селі.	Виступові селян передувало поголовне покозачення. Акція здійснювалася частиною бронниківської громади.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
40 с. 483 (V), с. 542 (прим.)	**1648, осінь** судові скарги від 20.07.1650, 25.02.1651рр.	**с. Бутятичі Володимирського повіту** частина М. Мешковського; частина С. Малишинської	села Русовичі (1), Бутятичі (2) 1) власність П. Попеля; 2) частина М. Мешковського	Бутятицькі селяни *«под час ребеллии козацкое и инскурсии тых же, з ордою Крымскою злучених»* кількаразово нападали на маєток П. Попеля в сусідніх Русовичах, захопили його майно. Водночас бутятицькі піддані С. Малишинської напали на господарський двір М. Мешковського в іншій частині Бутятичів та пограбували його.	Повстанці покозачилися, діяли на чолі із сільським священиком і дячком. Їхні акції відбувалися в межах різних частин свого й сусіднього села. У зв'язку з охопленням повстанськими діями всіх частин Бутятичів, шляхтичі, обвинувачені в грабіжницьких діях їхніх підданих, були одночасно й потерпілими від акції підданих своїх сусідів. Тому покривати збитки вони відмовилися.
41 с. 519 (II)	**1648, осінь** судова скарга від 08.10.1650 р.	**с. Ватинці Луцького повіту** власність пана Вільгорського	с. Ватинці	Після втечі Вільгорського та потоплення ним частини своїх речей у місцевому ставку покозачені селяни захопили й поділили заховане таким чином шляхетське майно.	Акція була одноразовою й випадковою, пов'язаною передусім із обізнаністю покозачених селян з місцем перехування шляхетських речей. Разом із цим, факт покозачення селян свідчив про антифеодальний характер їхнього виступу в цілому.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
42 с. 378 (III)	**1648, осінь** судова скарга від 20.12.1649 р.	**м. Вишеньки (Новий Острів) Луцького повіту** власність сина А. Харлинського	с. Володковщина Луцького повіту власність О. Гулевича	Загін озброєних вишенських міщан напав на спалений козаками шляхетський двір у Володковщині, захопив і погнав до Вишеньок стадо худоби О. Гулевича.	Акцію повсталих міщан стимулювали дії козацького підрозділу, який рейдував через ці місцевості. Як свідчив скаржник, вони діяли, *«маючи од тых же козаков отуху о неверненю панов обывателев воеводства»* Волинського.
43 № 52 с. 113–114	**1648, осінь** судова скарга від 10.04.1649 р.	**с. Волиця Луцького повіту** піддані ігумена Крестовоздвиженського монастиря отця Жуковського	м. Дубно Луцького повіту двір Є. Пясецького	Під час розгортання *«ребилии козацкое ... кгды протестанс ... до Полской уехал»*, волицькі селяни напали на шляхетський двір у Дубні, *«речи вси, до двору перед козаками звезенные ... побравши, на пожиток свой пооборочавши...»*, *«реестра ... в скринях позосталые ... побраные и знат пошарпаные»*. Після повернення шляхтича ігумен *«ани справедливости учынити с подданых не хотел, ани теж поворачивати ... речей»*.	Виступ підштовхувався втечами місцевої шляхти до Польщі і традиційним для осені 1648 р. покозаченням селян і міщан. Під час акції не тільки захоплювалося майно, а й знищувалися шляхетські документи. Скаржник оскаржував дії не лише учасників акції, а й о. Жуковського, звинувачуючи останнього у зневажанні польських юридичних норм та потуранні заворушникам.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
44 с. 378 (I)	**1648** судова скарга від 03.12.1649 р.	**села Волиця, Тьосовка, Хренівка Луцького повіту** власність спадкоємців Д. Павловича	с. Хренівка частина Я. Цебровського	Волицькі, тьосовські, хренівські селяни *«под тую инскурсию татарскую и выузданую своеволю козацкую, збершися громадою з кийми, косами во двохсот воз плюс минус»,* захопили і спустошили шляхетську пасіку, побили підданих Я. Цебровського в його частині Хренівки.	Заворушники діяли організовано, напали сільськими громадами. Очікуючи опір, озброїлися косами і киями. Оскільки вони прибули на місце акції на двохстах возах, виступ був націлений передусім на захоплення і привласнення шляхетського рухомого майна: меду, вуликів та ін.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
45 № 159, с. 375–378	**1648, осінь** судова скарга від 29.12.1649 р.	**м. Володимир, села Вересовка, Микулинці, П'ятидні, Хрипаличі Володимирського повіту** піддані володимирської уніатської єпископії, єп. І. Мокосій-Баковецький	с. Дубники Володимирського повіту власність К. Дуніної-Вольської	Групою володимирських міщан та громадами вересовських, микулинських, п'ятиденських, хрипалицьких селян був захоплений і пограбований шляхетський двір у Дубниках, вирубано значні масиви лісу. Крім того, учасники акції *«под час ребеллии козацкое ... собе своеволю козацкую поднесши, добра шляхетские пустошили...», «молотили и озбожа молочоное до домов своих возили..., лес пустошили и дрова до домов своих возили».*	У виступі брали участь піддані греко-католицької капітули у Володимирі. Скаржниця поіменно назвала серед учасників 5 володимирських міщан, 4 вересовських селян – підданих уніатського єпископа. Спроби скаржниці з допомогою возного притягнути їх до відповідальності зазнали невдачі через позицію І. Мокосія-Баковецького, який заявив: *«...я не мышлю з капитулою моею жадное справедливости чинити».*

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
46 № 165, с. 392–394	**1648, осінь** судова скарга від 24.01.1650 р.	**м. Володимир (передмістя Плебановці), с. Острівець Володимирського повіту** піддані плебана володимирського, ксьондза Вишинського та замкові слуги, піддані – краківського воєводи	хутір Острівець орендар – Я. Іловський	Розрізненими повстанськими групами жителів володимирського передмістя, замкових слуг, міщан, островецьких селян здійснювалися напади на орендарський фільварок на хутір Острівець. Учасники акції *«ляси островецкие патрошили», «в гумне островецком збоже ... побрали и на пожиток свой обернули», «волов, овец, свини, куры, гуси, збоже и сено з гумна забрали ... а навет коло двору плоты вси розобрали, же и кола не зоставили».* Частина жителів Острівця, *«посмаковавшы собе сваволю козацкую, з жонами, детями и зо всим домовством своим з козаками в Украину пошли, двор на Островцу спаливши... Матяша зась Мазура так же на Островцу козаки стяли».*	У повстанських акціях в Острівці брало участь кілька повстанських груп, які не були організаційно зв'язані між собою. Але їх поєднувало місце проведення акцій – шляхетський маєток Я. Іловського. Акції проводилися не лише під впливом, а й з безпосередньою участю козаків, які залишилися біля Володимира під час західного походу українського війська. Скаржник звинуватив у повстанських діях 32 особи, назвавши їх поіменно. Серед них – швець, кушнір, замкові слуги з Володимира. Названо також п'ять островецьких сімей, які наприкінці 1648 р. мігрували на схід України.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
47 № 83, с. 189–190	**1648** судова скарга від 10.05.1649 р.	**с. Велика Гнойниця Луцького повіту** власність А.-А. Ходкевич-Острозької	поблизу Великої Гнойниці	Селяни Великої Гнойниці побили і втопили двох челядників панів Корницьких – Якоба і Степана із Залужа, які проїжджали через село. Після цього вони забрали собі *«коня почтового, цисавого, з бантолетом, кульбакою, и другого коня также цисавого»*.	Ця акція є свідченням кривавої боротьби проти шляхти та її посіпак. Разом із цим, скаржник підкреслював, що не знає обставин трагедії, не може назвати не тільки учасників, а й урядника кн. А.-А. Ходкевич у Гнойниці. Тому він інформував лише про факт загибелі челядників.
48 с. 517 (VII)	**1648** судова скарга від 19.09.1650 р.	**с. Городище Луцького повіту** частина Лисицького	с. Городище частина Липленського	Збунтовані шляхтичем Лисицьким, городищенські селяни побили під час розгортання козацького наступу співвласника Городища шляхтича Липленського.	Оскільки в Городищі неодноразово відбувалися акції інших повстанців, факт збунтування селян Лисицьким може бути дискусійним. Можливо, що шляхтич Лисицький очолив уже збунтованих селян, спрямувавши їхні дії проти співвласника іншої частини села.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
49 № 140, с. 316–320	**1648** матеріали допиту від 04.09.1649 р.	**міста Горохів, Стоянів Луцького повіту**	м. Литовиж, села Біличі, Грибовичі, Заболотці, Іваничі Володимирського повіту, села навколо Горохова Луцького повіту	Стоянівські і горохівські міщани сформували повстанський загін, який називали полком (50–150 осіб), залучаючи до нього нових учасників упродовж осені 1648 р. Повстанці провели ряд рішучих і кривавих антишляхетських, антикатолицьких, антиєврейських акцій: пограбували і сплюндрували костьоли в Стоянові, Литовижі, уніатські церкви в Іваничах, Біличах, Грибовичах, убивали шляхту, захоплювали її майно, переслідували і знищували євреїв, забираючи в них срібло, золото, гроші, коштовні речі. Керівник повстанського загону Стефан Гірич вимагав від своїх соратників рішучих дій, запровадив у загоні жорстку дисципліну. Після відходу українського війська на схід України, загін розпався, а окремі його учасники, у т. ч. осавул Ф. Тринка, у вересні 1649 р. були арештовані, допитані горохівським гродським судом.	Учасники загону покозачилися, їхній ватажок С. Гірич мав безпосередні зв'язки з Б. Хмельницьким. Як засвідчив допитуваний І. Павлович, під час повернення козацького війська з-під Замостя, поблизу Стоянова С. Гірич подарував українському гетьману породистого коня з багатооздобленим золотом сідлом, мішок *«червоних злотих оддал»,* а також обдарував полковника М. Гладкого й окремих козаків. Всі сім допитаних учасників на тортурах свідчили, що їхній ватажок проявляв особливу жорстокість, власноруч убиваючи польських шляхтичів, ксьондзів, *«жидів, що тут їх немало в Горохові було з України з їхніх міст з всіма достатками».*

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
50 с. 483 (І), № 23 с. 47–51, № 233 с. 562–564	**1648, осінь** судові скарги від 18.02.1649, 01.07.1650 рр., судове рішення від 25.02.1651 р.	**села Гудчий Брід, Дроздні Луцького повіту** власники – неповнолітні Гулевичі-Дрозденські; опікун – В. Калусовський	села Греньки, Дроздні Луцького повіту власник О. Гулевич	Покозачені дрозденські й гудчебрідські селяни разом із жителями сусідніх сіл *«под час ребиллии козацкое, козаков покревных при себе имеючи и з ними»* захопили, пограбували і спалили шляхетські двори у Дрозднях і Греньках. Одночасно вони захопили, спустошили і спалили двір, що знаходився в іншій частині с. Дрозднів, яка перебувала у власності О. Гулевича. Як свідчив скаржник, *«през которое запалене менованый двор, зо всими свими будынками з стодолою ..., также стайнями, оборами, кошарами и з озымками и овцами, в тых оборах замкненими, згорел и в попел обернул»*. Згодом заворушники завершили розпочате козаками спустошення пасік: *«...все позабирали, и жадного слупа и кола не оставили»*.	Виступ відбувався під впливом і в тісному контакті з козаками, що перебували в цій частині повіту восени 1648 р. Він був спрямований проти власності відомої на Волині української шляхетської родини Гулевичів, але по суті не відрізнявся від виступів у маєтках польської чи ополяченої шляхти. Повстанці діяли організовано, *«за одностайною радою и намовою, разумеючи же оным то на тот час без кары уйти мело, козаков покревных своих през час немалый пры собе переховуючы»*. Скаржник О. Гулевич поіменно назвав 26 учасників акцій із частини села П. Гулевича. Про тих його підданих, які намагалися вгамувати своїх односельців, заворушники повідомляли козакам *«и козаков на домы их наводили..., право посполитое зневаживши»*. Крім того, через небажання П. Гулевича чинити розправу над своїми підданими, О. Гулевич звинуватив його в тому, що він також *«в вины правные попал»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
51 с. 409 (IX)	**1648** судова скарга від 07.02.1650 р.	**м. Дорогостаї Луцького повіту** власність Том. і Софії Сапєгів	с. Корити Луцького повіту власність В. Жеготи	Дорогостайські селяни, *«тыми ребеллизантами Речипосполитое збунтовавшисе»,* напали на шляхетський маєток у с. Коритах, пограбували залишене скаржником майно.	Акція відбувалася під час відсутності шляхтича-скаржника, а тому його скарга лише наближено змальовувала події, відтворюючи передусім понесені збитки.
52 № 121, с. 265–267	**1648** документи слідства від 27.07.1649 р.	**м. Дубно Луцького повіту**	м. Дубно	У час відсутності шляхтича *«під час сваволі козацької в році 1648»* група дубенських міщан, які мешкали неподалік К. Петроконського, напала на його двір, спустошила і спалила його. Акція відбувалася за участю шляхетського управителя Ф. Пчолки. Заворушники повиймали вікна, порозбирали кафельні печі, забрали скрині з речами, образи та всі хатні речі й харчові запаси. У ході слідства обвинувачені учасники акції заперечили свою причетність до захоплення і привласнення речей шляхтича.	Виступ відобразив гострі суперечності між польською та українською частинами дубенських міщан. При цьому, оскаржені дії мали грабіжницький і руйнівний напрямок. У шляхетській скарзі звинувачено 12 учасників акції, двоє з яких були жінки-вдови. Серед інших, у ній брали участь кушніри, ткачі, візник, шляхетський управитель.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
53 № 124, с. 273–274	**1648, осінь** судова скарга від 30.06.1649 р.	**с. Жидичин Луцького повіту** піддані жидичинського православного архімандрита о. М.-Н. Логовського	с. Німецьке Луцького повіту фільварок католицького костьолу св. Якуба в Луцьку, плебан – М. Поплавський	Група жидичинських селян, очолена Грицьком Гергесоном, *«под час ребилии козацкое ... под небытность протестанта, ученившись козаком, своволне розпасавшыс на вшелякую роспусту»,* напала на фільварок костьолу в Німецькому. При цьому вони забрали 20 кіп вівса, пограбували двох костьольних підданих і *«на свой пожиток обернули»*. Жидичинський архімандрит відмовився від розгляду справи та покарання винуватців.	Окрім чітко вираженого антикатолицького спрямування виступу православних селян – підданих архімандрита М. Логовського, які покозачилися, не менш виразно виступає й корислива мета учасників. Як стверджував скаржник, ватажок селян позабирав у двох його підданих 2 кожухи, 2 вози, 2 хомути, одяг, витягнув мед із 6 вуликів *«и тую здобич на свой пожиток обернул»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
54 № 51, с. 112–113, № 53, с. 115–116	**1648, осінь** судові скарги за 10.04.1649 р.	**м. Жорновно, села Божкевичі, Косарев, Мошков, Олібов, Перемиловка, Сатієв, Радов, Дядьковичі Луцького повіту** власники – Я. Замойський, В.-Д. Заславський, державці-орендарі: М. Лисаковський (1, 5, 7, 9); Д. Фалібровський (4, 6), В. Калачинський, Я. і А. Ростопчі, В. і А. Севруки, Зимницької (8), Дубенського замку В.-Д. Заславського (2, 3)	села Лукарівка, Іванківці Луцького повіту власність Є. Пясецького	Жорновневські міщани, божкевицькі, косаревські, мошковські, олібовські, перемиловські, сатієвські, радовські та дядьковицькі селяни, *«сами се покозачивши, купами до маетности ... сел Лукаревки и Иванковци, яко коли хотели приежджали, коморы, пывницы и спихлире, ве дворе тамошном ... будучие, собе забераючи и до домов своих вожечи, на пожиток свой власный оборачивали»*. Повністю пограбувавши маєток, *«повыносивши, пошарпавши полупивши ад минимул все, и двор для знаку спалили»*.	Виступ був масовим і багатоактовим. Він супроводжувався покозаченням сільських і містечкових громад, мав антифеодальний характер. Скаржник кваліфікував дії учасників акцій як зневажання правом посполитим, адже *«подданые верность подданства панам своим зламали, зачым в вины в праве написанные, попали...»* Подаючи скаргу на початку квітня 1649 р., він усвідомлював неможливість притягнення учасників виступу до відповідальності, але сподівався на це *«в дальшем процесе правным»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
55 № 173, с. 416–417	**1648, осінь** судова скарга від 14.03.1650 р.	**с. Задиби Володимирського повіту** власність князя В.-Д. Заславського, орендар-державець – М. Логановський	с. Задиби	Покозачені задибські селяни, очолені війтом і поповичем, напали на органіста ковельського костьолу, шляхтича Андрія Луговського, який перевозив рештки костьольних речей, не захоплених ковельськими повстанцями, а також *«и свох власних»*. Коли втікач проїжджав через Задиби, *«покозавчившисе подданые на добровольной дорозе заступивши, речи ... з возом, з конем вси забрали и неми се поделили, же заледве сам, уносечи здорове свое, з рук их утечкою до леса ушол»*.	Акція була випадковою, викликаною конкретною ситуацією, але здійснювали її покозачені селяни. Це свідчить про те, що вона була лише одним із проявів дій задибських повстанців. Скаржник – ковельський плебан П. Козакович-Прошицький – поіменно звинуватив 16 учасників. Серед них були: робітні, війт, попович, лісничий, рибалка, шинкар. У зв'язку з тим, що М. Логановський зі своїми слугами *«частократну реквизицию протестантов, учинити не хотели и не хочуть»*, плебан доніс про цю позицію державці, оскарживши і його дії.
56 с. 519 (VI)	**1648, осінь** судова скарга від 29.10.1650 р.	**с. Злочево Луцького повіту** пана Пчолки-Вільчопольського	с. Пашова Луцького повіту володіння олицької єзуїтської колегії	Злочівські повстанці *«трибом козацким»* неодноразово нападали на маєток ксьондза – декана олицької єзуїтської колегії й королівського секретаря Г. Деревинського, захопили його майно, спустошивши фільварок.	У виступі, що мав антикатолицьке й антифеодальне спрямування, восени 1648 р. брала участь уся *«злочівська громада»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
57 № 72, с. 161–165	**1648, осінь** матеріали слідства від 29.04.1649 р.	**с. Івань Луцького повіту**	с. Суєми Луцького повіту державець – Є. Тировський	Група іванських селян і козаків на чолі з Яцьком Парфончиком-Іванським *«под час сваволі козацької»* напала на маєток державці Суєм, дубенського старости Є. Тировського, повідкопувала шляхетські скрині, позабирала заховані в них гроші та одяг. Повстанці хотіли вбити скаржника, але той врятувався втечею до лісу. Пійманий і допитаний Яцько Іванський після тортур зізнався про свою участь у селянсько-козацькому нападі на суємський маєток та свій зв'язок з козацьким загоном, що перебував у Мощаниці.	Виступ відбувався спільно з козаками, які дислокувалися неподалік, у с. Велика Мощаниця Луцького повіту. Один із семи свідків із суємської громади засвідчив, що під час нападу на панський маєток козаки запевняли, що вони *«послані від полковника Сави, що панів тут не буде, не бійтесь»*.
58 с. 576 (X)	**1648** апеляція від 15.03.1651 р.	**села Кідри, Цепцевичі Луцького повіту** частина С.-З. Лайщевського	села Кідри, Цепцевичі частина М. Яневського	Цепцевицькі й кідрські селяни напали на шляхетські двори в частинах Кідр і Цепцевичів, що належали М. Яневському, захопили все його майно.	У виступі брали активну участь жінки-селянки та син козацького хорунжого.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
59 с. 564 (I), с. 631 (X)	**1648** донесення возного від 04.02.1650 р., судове рішення від 03.11.1651 р.	**с. Клюськ Володимирського повіту** частини П. Гулевича-Дрозденського, частина А. Клюської	с. Клюськ частина Ш. Клюського, частина П. Гулевича-Дрозденського	Клюські селяни з частини села, яка належала П. Гулевичу та його дружині А. Клюській, напали на господарський двір і пасіку Ш. Клюського в іншій частині села і пограбували їх. Водночас, *«под час козаччины... и ребилии хлопское»* піддані Ш. Клюського пограбували фільварок А. Клюської.	Виступ був двоактовим, здійснювався заворушниками, які спрямовували свої дії на маєток у іншій частині свого села і спонукали до таких же дій своїх односельців.
60 с. 359 (VI)	**1648, осінь** судова скарга від 26.10.1649 р.	**с. Княгинин Луцького повіту** частина князів І. і Ф. Четвертинських	с. Німецьке Луцького повіту фільварок католицького костьолу св. Якуба в Луцьку, плебан – М. Поплавський	Княгининські селяни *«под час ребилии козацкое ... яко здрайцы якие, своеволные розписавшис на вшелякую роспусту»*, напали на костьольний фільварок, захопили збіжжя на його полях.	Напередодні виступу селяни покозачилися, *«змовившисе и козаками починивши»*, та стали одними із учасників антикатолицьких акцій у Німецькому.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
61 с. 409 (VIII)	**1648, осінь** судова скарга від 07.02.1650 р.	**с. Княжин Луцького повіту** частина К. Порванецького	с. Княжин частина Я. Ґнатовського	Восени 1648 р. княжинські селяни, піддані К. Порванецького, *«неприятели Короны Полское компанию принявши»,* напали на шляхетський двір у частині с. Княжина, що належала Я. Ґнатовському, і пограбувала його.	Виступ відбувався у своєму селі і був спрямований проти шляхтича – співвласника іншої частини Княжина. За свідченням скаржника, до цього підштовхнуло успішне розгортання визвольної боротьби проти Речі Посполитої.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
62 № 174, с. 417–419	**1648, осінь** судова скарга від 14.03. 1650 р.	**м. Ковель Володимирського повіту** королівське місто	м. Ковель	Покозачені ковельські міщани *«в самую козачину ... зараз по забитю и тыранском замордованю велебного ксенза Якуба Косинского, плебана ковелского ... на вшеляку своеволю и роспусту выуздившися, розные ексцесса, посполу з козаками, розным те католикам злости розмаитые выражали, до вере своее приневоляли, в воде так католиков, яко жидов позосталых, для убозтва великого уходити немогучих топили, а над костел тамошний двери злупили».* Після цього міські повстанці спустошили костьол: *«...в нивеч обернули ... все разобрали ... и сумму, костелови з лекгатв належачую, взяли и межи себе поделили».* Крім того, вони вирубали костьольний ліс і *«шкод на тисячу золотых учинили».* Волинський возний А. Колоденський на початку листопада 1649 р. оглянув місце події й підтвердив спустошення костьолу: *«...окна вси потлучоные, олтары ..., фикгуры посеченые святых Божых, позытив до вченту знесеный, у дверей завесы поодрываные, некоторых дверей не маеш, круцификса на цментару тилко руки и ноги висячие, плебанию бардзо спустошоную, а на остаток борок ... внивеч висечоный».*	Ця антикатолицька акція була одним із проявів антипольської, антикатолицької, антиєврейської боротьби ковельських міщан, яка стимулювалася прибулими козацькими підрозділами. У виступі брали участь усі без винятку прошарки українських міщан. Скаржник ксьондз П. Козакович-Прошицький звинувачував в організації акції ковельського ленвійта Федора Свинчика, бурмістрів, лавників, ремісників (муляра, римаря та ін.) і *«все поспулство места его королевское милости Ковля».* У скарзі названо 7 організаторів і найактивніших учасників антикатолицьких акцій, що відбувалися *«под час ребилли и своеволи козацкое».*

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
63 № 89, с. 202–205, с. 409 (X), № 91, с. 206–207	**1648** судові скарги від 15.05.1649, 07.02.1650 рр.	**міста Колки (Романів), Чарторийськ Луцького повіту** власність А. Лещинського	села Храськ, Жолудськ, Кокол, Чорниж Луцького повіту власність В. і О. Хребтовичів (1, 2), В. Беньовського (3)	Покозачені колківські й чарторийські міщани, очолені бурмістрами Колок і Чарторийська Олексієм Маслянкою (Масляницею) та К. Гуляницьким, *«под час безкоролевя»* в 1648 р. кількаразово нападали на двори Хребтовичів у Храську, Жолудську, пограбували фільварок, забрали і *«до домов своих позвозили и на пожиток свой обернули и оборачают»*. Вони захопили не тільки шляхетське майно, *«а й подданих села Хразка и инших приселков рознех добитки и речи»*. А *«двор и будинки, в помененых маетностях будучие, попалили»*. Водночас повстанці напали на маєток В. Беньовського в с. Кокол, захопили шляхетське майно, спустошивши село. Скориставшись втечею орендаря В. Масальського, колківські міщани захопили і його майно, затоплене в Чорнизькому ставку (с. Чорниж).	Учасники виступу діяли організовано, під керівництвом представників міських самоврядних структур, *«вси сполне з собою се намовивши»*. Серед 72 міщан, поіменно звинувачених у тому, що вони *«право посполитое згвалтивали в вины в нем описание попали»*, – бурмістри обох міст, син, троє зятів Гуляницького, чарторийські писарі (два), золотник, кравець, коваль. У складі колківських повстанців, поряд з бурмістром, були четверо шевців, двоє мельників, двоє кушнірів, коваль, котляр, митник, присяжний. У виступі брали участь також кілька представників шляхетських родин. Оскільки виступ був тривалим і призвів до встановлення контролю повстанців у цій частині Волинського Полісся, управителі маєтків А. Лещинського відмовлялися *«чинити по справедливости до того часу»* (подачі заяви – 15 травня 1649 р.). Скаржник В. Масальський поіменно назвав 6 учасників акції в Чорнижі, серед яких – двоє шевців, кушнір, кравець.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
64 № 87, с. 197–198	**1648, кінець літа – осінь** судова скарга від 14.05.1649 р.	**с. Корабліще Луцького повіту** власник – К. Богуцький, орендар – С. Щепанський	с. Корабліще	Після того, як орендар *«под час небезпечинства од ребиллии козацкое, з ордою злучоное, в польские крае одехавши»,* кораблiщенські селяни напали на фільварок, *«не помнечи на право посполитое и вины в нем описаные».* Заворушники пограбували двір і гумно С. Щепанського, а все захоплене *«межи себе разобрали и заграбивши на пожиток свой обернули».* Крім того, вони *«двор томейший, зо всим спрятом домовым спаливши, в попел обернули».*	Втеча шляхтича прискорила виступ невдоволених селян. Але оскільки скаржник стверджував, що збіжжя в Кораблiщі селяни *«сами и с тою ж ребиллиею козацкою межи себе разобрали»,* очевидними стимуляторами виступу стали козаки, які діяли разом з місцевими заворушниками. Привертає увагу відвертість скаржника, який бідкався, що, *«давши пенезей за аренду тых добр пану Каспрови Бокгуцкому, не взявши жадное интраты, ни при чом зостал».*

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
65 № 123, с. 271–273	**1648** судова скарга від 30.06.1649 р.	**с. Кримеш Володимирського повіту** власність Р. Загоровського	с. Кримеш двір Я. Лиховського	Піддані Р. Загоровського, *«под час ребилии козацкое, припомневши права посполитого ..., под небытност протестанта, на тое умыслне змовившисе и козаками починивши, яко здрайцы якие своеволные, росписавшисе на вшелякую роспусту»,* напали на дворище дрібного шляхтича Я. Лиховського, пограбували і спустошили обійстя. При цьому вони захопили всі домашні речі скаржника, *«навет самую пекарню всю розобравши»,* харчові запаси, сіль, ланцюги, котли горілчані, сокири, свердла, домашню птицю, 100 кіп жита, 160 – вівса, 40 – гречки, 30 – ячменю, скирту сіна, коноплі. Учасники виступу розібрали хліви, обори, плоти, городину та *«межи себе поделили и в пожиток свой обернули».*	Виступ був спрямований проти власності шляхтича-втікача, дворище якого знаходилося в іншій частині села. Скаржник звинуватив усю сільську громаду, яка покозачилася. Разом із цим, він назвав поіменно 19 робітних – підданих Р. Загоровського, – які були найактивнішими учасниками акції. У зв'язку з відмовою Загоровського *«справедливости водлуг права чинити»,* Я. Лиховський позивав його за *«неучинене справедливости с оных».*

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
66 № 266, с. 741–742, с. 630 (IV)	**1648, осінь** судові скарги від 14.10.1651, 14.05.1652 рр.	**м. Курчичі, с. Осова Луцького повіту** власність князя М. Святополка-Четвертинського (1), В. Бережецького (2)	м. Курчичі, с. Осова	У 1648 р., коли *«вся шляхта, охороняючи здоровя своего, з домов уходили»,* власник Осової Василь Бережецький очолив покозачених курчицьких міщан та своїх підданих, оголосив себе козацьким сотником і вдався до ряду жорстоких антишляхетських акцій. Так, перестрівши в Осовій подружжя Трушковських, яке разом із своєю челяддю втікало зі свого маєтку в Стовбах, *«з тым толко, што се на возы забрати ... маючи возов под десяток»,* повстанці завели їх до Курчич і *«также зараз ... впадши шию до порога поутинали, челяд оних позабияли, а потом все што было: кони, возы и в возах пинязи готовые, сребра, злота, шаты, и клейноты и лекгумина розные, а притом справы, то есть, записы, зознаные и ручные квиты, рекокгниции, интерцызы и иншие мунимента од розних особ на розные сумы и речи, в тых мунимептах вырожоные, позабирали».*	Виступ був багатоактовим, йому передувало покозачення селян і міщан, що свідчило про підготовленість до конкретної акції. Курчицьких і осівських повстанців очолив місцевий шляхтич В. Бережецький, що належав до земельної (маєткової) шляхти. Обвинувачення його в тому, що він спонукав селян до запровадження козацьких порядків, оголосив себе сотником, власноручно вбив подружжя Трушковських, могло свідчити, що ватажок однозначно відмежувався від шляхетської верстви, а сама акція відбулася в розпал боротьби місцевих повстанців.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
67 с. 432 (V), с. 622 (V)	1648 судова постанова від 14.03.1650 р., скарга від 28.09.1651 р.	**села Лаврово, Митинці (Митища) Луцького повіту** частина Г. Стемпковського	с. Лаврово частина панів Неналтовських	Після козацької розправи над шляхтичем Неналтовським покозачені лавровські селяни – піддані брацлавського каштеляна Г. Стемпковського – напали на двір Неналтовського у Лаврові, пограбували його майно. Водночас, разом із сусідніми митищенськими повстанцями, вони, *«розпасавшисе на вшелякие ексцеса и збродни»,* напали на двір шляхтича В. Загоровського в Лаврові, спустошили його і захопили шляхетське майно.	Акціям лаврівських і митищенських селян передували напад козацького загону на місцеві маєтки та масове покозачення селян. У зв'язку з відсутністю прямих спадкоємців убитого Неналтовського, Луцький ґродський суд відклав розгляд справи по суті, не заперечуючи права апеляції скаржників до Люблінського трибуналу.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
68 № 191, с. 467–470	**1648** судове рішення від 14.07.1650 р.	**м. Литовиж, с. Грибовичі Володимирського повіту** власник – князь В.-Д. Заславський, орендар-посесор – С. Корчмінський	с. Біличі Володимирського повіту власник Б. Мокосій-Баковецький	Литовизькі міщани і грибовицькі селяни відразу ж після того, як *«наступила ребеллия хлопская»*, відзначилися *«насиланем на подданых былицких козаков»*. Згодом вони самі, *«в сотню албо громаду своею волею скупившися, розными часы»*, нападали на дідичний маєток Б. Мокосія-Баковецького. При цьому повстанці *«двор заграбили, речей которых повод с собою завезти не змогл, кгды перед ребеллиею хлопскою уходил, з скринями, в коморе замкненые скрини подобявши, забрали и двор на остаток спалили ... пасеку ... на корень всю вибили»*. Водночас *«купами великими возов по сто и болше кождого дня в дуброви, леса билицкие ... што старожитнийших дубровы высекли, выпустошили и вниveч обернули»*.	Приводом для нападів повстанців на маєтки в Біличах були давні, майже столітні суперечки щодо належності білицьких ґрунтів до Литовизької волості, що призводили до переорювання білицьких меж, засівання угідь грибовицькими селянами. Під впливом революції учасники акцій намагалися явочним порядком утвердити своє право на володіння Б. Мокосія-Баковецького. Вони завдавали збитків не лише дідичеві, а і його підданим: *«...розными кривдами, грабежами, драчем подданых, комор одбиянием, подданых мученем, коний, быдла и што только подобало ... акгравовали и незносне грабили»*. Власник Литовижа і Грибович та орендар тричі не з'являлися на судове засідання. Тому суд виніс рішення щодо покриття ними збитків при відсутності викликаних В.-Д. Заславського та посесора. Судячи зі змісту судового рішення, члени володимирського гродського суду не мали надій на його виконання волинським магнатом.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
69 № 33, с. 72–73, № 70, с. 154–159, № 122, с. 268–271, № 144, с. 331–333, № 151, с. 356–359,	**1648, 1 вересня – 30 грудня** судові скарги від 06.03.1649, 29.04.1649, 30.06.1649, 05.10.1649, 30.10.1649, 29.12.1649, 01.02.1650, 19.03.1650, 3.08.1651 рр.	**м. Луцьк, села Яровиця, Воля, Ківерці, Волька** власність С.-С. Четвертинського, панів Є. і Б. Гораїнів	м. Луцьк, села Несвич, Лаврово, Перепьолки, Митинці (Митище; 1), Баїв (1), Полонне (2), Двірець (3), Новий Став, Лище (4), Німецьке (5) власність – Г. Стемпковського (1), О. Білецького (2), С. Корчмінського (3), домініканського монастиря (4), езуїтської колегії (5)	Улітку 1648 р. луцькі міщани і *«бунтов и рад таемных ... реабилизантов помощю были»*. А коли козацькі полки вступили у *«воєводство Волынское, забияючи, мордуючи, лупы беручи ... под самое мисто столечное воеводства Луцко прошол и тое мисто през зраду тых же месчан луцких опановал, католиков и слуг Божих за повóдом тихже месчан позабиял, костелы Божие з ними полупил и лупы побрал»*. З 1 вересня 1648 р., відразу ж після визволення Луцька, повсталих лучан очолив Федір Липка – луцький *«лентвойт, а пулковник под час ребилии козацкое»*. Разом з В. Шильнєвим, К. Слизнем колишній бурмістр Луцька зібрав *«немалую купу гультаев»*, нападав на навколишні села, розорив луцький домініканський монастирський маєток у с. Новий Став і два їхні будинки в місті. *«Заровно с козаками кграсуючими»* повстанцями було здійснено напад на маєток володимирського земського судді С. Корчмінського у с. Двірці *«под Луцком лежачого, спалення двору»*. Разом з ве-	Боротьба лучан і жителів навколишніх сіл була тривалою, багатоактовою, супроводжувалася захопленням майна, будівель, маєтків католицької церкви та шляхтичів-католиків, знищенням поляків, покатоличених волинян і спустошенням ряду навколишніх фільварків. З жовтня до грудня 1648 р. лідер повстанців Ф. Липка намагався запровадити прообраз козацького устрою, виступаючи як керівник міської залоги та перепідпорядковуючи собі покозачених селян приміських сіл. Лідери повстанців Ф. Липка, В. Шильнєв, К. Слизень, Г. Шалейко належали до української частини луцької православної верхівки, діяли спільно з радикальною частиною православного духовенства, спрямовуючи боротьбу передусім в антипольське й антикатолицьке русло: *«не фолкгуючи ани маестра-*

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
с. 360 (VIII, IX), с. 379 (VI), с. 409 (I), № 176, с. 424–428, с. 605 (I)				ликою групою лучан і яровицьких селян Ф. Липка *«при бытности козацкое в Луцку»* вдався до знищення *«костелов католицких, разобрання цментара коло костела Святого Крижа и коло кляштору...»*, спустошив кляшторне господарство, позабирав збіжжя, харчові запаси. До акцій лучан проти бернардинського монастиря Св. Хреста приєдналося також чимало жителів з Волі, Ківерців, Вольки: *«...кляштор внивеч спустошили ... вси речи, будынки, парканы, збожа ... на свой пожиток обернули»*. Чимало зусиль луцькі повстанці доклали до руйнації і плюндрування луцького костьолу Св. Якоба, заздалегідь *«учинивши спольную змову и раду»*. Вони повикопували поховані костьольні речі, захопили і спустошили маєток цього костьолу в Німецькому. Активну участь у розоренні цього маєтку брав також тодішній ігумен луцького Хрестовоздвиженського монастиря О. Мокосій-Дениско. костьольним слугам в Німецькому він заявив: *«..Я тут пан дідич, козак і татарин, кажу вас всих стинати и забияти»*.	*тови Бозькому в найсветлейшем сакраменте, костелом его святым, капланом, законником, слугом Божим, паном законным, Богу на службу одданым, станом шляхетским, немовлятком, огнем и мечем зносили»*. Як свідчив один із багатьох скаржників, райця В. Шильневич і бурмістр К. Слизень, *«якож менованое хлопство, прагнучи к вере католицкое и оную з кгрунту хотечи викоринити ... пана Ясчурского ... замордовали и забили»*. За твердженням кременецького підстарости О. Білецького, *«лентвойт и месчанин Луцка ... Федор Липка под небытность шляхты, року 1648 октября двадцать девятого дня, выпривившы собе пашпорть у Гуляницкого, квитки залоги места Луцка, а прибравши до себе козацтва и гультайства, по маетностях и дворах шляхецьких, есче не попаленых, еждечи в надию ко-*

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
				Згідно зі скаргою ксьондзів Луцького кафедрального костьолу луцькі міщани на чолі з Ф. Липкою проявили *«врожоную бунтовничую ненавист и нехут противко вере католицкой рымской ... а примись диебус сели тембрись аж до Божого Нароженя»* розоряли костьол, грабуючи церковні речі, а *«иные посекли и попсовали»*. Згодом, *«кгды юж козаки Волынь ... опановали»*, Ф. Липка з лучанами (*«з козаками покумавшы и побратавшысе»*) у *«тих козаков залогою остал»* і захопив маєтки Г. Стемпковського в Несвичі, Лаврові, Перепьолці, Митищі, користуючись їхніми доходами. Було також захоплено і розорено маєток езуїтської колегії в Лищі. З 29 жовтня до 8 грудня луцькі повстанці спустошували маєтки кременецького підстарости О. Білецького в Полонному, *«пасеки вылупивали»*, виловили рибу в ставках Полонного та Баєва. При цьому Ф. Липка місцевих *«хлопов на козацтво побунтовал и послушенство их на себе обернул»*. У 1649 р., *«под час татарское инкурсыи*	*зацкую, маетности и вси збераня шляхецькие брал, плюндровал, пустошил, пасеки вылупивал..., хлопов на козацтво побунтовал»*. В актових матеріалах поіменно звинувачено близько 100 активних учасників акцій лучан та жителів навколишніх сіл. Серед них були: луцькі бурмістри, лавники, райці, ремісники (4 кушніри, 6 різників, 3 кравці, 2 гончарі, тесля, ткач, швець, муляр), купець, млинар, садівник, свинопас, фурман, два православні священики, яровицький війт, жінки. Активну участь у подіях брали архімандрит О. Мокосій-Дениско, священик П'ятницької церкви Г. Левкович та Яровицької – С. Халецький. Привертає увагу те, що під час розслідування воєводським возним обставин розорення бернардинського монастиря, урядник пп. Гораїнів у Яровиці шляхтич Андрій Трецинський

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
				месяца авкгуста, маючи завзятую нехуть и неприязнь» до католиків О. Мокосій-Дениско повторно розорив фільварок у Німецькому, розігнавши підданих.	*«не допустил шукати»* костьольних речей *«и есче с тыми поддаными, зневагою великою и контенптом стан капланский и самого ... возного накормил».*
70 с. 410 (XII, XIII)	**1648, осінь** судові скарги від 15.02.1650 р.	**села Малово, Охматков Луцького повіту** власник – Р. Загоровський	села Більче, Злочево, Охматков власність П. Пчолки-Вільчопольського (1, 2), частина А. Длотовського (3)	Маловські й охматківські селяни напали на маєтки Прандоти Пчолки-Вільчопольського в Більчому і Злочеві, захопили шляхетське і селянське майно. Водночас охматківські покозачені заворушники – піддані Р. Загоровського – напали на господарський двір Андрія Длотовського, що знаходився в іншій частині Охматкова, і зруйнували його.	Селянським акціям передувало поголовне покозачення підданих чернігівського стольника Р. Загоровського. Виступи не виходили за межі сусідніх і своїх сіл, відбувалися під час відсутності власників та їх урядників.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
71 № 133, с. 303–304	**1648, осінь** судова скарга від 23.07.1649 р.	**м. Міхновка, с. Буджаки Володимирського повіту** власність Ф. Єловицького	м. Стовбухва, села Верхи, Боровно, Обжир, Грива, Козлиниче, Крицевиче Володимирського повіту власність Ю. Речицького	Міхновські міщани і буджаківські селяни, *«взбунтовавшисе и ... особно коний килкадесят зобравши, часто а густо на ... местечко Стовбухву и села до него належачие Верхи, Боровно, Обжир, Гриву, Козлиниче, Крецевиче и иншые маетности наезджаючи, розные речи и спряты господарские побрали, межи которыми особно кони розное шерсти штук шестдесят ... забрали и ку пожиткови своему обернули и оборачивают».* Після відходу українських військ з-під Замостя, Ф. Єловицький відмовився притягати до відповідальності учасників акції: *«...а ни тых подданых, яко явных бунтовщиков, выдати не хотел ... и совикост тых заграбеных коней...»*	До виступу місцевих міщан і селян підштовхнула загальна революційна обстановка, коли *«неприятеле Короны Польское, то ест козаки и татарове, по зойстю с того света ... короля полского Владислава четвертого, на Реч посполитую кгвалтовне наступили, особы шляхецькие, где которого постигнути могли забияли и добра их мечем и огнем пустошили».* Скаржник поіменно назвав четверо найактивніших учасників повстанського загону, вимагаючи притягнути до відповідальності також інших міхновських міщан та самого Ф. Єловицького – володимирського войського.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
72 № 107, с. 237–238	**1648** судова скарга від 04.06.1649 р.	**с. Михайлівка Володимирського повіту** державець – Ф. Єловицький	с. Фалемичі Володимирського повіту посесор – А. Залеський, орендар – єврей Арон	Покозачившись *«под час ребелии козацкое..., не огледаючисе на право посполитое и вины правные и в купу зобравши, арматно з розным оружием и стрелбою»,* михайлівські повстанці, очолювані війтом Стефаном Паробецьким, напали на фалемицький двір посесора А. Залеського. Вони *«розными муками замучили и тыранско замордовали и забили»* шляхетського урядника С. Яскульського, катували його дружину, а потім захопили майно, харчові запаси, худобу *«и на пожиток свой пообораčивали».* Крім того, війт С. Паробецький забрав 50 кіп пшениці, 80 кіп жита, 40 кіп вівса, 20 кіп ячменю в *«орендаря фалемицького, наймя Арона, жида ... и тому орендарови жадное нагороды учинит за то не хотел, за чим орендар протестантови золотых сто осмедесят, з оренды винных не оддал и не заплатил».* Водночас, державець Михайлівки Ф. Єловицький відмовився від притягнення до відповідальності *«тых подданых виновайцев».*	Виступ супроводжувався поголовним покозаченням михайлівських селян. Акції здійснював озброєний повстанський загін під проводом місцевого війта. Привертає увагу те, що хоча повстанці, діючи рішуче і жорстоко, замордували і вбили урядника-шляхтича, всього лише пограбували фалемицького орендаря-єврея. Останній зумів довести підставність несплати орендної плати через обставини, що склалися. Скаржник поіменно обвинуватив шістьох михайлівських підданих, які, поряд з війтом С. Паробецьким, брали активну участь у проведенні антишляхетських акцій. Разом з ними *«вины правные и шкоди починеные»* він покладав і на михайлівського державця Ф. Єловицького.

1	2	3	4	5	6
73 с. 379 (V)	**1648** судова скарга від 23.12. 1649 р.	**м. Мосор Луцького повіту** власність А. Фірлея	с. Вітоніж Луцького повіту частина М. Венцовського	Покозачені *«под час ребелии козацкое и збунтованя хлопства противко Речипосполитое»*, мосорські міщани й селяни, *«кони килькадесят зловив, тые, до купы собравшисе, под протекстом козаков ребелизантов, на окольничие тамошние маетности наежджаючи»*. Повстанці напали на шляхетський двір у частині Вітоніжа, що належала М. Венцовському, і пограбували його.	Виступ відбувався під впливом розгортання революційних подій у краї, супроводжувався покозаченням місцевих міщан і селян. Повстанці діяли повстанським загоном, спрямовуючи свої зусилля на захоплення шляхетських маєтків та майна.
74 № 195, с. 480–483	**1648** судовий вирок від 27.07. 1650 р.	**с. Велика Мощаниця Луцького повіту**	с. Велика Мощаниця	Під час перебування в селі козацького підрозділу, який контролював ситуацію в цій частині Дубенщини під час західного походу, частина мощаницьких селян покозачилася. Разом з козаками вони знищували поляків, переслідували євреїв, нападали на навколишні шляхетські маєтки. Мощаницькі повстанці захопили стадо худоби шляхтянки Зайковської, спустошили місцеву пасіку, наводили козаків на сільських противників козацьких порядків: мощаницького отамана Василя, сім'ю Тимоша Козака тощо. Козаки чинили розправи над своїми противниками у присутності всієї скликаної ними мощаницької громади. Улітку 1650 р. дубенський магістрат засудив одного із учасників акцій, мощаницького селянина Андрія Маліка, до смертної кари.	Виступ селян стимулювався козаками, які спонукали місцевих покозачених повстанців до активних дій. Козаки призначили в селі сотників – Василя Щербаня та Андрія Куха. На допитах мощаницькі селяни твердили, що всі їхні акції здійснювалися під козацьким примусом: *«...бо нас козаки приневолили»*. Привертає увагу те, що повстанці в цьому селі чинили розправи над заможними селянами, зокрема, повбивали синів Т. Козака, який став позивачем до дубенського суду. Розглядаючи справу про вбивство по суті, суд кваліфікував дії А. Маліка *«як бунтівника, який не боявся суду Божого і суворості посполитого права»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
75	**1648**	**села Оздютичі, Миколаївка (Брусиловка) Володимирського повіту**	села Твердині, Мовчани Володимирського повіту	Оздютицькі і миколаївські (брусиловські) повстанці, *«прилучивши собе як наболшей подданых, гултайство, села и дворы шляхецкие наезджаючи»*, напали на маєток С. Підгородецького, спустошили господарський двір. Перед цим вони зловили посесорського челядника – шляхтича С. Жуковського, *«по лесе Твердынском, перед неприятелем коронным козаками и татарами хоронячого се и туляч*ego ... *и немилостиве забили и замордовали; тело, не ведати, где подели»*. Напавши на шляхетський двір, забрали череду худоби, волів і *«все домовство што едно было»*. Згодом повстанці напали на пасіку в Мовчановській пущі, спустошили її, вирубали ліс. Водночас вони вирубали і спустошили лісові угіддя краківського воєводи.	Виступ відбувався слідом за *«наступленем кгвалтовным и несподиваным в крае Волынские неприятеля козаков, з ордою злучоных»* та панічною втечею *«заледво што з здоровем своим сполне з родычами своими»* власника маєтку С. Підгородецького, який *«до Полски уехал»*. Повстанці діяли рішуче: *«...кгвалтовне и арматне на двор помененый наехавши»*. Скаржник поіменно назвав 10 учасників виступу з Оздютичів та 10-х *«з воли ново там же садячоесе, названые Миколаевки, албо Брусиловки»*, підданих А. Киселя.
№ 154, с. 365–367, с. 396 (II)	судові скарги від 18.11.1649, 18.01.1650 рр.	власність А. Киселя, державця – Г. Ференсбах	власність С. Підгородецького		

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
76 № 213, с. 537–538, с. 565 (VI), с. 575 (VII)	**1648, травень-грудень** судова скарга від 11.1650 р., матеріали слідства від 8.02.1651 р., апеляція від 13.03.1651 р.	**м. Олександрія Луцького повіту** власник – Я. Замойський, державець – М. Богдашевський	села Рогачів, Кустин Луцького повіту власність Я. Замойського, державці – Л. Ольшанський (1), п. Кропива (2)	Покозачені олександрійські селяни і міщани на початку травня 1648 р. (не пізніше 8 травня) тяжко побили слугу калуського старости і власника Рівненського ключа Я. Замойського, рогачівського державця Вацлава Ольшанського, який їхав до Любліна на засідання трибуналу. При цьому вони завдали таких побоїв шляхтичу, що той *«опух як колода и кровю сплынол ... жупан на нем на кавалки киями побили»*. Бунтівники забрали в нього дві шаблі, 500 золотих червінців та ін. Згодом вони напали на шляхетський двір Кропиви в Кустині і пограбували його.	Виступ відбувався задовго до початку розгортання масового національно-визвольного руху в краї. Тому свідчення брата постраждалого, шляхтича Л. Ольшанського, записані в 1650 р. щодо покозачення учасників виступу, можуть бути сумнівними. Водночас привертає увагу й те, що державець М. Богдашевський упродовж травня 1648 – листопада 1650 р. покарання винуватців *«ден од дня зволокаючи, аж до того часу учинити не хотел»*, хоча раніше ставився *«приятелско»* до потерпілого шляхтича.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
77 с. 396 (VII)	**1648** судова скарга від 30.01.1650 р.	**м. Олександрія, села Малий Житин, Заброль Луцького повіту** власність Я. Замойського	села Кустин, Пруски Луцького повіту частини А. Жджарського	Покозачені олександрійські міщани, житинські й заборольські селяни напали на господарські двори Андрія Жджарського, пограбували їх і спустошили фільваркове господарство. Власник Рівненського ключа Я. Замойський відмовився задовольнити вимоги скаржника щодо покарання винуватців та компенсації понесених ним збитків.	Акції можуть розглядатися як продовження виступу олександрійських міщан, що розпочався ще в травні 1648 р. і призвів до залучення у визвольну боротьбу селян навколишніх сіл.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
78 № 57, с. 122–124	**1648** судова скарга від 13.04.1649 р.	**м. Острог, с. Хорів Луцького повіту** власність В.-Д. Заславського	села Плоске, Стадники, Оженин Луцького повіту власність Ф. Єловицького	Острозькі міщани й хорівські селяни *«в тые козацкие и поганские завирухи и наезды»* утворили великий повстанський загін, *«набравши людей осьмдесят»*. Декілька разів, розділяючись на окремі групи *«по килькудесять человека»*, вони нападали на замочок і фільварок у Плоскому, захопивши чимало шляхетського майна, худоби та знищивши різноманітні документи: *«...справы и антиквитатесь, диспозиция и розные процесса, листы граничные, декрета судовые, так сеймовые, задворные и трибунальские площенские, мирогоские, оженинские, пилявские, рекогниции и некоторые оригиналы порубали, подерли, повыруцали»*. Незабаром заворушники захопили і спустошили великі пасіки в Стадниках, Оженині, забрали шляхетські стада та *«межи себе разобрали ... и на пожиток свой обернули»*. Крім того, вони пограбували місцевих селян, забравши в них 130 коней, 80 корів, 200 овець, збіжжя, вулики, а деяких з них *«мучили»*.	Виступ був добре організованим і багатоактовим. Серед його учасників скаржник поіменно виділив понад 30 найактивніших міщан і селян. Серед них були отаман Пархвон та колишній отаман Федько – піддані В.-Д. Заславського. Через повстанські *«гвалтовны наезды, шкоды и спустошеня»* кременецький підкормій Ф. Єловицький зазнав величезних збитків. Однак оскільки вимагати їх покриття від всесильного магната В.-Д. Заславського було безглуздо, скаржник звинуватив його підданих, засвідчивши скаргою фактичне спустошення своїх володінь.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
79 № 42, с. 95–97	**1648, осінь** судова скарга від 22.03.1649 р.	**с. Мале Полонне Луцького повіту** власність луцької православної єпископії, А. Пузина, держава – князь З. Четвертинський	урочище Урихвости Луцького повіту власник хутора – луцький офіціал і канонік М. Рамульт	Збунтовані *«под час ребеллии козацкое»* селяни Малого Полонного *«под небытность протестанта, на то умыслне змовившисе и козаками починившы, яко здрайцы якие, своеволне роспасавшисе на вшелякую розпусту»*, напали на фільварок католицького каноніка в Урихвостах, зруйнували господарський двір, а всі надвірні споруди *«спалили і в попел обернули»*. При цьому, вони захопили *«и межи себе поделили»* збіжжя, корів, кіз, свиней, поросят, домашню птицю, вулики.	Причетною до виступу скаржник вважав усю громаду села Мале Полонне. Водночас він поіменно назвав 11 осіб, які покозачилися й навмисне змовилися для нападу на хутір Урихвости. Незважаючи на свою відсутність під час подій, він з дивовижною реальністю підкреслював найменші подробиці руйнування, перераховуючи понесені збитки. Канонік скаржився також, що луцький православний владика і князь Четвертинський *«справедливости чинити не хочуть и не чинять»*, залишаючи йому право судитися з ними.
80 с. 359 (IV)	**1648** судова скарга від 22.10.1649 р.	**села Попівці, Свідники Луцького повіту** власність М. Завадовського	Порська слобода Луцького повіту власність Я. Кобильського	Свідницькі і попівцівські селяни *«под час инкурсии козацкое ... собравшисе»* захопили збіжжя (жито) в частині Порської слободи, що належала Я. Кобильському. За свої дії *«копным правом хлопов»* учасники були зобов'язані повернути захоплене або компенсувати збитки.	Виступ відбувався паралельно з акціями порських покозачених селян, які захопили і зруйнували шляхетський двір у Порській слободі.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
81 с. 359 (III, V)	**1648, осінь** судові скарги (2 шт.) від 22.10.1649 р.	**с. Порськ Луцького повіту** частина Г. Вилежинської, частина М. Домбровського	Порська слобода Луцького повіту власність Я. Кобильського	Порські селяни, *«зараз услышавши и досконале доведавшыс, же козаки о милю юж суть, зобравшисе кгвалтовне до села Вольки Порское впадши, козаками иных своих компиринципалов менуючи для того абы од подданных протестанта не были пошлякованые»,* захопили шляхетський двір, пограбували все майно і спалили панське обійстя.	Виступ стимулювався козацьким наступом, але місцеві повстанці намагалися випередити козаків і самостійно пограбувати шляхетський двір. Вони діяли досить організовано, *«змовившись с поддаными»* в обох частинах села, а також *«гвалтовне и сполечне, место козаков»* напали на слободу. Власники обох частин села відмовилися компенсувати збитки.
82 с. 409 (II)	**1648, осінь** судова скарга від 01.02.1650 р.	**с. Пулгани Луцького повіту** частина Ш. Венглінського, частина Я. Куликовського	с. Пулгани частина Луцького католицького домініканського монастиря, кляшторна пасіка	Покозачені пулганівські селяни обох частин села *«суб темпус ребилии козацкое»,* напали на кляшторну пасіку, що знаходилась на сільській околиці, пограбували і спустошили її.	Здійснюючи антикатолицький виступ проти власності Луцького домініканського кляштора, пулганівські заворушники діяли *«умыслне змовившисе и козаками починившисе»* всією громадою, незважаючи на її поділ між власниками.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
83 № 157, с. 371–372	**1648, осінь** судова скарга від 17.12.1649 р.	**с. Радовичі Володимирського повіту** частини панів Гораїнів, пана Радовицького, пана Ольшамовського	с. Радовичі	Трагічні події в Радовичах відбувалися *«под час ребилии козацкое и своеволи хлопское»,* коли, на відміну від більшості шляхти, шляхтич М. Калусовський за *«наступленя прудкого неприятельського не могл с тых краев уйти до краев полских, але з малжонкою своею ... тулячисе в лесах и голодом притесненый будучи, до села Радович ... для поживленя и для засягненя хлеба приехал».* Утікач зупинився в попівському дворі. Селяни всіх трьох частин села, довідавшись про це, *«арматно ману з розным оружием нападши на двор ... и взявши кгвалтом з жоною его з дому попа радовицького ... киями, обухами окрутне и немилостиве збили и замордовали, и, там забивши ... поховали».* Після цього всі шляхетські речі забрали *«и межи себе поделили».*	Безпосередня акція була випадковою, викликаною прибуттям шляхетського подружжя до збунтованого села. Однак те, що в ній брали участь представники трьох частин села – піддані різних шляхтичів, свідчить про попередню організованість та підготовленість до подібного перебігу подій. На відміну від більшості скаржників, які намагалися кваліфікувати дії заворушників як такі, що спрямовувалися проти польської правової системи, брат загиблого Я. Калусовський наполягав, щоб застосовувалося *«право посполитое, о мужебойцах ухваленое ... и вины правные криминальные».*

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
84 № 92, с. 207–210	**1648, осінь** судова скарга від 15.05.1649 р.	**села Рогозне, Матіївка Луцького повіту** власність спадкоємців – В. і Я. Рогозинських	с. Семеновка Луцького повіту орендар – А. Сокол	Рогозненські й матіївські селяни *«под час ребилии козацкое и инкурсии их в ти края волынские, завзявши таковоеж своеволи и небезчинства, розных месяцей и дней кгвалтовне наежджаючи»,* захопили гумно орендаря, вивезли все збіжжя та *«до домов своих позвозили».* Спадкоємці маєтку Рогозинські відмовилися задовольняти вимоги скаржника та покривати збитки за рахунок своїх підданих.	Акції були організовані сільськими громадами, а тому возному не вдалося виявити *«межи хлопами и громадою виннейших поданих».* Однак згодом возний все-таки з'ясував, що збіжжя селяни тривалий час возили з Семеновки *«днем и ночью до домов своих и гумно ... розносили, розшарпали и розобрали».*

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
85 № 109, с. 241–244, с. 519 (IV)	**1648** судові скарги від 09.06.1649, 8.10.1650 рр.	**села Роговичі, Твориничі Володимирського повіту** частини панів Скаржевських, М. Вітвінського, Д. Поплавської	села Роговичі, Твориничі частини Я. Скіпора, М. Грибовського	Селяни Роговичів і Твориничів *«в час вторгненя ... козаков з татарами вси громади до себе зобравши, ... починившисе козаками»,* здійснили багато антишляхетських акцій. Спочатку вони напали на шляхетський двір Грибовського в Роговичах, де *«будинки ... разобрали и меже себе тие поделили, а некоторые и халупы собе з того пободовали; сад и гай вирубали, стодолу, хлевы вси позносили»,* сплюндрували броварню, а одну хату спалили. Потім знищили другий двір цього шляхтича у Твориничах, а також пасіку, *«а наостаток и двор попалили ... А дворника завезавши килька крот били, а на остаток и утопити хотели».* Згодом вони аналогічно напали на двори Я. Скіпора і спустошили їх. Усупереч рішенням «приятельського» суду щодо відбудови зруйнованих фільварків спільними зусиллями, співвласники інших частин села відмовились задовольняти вимоги сусідів за рахунок своїх підданих.	Перед селянськими акціями виокремилася група найактивніших односельців (22 поіменно названі особи), яка зібрала громади всіх частин Роговичів і Твориничів. На сході відбулося покозачення: *«...тие вси поддаными починившисе козаками».* Учасники акцій діяли продумано: спочатку захоплювали майно, розбирали будівлі, а потім спалювали спустошені рештки. Як свідчив один із скаржників, *«хлопи панские, по селах будучии, тое надеи, же уже панове по своих кондициях и над ними не будуть панувати».* У зв'язку з відмовою співвласників інших частин села реквізувати захоплене їхніми підданими майно, воєводський возний М. Бохновський мусив разом з потерпілими шукати в селянських господарствах рештки будматеріалів із розібраних фільварків та персонально арештовувати винуватців.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
86 с. 396 (V)	**1648** судова скарга від 22.01.1650 р.	**с. Романово Луцького повіту** власність А. Фірлея	с. Ботин Луцького повіту ліс луцької єзуїтської колегії	Романівські селяни, скориставшись втечею луцьких єзуїтів, вирубали і спустошили лісові угіддя в урочищі «Глибокий луг» біля с. Ботина.	Поряд з антикатолицьким спрямуванням виступу, простежувалося прагнення селян відродити свою повноправність щодо лісових ресурсів, ліквідовану польсько-католицькими чинниками.
87 с. 379 (VII)	**1648** судова скарга від 29.12.1649 р.	**с. Секунь Володимирського повіту** власність Я. Байковського	с. Секунь	Секунські селяни *«под час козачини»* вбили шляхтича Войцеха Хижовського, захопили його майно та пограбували дружину – Марину Хижовську.	Учасники акції були «покозаченими», у їхніх діях проявилося прагнення до поголовного фізичного винищення шляхти.
88 с. 409 (VI)	**1648** судова скарга від 05.02.1650 р.	**с. Смиково Луцького повіту** частина К. Соколової	с. Смиково частина К. Смиковської	Смиковські піддані К. Соколової напали на господарський двір шляхтянки Катерини Смиковської, захопили майно, а обійстя розгромили.	Виступ відбувався лише в одній частині села і не продовжився аналогічними діями підданих К. Смиковської, що траплялося тоді рідко.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
89 № 128, с. 279–280, с. 565 (XII)	**1648, серпень-вересень** судова скарга від 08.07.1649 р., судове рішення від 14.02.1651 р.	**с. Ставки Луцького повіту** власність Я. Замойського, державець – Г. Цетнер	с. Омеляна Луцького повіту держава-вець – Я. Лайщевський	Одразу після втечі шляхтича Я. Лайщевського до Польщі ставецькі селяни скосили жито на його полях, вивезли в Ставки і *«ку своему пожитькови обернули»*. Допомагали ставкичанам навести лад на покинутих державцею полях і сусідні грушвицькі хлібороби.	Скаржник стверджував, що ставецькі селяни *«под час ребилии козацкое»* покозачилися. Скарга Я. Лайщевського відобразила рідкісний випадок абсолютної виправданості дій селян, які не могли змиритися із гниттям покинутого на полі жита під час тривалої відсутності шляхтича.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
90 № 93, с. 210–212	**1648, осінь** судова скарга від 15.05.1649 р.	**с. Суха Воля Луцького повіту** власник – А. Буркацький, посесор-орендар – Л. Погорільський	с. Суха Воля	Суховольські селяни після втечі орендаря *«в литовские крае»* напали на шляхетський двір і *«зо всим спрятом домовим спалили»*. Після цього вони *«розобрали межи себе збоже розное в гумне»*. Орендар звинувачував їх у тому, що вони *«вси право посполитое зкгвалтовали и в вины на таковых описаные попали»*.	У виступі брала участь уся *«громада суховольская»*, стимульована наступом козацького війська та тим, що посесор *«был нагоненый през ребеллию козацкую в литовских краях»*. Скаржнику не пощастило й під час втечі, бо під Стульном його з групою таких самих утікачів-шляхтичів зупинила *«ребеллия козацкая»*, змусивши втікати, покинувши всі речі й документи. Серед інших утрачених документів була й орендарська угода з власником Сухої Волі А. Буркацьким та розписка про отримання ним орендної плати. Скаржник відзначив також, що з Сухої Волі татари *«человека под семдесят до Орды побрали»*.
91 с. 576 (IX)	**1648** апеляція від 13.03.1651 р.	**м. Торчин Луцького повіту**	м. Торчин, міські околиці	Торчинські міщани в 1648 р. *«суттемпус интеррегни»* захопили отару овець луцького війта Андрія Заговського.	Акція була одним із проявів виступу торчинських міщан. Документ не відобразив конкретних обставин її проведення.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
92 № 59, с. 129–130	**1648, осінь - 1649, весна** скарга (у листі) від 15.04.1649 р.	**м. Турійськ, Турійська волость Володимирського повіту**	с. Туропин Володимирського повіту ліс Ф. Яковицького (Ф. Яцковського)	Селяни й міщани Турійської волості вирубували місцеві ліси та *«невинну шляхту і шляхтянок помордували»*. У Туропінському лісі вони побили слугу намісника володимирського підстароства Г. Ласка-Черчицького – шляхтича Ф. Яцковського і його сина, розгромили їхній двір. Скаржник стверджував, що навесні 1649 р. *«лісничі боялися ліси обходити»*. Тоді, як і *«под те ж козаччини, кожний терпів від козаків за наведенням тих хлопів»*, шляхта й далі зазнавала переслідувань *«хлопів всіх волості Турійської»*, яких підштовхували до цього волосний староста та економ.	Виступ був тривалим і охопив усю волость. Розпочавшись *«под теж козаччини»*, він продовжувався до кінця весни 1649 р. За свідченням шляхтича Ф. Яцковського, натхненником боротьби був М. Логановський – турійський підстароста, який *«казав хлопам всієї волості, щоб ліси і бори Туропінські грабували, пустошили все дерево»*. Скаржник бідкався, що не знає причини, які спонукали волосного старосту на вирубування ввірених йому лісів та його переслідування і т. п. Водночас славить Бога, *«який від смерті наглої від козаків спас, коли його хотіли в монастирі взяти або втопити або вбити»*.
93 с. 435 (II)	**1648** судова скарга від 05.04.1650 р.	**с. Уїздці Луцького повіту** власність Д. Малинського	с. Корити Луцького повіту власність В. Жеготи	Покозачені селяни Уїздців, *«на вшелякую роспусту роспасавшисе»*, напали на маєток Войцеха Жеготи в с. Корити, захопили його майно.	Повстанці діяли організовано: *«...умыслне змовившися, козаками и здрайцями починивши»*, напали на маєток у сусідньому селі, скориставшись відсутністю його власника.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
94 № 94, с. 212–215	**1648, серпень – 1649, січень** судова скарга від 20.05. 1649 р.	**м. Лешнів, села Корсов, П'яски, Шнеров, Кузья Кременецького повіту** власність О. Конецпольського, орендар – С. Припковський	м. Лешнів, села Корсов, П'яски, Шнеров, Кузья	Після визволення Кременеччини українсько-татарським військом козаки з *«месчаны лешневскими и поддаными корсовскими некоторими»* захопили замок у Корсові, *«вси з него достатки, цинь, мидь, железа, скрини розные з шатами розмаитыми ..., полотнами, пряжами, меды, велны, скуры, возы, стрелбы штук килькадесят, ово згола все до веля позаберавши спалили и в попел обернули».* Вони спустошили фільварок біля замку *«з гумном, збожем розным озимим и ярим, оборами, хлевами..., а также теж корчмы так в коло, яко в том же Корсове, Песках и в Шнерове будучие, попалили».* Унаслідок цього, *«село Шнеров мало не все, ... мало штосе его зостало, а села Корсова и Кузее, по большой половицы выпалили, подданых господаров в тых всих селах одних до Орды с собою забрали, а других постинали, третие зась, будучи од того ж неприятеля заповетреные, зо всею праве челядю, жонами и детьми повымерали».*	Акції здійснювалися козацькими й татарськими загонами, місцеві повстанці стали їх співучасниками. Скаржник чітко окреслив їх терміни: *«...ешче перед потребою Пилявецкою недель семь, а потом аж до дня семнадцетого месяца генваря...»* (1649 р.). Підсумком подій стало те, що в сусідніх селах навколо Лешнева *«пустые поля вси вакують и вакувати мусять, кгдыж подданые таматейшие и своих власных поль засевати чим не мели».* За висновком воєводського возного Я. Бонякевича, *«збожа озимие и ярые повибирано так, же и снопа едного не зосталo».* Привертає увагу те, що лешнівські міщани й корсовські селяни *«розные речи, одни принесши оддали, а другие, которые през ных уж суть потраченные, абы их мл.* (Припковські) *оным до осени почекали, просили, и в тотчас тое все поплатити субмировались».*

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
95 № 79, с. 177–179	**1648, серпень – 1649, травень** судова скарга від 07.05.1649 р.	**м. Бельов, с. Диково Луцького повіту** власність князя М. Чарторийського та княгині І. Чарторийської, посесор – О. Жабокрицький	м. Бельов, с. Диково	Покозачені *«под час ребеллии козацкое»,* бельовські міщани й диковські селяни *«забрали і межи себе поделили»* збіжжя на диковських полях посесора Жабокрицького, захопили й пограбували його маєток. Спроби бельовського війта Семена Лаворчені, підвойських Лукаша Колодія, Михайла Ждановського, двірника Стефана Бузюка та панського слуги, шляхтича Яна Шадурського, зупинити повстанців закінчились тим, що *«взявши за то на них ранкор, оных всих спрод о скарбех их мл., где бы были похованые, питаючи, а потом, кгды се допытат и домучит не могли, тыранско козакови которого на тот час себе приспособили, постинать казали».* Цим виступ не завершився. За твердженням скаржника, у відповідь на спроби припинити заворушення міщани й селяни *«прехвалки на здоровье самих их мл. чинили до тых час чинити не перестают»* (7.05.1649 р. – час подачі скарги).	Міщансько-селянський виступ відбувався організовано. Його учасники, *«само собою покозачившисе»,* діяли *«сетни свои маючи».* Імовірно, що в запровадженні козацьких порядків, організації сотень відіграв свою роль козак, *«которого на тот час себе приспособили».* Під час акції повстанці проявляли рішучість і послідовну жорстокість до шляхти та її посіпак. Під час нападу на шляхетський маєток ними було вбито чотирьох представників міської та сільської верхівки і шляхтича. Нездатність посесорів утихомирити бунтівників у травні 1649 р., коли відбувався польський військовий наступ і придушення визвольного руху в цій частині Волині, свідчить про стійку революційну тенденцію серед учасників цього виступу.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
96 с. 378 (II), №110, с. 244–245	**1648, осінь – 1649, червень** судові скарги від 08.06.1649, 14.06.1649, 11.12.1649 р.	**с. Вербой Володимирського повіту** частина Ф.-П. Лямбороди-Мировецького, частина Г. Вербського	с. Вербой частина Г. Вербського, частина панів Мировецьких	Вербойські селяни, *«кгды наступала на Корону Польскую ребеллия козацкая»,* вирубили ліс, спустошили пасіку, захопили збіжжя в частині Вербоя Вахновичах, що належала Г. Вербському. Серед учасників скаржник виділив одного з підданих королівського секретаря Ф.-П. Лямбороди-Мировецького, селянина Євтуха, який обмінював пшеницю Вербського в козаків і собі брав. Згодом піддані Г. Вербського з Вербоя в частині Вахновичів, *«завзявши якуюсь ненависть напротивко протестантом»,* напали на господарський двір Мировецьких, де були шляхетські слуги із челяддю, і, *«слуг роспудивши албо позабиявши»,* пограбували маєток. Селяни були озброєні *«обухами, кийми, иншим оружием незвичайним».*	Учасники акції з обох частин села покозачилися, *«собе сваволю козацкую поднесши».* Окремі вербойські заворушники мали зв'язок з козаками, які дислокувалися у Володимирському повіті восени 1648 р. Напад на маєток Мировецьких здійснювався під час перебування власника Теодора Мировецького *«у неволи неприятеля Короны Полское».* Скаржники поіменно назвали 8 активних учасників акцій з різних частин села, а серед них виділили, крім Євтуха, челядника Г. Вербського Василя Перехреста. Скаржники підкреслювали, що вербойські селяни проявляли *«злость свою верутную до зморов и злупеня, з врожоное своее караимское верутности, на стан шляхетский завзятое и заостреное».*

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
97 № 152, с. 360–362	**1648, вересень – 1649, вересень** судова скарга від 06.11. 1649 р.	**м. Кременець, с. Запоточчя (кременецьке передмістя)**	м. Шепетин Луцького повіту державець – С. Тишкевич	Кременецькі міщани й запотоцькі селяни на чолі з Ф. Busликом, *«будучи одное рады и намови з украинным хлопством до ребеллии и бунтов.., розширити и окрутную своволю множити помагаючи по килкакрот украинное хлопство на залогу собе для жолнеров Речипосполитое умыслне затегали и до Кременца впроважали»*. Навіть після підписання Зборівського договору вони *«так в самое залежане ... з козаками»*. У вересні 1648 р. кременецькі міщани та запотоцькі селяни кілька разів *«з оружием, до войны належачим, пешо и конно приезжали»* в Шепетин, спустошуючи маєток С. Тишкевича, який служив тоді в польському війську. При цьому вони захопили шляхетських коней, стада худоби, пасіку, горілчані котли, збіжжя в гумнах, на полях, у млинах, спустили чотири ставки, виловили рибу, а *«двор и местечко само немал огнем спалили, подданых тамошних зубожили»*. Крім того, повстанці *«челядь протестантову били, дренчыли и мучили..., од которых мук немало подданых поумерало»*.	Виступ характеризувався відносно високим рівнем організованості, провідною роллю в ньому представників міських самоврядних структур (бурмістра, райців), залученням до складу учасників покозачених жителів міста, передмістя Запоточчя Кременецького. Скаржник твердив про існування зв'язків його керівників з козацтвом ще до початку революційних подій 1648 р. та про намагання повстанців своїми діями розширити ареал *«ребеллии»*. Повстанський виступ був тісно пов'язаний з перебуванням восени 1648 р. козацьких полків Ф. Джеджалія та ін. на Кременеччині, але не припинився після їх відходу наприкінці 1648 р. Скаржник підкреслював, що не лише до, а *«и по трактатах Речипосполитое з козаками ..., месяца сентября розных дний, частократ»* кременчани нападали на маєток у Шепетині. При цьому вони проявляли підкреслену жорстокість до слуг і челяді польського жовніра. Возний арештував і реквізував частину захоплених речей, але визнав, що *«одни выдаты забранялисе, а другие либере, любо мало што, поворочали»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
98 № 178, с. 433–435	**1648, серпень – 1649, серпень** судова скарга від 20.04.1650 р.	**м. Гоща, с. Воскодави Луцького повіту** власність А. Киселя	с. Витків Луцького повіту власність В. Чечеля-Новоселецького	Гощанські й воскодавські піддані А. Киселя *«под час инскурсии неприятельской ... взявши себе и обравши за старших (Гоха, Дрозда, Талашка, Степана Мороза, Ігната)»*, напали на шляхетський двір у Виткові. Під час нападу *«шляхетную панию Зофию Яблонскую, вперед мучивши, забили, речи и маетность всю ее побрали и до села Красносилки поносили, двор злупили и ... спалили»*. Водночас пограбували пасіку, харчові запаси, *«кареты, ридвана, насиня льняного килька бочек ... коров четырдесять и дви взявши до Гошчи одогнали»*. Згодом, *«возов зо двесте се зобравши, берез килкусот, дерева на будынок способного выпятивши ... до Гошчы одвезли»*. У наступному, 1649 р., повстанці напали на Витків знову, забрали в підданих *«кони, воли, овцы и свини, штосе будынку было зостало»*. Пізніше, *«зо всее волости зобравши возов о пятсот, гаек, дерево все, на будынок годное высекли и до Гошчы одвезли, а шляхетному Самуелови Бартковскому отдали, который с того дерева мосты в Гошчи поробил и место палями оставил»*.	Акції гощанських міщан і воскодавських селян були добре організованими, масовими, а виступ відносився до числа найтриваліших у воєводстві. Перед проведенням акції повстанці обрали своїх ватажків, які згодом зуміли довести свою організаційну дієздатність. Судячи з масштабності акцій і кінцевої мети спустошення лісових масивів та із залучення до акцій сільських господарів усієї волості, ватажки повстанців координували свої дії з іншим, ще більш потужним повстанським формуванням у Гощі, яке незабаром трансформувалося в Гощанський полк на чолі з І. Куковським та А. Гайдуком. На причетність повстанців до формування полкового устрою в цій частині Погориння опосередковано свідчило те, що за спустошеннями місцевих лісових масивів стояла творча мета – будівництво мостів та укріплень навколо Гощі.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
99 № 158, с. 373–374	**1648, вересень – 1649, вересень** судова скарга від 23.12.1649 р.	**с. Затурці Володимирського повіту** частина в посесії панів Шклінських, частина – власність В. Підгородинського	с. Затурці Затурецький католицький кляштор і фільварок	Затурецька громада обох частин села, скориставшись тим, що монастирська братія Затурецького пустельного кляштору августинів *«за допусченем панским в краи безпечнейшие полские уходити мусила»,* здійснила ряд антикатолицьких акцій. Під час *«ребелии козацкое и сваволи хлопское на все се злое роспустивши и розпасавши»,* затурецькі селяни напали на місцевий костьол і кляштор, що був *«достатками вшелякими и апаратами костьольными ... оздоблений».* Вони *«костел спрофановали, умерших з гробов повикидали и тела тые псом на покорм дали, которые были в том костеле до гробов зложоные, меновите добродеев и фундаторов того костела, алтари посекли, попсовали и внивеч обернули; окна, орґаны, формы и, штолвек едно оздобь в костеле зоставало и кляштори сами ... знесли».* Водночас учасники акції вбили двох ксьондзів-законників кляштора, захопили монастирське збіжжя та майно, поділивши його між собою. Наступного, 1649 р., *«подчас инкурсии татарское, тые ж хлопы ... фольварок кляшторный спустошили, ... збожа позабирали».*	Антикатолицькі акції затурецьких селян поєднувалися з нападами на цей же костьол і кляштор інших учасників визвольного руху, зокрема березолупських підданих Я. Сапєги, які жили неподалік в Луцькому повіті. Тому скаржники, які переховувалися в Польщі, могли приписати дії березолупських заворушників затурецьким чи навпаки. У цілому, у нападах на Затурецький костьол і кляштор проявилося повне несприйняття місцевими жителями католицької віри та ненависть до її носіїв, що породжувала надзвичайну жорстокість і приводила до фізичного винищення залишених напризволяще ксьондзів Якуба й Марцина. Привертає увагу й те, що скаржник Геладзій від імені пріора, ксьондза Августина Більського, набагато детальніше змалював понесені матеріальні збитки, ніж загибель обох ксьондзів-законників.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
100 № 166, с. 395	**1648, серпень – 1649, червень** судова скарга від 25.01. 1650 р.	**м. Звягель, Звягельська волость Луцького повіту**	Територія Луцького повіту	Одразу ж після вступу українських полків М. Кривоноса, П. Головацького, І. Гирі на територію Волині влітку 1648 р. звягельські міщани й селяни волості поголовно покозачилися, утворили потужний повстанський загін, очолений звягельським міщанином Михайлом Тишею. Незабаром вони трансформували його в козацький полк, запроваджуючи у волості козацькі порядки. Наприкінці серпня – на початку вересня 1648 р. загін здійснив безпрецедентний самостійний рейд із Звягеля до Володимира, стрілою пронизавши воєводство із сходу на захід та приєднуючи до своїх лав навколишніх повстанців. Рейдуючи через Корець, Гощу, Тучин, несподівано для місцевої шляхти *«неякись Тышик, пулковник звягельский»* був *«до места Клеваня добровольне впущчоный, спраты вшелякие рабовал, однак большей не брал только пинези, золото, сребро и стрелбу, иншые речи таможе, где были, вцале зоставуючи»*. Рейдуючи далі, *«гултайство скоро до*	Повстанці досягли найвищих організаційних і військових результатів, відігравши найпомітнішу роль серед волинських визвольних формувань 1648–1649 рр. Поряд з результативними зусиллями, спрямованими на запровадження козацьких порядків у Погоринні, недопущення реставрації польських порядків, вони зуміли встановити дієві зв'язки з українською революційною верхівкою, здійснювали спільні з козацькими полками військові операції. На відміну від багатьох інших повстанських формувань Волині, звягельські повстанці не задовольнялися локальними успіхами, намагаючись розширити ареал Української революції та суттєво вплинути на її здобутки. Актові матеріали *проливають дуже мало світла на* обставини формування цього повстанського загону, особ-

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
				Олыки одвернуло», а взявши Олику, користуючись підтримкою лучан, визволило воєводський центр. Поблизу Луцька загін розгромив воєводське посполите рушення, визволив Володимир і з тріумфом повернувся до Звягеля. Звягельські повстанці брали участь у Пилявецькій битві, доклали чимало зусиль до встановлення на Волині контролю українського уряду, формування козацького устрою. Згодом, весною 1649 р., вони двічі рейдували до Острога. Під час весняно-літнього польського наступу 1649 р. Звягель став місцем звитяжних боїв проти поневолювачів. Після взяття спаленого міста поляками полк відступив на Київщину, а згодом брав участь у Збаразько-Зборівській кампанії.	ливостей складу його учасників. А тому доводиться шукати інформацію в інших джерелах.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
101 №212, с. 533–536	**1648, вересень – 1649, осінь** судова скарга від 14.11.1650 р.	**с. Пожарки Луцького повіту** власність луцької православної епископії, державець – О. Закревський	с. Пожарки	Одразу ж після того, як переляканий наступом українських полків орендар *«з малжонкою и детками своими уносечи здоровье свое, заровно з иншими обивателями воеводства Волынского, зоставивши челядку и убозтво свое уходили»*, покозачені селяни Пожарок напали на його маєток. Загін повстанців *«здер и убозтво, которое позоставало там в гумнах, быдло рогатым и не рогатым, овцах, свинех, цыне, миди, то все итерсе ... сполни розобравши, поделисе»*. При цьому забрали обмолочене й необмолочене збіжжя, тридцять вуликів на пасіці, 20 горілчаних котлів, пивний котел, домашнє майно. А двір і будинки *«огнем спалили и в попел обернули»*. Коли ж після відходу українського війська орендар прислав до маєтку двох своїх слуг – шляхтичів Я. Кругельського і С. Закревського, повстанці *«до невинное крови хтивие будучи ..., вперед помучивши, потим позабивали и кававера не видать, чыли огнем спалили, чыли в воде потопили, при которых двох челяди и парубка одного, на имя Грыця, посполу с ними позабывали»*. А довідавшись згодом, що родичі орендаря повертаються до маєтку (восени 1649 р. чи на початку 1650 р.), *«одни в Украину з козаками, а другие до розных маетностей епископии луцкое»* розійшлись.	Виступ був тривалим, розпочавшись із наступом на Волинь українського війська, припинився лише після підписання й ратифікації Зборівського договору та масового повернення у край шляхти. Він супроводжувався покозаченням громади Пожарок, активними діями в час розгортання визвольної боротьби восени 1648 р. та взірцево уособлював завзяте відстоювання визвольних здобутків у 1649 р. Спроби відновити фільваркові порядки в Пожарках на початку 1649 р. завершилися трагічно для її ініціаторів: повстанці вбили п'ятьох посіпак орендаря, двоє з яких були шляхтичами. Про яскраво виражене прагнення до соціальної свободи свідчить і факт міграції найактивніших учасників цього виступу. Скаржник поіменно назвав 28 осіб, а також указав на тих, хто, крім особистої участі, залучав до акції своїх синів. Водночас він бідкався, що луцький єпископ *«справедливости з них ... не хочет чинити»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
102 № 180, с. 438–440, с. 451 (III, IV)	**1648, осінь – 1649, осінь** судові скарги від 24.05.1650 р. (3)	**невідомі**	села Яблонне, Тинне, Узносичі, Немовичі Луцького повіту держава – К. Станкевич (1, 2), держава – П. Омецинський, власник – В.-Д. Заславський (3), власність М. Родзинського	Упродовж осені 1648 – весни 1649 рр. повстанський загін шляхтича Єнича, який *«препомневши вокации свои, которого се считил, быти шляхецкое, взгордивши свободою, вольностю и милостю отчизны, а удавши се до ребеллизантов козаков ... противко отчизне, пану Речи-посполитой»,* активно діяв у Північному Погориннні. Нападаючи на шляхетські маєтки, *«пустошил огнем.., плюндровал, девастовал и внивеч оборачивал».* Після підписання Зборівського договору, *«гды пакта згодные до покою наступовали и разрухи, тые пылаючие юж угамоные были»,* ватажок загону *«знову лиценциозе хлопские при собе вдячи купы»* в різні місяці 1649 р. нападав на Яблонне й Тинне, захопив шляхетське майно, худобу, домашню птицю, а челядь *«одерл и стрелбу в них забрал».* Окремих челядників він *«немилостиве побил, помордовал, же оден з них тяжко хоруючи прудко потом умерл».* Повстанці вбили також шляхтичів Яна Ліщинського, Яна Ольховського, Симона Юр'евича. Загін нападав і на інші маєтки, *«сваволи тоей своей завзятой непрерване триваючи».* Восени 1649 р. він пограбував маєтки орендаря П. Омецинського в Узносичах та М. Радзинського в Немовичах. Після нападу на шляхетський двір в Немовичах Єнич власноручно підпалив фільваркові споруди, *«у хлопа одного головню розпеченую взявши».*	Виступ був тривалим, багатоактовим і належав до тих проявів визвольного руху на Волині, які забезпечили його безперервність упродовж 1648–1650 рр. Оскільки загін Єнича і після укладення Зборівських угод продовжував активні повстанські дії, типові для осені 1648 р., це свідчило про принципову незгоду з домовленостями цих повстанців. Селянський виступ очолював шляхтич, який проявляв особливу рішучість у боротьбі з поляками та шляхетськими фільварковими порядками. Імовірно, що, порвавши із шляхетським середовищем і польськими поневолювачами, він виявився радикальнішим від селянських і міщанських ватажків. Це підкреслювали скаржники, які постраждали від акцій повстанського загону. Документи не дають відповіді про справжнє ім'я ватажка, місце формування й постійного перебування загону.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
103–104 с. 432 (VI–VIII), № 193, с. 474–478	**1648, осінь, 1650** судові постанови від 16, 17, 22.03.1650 р., скарга від 19.07.1650 р.	**м. Литовиж, с. Леснянка Володимирського повіту** власник – князь В.-Д. Заславський, державець – Р. Гавловський	м. Литовиж	Восени 1648 р. покозачені литовизькі міщани та леснянські селяни, очолювані православними священиками Стефаном П'ятницьким і Тимошем Миколинським, напали на господарський двір шляхтича Р. Гавловського, забрали необмолочене збіжжя з гумна, захопили й порізали його худобу, взяли пивоварний котел та інше майно. При цьому вони вбили його дружину, закопавши її на вулиці. Згодом священики возили його зерно на продаж до Львова. Упродовж другої половини 1649 р. Р. Гавловський добивався покарання учасників акції Луцьким гродським судом. Унаслідок цього в березні 1650 р. суд виніс декілька ухвал, що позбавляли обвинувачених права на представлення доказів і присяги у зв'язку з їхньою неявкою в суд, а також стягнення з міщан компенсації за понесені цим шляхтичем збитки. Окремі міщани декілька разів погрожували шляхтичеві розправою за його судову тяганину з *«козаками»*. Священики підбурили двох парубків (Іванів), які разом з ними *«под час козаччини* ...	Початок боротьби литовизьких міщан і навколишніх селян стимулювався *«ребеллиею козацкою»* та супроводжувався покозаченням. Активну роль в акціях місцевих повстанців відігравали священики, а також жінки. Акції були спрямовані проти польського шляхтича й католика, а участь у них православних попів додатково підкреслювала антикатолицький характер боротьби. Водночас, у ході боротьби міщан 1648 р. проявилися ознаки типового антишляхетського руху, який супроводжувався захопленням маєтків і дворів, пограбуванням шляхетської власності і вбивствами представників панівної верстви, які залишилися на місці. Міщанські акції 1650 р. в Литовижі підбурювалися прагненням постраждалого шляхтича притягнути учасників подій 1648 р. до судової відповідальності. У них виразно проявився

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
				шляхту, шляхтянок, яко и служилих забивали, добра их брали», і знову напали на двір Р. Гавловського *«з стрелбы огнистое стреляючи, на поединок словами шпетными, уроженю шляхетскому шкодячи пана Гавловского вызываючи».* 24 червня 1650 р., у день Івана Хрестителя, *«свято римское... попы литовизкие»* з парубками напали на подвір'я, намагаючись вбити шляхтича. Але той лежав тоді хворий і не вийшов до бунтівників. Вони побили дочку шляхтичевого слуги Івана Рябчея, напали на його дім, тяжко побивши дружину, а згодом і самого слугу. При побитті підданих Гавловського священики вигукували: *«Отож вам, подданые Гавловского полское право! Нехай ваш бисов пан не до польского права, але до пана Хмельницкого нас позывает, бо ми се права лядзького не боимо!»* А до Гавловського кричали: *«...якосте двократ утекли, але третий раз юж не утечете, лепей се на вас опатрымо и наготуемо!»*	антипольський характер міщанського руху, спрямованого в даному випадку проти польської правової системи. Якщо вірити скаржнику, то учасники акцій 1650 р. не розкаялися у своїй участі в подіях 1648 р., а тому й далі *«козаками се знову перехваляют ... ничего не респектуючи на стан свой духовный, который повинен быти яко найпристойней, спокойне, статечне и побожне выхованый».* Документи не дають інформації про те, чим завершилася судова тяганина скаржника з учасниками акцій 1650 р.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
105-106	**1648, 1650**	**села Милостав, Плоске Луцького повіту**	села Милостав, Плоске	Милоставські і плосківські селяни покозачилися, напали на господарський двір у частині сіл, що належала шляхтичам Сенютам, пограбували шляхетське майно. У вересні 1648 р. загін покозачених селян, очолюваний *«робітним»* Калюхом Кайченятою (Кайкою), напав на польських жовнірів, *«знат с под Пилявец уходячих, на дорозе здесь задыбавшы, тыранско позабиявши, тела в рице потопил»*. Згодом, у 1650 р., за доносом одного з односельців командиру підрозділу корогви Гурського, що ночувала в Милостові і Плоскому, у льосі під хатою К. Кайченяти жовніри знайшли гусарські речі: *«...кончир, сидла оправные сребнозлотистые, кульбаку козацкую, рондзын, стремена злотистые.., ложок шесть, мистюрку и карваши злотистые и инных речей немало, людем рыцарским належачим»*. За це повстанський ватажок у вересні того ж року тяжко побив доносчика Тишка, від чого той незабаром помер. Кайченята продовжував свої акції в навколишніх селах, *«в збродни завзятой не устаючи и в овшем крадеж собе вельце смакуючи»*.	Місцеві повстанці, поряд з антишляхетськими акціями, вдавалися до відкритої збройної боротьби з польськими жовнірськими підрозділами. Скаржники зосередили увагу на грабіжницьких акціях, унаслідок яких їм було завдано збитків, але зовсім не вказали на рівень організованості й озброєння повстанського загону, здатного нападати і знищувати жовнірські групи. Керівникові загону, *«явному здрайцы, ребелизантови козацкому ... и потом тоеюж своеволею ребелией замаскованому и оною надутому, ... збойцы и злодиеви приличному»*, вони приписували природну схильність до крадіжок. Події в Плоскому і Милостові 1648–1650 рр. взаємопов'язані між собою, але стосуються різних етапів боротьби їх учасників.
с. 396 (IV), № 219, с. 555–558	судові скарги від 20.01.1650, 25.02.1651 рр.	власність А. Чаплича, посесори – М. і Х. Сенюти	частина пп. Сенют, частина посесорів С. і Х. Ростків		

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
107 № 22, с. 45–47	**1649, 11 лютого** судова скарга від 16.02.1649 р.	**м. Горохів Луцького повіту** піддані К. Вельгорського	м. Горохів	11 лютого 1649 р. кварцяна корогва остерського старости Яна Аксака пройшла з Рожищ через Горохів до с. Блудова, сподіваючись розквартируватися там на нічліг. Шляхтичі В. Орловський, Броновецький, Жукінський разом з іншими товаришами корогви подалися до Горохова, сподіваючись купити необхідні речі. Тоді група горохівських міщан *«з немалою купою дракгании и люду посполитого арматных, снат умыслне на то юж приготованых»* почали обзивати прибульців гультяями, ображаючи їхню шляхетську гідність. Коли ж жовніри відійшли назад у сторону Блудова, горохівські заворушники заступили їм дорогу на замерзлому ставку, *«одни конно, а другие пешо перегибши ... в коло оболочивши»,* почали з *«мушкетов стреляти и оные бити и сечи почели»,* смертельно поранили В. Орловського, убили коней під Жукінським і Броновецьким. При цьому останнього *«окрутне кийми, бардышами стовкли, в левую руку ранили».*	Цей виступ мав антипольське спрямування й відобразив невдоволення горохівських міщан жовнірськими акціями, обтяжливими постоями. Організаторами були представники міської самоврядної верхівки – війт І. Гунта, бурмістр П. Островський, а також драгунський капітан Г. Громадський і конюший, шляхтич Є. Тхоревський. Акція відобразила тодішні суперечності в середовищі панівної верстви, віддзеркаливши позицію української шляхти, яка опинилася в польському таборі, але була невдоволена польським пануванням в Україні. У цьому випадку п'ять шляхтичів діяли спільно з шевцем Феськом та іншими горохівськими міщанами. Капітан Габріель Громадський незадовго до цього був свідком допитів і катувань учасників акцій повстанського загону С. Гірича.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
108 с. 631 (XVI)	**1649, лютий** скарга від 24.11.1651 р.	**села Милятин, Чернєхов Луцького повіту** піддані С. Гурського	с. Хорів Луцького повіту власність Я. Шашевського	Милятинські та чернєхівські селяни *«непрятельским способом и трибом ребеллизантов козаков»,* напали на маєток Шашевських у Хорові й захопили шляхетське майно. При цьому вони побили дітей Яна й Потронели Шашевських, намагалися їх убити, але місцеві селяни заступилися за них.	Акцію здійснили піддані одного з найрішучіших противників Української революції – королівського ротмістра, полковника корогв В.-Д. Заславського – Станіслава Гурського. Під час нападу на маєток проявилося прагнення селян до поголовного знищення шляхти, незалежно від віку і статі.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
109 № 135, с. 307–311	**1649, 21 липня** судова скарга від 30.07.1649 р.	**м. Луцьк**	м. Луцьк	У середині липня 1649 р. лучани, довідавшись про наступ на Волинь українського війська відновили активну антипольську й антикатолицьку боротьбу, переслідуючи представників польської шляхти і ксьондзів, які не встигли втекти з міста. 21 липня група міщан, очолена райцями-шляхтичами Василем Шильнем і Геляшем Шелейком, *«бунтовниками под час ребеллии козацкое ... и тепер в ребеллией своей неуставаючи»,* нападала на двори польських шляхтичів, католицькі храми, змусивши *«капланов католицких и католиков самых, а также и иншых обывателев луцких»* рятуватися втечею з міста. Г. Шалейко з групою лучан напав на двір А. Недобильського і, не заставши там господаря, забрав *«пулторы пары пистолетов, бандолет, лук турский ... карваше»* та багато інших речей шляхтича. Перестрівши його самого *«по дорозе в улицы заступивши ...кийми и каменями и, чым могли ... по двократ нападали, мыслячи власне забити»,* але той зумів утекти до кафедрального костьолу. Райця Шилень кричав услід втікачеві: *«...бийте*	До виступу підштовхнув наступ української армії на Волинь та облога Збаража. Його активними дійовими особами були організатори революційної боротьби 1648 р. В. Шилень і Г. Шелейко – сподвижники Ф. Липки. Виступ мав чітко виражене антипольське й антикатолицьке спрямування. Хоча скаржник не стверджував про ознаки антиєврейських погромів, єврейський кагал, навчений гірким досвідом 1648 р., завбачливо втік з Луцька. Антипольські акції супроводжувалися захопленням найбільш цінного шляхетського майна, побиттям і знищенням представників польської шляхти. Провідну роль в антипольських погромах 1649 р. в Луцьку відіграли українські шляхтичі, усупереч своєму становищу, що зобов'язувало *«в месте страж заводити, порядку престерегаючи, бунтови забегати, о обороне мыслити».*

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
				ляхов поганских, тепер час маете!» Ці заклики підштовхували міщан до поголовного знищення польської шляхти й католиків, які залишалися в місті. Крім побиття А. Недобильського, лучани вбили шляхтича С. Пуликовського, побили Я. Короховського, якого *«кийми збили, а потом в Стир ... вкинули»*. Під впливом цих подій *«жиды перед тревогами ... уходячи и тепер неведати, где суть»*.	

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
110 с. 331 (I)	**1649, липень-серпень** судова скарга від 13.09.1649 р.	**с. Плоске Луцького повіту** власність Д. Єловицького	с. Коростов Луцького повіту власність В. Хребтовича-Богуринського	Плосківські селяни під час облоги українсько-татарськими військами Збаража, *«маючи выузданые незажите свое воли злое, з гултайством по так рочному злучитисе хотечи и разумеючи, же не мели быти погамованы»,* напали на коростовські поля В. Хребтовича-Богуринського, захопили збіжжя та сіно шляхтича.	Виступ відбувався під впливом розгортання української воєнної операції на Волині. Водночас скаржник підкреслював зв'язок учасників акції із покозаченими організаторами виступів 1648 р.
111 с. 359 (I)	**1649, 21 серпня** судова скарга від 12.10.1649 р.	**м. Крилів Луцького повіту** посесор – С. Корчмінський	м. Крилів	Крилівські міщани, очолювані війтом і райцями, пограбували й побили дітей волинського підчашого Киліяна Вильгормського, які проїжджали через містечко, рятуючись втечею до Польщі від українських козаків і татар.	Акцію очолила міська верхівка, до її учасників приєдналися також підстароста й капітан з драгунами ломжинського старости Ієроніма Радзієвського.
112 с. 409 (VII)	**1649, серпень** судова скарга від 05.02.1650 р.	**с. Сарни Луцького повіту** власність князя Чарторийського	х. Цепцевичі Луцького повіту власність М. Яневського	Декілька сотень сарненських селян після втечі шляхтича М. Яневського з родиною в Олику, *«в выузданой своеволи своее не уступаючи ... ману армата»,* напали на його хутір у Цепцевичах і захопили все майно.	Виступ був масовим, його учасники здійснили збройний напад. Вірогідно, що акція була продовженням попередньої боротьби сарненських повстанців.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
113 с. 451 (II)	**1649, вересень** судова скарга від 14.05.1650 р.	**м. Корець Луцького повіту** власність князя С.-К. Корецького	м. Корець	Скориставшись відсутністю князя С. Корецького у зв'язку з його участю в Зборівській битві у складі польського війська, корецькі міщани й навколишні селяни відновили своє покозачення та здійснили ряд антипольських акцій. Зокрема, покозачена челядь Марціна Тресцинського разом з групою міщан-шляхтичів захопила майно цього польського шляхтича.	Виступ відбувався під впливом розгортання нової хвилі визвольного руху у зв'язку з активними діями українського війська на Волині влітку 1649 р. *«Здрацами и злодеями»*, які пограбували Тресцинського, були: Ясько Яницький, Томко Рудковський, Васько Кочановський, Феськo Возниця, Ясько Форинтар. Більшість з них – місцеві дрібні українські шляхтичі.
114 № 232, с. 584–586	**1650, 23 вересня, 10 жовтня** судова скарга від 17.05.1651 р.	**с. Колодяжне Луцького повіту** власність Я. Ясліковського	с. Колодяжне	У ніч на 23 вересня 1650 р. *«з умыслного завзятого ранкору якогос злого»* монахи Колодяжненського православного монастиря, очолювані ігуменом о. Тихоном, спалили 118 кіп збіжжя в гумні, *«не респектуючи на утиск людей убогих для голоду и дорогости великои збоже, огонь умислне заложивши»*. Згодом, у ніч на 11 жовтня того ж року *«в том же гумне, збожа, которого не догорело ... триста двадьцать коп, спалили»*.	Крім антишляхетського спрямування, виступ мав ще якісь особисті мотиви, які не з'ясовані скаржниками. Знищення збіжжя відбулося в час, коли голод на Волині сягнув стадії голодомору, а корець жита оцінювався 120 злотими. Скаржник підкреслював, що акції відбулися всупереч суворим урядовим постановам 1650 р.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
115 № 211, с. 530–532, № 258 с. 721–723	**1650, 28 жовтня** судова скарга від 12.11.1650 р., судовий вирок від 15.04.1652 р.	**с. Білашів Володимирського повіту** село володимирської уніатської єпископії, єпископ І. Мокосій-Баковецький	с. Білашів, по дорозі до села	Повертаючись з ковельського ярмарку 28 жовтня 1650 р., власник маєтку в Радовичах, польський шляхтич Ян Добринський разом з челядником – шляхтичем Маєцьким – за ковельським передмістям намагалися обігнати групу білашівських селян та рокитненського священика Якима. Білашівці вигукнули: *«...он лях едет! Биймо его поганского сына!»* Рокитненський священик і білашівський війт Васько кинулися до шляхетської карети, забрали в шляхтича шаблю й нею ж поранили Я. Добринського, а потім і челядника. Згодом *«и другие хлопы ... з киями припали и ... с колясы зтягнувши, на землю положивши, били киями, мордовали ... за умерлых на дорозе покинувши»*. Забравши *«колясу з парою конми з речами всими: шкатулу з пинязьми, в которой пинязей было золотых триста, а инших речей з стрелбою и фантами на двесте золотых»*, нападники *«тое все з собою попровадили»*. Згодом скаржник оскаржив дії у володимирському гродському суді, але обвинувачені не з'являлися на судові засідання, а тому були присуджені до анфімії.	З огляду на обставини, при яких відбувалася акція проти Я. Добринського і його челядника, вона була випадковою. Водночас поведінка її учасників свідчила про стійкий характер антипольських мотивів конкретних вчинків та здатність миттєво виявити й реалізувати свої антипольські настрої. Оскільки, поряд з рядовими підданими єпископа, дійовими особами й натхненниками були білашівський війт та православний священик, акція засвідчила про загострення українсько-польських суперечностей на Володимирщині вже після ратифікації Зборівського договору Сеймом Речі Посполитої.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
116 № 207, с. 514–516	**1650, вересень** показання свідків від 25.09.1650 р.	**м. Тайкури, села Корнів, Мильськ, вся Тайкурська волость Луцького повіту**	м. Тайкури, села Корнів, Мильськ	Під час передислокації загону найманців Я. Замойського з володінь коронного канцлера Оссолінського до Рівного озброєні селяни й міщани Тайкурської волості поблизу Мильська-Тайкур перетнули дорогу жовнірам та, стріляючи в них, змусили відступити. Як свідчили очевидці, збунтував жителів волості корнівський шляхтич Ян Чолганський. Зібравши чимало міщан і селян, озброєних косами, серпами, киями, сокирами та самопалами, він наказав загородити дорогу плотами, а між загорожею порозсаджував стрільців, які стріляли в найманців. У ході акції двох жовнірів – Кристопа Мершла та Матіяша Охмана – було поранено, решта жовнірів мусила відступити від Мильців і обходити села волості.	Виступ мав антипольське, антижовнірське спрямування. Він був викликаний як антипольськими настроями, так і відомими волинянам наслідками жовнірських постоїв, які спустошували й без того зруйновані господарства. Оскільки в той час край був охоплений голодомором та епідемією холери, відсіч мала не лише політичне, а й практичне значення. Акція засвідчила також високий рівень організованості учасників та вплив на них окремих українських шляхтичів: Чолганського, Петровського.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
117 № 235, с. 591–593	**1651, 25 травня** судова скарга від 07.06.1651 р.	**м. Колки Луцького повіту** власність А. Лещинського	м. Колки	Корогва обивателів Овруцького повіту здійснювала на Волині каральні рейди: *«през недел килкандцат, а мало не пятнадцять, где толко бунты хлопские знайдовали и всчиналисъ, укромляли, винных карали»*. Не дочекавшись закінчення бунтів та зважившись на труднощі виконання каральних завдань силами корогви, жовніри повертались на Овруччину. 25 травня 1651 р. вони перейшли по мосту через Стир біля Колок і почали входити до міста. Колківські міщани разом з татарами корецької корогви, що перебували тоді в маєтках А. Лещинського *«уже се собрали были арматно з стрелбою, косами, ручницами, рогатинами, ово згола с чим хто могл человека до килкасот»*, перетнули корогві дорогу. У цей час задзвонили дзвони у *«всих церквах так руских, яко и люторанских»*. Міщани *«есче духу козацкого в собе заховавши и ... маючи знат ... порозумене з Хмелницким и войском его»*, напали на шляхетських зайд, *«возы жаковати хотели и хороговь знести, лупу се сподиваючи»*, змусили їх відступити. Згодом Колківський староста Бискупський, економ Паруський відмовились видавати організаторів і *«справедливость учинити»*.	Виступ колківських міщан та скарга про нього характеризує ситуацію, що склалася на Волині наприкінці весни 1651 р., тобто напередодні приходу українського війська та підготовки до Берестецької битви. Крім того, він свідчить про те, що до того часу владним чинникам не вдалося встановити свій контроль у цій частині краю. Унікальність події в тому, що місцеві повстанці діяли спільно з татарськими найманцями корецької корогви. Колківські покозачені міщани в 1651 р. продовжували діяти організовано й рішуче, не зупиняючись перед військовою загрозою. Привертає увагу дволикість скаржника І. Невмирицького, який від імені ротмістра К. Третяка, поручника Я. Стецького й хорунжого С. Стецького спочатку чітко окреслив каральні функції корогви, а потім звинуватив колківських міщан, що вони напали *«без жадного даня причины»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
118 с. 622 (I)	**1651, травень** судова скарга від 02.09.1651 р.	**села Мошков, Перемиловка Луцького повіту** власність Я. Замойського, посесор – Д. Фаліб-ровський	села Лукарівка Іванківці Луцького повіту власність Є. Пясецького	Мошковські та перемиловські селяни *«з выузданої своеволи»,* напавши на маєток Є. Пясецького, пограбували господарські двори в Лукарівці та Іванківцях.	Виступ стимулювався початком нового піднесення визвольної боротьби у зв'язку з активізацією військових дій українською армією навесні-влітку 1651 р. та охопив села, які не вели активної боротьби в попередні роки революції.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
119 № 256, с. 717–719	**1651, червень** судова скарга від 05.03.1652 р.	**села Воротнево, Романово Луцького повіту** власність А. Фірлея	села Лище, Дивин Луцького повіту маєток луцької єзуїтської колегії, ректор – Д. Люканович	Романівські й воротневські заворушники у другій половині червня 1651 р. відновили боротьбу з навколишньою шляхтою та католицькими землевласниками. Починаючи від 15 червня 1651 р. *«под час посполитого рушеня и експедиции Берестецкое»,* окремі бояри і слуги регіментаря А. Фірлея відлучилися з корогви та, *«придбавши до себе компании разнее также хлопства, бояр з тых же сел до кильканадцать коней ... не ведячи законов ... подвакроть на село Лысче и Дивин, наезджали».* Вони забрали в єзуїтському маєтку все майно, *«спустошили и внивеч обернули.., подданых били, мордовали».* Після цього учасники акцій *«одно до хоругве, другие до Воротнева запровадивши»,* пограбоване *«межи себе поделили».*	До червневих акцій 1651 р. проти власності луцьких єзуїтів романівських і воротневських підданих підштовхнуло прибуття кількох бояр і слуг Фірлея з-під Берестечка та ініціювання ними пограбування фільварку єзуїтської колегії. Під час виступу було не лише пограбовано і спустошено маєток колегії, а й жорстоко побито кількох підданих, зокрема Архіпа, шевця з Дивина, Ганну Супрунович. Скаржник поіменно назвав трьох організаторів акцій шляхетського походження: Я. Яроховського, Матвія, слугу М. Більського, О. Синицького. Поряд з ознаками антикатолицького спрямування боротьби, виступ свідчив про зростання суперечностей усередині польського табору.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
120 № 239, с. 601–603, № 241, с. 606–610	**1651, 22, 23 червня** судові скарги від 22.08.1651, 13.09.1651 р.	**села Великий Студень, Малий Студень, Липляни Степанської волості Луцького повіту** власник – В.-Д. Заславський, орендарі – С. Лєснев-ський (1), Ю. Чаплич (2)	села Велике Заріччя, Тельче Чарторийської волості Луцького повіту власність С. Лещинського (1), С. Корецького (2), державця – М. Улятовський	22 червня півтори сотні студенських і липлянських селян, *«трибом козацким наехавши»*, пограбували маєток С. Лещинського у Великому Заріччі. Наступного дня, *«выконываючи над онымиж заедлую свою злост хлопскую»* та скориставшись відсутністю державці М. Улятовського у зв'язку з перебуванням у королівському обозі під Берестечком, повстанці напали на маєток шляхтича в Тельчому *«з рожным оружем: ручницами, косами, секирами, киями, которых было плюс вел минус под сто»*. На село і шляхетський двір, *«кгвалтовне и армате способом неприятельским нападнши и наехавши, ве дворе окна повысекали, печи, комины потопили, двери, оконици посекли, ... великое спустошение двору учинили»*. При цьому вони катували челядь, вимагаючи признатись про місце схову шляхетських грошей. Спустошивши маєток та пограбоване *«до домов запровадивши и межи себе поделивши ... ничего не ворочаючи и вернути не хотячи»*. Повернувшись з-під Берестечка, М. Улятовський пропонував власникам і орендарям Студеня і Липлян *«вчиненя по справедливости»*. Однак вони *«оной учинити не хочут и не чинят»*.	Виступ підштовхувався розгортанням на Волині українських воєнних операцій і сприяв національно-визвольному піднесенню в регіоні. Оскільки дії повстанців копіювали акції 1648 р., власник маєтків не випадково скаржився, що вони, *«не контентуючисе першою ребелией и вторгненем в крае тутошние реабилизантов, по которои, засмаковавши собе лупы добр шляхецких, срокгости права посполитого пропомне вчинили и вин в ним»*, здійснили ці напади. Він поіменно назвав 11 осіб серед учасників антишляхетської акції у Великому Заріччі (які *«до себе прибравшы болшей нижли до пултурасту человека»*). А із сотні повстанців, які розгромили господарський двір у Тельчому, він виділив 11 липлянських і 14 студенських селян. Скаржник стверджував, що повстанці діяли, *«завзявши сполную раду и намову а злостивую з поддаными»* обох сіл, які перебували в держанні різних шляхтичів – С. Лєсневського і Ю. Чаплича. Возний зобов'язав державців компенсувати по 3 тис. литовських кіп за завдані збитки.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
121 № 271, с. 758–759	**1651, червень** судова скарга від 30.01.1653 р.	**села Завізов, Кухаров, Симонів, Угольці Луцького повіту** частини Д. Єла-Малинського	с. Богурин Луцького повіту власність Л. і В. Хребтовичів	У червні 1651 р., *«под час експедицыи Берестецкое показачившисе снать, а зо всих зобравшисе сел, в купе немалой до села Богурина пришедши»*, повстанці зруйнували млин і обидві греблі на місцевому ставку, пустили воду на сінокоси, затопивши шляхетські лани. Крім того, вони викачали мед і спустошили пасіку, *«меды забравши, ку своему обернули пожыткови и инших бардзо веле шкод дедычом начинили»*.	Виступ відбувався під впливом розгортання українських операцій на Волині і був продовженням боротьби місцевих повстанців у попередні роки. Скаржник підкреслював, що учасники діяли, *«не контестуючися розными кривдами, шкодами ... прошлых роков, под час инкурсий козацких починеными»*. У діях виразно простежувалося прагнення до руйнівного спрямування масових акцій.
122 с. 593 (II), с. 631 (VII)	**1651, червень** судова скарга від 15.06.1651 р. судове рішення від 26.10.1651 р.	**с. Новосілки Володимирського повіту**	с. Новосілки	Улітку 1651 р. *«под час посполитого рушеня»* група євреїв втікала від *«небезчинств неприятелских»* через Новосілки. Їх перестрів на полі конюх Іванко Сололай і повернув *«верхом на коню ... жидов, которые з утечки назад»* у село, галасуючи при цьому. Коли ж урядник єпископського маєтку зробив йому зауваження, І. Сололай тяжко побив шляхтича. Однак селяни і син священика не тільки не підтримали, а й арештували бунтівника. Згодом, 26 жовтня 1651 р., володимирський гродський суд за побиття урядника засудив його до анфімії з правом апеляції в Люблінський трибунал.	Прецедент був випадковим, викликаним появою євреїв-утікачів, які підштовхнули І. Сололая до дій, що були типовими для попередніх років. Водночас, подальший перебіг подій свідчив про затухання антиєврейського напрямку у визвольному процесі та небажання місцевих селян бути учасниками масових антиєврейських акцій.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
123 с. 605 (III)	**1651, червень** судова скарга від 17.08.1651 р.	**с. Чорниж Луцького повіту** частина В. Станішевського	с. Чорниж частина В. Масальського	Група селян – підданих В. Станішевського – напала на господарський двір В. Масальського в Чорнижі та розорила цю частину села. Разом із селянами в акції брали участь сини місцевого священика.	Виступ відбувався під впливом нового революційного піднесення на Волині, викликаного приходом у край українського війська. Водночас він був продовженням ланцюжка революційних подій, які відбувалися в Чорнижі в попередні роки.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
124 № 261, с. 728–731	**1651, 19 липня** донесення возного від 25.08.1651, 22.02.1652 рр.	**с. Цеперово Луцького повіту** держава вірменської церкви, св. М. Муратович	с. Теремне Луцького повіту власність луцького кафедрального собору Іоанна Богослова	Група цеперовських селян, очолена війтом Павлом Мельничком та луцьким шляхтичем Костянтином Черневським, напала на дідичний маєток Луцького кафедрального собору в Теремному, пограбувала і спустошила господарський двір, повісила гайдука, побила ксьондзів-законників, убила шляхтича Яна Коніського. Крім того, шляхтич К. Черневський намовив жовнірів напасти на Пісочне та побити ксьондза Дмитра Калановича. Незважаючи на три трибунальські позови, передані Черневському в його дворі в Луцьку через челядника, той не з'являвся на допити. Тому суд пропонував передати матеріали на розгляд Люблінського трибуналу *«межи справами жолнирскими»*.	Антикатолицькі акції цієї групи були стимульовані активізацією визвольної боротьби під час Берестецької операції. Вони були спрямовані на захоплення майна католицької церкви та супроводжувалися насильством над католицькими священиками. Скаржники поіменно назвали трьох цеперовських селян, які були найактивнішими учасниками цих акцій. Вони діяли спільно із шляхтичем К. Черневським, вдавшись до *«забитя и замордованя урожоного Яна Кониского, другого гуйдука обвешеня, речей розных небожчиковых и отцов законников, такж отца Теодора Меженского, забрали и невыповеденых ексцессов починеня»*.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
125 с. 605 (VIII)	**1651, липень** судова скарга від 25.08.1651р.	**с. Малово Луцького повіту** власність Р. Загоровського	с. Пашова Луцького повіту власність О. Жабокрицького	У липні 1651 р. маловські селяни, очолені урядником чернігівського стольника Романа Загоровського, напали на маєток О. Жабокрицького і спустошили його.	Виступ відбувався під впливом визвольної боротьби в Луцькому повіті, стимульованої Берестецькою кампанією. Документ не деталізує подробиць акції.
126 с. 595 (III)	**1651, липень** судова скарга від 21.07.1651 р.	**невідомі, м. Луцьк**	під м. Луцьком	Під Луцьком група міщан напала на урядника волинського воєводи О. Сангушка – шляхтича Гаврила Гротовського, побила його, забравши гроші та документи.	Акція була випадковою, але свідчила про стійкі антипольські настрої в Луцьку і про ставлення міщан до представників колоніальної влади.
127 с. 631 (VIII)	**1651, вересень** судове рішення від 30.10.1651 р.	**села Бискупичі, Грушвиця Володимирського повіту** села володимирської уніатської єпископії	с. Чесний Хрест Володимирського повіту власність С. Вольської	Бискупичівські і грушвицькі заворушники, *«удаючисе за жолнеров, тривоги чинячи, же юж татарове сут в Киселине»,* напавши на підданих селян С. Вольської в Чесному Хресті, пограбували їхні господарства.	Селянська акція мала меркантильний, виразний грабіжницький характер. Водночас вона відобразила наявні суперечності між православними і греко-католиками на Володимирщині.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
128 № 233, с. 586	**1651, травень** універсал володимирського старости від 22.05.1651 р.	**м. Володимир**	м. Володимир	Під час підготовки поляків до Берестецької операції та оголошення королем мобілізації шляхетських сил на боротьбу з українським військом у Володимирі поширилися бунтарські настрої, гуртувалися *«своєвільні люди»*. Виникла нова небезпека від *«непослушних ребелізантів»* для польської влади, а особливо *«костьолу Божого, який особливої пильності потребує»*. Украй напружена ситуація в місті змусила Д. Стемпковського звернутися до володимирських міщан з універсалом, вимагаючи виконання своїх обов'язків бурмістром, райцями, шляхтою.	Особливість обставин, відображених у документі, полягала в тому, що в ньому пропонувалося розцінювати як антипольські й антикатолицькі дії не безпосередні виступи, а настрої володимирських міщан, їхні підозрілі розмови та поведінку. Від кожного вимагалося виконання своїх обов'язків. Підданих, яких записали в шляхетську прислугу до обозу, універсал зобов'язував іти за своїми панами. При цьому староста попередив, що з *«кожним таким як лишнім і без пана перебуваючим, там поступати будуть, як право посполите вимагає»*.
129 с. 593 (III)	**1651, червень** судова скарга від 15.06.1651 р.	**с. Кримеш Володимирського повіту** власність П. Загоровського	с. Кримеш	На початку червня 1651 р. піддані володимирського підсудка П. Загоровського *«ребеллией хлопскою, под тот час уже беручою, на зневагу особи шляхецкое»*, напали на шляхтича А. Сенюту. Перестрівши його під селом Кримешем, вони *«вперед воланем и криком своим зневажили мовечи: ляше, уступай дороги!»* Коли ж шляхтич відмовся відійти в сторону, вони його тяжко побили.	Незважаючи на очевидну випадковість акції, пов'язану з особливістю зустрічі з прохожим шляхтичем на дорозі, вона відобразила стійкі антипольські, антишляхетські настрої і була проявом існування гострих етнічних суперечностей у цій частині регіону. При цьому перевага доводилася звичними на той час методами.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
130 № 244, с. 616–619	**1651, червень** судова скарга від 15.09.1651 р.	**с. Милостово Луцького повіту** частини панів Чапличів, частина М. Сенюти	с. Милостово частина С. Ростка	Милостовські селяни, *«подчас тривог ... кгды ребеллизанци своволя выузданая хлопская, козаци, тут ку Волыневи, в милионы з ордою се скопившы, для знесеня кролевства Полское и Речи Посполитое, пулками надходили, за мил чотыри вышедши»,* зустріли українське військо. Вони показали броди *«през Горинь переправуючи, наводили и умыслне до села Милостова килка тисячей с собой».* Козацькі загони витоптали шляхетські поля й разом з місцевими селянами захопили та пограбували двір С. Ростка, а *«то все позабиравши, межи себе поделили..., а на остаток попалили».*	Селянські акції відбулися не тільки під впливом, а й завдяки спільним діям козаків з місцевими підданими. Завдяки цьому вони стали масовими та об'єднали жителів усіх частин Милостова. Скаржник поіменно назвав 26 найактивніших учасників виступу, які руйнували шляхетський маєток, *«кгды за помоцю Бозкою, счастем его королевское милости, силами Речи-посполитое, под Берестечком неприятел зостал знесеный, и протестанс до дому з обозу вескол з инными их милостями паны обывателями и тымиж их милостями учасниками до Милостова повернул».*
131 с. 587 (II)	**1651** донесення возного від 23.05.1651 р.	**м. Угринов Луцького повіту**	м. Угринов	У середині травня 1651 р. угриновські міщани напали на католицького ксьондза Павла Гриновського, побили й поранили його.	За припущенням скаржника та возного, побиття ксьондза відбулося за вказівкою чернігівського підстолія Я. Олтаржевського. Акція свідчила про стійкі антикатолицькі настрої серед волинських міщан.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
132 № 265, с. 739–741	**1652, березень** судова скарга від 07.05.1652 р.	**с. Мнішин Луцького повіту** власність А. Киселя	м. Дорогобуж, с. Подолянець Луцького повіту власність Я. Замойського	22 березня 1652 р. мнішинські селяни *«снат умыслне з ранкору пожогу, або пожар первой на полях мнишинских, а потом и на полях дорогобузких пустивши»,* спалили копиці необмолоченого збіжжя дорогобузьких і подолянецьких підданих Я. Замойського.	До цієї акції сусіди-мнішинці *«частократ розные шкоды и кривды мсчанам дорогобузским выражали».* Імовірно, що до таких дій мнішинців підштовхувало несправедливе розмежування земельних володінь і давні суперечки із цього приводу. У даному випадку вони завдали шкоди передусім хліборобам сусіднього містечка. Привертає увагу й те, що мнішинські селяни брали активну участь в акціях гощанських повстанців 1648 р., утворенні Гощанського полку, а боротьбу дорогобужців і подолянців джерела не зафіксували.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
133 № 270, с. 753–754	**1652, квітень-вересень** судова скарга від 24.01.1653 р.	**села Кам'янка, Мала Деражня Луцького повіту** державця П. Мельновський	села Косинів, Токарів Луцького повіту державця К. Краєвський	Кам'янські і деражненські селяни 15 квітня 1652 р. спалили скирту сіна державці К. Краєвського в Косиневі. А згодом, коли шляхтич утік до Корця, *«за наступлением войны козацкое и ребелии хлопское з домов своих уносечи здоровье свое»*, залишивши в Токареві свого слугу Матвія Литвина, а інші його піддані *«проч розошлися»*, повстанці вдалися до активних дій. Вони лякали шляхетського слугу, що з наступом козаків його разом з жінкою та дітьми повбивають. Литвин перелякався і утік до Бездижа в напрямку Литви. З того часу повстанці декілька разів нападали на залишений маєток у Токареві. Перш за все, 24 липня вони спустошили двір М. Литвина, захопивши все майно. У наступні дні спустили токаревський ставок, виловили всю рибу і, *«до Корца возечи, розпродали»*. Після цього захопили млин, порубали там скриню для борошна, забрали зерно. У серпні повстанці знесли загорожі в саду, обірвали плоди, а дерева понівечили. На початку вересня *«способом непристойным, ночным, на полях косеновских ... збожа власного тых же панов ... забрали»*.	Виступ був тривалим і масовим. Скаржник поіменно назвав 11 найактивніших учасників акцій у Косиневі й Токареві. Він підкреслював, що селяни здійснювали акції, *«поневаж же и козаков на тот час там не было»*. Водночас свою втечу шляхтич мотивував нависанням козацької загрози влітку 1652 р. Незважаючи на суперечливість тверджень, державця К. Краєвський став єдиним скаржником, який зафіксував вплив весняно-літнього наступу 1652 р. на волинську маєткову шляхту та місцеве селянство. А даний виступ залишився в історії революції одиноким відлунням на Волині тодішніх блискучих українських перемог.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
134 № 277, с. 759–764	**1653, 25 лютого** судова скарга від 27.02.1653 р.	**м. Крилів Луцького повіту** власність І. Радзієвського, державця – С. Корчмінський	м. Крилів	25 лютого 1653 р. дві рейтарські корогви німецьких найманців, прямуючи з Дубна до Угринова, зупинилися на ночівлю в Крилові. Крилівські міщани *«з натуры своее хлопское противко людем войсковым, на услудзе его королевское милости и Речи-посполитое будучим»,* повиносили своє майно, занесли його до замку й повтікали, залишивши свої хати, *«в месте тилко килка домов жидов зостало было, которые з домов своих не втекли».* Уночі крилівчани підпалили одну з хат, а вогонь перекинувся на інші. Тому *«помореные хоругве ... сном змореные будучи, ратовалис и посилку жодного собе дати не могли»,* покинули вози, військові обладунки, коней і втікали від *«наглого огня».*	Акція проти рейтарських корогв полковника Теодора Пекштвайта, поручника Яна Фрідріка Коленса та оберштерлейтнанта Малхра Гевля була відповіддю волинян на спустошливі наслідки жовнірських постоїв та антиукраїнські дії найманців у ході революції. Судячи з пояснень скаржників, крилівчани ціною власних осель свідомо відплатили таким чином ворогам української нації. Не випадково у скарзі з військовою прямолінійністю підкреслюються антивоєнні, антипольські мотиви учасників акції. У ній брали участь крилівський війт, бурмістри, райці, міщани, жителі передмістя, *«все поспольство местечка Крылова»,* крім поодиноких єврейських родин.

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
135 № 275, с. 765–766	**1653, липень** судова скарга від 07.08.1653 р.	**м. Локачі Володимирського повіту** власність князя В.-Д. Заславського	м. Локачі	Групою локачівських міщан *«без даня причины»* був здійснений напад на шляхтича Семена Чеховського. При цьому Яким Каменський *«чеканом ... тиранско в рог головы острым удерил, а месчане иншие киими окрутне збили, от которых разов умерти мусел»*.	Вірогідно, що дії локачівських міщан мали випадковий характер, хоча й відобразили ворожнечу між польською шляхтою та волинськими міщанами. Скарга не відобразила подробиць акції.
136 № 276, с. 766–764	**1653, 18 жовтня** судова скарга від 24.10.1653 р.	**м. Луцьк**	м. Луцьк, міські околиці	18 жовтня 1653 р. володимирський католицький ксьондз, повертаючись з Луцька до Володимира, переїхав міст через Стир і в'їхав до гаю. У цей час луцькі міщани Василь Ковтунчик, Марцин Петрович, Плешканчик і Федько Міцкевич, *«способом розбойничим з гаю випадши, оден з бандолету, а два з ручницы над протестантом выпалили, а потом криком великим волаючи: «бый, забий ляха! волали»*. Водночас нападники обзивали ксьондза сороміцькими словами і *«к бы з охроны Бозкое люде не надехали, певне бы протестантови о смерть приправили»*.	Акція мала яскраво виражене антипольське й антикатолицьке спрямування. Вона показала, що у свідомості волинян обидва напрямки національного руху переплітались і становили основу невдоволення політичним режимом Речі Посполитої. Дії лучан свідчили, що придушення революції в краї не ліквідувало етнічних і конфесійних суперечностей, вони проявлялися в поодиноких акціях такого типу.

Закінчення таблиці

1	2	3	4	5	6
137 № 274, с. 764–765	**1653** судова скарга від 30.07.1653 р.	**м. Володимир**	м. Володимир	Дізнавшись про чергове скликання посполитого рушення проти українського війська, *«неогледаючися и на то же з часу оголошеня войны слугом боку панского опущати зброняет»,* шляхтичі-слуги володимирського земського судді С. Корчмінського збунтувалися і, осідлавши коней, поїхали в невідомому напрямку. Зробили вони це *«неведоме и таемне ... по оголошенню и выданю вищи его королевское милости на войну посполитим рушенням».* При цьому бунтівники підмовили втекти також машталіра Олександра Ковальського та багато литовизької челяді.	Утеча шляхтичів засвідчила їхнє відверте небажання продовжувати безперспективну збройну боротьбу проти власної нації. Серед шляхтичів-утікачів від польського військового обов'язку скаржник виділив Станіслава Возницького, Мацея Брохоцького, Олександра Ковальського, які разом із багатьма челядниками, *«не огледаючись на остросты права посполитого»,* діяли згідно з власною совістю. Акція втікачів показувала також існування суперечностей серед українців, які опинилися в контрреволюційному таборі.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Аксак Я. 83, 305, 413
Антонов П. 261
Антонович В.Б. 25, 27, 265, 266, 268, 270, 274
Антонович П. 12, 253
Апанович О. 263
Аскоченський В. 10, 251
Баженов Л.В. 253
Байковський Я. 396
Балабан Д. 131
Балінський М. 34
Бандура В. 30
Бантиш-Каменський Д. 10, 251, 261
Баранович О.І. 14, 21, 61, 62, 227, 228, 254, 266, 276, 278, 291, 292, 296, 299–301, 325, 327
Барановський Б. 12
Барановський С. 11, 252, 296, 301
Бараш С. 12
Бартковський С. 404
Батюшков П.Н. 252, 273
Бачинський В.М. 19, 255, 260, 273
Бевзо О.А. 31, 269, 272, 274, 278
Белінський Е.Ф. 257, 263
Беньовський В. 68, 91, 374
Беньовський С.К. 135, 138, 171
Бережецький В. 123, 175, 377
Берлін М. 25
Білецький О. 380–382
Більський А. 405
Більський М. 423
Богдашевський Л. 70
Богдашевський М. 350, 388
Богун І. 118, 129, 180, 256, 312, 314
Богуцький К. 188, 375
Бодянський О. 24
Бойко І.Д. 255
Бондарчик В. 91, 166, 307, 338
Боняк І. 84, 166, 305
Бонякевич Я. 400
Борисенко В.Й. 18, 203, 258, 298
Борковський В. 122
Борковський С. 86, 180, 339
Бохновський М. 395
Брайчевський М. 17, 20, 258, 264–266
Браницький 353
Братковська С. 188
Братковський 83
Бровчук І. 19, 261
Бронницька Г. 357
Бронницький К. 357
Броновецький 413
Брохоцький М. 435

Будеразька М. 340
Будеразький Я. 340
Бузовщина Г. 86, 91, 166, 306, 308, 343
Бузовщина М. 86, 91, 166, 306, 308, 343
Бузюк С. 401
Буркацький А. 398
Буслик Ф. 112, 169, 403
Бутич І. 30, 269
Бухало Г.В. 16, 18, 257, 259, 262
Буцинський П.Н. 10, 252, 265
Васко 91, 115, 307, 312, 337
Ватуля Б.С. 270
Величко С. 35
Вельгорський К. 413
Венгільський Ш. 392
Венцовський М. 386
Вербський Г. 402
Верещак 83, 191
Веселаго В.В. 20, 264, 265
Вешняк Ф. 108, 180
Виговський Д. 129
Виговський І. 32, 131, 134–136, 157, 163, 164, 176
Вильгормський К. 417
Витвинський В. 356
Витвинський С. 356
Вишинський 362
Вишневецький І. 36, 46, 49, 58, 61, 77–80, 83, 88, 89, 99, 107, 149, 157, 158, 170–174, 232, 233, 304, 305, 310, 339
Вишневецькі 67, 99, 110, 149, 214, 220, 237
Вишневецькі-Корибути 213
Вільгормський К. 108
Вільгорський О. 338, 358
Вітвінський М. 395
Вітковський В. 92
Вітковські 191
Владислав IV 24, 28, 170, 173, 384
Владимирський-Буданов М. 11, 21, 218, 253, 266, 299, 300
Власюк О. 19, 260
Возницький С. 435
Возниця Ф. 112, 169, 311, 418
Вольська С. 122, 428
Вонсовський 100
Вуйчик З. 16, 137
Вуйчицький К. 28, 29, 34
Гавловський Р. 169, 410, 411
Гайдук А. 90, 152, 168, 178, 307, 330, 404
Гамрецький М.М. 17, 258, 263
Ганновер Н.Н. 25, 35, 49, 54, 196, 231, 267, 273, 274, 298
Гебултовський К. 30
Гельцель А. 29, 34
Гембицький А. 100
Гербільський Г.Ю. 17, 257, 263, 265, 275
Гергесон Г. 367
Гиря І. 5, 77, 79, 103, 177, 180, 205, 231, 304, 406
Гирич С. 308
Гісцова Л.З. 271
Гладкий М. 103, 183, 185, 364
Гнатовський Я. 372
Гнойський Я. 130
Голобуцький В. 16, 257, 263, 264
Головацький П. 78, 82, 89, 90, 97, 144, 147, 177, 178, 180, 205, 231, 304, 406
Головінські 171
Голуб 83, 305
Голубєв С. 275
Гораїн Б. 32, 87, 306, 380
Гораїн Є. 380
Гораїн-Полонський Я. 181, 187, 349
Гораїни 382, 393
Горн М.В. 255
Городиський В. 341 *див. також* Городищський В.

Городищський В. *див. також* Городиський В. 191, 341
Городницький Р. 91
Гохів 90, 166, 307
Гощицький В. 92, 353
Грабовецький В.В. 17, 23, 250, 258, 267, 270
Грабовський А. 29, 34
Грабянка Г. 35, 54, 274
Грибовський М. 395
Гриновський П. 430
Гришко В. 263–265
Гром В.М. 19, 255, 258, 260, 261, 273
Громадський Г. 194, 413
Громадський К. 98, 168, 176
Гроссман Ю.М. 255, 256
Гротовська К. 356
Гротовський Г. 118, 428
Грузальський М. 92, 353
Грушевський І. 94, 170, 175, 178, 189, 308
Грушевський М.С. 13, 20, 47, 56, 159, 254, 261, 263, 265, 273–275, 290, 292
Гулевич А. 91, 92, 309
Гулевич В. 354
Гулевич М. 90, 178, 307, 330
Гулевич О. 181, 187, 359, 365
Гулевич П.336, 365, 371
Гулевич С. 45
Гулевич Я. 117, 188
Гулевич-Дрозденський Д. 356, 365
Гулевич-Дрозденський П. 365, 371
Гулевичі 175, 365
Гуляницький Г. 91, 155, 166, 175, 180, 185, 308, 336, 381
Гуляницький К. 91, 168, 175, 185, 308
Гуменицькі 175
Гунашевський М. 24, 35
Гунець І. 98, 168
Гунта І. 413
Гунта Р. 98, 168
Гунька В. 354
Гурський К. 12
Гурський С. 85, 129, 314, 414
Гурські 412
Гуртовий Г. 261, 262
Гур'янова І.Є. 259
Гуслистий К. 15, 276
Данилишин О.М. 263
Даниловичі 356
де Вітте Е. 12, 254,
Дембінський М. 97
Дердь II Ракоці 132, 133
Деревинський Г. 369
Дещинський Л. 258
Джеджалій Ф. 93, 94, 147, 284, 308, 403
Дзержко 85
Дзира Я.І. 31, 269
Діпліц Т. 56
Длотовський А. 383
Дмитренко Т. 19, 260
Добринський Я. 115, 186, 193, 419
Домбровський І. 275
Домбровський В.-Я. 56
Дорошенко Д. 273–275, 278, 300
Дорошенко П. 203
Драгоманов М. 55, 274
Древинський Л. 53
Дроздов 90, 166, 307
Дунець (Донець) Іван 101
Дуніна-Вольська К. 391
Євтух 402
Єгошія бен Давід 25
Єла-Малинський Д. 90, 178, 307, 330, 337, 425
Єловецькі 92, 191
Єловицький Г. 336
Єловицький Д. 343, 417
Єловицький М. 340
Єловицький Ф. 384, 385, 390
Ємьоловський М. 29, 35

Єнич 92, 98, 166, 175, 309, 310, 409
Єрлич Й. 29, 35
Єфименко О. 11, 253, 263–265
Жабокрицький А. 86, 120, 187, 306, 349
Жабокрицький О. 342, 353, 401, 428
Жаботинський В. 54, 274
Жданович А. 133
Ждановський М. 401
Жджарський А. 389
Жегота В. 366, 399
Жолкевський Г. 76
Жукінський 413
Жуковецькі 175
Жуковський В. 275
Жуковський О. 359
Жуковський С. 387
Завадовський М. 391
Загоровський А. 398
Загоровський В. 378
Загоровський М. 86, 91, 306, 336
Загоровський П. 429
Загоровський Р. 376, 383, 428
Загоровські 81, 177, 304
Зайковська 386
Закревський А. 98
Закревський О. 408
Закревський С. 408
Закревські 192
Залеський А. 385
Замлинський В. 16, 257, 258, 262
Замойський Я. 70, 123, 206, 220, 343, 350, 368, 388, 389, 397, 420, 422, 431
Замойські 214, 220, 237
Заславський В.-Д. 36, 49, 61, 76–80, 84, 88–90, 99, 104, 129, 149, 158, 170,–174, 191, 212, 214, 220, 232, 233, 304, 309, 314, 351, 368, 369, 379, 390, 409, 410, 414, 424, 434
Заславський Ю. 61
Заславські 58, 61, 99, 147, 149, 220, 237
Зацвіліховський М. 98
Заяць А. 255, 256
Зданевич Н. 177
Земжидовський М. 88
Зимницька 368
Золотницький Т. 177
Золотницький Я. 347
Іваницькі 175
Іванішев М. 24
Іванський Я. 370
Ілляшенко Я.Є. 258
Іловський Я. 362
Іоанн Богослов 427
Ісаєвич Я.Д. 258
Ісаїв П. 265
Іслам-Гірей 108, 109, 119, 311
Кайченята (Кайка) Калюх 91, 114, 166, 307, 312
Каланович Д. 427
Калачинський В. 368
Калиновський М. 116
Калініченьє Г. 86, 166, 306, 308
Калусовський В. 365
Калусовський М. 181
Калусовський Я. 393
Калусовські 192
Каманін І.М. 12, 13, 19, 21, 26, 154, 227, 254, 261, 262, 264, 266, 281, 291, 292, 299, 300
Каменський Я. 177
Каретников С. 12, 254
Карл X 130, 132, 156
Карпов Г. 25
Кашевський Г. 332, 336
Кашевський П.В. 258
Кеннеді-Грімстед П. 274
Кидрейко І. 349
Кисіль А. 76, 80–83, 88–90, 99–103, 163, 189, 330
Кисіль М.
Кичко Т. 274
Кіку І.А. 65, 276, 277
Кісь Я.П. 257

Клекотівський Ф. 166, 340
Клюська А. 93, 339, 371
Клюський Ш. 371
Ключевський В.О. 12, 253
Княгининський Я. 91, 307
Княгининські 175
Князький П. 117
Кобильський І. 99
Кобильський Я. 91, 391, 392
Кобильчак Г.Г. 19, 261
Коваленко Л.А. 17, 258
Ковальський М.П. 270, 277
Ковальський О. 435
Ковтунчик В. 126, 434
Кодлубицький Й. 82, 166, 175, 183, 305, 331
Козак Т. 386
Козакович-Прошицький П. 369, 373
Козачук Т. 30, 279
Колодій Лукаш 401
Коленс Я.Ф. 433
Колоденський А. 373
Колодинські 350
Компан О.С. 17, 256, 257, 274
Кониський Я. 427
Конецпольський О. 46, 88, 100, 118, 170, 310, 400
Конецпольський С. 27
Конецпольські 61
Концевич Я. 80
Копиловський О. 126
Корецький С.-К. 36, 78, 98, 100, 101, 102, 105, 112, 113, 151, 169–172, 174, 179, 188, 220, 229, 232, 233, 304, 309, 311, 312, 329, 418, 424
Корецькі 49, 61, 99, 102, 110, 147, 149, 220, 221, 237
Корзон Т. 12
Коритинські 188, 350
Корицький К. 78, 112
Корницькі 363
Короховський Я. 416
Корчмінський С. 32, 87, 379, 380, 417, 433, 435
Косинський Я. 373
Костик П.С. 263
Костомаров М. 10, 25, 252, 261, 298
Котляр М.Ф. 278
Коховський В. 28, 35, 112
Кочановський В. 112, 169, 176
Кравчик А. 12
Краєвський К. 123, 432
Кралюк П.М. 274, 275
Красносельський 82, 166, 175, 185, 305
Красовський 82, 175
Крашевський Й. 12
Кривоніс М. 5, 12, 32, 77–80, 87, 88, 93, 94, 97, 144, 147, 177, 178, 180, 205, 231, 256, 258, 261, 304, 308, 406
Кривоносенко 101, 102, 104, 180
Крикун М.Г. 6, 21, 69, 251, 256, 276, 277, 300, 325, 327
Крип'якевич І.П. 15, 16, 20, 30, 255, 261, 262, 264–266, 269, 270, 277, 285, 292
Криса М. 117, 312
Крогулевський Я. 340
Кропива 388
Кругельський Я. 408
Крушинський Л. 10, 251
Кубаля Д. 12
Кудря 90, 180, 307
Куковський І. 90, 99, 152, 168, 178, 180, 307, 330, 404 *див. також* Листопад І.
Кулаковський П. 32, 269
Куликовський Я. 392
Кулиш П.А. 252, 261
Кунаков Г. 110
Кух А. 386
Кучернюк М. 17, 258, 265
Кушевич С. 28, 85, 268

Лаворченя С. 401
Лайщевський С.-З. 370
Лайщевський Я. 337, 397
Ласко П. 81
Ласко-Черчицький Г. 399
Левицький І. 252, 261
Левицький О. 24, 273–275
Левкович Г. 273, 382
Легкий В.І. 16, 20, 22, 256, 257, 261, 262, 264, 265, 267, 276, 281, 374, 421
Леонтьєв З. 99
Лещинський А. 179, 221, 374, 421
Лещинський С. 424
Лещинські 118
Лєсневський С. 424
Липинський В. 14, 41, 127, 174–176, 179, 254, 264, 265, 274, 277, 279, 285, 290–299
Липка Федір 86, 87, 92, 108, 154, 168, 175, 184, 195, 305, 306, 309, 311, 380–382, 415
Липленський 363
Лисаковський М. 368
Лисицький 363
Листопад І. *див.* Куковський І.
Литвин Матвій 432
Лиховський Я. 376
Лібішовська З. 12
Ліневський 128, 331
Ліщинський А. 171
Ліщинський Ян 409
Логановський М. 93, 308, 339, 351, 369, 399
Логовський М.-Н.367
Лола О.П. 256
Лопухін Л. 131
Луговський А. 169, 181, 369
Любовицький С. 130
Любомирський Є. 88
Любомирські 99, 220, 221, 237
Люканович Д. 118, 423
Лямборода-Мировецький Ф.-П. 402
Лянцкоронський С. 102–104, 106, 171, 311, 314
Лясоцький С. 335
Маєцький 419
Макарчук С.А. 266, 270
Максимович М. 19, 262, 285
Малинський Д. 399
Малинські 214
Малишинська С. 358
Малік А. 386
Малушицький З. 351
Малышевский И.И. 252, 273
Мальзенський 83
Мальчевський О. 273
Манделькерн С. 273
Марискевич Т. Г. 263
Маркевич М. 10, 251, 261
Мартинюк А.І. 258
Марцинова 180, 333
Марченко М.І. 266
Масальський А. 102
Масальський В. 91, 92, 118, 188, 190, 312, 346, 374, 426
Масальський Я. 78, 151, 188, 191, 329
Маскевич Б. 27, 35
Масляниця О. 374 *див. також* Маслянка
Маслянка О. 374 *див. також* Масляниця О.
Масний О.С. 19, 260
Матерницький Й. 12
Махмед-Гірей 130
Меєрович Л. (О.) 352
Меженський Т. 427
Мейєр 197, 352
Мельник К. 27
Мельник Л.Г. 259, 261, 262, 270
Мельничко П. 427
Мельновський П. 432
Менковський М. 130

Мершл К. 420
Мешковський М. 93, 189, 358
Миколинський Т. 410
Мировецький Т. 402
Мировецькі 402
Мировицька К. 102
Михайлина П.В. 17, 256, 257, 277, 278
Михайлюк О.Г. 19, 217, 222, 258, 260, 266, 291, 299, 300
Мицик Ю.А. 18, 31, 32, 34, 203, 259, 261, 263, 269–272, 278–293, 298
Мицько І.З. 274
Мишко Д. 264
Міняйло М. 352
Міхаловський Я. 29
Міцкевич Ф. 126, 434
Могила П. 51, 58, 275
Мокосій-Баковецький Б. 379
Мокосій-Баковецький І. 212, 228, 361, 419
Мокосій-Дениско О. 93, 170, 178, 307, 381–383
Молчановський М. 26
Мондзик М. 12
Мороз С. 90, 166, 307, 404
Морштин С. 77, 92, 188, 205, 304, 309
Мошкович Ю. 332
Мошковський М. 309
Муратович М. 427
Мякотін В.А. 12, 253, 263–265
М'ясковський А. 35, 120, 218, 228, 232
М'ясковський В. 35, 100
М'ясковський Л. 76
Назаренко Ю.В. 16, 257
Наполеон Бонапарт 55
Небаба М. 90, 180, 307
Невмирицький І. 421
Недобильський А. 107, 192, 193, 415, 416
Незабитовський О.-Л. 68
Немирич Ю. 149, 153, 171, 175, 306
Немиричі 50, 68, 85, 90
Неналтовські 378
Неточаєв В.І. 255
Нечай Д. 87, 88, 110, 180, 256, 306, 307
Нечуй-Левицький І. 11, 252, 261 *див. також Левицький І.*
Новицький І.П. 11, 252, 264, 265, 281
Обухович К.-Ф. 76
Обухович Т.-М. 102, 103, 105
Одинець А. 19, 260
Одинець-Соколовський Я. 94, 347, 355
Оксенюк Р.Н. 258
Олексій Михайлович 128, 132
Олійник Л.В. 16, 256, 290
Олтаржевський Я. 430
Ольховський Я. 409
Ольшамовський 393
Ольшанський В. 388
Ольшанський Л. 84, 334, 388
Омецинський П. 98, 409
Орачевський 83
Орловський В. 413
Освенцім С. 27, 35, 268, 272, 288, 289
Осинський С. 77, 78, 88, 304
Осипов К. 15, 255
Оссолінський Є. 102, 170
Оссолінські 33, 34, 270–272, 279–281, 285, 287–289, 291, 420
Островський Б. 86, 91, 306, 343, 350
Островський П. 98, 168, 176, 413
Острозька А.-А. 49
Острозька-Ходкевич А.-А. 172, 173, 220, 363
Острозькі-Ходкевичі 99, 147, 220
Осторог М. 80, 83, 89, 107, 170
Охман М. 420
Павлищев М.І. 11, 252
Павлович Д. 360

Павлович І. 193, 364
Панашенко В.В. 19, 262, 285
Паробецький С. 385
Парульський В. 181, 188, 345
Паруський 421
Парфончик-Іванський Я. 370
Пекштвайт Т. 433
Перехрест В. 402
Пероговський В. 11, 252
Пеславський 76
Петрів В. 14, 254
Петров М.П. 11, 252, 273
Петрович М. 126, 434
Петровський 420
Петровський М.Н. 15, 89, 255, 262, 263, 266, 269, 276, 283
Петроконський К. 91, 308, 366
Пйонтковський Л. 16
Підгорна Н.М. 269
Підгородецький С. 387
Підгородинський В. 405
Пінчук Ю.А. 16, 257
Плешкачик 126, 434
Плохій С.М. 263
Пляскowський І.О. 263
Побережник Н. 91, 166, 307
Повідай С. 12
Погорільський Л. 398
Поліщук І.І. 18, 259
Полухін Л.К. 16, 256
Полуян 79, 180
Попель П. 93, 189, 309, 358
Поплавська Д. 395
Поплавський М. 367, 371
Попов М.А. 25, 267
Порванецький К. 338, 372
Поровчук О.Г. 19, 260
Портомонов 129
Потоцький М. 114, 120, 125, 128, 129, 313, 314
Потьомкін П. 129
Похилевич Д.Л. 65, 211, 217, 223, 266, 276, 298–300
Поцей Я. 348
Припковський С. 91, 400
Припковські 400
Прищепа Б.А. 278
Прісця 166, 308, 353
Пройслер Б. 269
Пузина А. 45, 80, 170, 391
Пуликовський С. 416
Путилов В.К. 269
Пхиденко І.С. 19, 260
Пчолка Ф. 366
Пчолки-Вільчопольські 123, 188, 355, 369, 383
Пшиємський К. 105, 311
Пясецький Є. 91, 117, 359, 368, 422
П'ятковський Л.
П'ятницький С. 410
Равіта-Гавронський Ф. 12
Радзивілл А.-С. 28, 35, 36, 76, 78, 82, 98, 110, 115, 153, 194, 212, 213, 233, 305, 309, 331, 342
Радзивілл Б. 31
Радзивілл М. 48
Радзивілли 84, 220, 237
Радзинський М. 409
Радзицький М. 98
Радзієвський І. 417, 433
Радовицький 393
Разражевський Я. 105
Ракушка-Романовський Р. 24
Рамульт М. 391
Рачинський Е. 28
Речицький Ю. 93, 384
Рогозинський В. 394
Рогозинський Я. 394
Родзинський М. 409
Рожинський Я.-К. 86, 183, 344
Ролле І.І. 253, 263
Романенко А. 99, 105, 147, 152, 180, 310, 311
Романський Р. 19
Ростки 91, 118, 307
Росток С. 114, 353, 412, 430

Росток Х. 412
Ростопча А. 368
Ростопча Я. 368
Рудавський В.-Я. 22, 35
Рудковський Т. 112, 169, 176, 418
Русинович П. 350
Рутський Й. 49, 50
Рябчей І. 114, 411
Савич А. 273, 274
Савич С. 83, 180
Савченко С. 94, 284, 308 *див. також* Самченко С.
Савчук П.О. 19, 258, 260
Самсонович Фроїм 332
Самченко С. *див. також* Савченко С.
Сангушки 49
Сангушко А.-А. 212
Сангушко О. 77, 149, 171, 304, 428
Санцевич А. 254
Сапєга К. 81, 304
Сапєга Л.-К. 84, 102
Сапєга П.-Я. 85, 86
Сапєга С. 366
Сапєга Т. 81, 304, 366
Сапєга Я. 126, 313, 348, 405
Сапєги 33, 270, 271, 280–282, 284, 285, 287, 290
Сасиновський Ю. 355
Сасиновські 123, 188, 355
Сачковський О. 356
Сварник І.І. 258, 268
Свєшніков І. 18, 19, 259, 260, 262
Свинчик Ф. 373
Святополк-Четвертинський М. 377
Севрук А. 368
Севрук В. 368
Сендульський А. 10, 252, 281
Сенюта А. 119, 429
Сенюта М. 412, 430
Сенюта Х. 412
Сенюта-Ляховецький П. 345
Сенюти 50, 91, 119, 179, 307, 412
Сенюти-Ляховські 188
Сергієнко Г. 262
Сергійчук В.І. 19, 262, 263, 285, 291
Сидоренко О.Ф. 256, 278
Синицький О. 423
Сисин Ф. 20, 298
Скаржевські 395
Скіпор Я. 190, 395
Скубицький Т. 255, 264
Слабченко М.Є. 263, 264
Слизень К. 86, 168, 305, 380, 381
Слугоцький Д. 85
Смиковська К. 396
Сміткoвська Г. 93, 187, 192, 351
Сміян К.П. 260
Сміян П.К. 17, 19, 258, 260
Смолій В.А. 5, 17, 18, 20, 89, 197, 203, 235, 251, 258, 261, 262, 264, 265, 282, 283, 289–291, 294, 298, 301
Смолка А.О. 20, 264, 265
Смотрицький М. 51, 56, 58, 275
Сокол А. 91, 307, 394
Сокол Я. 83, 305
Соколова К. 396
Соколовський К. 175
Соловйов С.М. 12, 253
Сололай І. 122, 196, 425
Соломирецька Р. 52
Сосницький 83, 191, 335
Софонович Ф. 31, 35, 269
Станішевська С. 337
Станішевський В. 188, 346, 426
Станкевич К. 92, 409
Стемпковський Г. 92, 123, 192, 378, 380,382
Стемпковський Д. 117, 212, 219, 228, 429
Степанков В.С. 5, 17, 18, 20, 61, 72, 89, 197, 203, 235, 251, 254, 258, 261–267, 270, 271, 273, 275–278, 282, 283, 285, 289–291, 294, 298, 301

Стемпнік А. 16
Стефан Володимир 81, 304
Стецький С. 421
Стецький Т. 12
Стецький Я. 421
Стжалковський 118, 312
Стороженко І.С. 18, 19, 77, 259, 261, 263, 279, 282
Стрішенець М.М. 256, 278
Супрунович Г. 423
Суходольський А. 78, 103, 105, 118, 129, 312, 314
Таборенко М. 101, 103, 180, 311,
Твардовський С. 24, 35, 267, 272
Теодорович М.І. 11, 252, 277, 278, 300
Терлецький О. 14, 254, 265, 298
Терьохіна М.Т. 259
Тетеря П. 180, 192
Тировський Є. 370
Тис-Крохмалюк Ю. 257
Тиша М. 32, 78, 84, 99–101, 105, 166, 169, 179, 180, 304, 305, 334, 406
Тишкевич С. 112, 403
Тишкевич Я. 76, 78, 79, 88, 304
Тишко 114, 412
Ткачук А.П. 19, 260
Тойнбі А.Дж. 73, 278
Томашівський С. 14, 28, 89, 254, 268, 282
Томкевич В. 16
Торрес І. 27, 28, 272, 282, 286, 293
Трабінський 83
Трачовський 83
Тресцинський М. 112
Третяк К. 421
Трецинський А. 382
Трешковський С. 190
Тризна Й. 169, 338, 347
Тринка Ф. 92, 168, 184, 308, 364
Трипольський 83
Трубецькой О. 128, 129
Трухон 118, 312
Трушинські 187, 191
Трушковські 123, 377
Тургенєв 129
Турська У. 354
Турський А. 354
Тхор В.І. 19, 260, 266
Тхоревський Є. 98, 168, 176, 413
Улятовський М. 118, 192, 424
Феденко П. 15, 254, 264, 265, 298
Федорук Я. 18, 259
Фененко М. 257
Ференсбах Г. 387
Филимон 98, 166, 168 див. також Хілімон
Фірлей А. 90, 99, 10–105, 107, 110, 171, 310, 311, 335, 386, 396, 423
Фліс Семен 91, 166, 307
Фолібровський Д.
Форинтар Я. 112, 169, 418
Франко І. 11, 20, 28, 74, 253, 258, 263, 265, 268, 278, 286
Фрас Л. 16
Фурман И. 255, 263, 265
Халецький С. 382
Харлинський А. 359
Хижовська М. 396
Хижовський В. 396
Хілімон 82, 305 *див. також* Филимон
Хмель И.С. 265
Хмельницький Б. 10, 12–18, 20, 21, 24, 30–32, 34, 36, 41, 58, 74–77, 79–81, 83, 84, 87–89, 94, 96, 97, 99–103, 107, 108, 110, 114–117, 119, 120, 122, 124, 127–134, 143–147, 151, 152, 153, 157–164, 170, 171, 174, 176, 177, 179, 180, 183–185, 195, 196, 202, 209, 248, 250–255, 257–269, 272–274, 277–279, 281–283, 285, 286, 289–293, 297–299, 301, 307, 309, 310, 312, 314, 364, 411, 421
Хмельницький Т. 99, 147, 152, 180
Хмельницький Ю. 138, 140, 204, 210

Хребтович В. 91, 374, 425
Хребтович Л. 425
Хребтович О. 91, 374
Хребтович-Богуринський В. 107, 417
Хребтовичі 118, 374
Цебровський Я. 360
Цетнер Г. 397
Цибульський В.І. 19, 32, 34, 260, 261, 269, 271–273, 278–292
Чаплич А. 114, 412
Чаплич Ю. 424
Чапличі 50, 119, 179, 430
Чарнецький С. 105, 120
Чарторийська І. 342, 401
Чарторийський М. 212, 221, 387, 342, 401
Чарторийський С.-С. 233
Чарторийські 34, 147, 220, 417
Черневський К. 427
Черневські 175, 427
Черняхівський Г. 258
Четвертинська К. 336
Четвертинський В.-С. 336
Четвертинський З. 391
Четвертинський І. 371
Четвертинський С. 171, 332
Четвертинський С.-С. 380
Четвертинський Ф. 371
Четвертинські 58, 220, 221, 391
Чеховський С. 126, 186, 434
Чечель-Новоселецький В. 90, 404
Чолганський Я. 115, 166, 175, 312, 420
Чучман Л.П. 18, 262
Шадурський Н.П. 12, 254
Шадурський Я. 401
Шайноха К. 12, 29, 34
Шалейко Г. 108, 168, 175, 380, 415
Шашевська П. 414
Шашевський Я. 99, 123, 414
Шевченко Т. 28, 255, 266, 274
Шестопал М. 274
Шильневич В. 86, 168, 175, 305 *див. також* Шильнєв В. 381
Шильнєв В. 86, 87, 108, 311, 380, 415 *див. також* Шильневич В.
Шиян К. 263
Шклінські 405
Шледер Й.-Г. 269, 272
Шостаковська А. 357
Шостаковський Д. 357
Шпот Я. 350
Щавлінський Ш. 88
Щепанський С. 188, 375
Щербак В.О. 255, 274, 246
Щербань В. 386
Южич Є. 84
Юзефович М. 26
Юр'євич С. 409
Юркевич В. 14, 256, 263–265, 301
Яблонська С. 90, 192, 404
Яворський М. 14, 254, 263, 265, 277
Яковенко Н.М. 256, 274,–276
Яковицький Ф. 399 *див. також* Яцковський Ф.
Яксак Я. 98, 309
Ян Казимир 26, 96, 98, 108, 110, 111, 113, 114, 119, 120, 131, 133, 171, 252, 309, 311, 370, 417
Яневський М. 108, 311, 418
Яневські 70
Яницький Я. 112, 169, 176, 311
Янушкевич Я. 261
Яременко Л.К. 275
Яроховський Я. 423
Ярошинський О.Б. 250, 251, 262, 263, 265–267, 270, 292, 295, 296, 298–301
Яскевич Г. 82, 100, 101, 180 *див. також* Яцкевич Г.
Яскульський С. 385
Ясліковський Я. 115, 418
Яцкевич Г. 32, 100, 101, 105 *див. також* Яскевич Г.

Яцковський Ф. 399 *див. також* Яковицький Ф.
Яцкевич Є. 17, 257
Ящурський К. 87
Baranowski B. 253 *див. також Барановський Б.*
Barasz X.S. 253, 261, 283 *див. також Бараш С.*
Chyńczewska-Hennel T. 273
Czapliński W. 275
Długocz J. 275
Fras L. 257, 261 *див. також Фрас Л.*
Górski K. 253, 262 *див. також Гурський К.*
Grabowski A. 268, 272, 285–287, 291 *див. також Грабовський А.*
Jemiolowski M. 268 *див. також Ємйоловський М.*
Jerlicz Joachim 268, 272, 289, 290, 301 *див. також Єрлич Й.*
Kawecka-Gryczowa A. 275
Kochowski W. 268, 272, 282, 285–288 *див. також Коховський В.*
Korzon T. 253, 261 *див. також Корзон Т.*
Kraszewskij J. 253 *див. також Крашевський Й.*
Krawczyk A. 253 *див. також Кравчик А.*
Kubala D. 253, 261 *див. також Кубаля Д.*
Libiszowska Z. 253 *див. також Лібішовська З.*
Mądzik M. 253 *див. також Мондзик М.*
Maskiewiczy 268
Maternicki J. 253 *див. також Матерніцкий Й.*
Michalowski J. 268, 271, 272, 278–282, 284, 286, 287, 289, 292–294, 296 *див. також Міхаловський Я.*
Oświęcim S. 268 *див. також Освенцім С.*
Piątkowski L. 257 *див. також Пйонтковський Л.*
Pospiech A. 275
Powidaj C. 253 *див. також Повідай С.*
Radziwill A.S. 268, 272, 278, 279, 281, 284–289, 297, 301 *див. також* Радзивілл А.С.
Radziwill B. 269, 272 *див. також Радзивілл Б.*
Rawita-Gawronski F. 253, 279, 281 *див. також Равіта-Гавронський Ф.*
Romanski R. 260, 262 *див. також Романський Р.*
Rudawski W.J. 267, 271, 272, 279, 281 *див. також Рудавський В.-Я.*
Serczyk W. 257, 261
Sikorski J. 257
Steckij T.J. 253 *див. також Стецький Т.*
Stępnik A. 257 *див. також Стемпнік А.*
Sysyn F.E. 264, 265
Szajnocha K.J. 253, 261, 268, 278,–282, 284, 291–293 *див. також Шайноха К.*
Tomkiewicz W. 257, 261, 279 *див. також Томкевич В.*
Twardowski S. 267 *див. також Твардовський С.*
Tygielsky W. 275
Wiśniowiecki J. 257, 261, 279 *див. також Вишневецький І.*
Wójcicki K.Wl. 268, 271 *див. також Вуйчицький К.*
Wójcik Zb. 257, 262, 264 *див. також Вуйчик З.*

ПОКАЖЧИК
ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ І ТОПОНІМІВ

Австрія 39, 44, 133
Австро-Угорщина 28
Андрієво 68
Бабин 82, 305
Багате 78
Баїв 92, 154, 309
Базалія 104, 108, 150, 168, 196, 233, 311
Бар 116
Бармаки 91, 152, 187, 308
Батіг 124, 162
Бегень 152, 169
Бездиж 432
Бельов 153, 165, 308
Бердичів 77, 126
Берег 178
Березлов 81, 92, 151, 166, 168, 304, 308
Березовичі 153
Березолупи 92, 308
Берестейщина 3, 124, 132, 237, 241
Берестечко 11, 18, 23–26, 28–31, 37, 50, 90, 118–120, 122, 146, 148, 161, 162, 177, 189, 214, 218, 234, 246, 252, 254, 259–263, 266, 307, 313
Берестя 133
Бистрик 77
Біла Церква 75, 97, 122
Білашів 115, 181, 186, 193
Біличі 154, 156, 178, 196
Білов 92
Білополь 156
Білорусь 75, 273, 274
Більче 93, 123, 154, 188, 192, 309
Біляші 312
Біскупичі 123, 156
Блощин 92, 151, 166, 308
Блудов 98, 309
Богданівка 94, 150, 178, 307
Богурин 118, 152, 189, 312
Богуші 92, 155, 191, 309
Божкевичі 91, 153, 190, 308
Болби 93, 155, 166, 178, 185, 187, 192, 308
Боратин 154, 307
Борисковичі 93, 154, 309
Борове 68
Боровне 93, 155, 182, 307
Бранденбург 132, 138
Брацлавщина 39, 40, 44, 76, 116, 126, 201, 237, 241, 246
Броди 90, 197, 307
Бронники 93, 152, 309, 357

Брусиловка 387 *див. також* Миколаївка
Бут, *р.* 80, 90, 107, 307
Будераж 86, 150, 153, 166, 178, 182, 306, 340
Буджаки 93, 182, 307, 384
Буковина 237
Букойма 91, 154, 166, 178, 307, 337
Буськ 90, 307
Бутятичі 93, 156, 169, 178, 189, 309, 358
Варшава 32, 34, 46, 61, 84, 133, 171, 221, 269
Ватинці 93, 156, 309, 358
Велика Гнойниця 153, 192, 363
Велика Мощаниця 92, 153, 370, 386
Велике Заріччя 118, 179, 312, 424
Великий Житин 152
Великий Олексин 152, 338
Великий Стидин 118, 312, 424 *див. також* Великий Студень
Великий Студень 179, 312 *див. також* Великий Стидин
Вельбойно 152
Венеція 25
Верби 102
Вербої 93, 156, 186, 189, 192, 309, 402 *див. також* Вохновичі
Вербяєв 154, 357
Вересовка 93, 153, 309, 361
Верхи 93, 155, 182, 307, 384
Вижва 68
Вижівка, *р.* 6
Вилуски 151
Витків 90, 307, 404
Вишеньки 86, 154, 178, 181, 184, 306, 336, 359 *див. також* Новий Острів
Вишневець 32, 89, 117, 119, 120, 147
Вільно 129, 132
Вінниця 77
Вісла, *р.* 89, 110, 133
Вітковичі 92, 155, 191, 309, 356
Вітоніж 386
Волиця 91, 151, 152, 153, 183, 308, 359, 360
Воловичі 177
Володимир (Володимир-Волинський) 24–27, 72, 76, 85, 90, 93, 95, 96, 103, 117, 123, 126, 129, 130, 134, 147, 149–151, 155, 162, 167, 168, 178, 183, 192, 226, 228, 256, 258, 278, 306, 307, 309, 314, 351, 361, 362, 406, 407, 429, 434, 435
Володимирець 78, 147, 304
Володимирщина 227, 419
Володковщина 155, 178, 181, 308, 359, 428
Воля 86, 154, 306, 380, 381
Волька 380, 381, 392
Вороничі 82, 166, 175, 183, 305
Вороновичі 150, 331
Воротнево 118, 154, 179, 313, 423
Воскодави 82, 90, 152, 166, 178, 305, 307, 330, 404
Вохновичі 156 *див. також* Вербої
Вроцлав 34
Гадяч 135, 138
Галичина 3, 14, 40, 77, 94, 96, 110, 124, 129, 130, 132, 145, 163, 174, 230, 237, 241, 250, 254, 260, 268, 270, 282
Гданськ 34
Глинниця 92, 151, 166, 308, 353
Глиняни 77, 81, 87, 90, 128, 307
Гнойниця 93, 309, 363
Голишев 86, 153, 306, 342
Горбаков 156
Горинь, *р.* 6, 76, 97, 99, 102–105, 107, 110, 118, 120, 134, 158, 430
Городище 91, 152, 154, 178, 182, 308, 341, 343, 347, 363
Городище (біля Рівного) 350
Городниця 86, 190, 305, 306

Городниця Корецька 82
Городок 93, 129, 152, 169, 177, 187, 190, 309, 338
Горохів 92, 96, 98, 154, 167, 168, 176, 178, 182, 184, 185, 193, 194, 196, 308, 364, 413
Гоща 24, 27, 29, 32, 50, 52, 68, 76, 78, 81, 82, 90, 95, 96, 98–102, 105, 106, 126, 133, 147, 149, 152, 156, 165, 166, 168, 178, 185, 304, 305, 307, 309–311, 313, 314, 330, 404, 406
Греньки 92, 178, 182, 309, 365
Грибовиця 93, 309
Грибовичі 156, 178, 196, 364, 379
Грива 93, 155, 182, 307, 384
Гриців 82, 101, 104, 120, 151, 252, 305, 311
Грушвиця 93, 123, 152, 309, 337, 428
Гудчий Брід 92, 178, 309, 365
Данія 6
Двірець 85, 87, 151, 154, 305, 380
Держжня 110, 151, 311
Дерев'яне 86, 153, 306, 342
Деречин 354
Дермань 153
Дивин 118, 154, 179, 195, 423
Диківський хутір 153, 342
Диково 86, 92, 153, 165, 306, 308, 401
Довге 154, 356
Дорогобуж 71, 123, 206, 313, 431
Дорогостаї 93, 309, 366
Дроздні 92, 178, 182, 187, 309, 365
Дубенщина 150, 153, 260, 305, 312, 337, 386
Дубники 156, 361
Дубно 25, 27, 28, 49, 76, 80, 82, 84, 89, 91, 96, 104, 117–120, 126, 128, 147, 153, 154, 166, 178, 180, 333, 359, 366, 433
Дубрівка 151
Дудники 93, 309
Дуліби 82, 178, 305, 330
Дядьковичі 153, 190, 368
Європа 39, 40, 43, 67, 143, 237, 269, 272
Жванець 215
Жидичин 85, 93, 153, 154, 305, 309, 367
Житин 91, 187, 308, 350, 389
Житомир 251–253, 260, 278
Жовті Води 75
Жолобово 66
Жолудськ 91, 155, 308, 374
Жорновно 91, 153, 308, 368
Жуков 153, 342
Заболотці 156, 364
Заболоть 154
Забороль 91, 152, 308, 389
Завізов 118, 152, 179, 312, 425
Загайці 177
Задиби 93, 155, 169, 181, 195, 309, 369
Залозці 126, 130, 235, 313
Замостя 94, 185, 328, 364, 384
Запоточчя 112, 150, 189, 312, 403
Заслав 25, 27–29, 76–78, 80, 81, 90, 100, 103–105, 110, 126, 147, 151, 232, 233, 252, 304, 307, 310, 311, 313
Застав'я 86, 153, 306, 342
Затурці 92, 112, 308, 311, 348, 405
Західне Поділля 124, 132, 237, 241, 246
Західний Буг, *p.* 6, 72
Збараж 19, 24, 25, 27–30, 32, 37, 79, 80, 89, 90, 107, 108, 111, 116, 117, 119, 130, 145, 171, 214, 232, 261, 307, 311, 312, 415, 417
Зборів 109–111, 129, 145, 214, 266, 311
Звягель 25, 78, 84, 95, 96, 99–101, 105, 106, 147, 149, 151, 167–169, 171, 179, 183, 192, 220, 232, 304, 305, 310, 311, 406, 407

Звягельщина 166
Зданівка 151
Здолбунів 152
Злочів 93, 154, 309
Злочево 369, 383
Зозів 152, 338
Золочів 90, 307
Іваничі 66, 154, 156, 196, 364
Іванківці 91, 117, 153, 308, 312, 368, 422
Івань 92, 153, 178, 309, 370
Івашківщина 151
Іква, *р.* 87, 119
Ільїнка 91, 152, 187, 308, 350
Ільківці 82, 166, 175, 185, 305
Ільковці 331
Кам'яна Гора 219
Кам'янка 123, 151, 313, 432
Кам'янець (Кам'янець-Подільський) 97, 107, 116, 128, 258, 259
Канів 72
Канухи 151
Київ 24, 33, 72, 255, 258, 261, 271, 273–275, 298
Київщина 3, 13, 39, 40, 44, 72, 76, 104, 105, 126, 192, 201, 232, 234, 237, 240, 246, 313, 407
Киселин 50, 274, 428
Ківерці 154, 380, 381
Кідри 93, 155, 178, 309, 370
Кікова 151
Клевань 24, 29–32, 84, 85, 110, 126, 149, 153, 167, 188, 235, 305, 306, 313, 334, 342, 406
Клекотів 86, 150, 166, 178, 182, 306, 340
Клепачі 92, 151, 166, 308, 353
Клесове 82, 166, 169, 180, 186, 305
Клюск 93, 155, 189, 309, 339, 371
Княгинин 91, 153, 154, 178, 307, 337, 338, 371
Княже 92, 191, 309, 356
Княжин 93, 309, 372
Ковель 26, 47, 86, 96, 155, 167, 182, 195, 226, 254, 258, 306, 373
Ковельщина 52
Кожушки 151
Козлиничі 93, 151, 182, 307, 384
Кокол 155, 374
Колдирово 86, 153, 306, 342
Колки (Романів) 91, 96, 110, 117, 129, 155, 167, 168, 182, 183–185, 194, 232, 308, 311, 312, 314, 374, 421
Колоденка 91, 151, 152, 187, 308, 350
Колодяжне 115, 169, 312, 418
Колпитов 177
Комарів 94, 150, 178, 307, 355
Кораблище 93, 153, 178, 188, 309, 375
Корець 25, 27–29, 76, 78, 96, 100–102, 105, 106, 112, 126, 128, 130, 133, 147, 149, 151, 168, 171, 220, 229, 304, 305, 311, 313, 314, 406, 418, 432
Кореччина 176, 235, 309, 312, 314
Користь 177
Корити 366, 399
Корнів 152, 420
Коростов 152, 417
Коростятин 152
Корсов 91, 150, 178, 307, 400
Корсунь 75
Корчик 105
Косарев 91, 153, 191, 308, 368
Косинів 432
Котовська пуща 82, 305, 331
Краків 34, 133, 160
Красилів 82, 88, 101, 104, 305, 311
Красне 116
Красносельці 82, 90, 152, 178, 305, 330, 404

Кременець 24, 25, 27, 47, 76, 78, 90, 93, 95, 110, 117, 120, 126, 129, 167, 168, 170, 182, 185, 189, 211, 213, 233, 235, 252, 258, 301, 307, 308, 311–314, 344, 403
Кременеччина 69, 121, 144, 150, 167, 170, 175, 178, 189, 218, 220, 223, 230, 232, 236, 340, 400, 403
Кривичі 177
Крилів 92, 108, 126, 151, 153, 167, 168, 181, 182, 194, 308, 311, 313, 353, 417, 433
Криловський хутір 353
Крим 109, 120, 126, 127, 209, 248
Кримеш 93, 119, 156, 181, 309, 313, 376, 429
Крицевичі 155, 182, 307, 384
Кубраківка 82, 153, 166, 180, 305, 333
Кудинка 151
Кузья 91, 150, 178, 307, 400
Кульчин 79
Куманівський шлях 80
Куманівці 83
Кунів 83
Купечів 86, 155, 178, 306, 344
Курмань 151
Курнік 34
Курчичі 93, 123, 175, 309, 377
Кустин 152, 388, 389
Кухаров 118, 179, 312, 425
Лабунь 32, 82, 101, 104, 126, 151, 221, 252, 305, 311, 313
Лаврово 92, 93, 123, 309, 378, 380, 382
Леснянка 156, 410
Лешнів 91, 119, 150, 178, 307, 400
Линево 93, 156, 181, 187, 309, 349
Липляни 179, 312, 424
Лисянка 93, 309
Литва 39, 40, 54, 60, 432
Литовиж 93, 114, 154, 156, 178, 192, 195, 309, 312, 364, 379, 410
Лище 118, 154, 179, 195, 380, 382, 423
Локачі 126, 181, 186, 313, 434
Лукарівка 91, 117, 153, 308, 312, 368, 422
Луків 86, 91, 155, 166, 190, 306, 308, 336
Луцьк 24–29, 31–34, 45, 48–50, 52, 71, 72, 77, 81–87, 91, 92, 95, 96, 98, 110, 114, 118, 126, 128, 129, 131, 134, 149, 151, 153, 154, 158, 166–168, 178, 181, 182, 184, 186, 192, 219, 226, 228, 255, 256, 258, 260–262, 266, 269, 271, 273–276, 278, 300, 304–307, 309, 312–314, 335, 351, 380, 381, 407, 415, 427, 428, 434
Любар 82, 305 *див. також* Любартов
Любартов 50, 101, 103, 104, 120, 121, 126, 151, 221, 311, 313 *див. також* Любар
Любачі 331
Любитов 82, 305, 331 *див. також* Рудня
Люблін 45, 129, 160, 253, 257, 388
Ляхівці 50, 79, 80, 83, 94, 126, 129, 147, 181, 252, 306, 313, 314, 345
Львів 28, 29, 77, 81, 90, 94, 129, 130, 162, 197, 251–270, 272–279, 282, 283, 285,–287, 292, 293, 298, 307, 326, 410
Львівщина 6
Мала Деражня 123, 313, 432
Мала Росія 251, 261 *див. також* Малоросія
Мале Полонне 93, 154, 309, 391
Малий Житин 91, 152, 308, 389
Малий Олексин 338
Малий Стидин 118, 179, 312, 424 *див. також* Малий Студень
Малий Студень 118, 179, 312, 424 *див. також* Малий Стидин

Малово 93, 120, 154, 309, 313, 383, 428
Малоросія 251, 252, 261, 267, 268, 273 *див. також* Мала Росія
Матвіївка 394
Матов 5, 77, 92, 154, 181, 188, 205, 304, 309, 328
Межиріч 27, 71, 78, 83, 100, 101, 103, 129, 133, 147, 152, 304, 305, 310, 314
Метельов 153, 342
Миколаївка 387 *див. також* Брусиловка
Миколин 221
Микулинці 93, 156, 309, 361
Милостав 412
Милостово 91, 115, 118, 153, 166, 179, 194, 307, 312, 353, 412, 430
Милятин 67, 98, 123, 152, 310, 414
Мильськ 115, 152, 312, 420
Мильці 94, 170, 175, 178, 308, 420
Миропіль 151, 232
Митинці 123, 154, 378, 380 *див. також* Митища
Митища 92, 309, 378, 380, 382 *див. також* Митинці
Михайлівка 93, 156, 309, 385
Мізоч 153
Мільче 86, 150, 153, 166, 178, 182, 306, 340
Міхновка 93, 182, 307, 384
Мнішин 82, 90, 123, 152, 178, 206, 305, 313, 330, 431
Мовчани 387
Молдавія 133
Молодьков 78, 151, 188, 191, 196, 329 *див. також* Підгайці
Молодьков Багатий 78
Молодьков Великий 78, 329
Молодьков на р. Тозирці 78, 151, 329
Москва 131, 269
Мосор 93, 309, 386
Мошков 91, 117, 153, 190, 308, 368, 422
Мощаниця 370, 386
Надчичі 93, 154, 178, 188, 309, 350
Начиховка 82, 305, 331
Немиринці 150, 183, 331
Немовичі 92, 98, 155, 188, 309, 310, 409
Несвич 92, 154, 309, 380, 382
Несолоне 105
Німецьке 87, 91, 154, 195, 306, 307, 367, 371, 380, 381, 383
Нова Лабунь 221
Новий Острів 86, 91, 155, 168, 169, 181, 184, 306, 308, 336, 359 *див. також* Вишеньки
Новий Острог 122, 152, 166, 180, 339
Новий Острожок 151
Новий Став 87, 154, 195, 306, 357, 380
Новосілки 122, 156, 181, 192, 196, 313, 425
Новостав 153, 342
Обжир 93, 155, 182, 307, 384
Овруччина 421
Оженин 92, 152, 191, 308, 390
Оздютичі 93, 387
Озерна 130
Олександрія 82, 91, 152, 220, 305, 308, 388, 389
Олешв'явни 153, 342
Олика 24, 28, 29, 31, 32, 48, 76, 80–82, 84, 85, 96, 99, 110, 115, 117, 118, 125, 126, 129, 134, 147, 149, 153, 154, 174, 182, 191, 233–235, 305, 306, 310–314, 334, 335, 356, 407, 417
Олібов 91, 153, 190, 308, 368
Омеляна 152, 337, 397
Орепи 151

Оржів 152
Осова 93, 123, 175, 309, 377
Острівець 93, 123, 175, 309, 362
Острог 24, 25, 27–32, 48, 71, 78, 82–86, 90, 91, 96, 98–100, 103, 106, 110, 117, 126, 129, 131, 147, 149, 151, 152, 159, 168, 183, 191, 220, 233, 234, 254, 260, 261, 263, 269, 304–311, 313, 314, 390, 407
Острожець 82, 305
Острожок 120
Острополь 28, 82, 101, 102, 104, 151, 221, 232, 305
Охматков 154, 383
Охматковка 93, 309
Пашова 120, 182, 219, 313, 369, 428
Пельче 150, 153, 178, 182, 340
Перемиловка 91, 117, 153, 190, 308, 312, 368, 422
Перемишль 98, 130, 133
Перепьолки 92, 154, 309, 380, 382
Переспа 155
Переяслав 30, 127, 160, 310
Переяславщина 72
Петрашевичі 86, 155, 190, 306, 336
Печихвости 5, 67, 77, 92, 154, 181, 188, 205, 304, 309, 328
Пилиповичі 151, 329
Пилявці 87, 91, 107, 144, 167, 170, 171, 173, 178, 183, 194, 197, 214, 248, 260, 306, 307, 330, 337, 345, 356, 412
Пирятин 94, 308
Підгайці 78, 151, 329 *див. також* Молодьков
Підляшшя 3, 39, 40, 124, 132, 237, 241
Пінщина 133, 134, 237, 241
Плебановці 362
Плоске 67, 91, 92, 107, 115, 151–153, 166, 191, 194, 307, 308, 311, 312, 353, 390, 412, 417
Погориння 80, 92, 99, 100, 106, 110, 121, 133, 134, 138, 139, 144, 145, 147, 151, 152, 160, 166, 168, 175, 179, 183, 207, 228, 231, 232, 237, 304, 310, 314, 404, 406, 409
Погорільці 153
Поділля 3, 13, 14, 72, 75, 76, 79, 81, 89, 96, 109, 110, 114, 124, 132, 133, 138, 161, 163, 236, 241, 246, 258, 260, 261
Подністров'я 114
Подолянці 152, 431
Пожарки 93, 98, 155, 192, 309, 310, 408
Покощі 60
Полісся 336, 374
Полонне 5, 13, 23–25, 27–29, 31, 32, 76–78, 81, 82, 92, 93, 101, 105, 106, 110, 120, 126, 133, 147, 151, 154, 221, 233, 254, 298, 304, 309, 311, 313, 314, 380, 382
Полтавщина 61
Полянь 154
Поляхова 252
Польща 13, 17, 27, 28, 30, 34, 39–42, 44, 49, 54, 73, 74, 76, 80, 110, 128, 130, 133, 135, 136, 140, 156, 174, 180, 194, 200, 202–204, 206, 207, 210, 214, 221, 225, 230, 238, 242, 256, 258, 259, 263, 269, 276, 337–339, 344, 345, 352, 355, 359, 397, 405, 417
Померанія 6
Попівці 91, 307, 391
Порськ 91, 307, 392
Порська слобода 391, 392
Поташня 66
Почаїв 24, 117, 120, 252, 254, 261, 277, 278, 300, 312
Прибалтика 131
Прикарпаття 250
Прип'ять, *р.* 6

Пруссія 6, 138
Пруски 152, 389
Пулгани 154, 392
Пулганово 91, 307
П'яски 150, 178
П'ятидні 93, 156, 309
Радзивілов 150, 182, 340
Радов 91, 153, 190, 308, 368
Радовичі 93, 155, 181, 309, 393, 419
Растов 93, 155, 308, 339
Ратно 24, 86, 154
Ратчин 84, 153, 305
Речиця 93, 152, 331
Рига 129
Рим 28, 265
Рівне 24, 29, 78, 81, 82, 84, 91, 96, 103, 115, 126, 129, 147, 149, 152, 169, 177, 187, 220, 255, 257–263, 266, 269, 270, 273, 291, 299, 300, 304, 305, 310, 312–314, 343, 350, 420
Річиця 82, 305, 309
Рогачів 151, 388
Роговичі 93, 156, 309, 395
Рогозна 91, 307, 394
Рожища 155, 413
Романово 86, 91, 93, 118, 154, 178, 179, 191, 305, 308, 309, 313, 335, 396, 423
Росія 15, 17, 25, 26, 30, 34, 138, 251–254, 256–258, 261, 263–272, 274–276, 279, 298, 301
Росоловецька переправа 78, 87, 88
Руденський хутір 86, 153, 306, 342
Рудня 82, 190, 305, 331 *див. також* Любитов
Румунія 34
Русовичі 156, 169, 178, 198, 358
Сарни 66, 92, 155, 309, 417
Сатієв 91, 153, 190, 308, 368
Свідники 91, 307, 391
Секунь 93, 309, 396
Семеновка 91, 307, 394
Симонів 82, 90, 118, 152, 178, 179, 305, 307, 312, 330, 425
Синява 107
Сіверщина 75
Слобожанщина 234, 254, 263, 301
Слонівка, *р.* 6
Случ, *р.* 6, 79, 97, 99, 101, 102, 104, 105, 107, 121, 134, 155
Смиково 93, 154, 309, 396
Смолдиров 151
Сморжев 86, 153, 306, 342
Сокаль 85, 90, 117, 119, 150, 306, 307
Ставища 154
Ставки 93, 152, 309, 397
Стадники 92, 152, 191, 308, 390
Стара Лабунь 221
Стара Синява 261
Старий Судилків 221
Старокостянтинів 13, 19, 23–25, 27–29, 32, 37, 68, 71, 77–79, 82, 83, 86–89, 96, 101, 103, 104, 106, 107, 117, 126, 128, 147, 151, 167, 298, 304, 306, 310, 311, 313, 314
Степань 49, 71, 78, 129, 133, 147, 304, 314
Стир, *р.* 6, 90, 102, 126, 129, 307, 416, 421, 434
Стовби 377
Стовбухва 93, 155, 182, 307, 384
Стовпець 94, 150, 178, 307, 355
Стоход, *р.* 6
Стоянів 92, 154, 178, 184, 196, 308, 364
Стрельче 77, 328 *див. також* Стрільче
Стрільче 5, 92, 154, 181, 188, 205, 304, 309 *див. також* Стрельче
Стульн 398
Судилків 105, 151, 232, 311
Суєми 153, 178, 370
Суємці 151

Сульжинці 101, 103, 120, 151, 311
Сусли 151
Суськ 86, 91, 155, 166, 169, 190, 306, 308, 336
Сутовець 342
Суха Воля 93, 154, 309, 398
Тайкури 78, 81, 102, 126, 152, 169, 304, 420
Твердині 156, 387
Твориничі 93, 156, 190, 309, 395
Тельче 118, 179, 312, 424
Теремне 120, 154, 195, 313, 427
Терентіїв 82, 90, 152, 178, 305, 330
Тинне 81, 92, 98, 152, 155, 192, 304, 309, 310, 409
Титков 221
Тишківці 151
Токарів 123, 151, 189, 313, 432
Торговиця 154
Торчин 72, 93, 181, 309, 398
Трансильванія 131–133, 162, 206
Тростянець 155
Тудорів 152
Туличів 86, 155, 177, 178, 183, 306, 344
Туреччина 39, 133, 204, 248, 249
Турійськ 96, 155, 399
Туропин 351, 399
Туропинський ліс 187
Тучин 24, 78, 81, 147, 152, 304, 406
Тьосовка 92, 152, 183, 308, 360
Угольці 118, 152, 179, 312, 425
Угорщина28, 34
Угринов 154, 181, 195, 430, 433
Узносичі 92, 98, 155, 309, 310, 409
Уїздці 93, 154, 309, 399
Уладівка 129, 314
Урихвости 391
Устилуг 72, 126, 313
Фалемичі 156, 196, 385
Філіповичі 78
Франція 44, 55, 194
Хлапотин 92, 105, 151, 166, 168, 308, 311, 353
Хобултово 155
Холпнів 91, 155, 308, 336
Хорів 92, 99, 123, 152, 177, 191, 308, 310, 390, 414
Хорлупи 86, 154, 178, 191, 305, 335
Хотин 42
Храськ 91, 374
Хренівка 92, 152, 183, 186, 308, 360
Хрипаличі 93, 155, 309, 361
Цеперово 120, 154, 313, 427
Цепцевичі 93, 155, 178, 309, 370, 417
Чарторийськ 78, 81, 91, 147, 155, 167, 168, 184, 185, 304, 308, 374
Чартория 27, 29, 32, 77, 82, 101, 151, 304
Черкаси 72, 258
Черкащина 61
Чернелов 344
Черниця Корецька 151
Чернів 155, 178, 183, 186
Чернівці 116, 257, 278
Чернігівщина 40, 72, 201, 237, 241
Черніїв 86, 306
Черніхов 98, 123, 152, 180, 310, 414
Чесний Хрест 123, 156, 428
Четвертня 86, 91, 96, 154, 166–169, 171, 182, 306, 308, 336
Чехія 39
Чехово 82, 166, 169, 180, 186, 305, 332
Чолганський Камінь 87, 89, 107, 108, 130, 311
Чорниж 118, 155, 188, 190, 312, 346, 374, 426
Чорний шлях 78
Чорниця 92, 93, 102, 307, 309
Чудниця 82, 90, 152, 178, 305, 330
Чуднів 77
Шаргород 116

Швеція 131, 132, 138, 162, 206
Шепель 154
Шепетин 112, 150, 153, 182, 189, 312, 403
Шепетівка 105, 232, 259, 260, 262, 285, 311
Шнеров 150, 178, 400
Шотландія 6
Юрківщина 151
Яблонне 92, 98, 155, 192, 309, 310, 409
Ямпіль 32, 116, 120, 126, 235, 313
Яровиця 86, 87, 154, 306, 380, 382
Ярославичі 154
Ярославль 130
Ярунь 78, 151, 329

Карта 1. **ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ 1648 - 1649 рр. НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА**

- Межі Волинського воєводства
- Межі Володимирського, Луцького та Кременецького повітів
- ЛУЦЬК — Повітові міста
- Базалія — Міста і містечка
- Рудки — Села
- Територія Київського воєводства, шляхтичі якого нерідко сплачували податки Волинському воєводству

Рейд загонів М. Кривоноса у липні 1648 р.

Рух козацького загону у липні 1648 р. і сутичка з роз'їздом польської комісії між Гощею та Березdовом

Рейд звягельських повстанців у серпні 1648 р.

Рейди повстанського загону в середині 1648 р.

Рейд повстанського загону з Полісся в середині 1648 р.

Відступ повстанського загону в серпні 1648 р.

Рейд повстанського загону Немирича на початку вересня 1648 р.

Маневр війська Б. Хмельницького 14-17 вересня 1648 р.

Похід українського війська в кінці вересня - початку жовтня 1648 р.

Рейд повстанського загону Кудрі в жовтні 1648 р.

Напрямок руху Б. Хмельницького в грудні 1648 р.

Рейд повстанського загону на початку лютого 1649 р.

Рейд А. Романенка та Т. Хмельницького в лютому 1649 р.

Рейд звягельських повстанців на початку березня 1649 р.

Похід армії Б. Хмельницького в кінці червня — на початку липня 1649 р.

Рейд повстанців у березні 1649 р.

Відступ українських підрозділів 1-2 червня 1649 р.

Відступ українських підрозділів 5-10 червня 1649 р.

Відступ українських підрозділів 13-14 червня 1649 р.

Відступ українських підрозділів у середині червня 1649 р.

Відступ полку А. Романенка в червні 1649 р.

Відступ загонів І.Вишневецького у липні 1648 р.

Рейд польського карального загону на початку серпня 1648 р.

Каральний рейд жовнірів М. Киселя у липні 1648 р.

Рух польської розвідкової корогви Загоровського в серпні 1648 р.

Рух польської комісії на чолі з А. Киселем в серпні 1648 р.

Рейд карального загону Голуба й Аксака в кінці серпня 1648 р.

Рейд польського карального загону Сокола в кінці серпня 1648 р.

Рух посполитого рушення Волинського воєводства на початку вересня 1648 р.

Похід польського війська у вересні 1648 р.

Відступ польського війська в кінці вересня 1648 р.

Каральні акції С. Корецького у грудні 1648 р.

Каральні акції А. Радзивілла у грудні 1648 р.

Каральний похід польських жовнірів і німецьких найманців у лютому 1649 р.

Наступ частин польського війська на чолі з А. Фірлеєм у травні 1649 р.

Наступ частин польського війська на чолі з С. Лянцкоронським на початку червня 1649 р.

Експедиція польських військ на чолі з Пшнемським у середині червня 1649 р.

Рейди каральних загонів С. Лянцкоронського в червні 1649 р.

Рейди каральних загонів А. Фірлея в червні 1649 р.

Відступ польських військ У кінці червня 1649 р.

Похід королівського війська в середині серпня 1649 р.

Рух татарської Орди на початку липня 1649 р.

Рейди українсько-татарських загонів у жовтні 1648 р.

Рух українсько-татарського війська в липні - серпні 1649 р.

Рейди татарсько-українських загонів у серпні - жовтні 1649 р.

VIII.1648 р. — Документально підтверджене перебування козацьких загонів в окремих населених пунктах

1648 р. — Документально не підтверджене перебування козацьких загонів в окремих населених пунктах, інформація про що поширена в історичній та краєзнавчій літературі

1648 р. — Напад татар на окремі населені пункти

Територія Волині визначена «нейтральною» за Переяславськими умовами

Зони найбільшого скупчення українських повстанських військ весною 1649 р.

1648 — Місця збору українських військових формувань

V-VI.1649 — Місця збору польських військових формувань

26.IX. 1648 — Місця битв і сутичок

Масштаб 1:990 000

в 1 см 9,9 кілометрів

Карта 9. ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ 1651–1657 рр. НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА

Межі Волинського воєводства
Межі Володимирського, Луцького та Кременецького повітів
ЛУЦЬК Повітові міста
Базалія Міста і містечка
Рудки Села
Територія Київського воєводства, шляхтичі якого нерідко сплачували податки Волинському воєводству

ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛЯ
ВОЛИНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО
ПОДІЛЬСЬКЕ ВОЄВОДСТВО
БРЕСТСЬКЕ ВОЄВОДСТВО
КИЇВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Ратно, Ковель, Володимирець, Сарни, Чорторийськ, Степань, Колки, Четвертня, Вишеньки (Новий Острів), Устилуг, ВОЛОДИМИР, Фелюшівці, Торчин, Литовиж, ЛУЦЬК, Цумань, Деражно, Губків, Острожець, Олика, Клевань, Тучин, Сокаль, Горохів, Рівне, Межиріч, Тайкури, Гоща, Корець, Несвоюже, Звягель, Стоянів, Берестечко, Княгинин, Дубно, Ратнин, Семидуби, Плоска, Пляшева, Вовковині, Козин, Хлапотин, Острог, Межиріч, Корчик, Хорів, Броди, Перенятин, КРЕМЕНЕЦЬ, Шепетівка, Судилків, Заслав, Полонне, Мирополь, Почаїв, Ляхівці, Горинка, Вишнівець, Ямпіль, Гриців, Лабунь, Сульжинці, Чарторія, Любар, Камінь-Чолганський, Зборів, Збараж, Базалія, Кульчини, Ольковці, Острополь, Старокостянтинів, Красилів, Маначин, Пилявці

Рейди українських загонів у кінці травня – червні 1651 р.
Пересування армії Б. Хмельницького в червні 1651 р.
Рух української армії Б. Хмельницького в кінці червня 1651 р.
Розвідковий рейд козаків улітку 1654 р.
Рейд українсько-російського загону в жовтні 1654 р.
Рейд І. Богуна восени 1655 р.
Шлях Б. Хмельницького восени 1655 р.
Рейди польських військових загонів у кінці травня – червні 1651 р.
Рух польсько-шляхетського війська на чолі з Я. Казимиром у кінці червня 1651 р.
Рух коронної армії в липні 1651 р.
Польські каральні акції в липні 1651 р.
Каральний похід М. Потоцького в липні – серпні 1651 р.
Напад татар у червні 1653 р.
Напад татар у середині жовтня 1653 р.
V-VI.1651 р. Документально підтверджене перебування козацьких загонів в окремих населених пунктах
1651 р. Документально не підтверджене перебування козацьких загонів в окремих населених пунктах, інформація про що поширена в історичній та краєзнавчій літературі
1651 р. Документально не підтверджене перебування польських загонів в окремих населених пунктах, інформація про що поширена в історичній та краєзнавчій літературі
1653 р. Напад татар на окремі населені пункти
Територія Волині визначена «нейтральною» за Переяславськими умовами
VI 1651 Місця збору українських військових формувань
III.1654 Місця збору польських військових формувань
IX. 1654 Місця битв і сутичок

Масштаб 1:990 000
в 1 см 9,9 кілометрів

Карта 3. ПОВСТАНСЬКІ ВИСТУПИ ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII ст. У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ
ХОЛМСЬКА ЗЕМЛЯ
БЕРЕСТЕЦЬКЕ ВОЄВОДСТВО
КИЇВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО
БЕЛЗЬКЕ ВОЄВОДСТВО
РУСЬКЕ ВОЄВОДСТВО
ПОДІЛЬСЬКЕ ВОЄВОДСТВО
Прип'ять
Буг
Стохід
Турія
Стир
Горинь
Іква
Случ
Збруч
Бужок
Устилуг
ВОЛОДИМИР
Ковель
Володимирець
Сарни
Чорторийськ
Степань
Колки
Четвертня
Вишеньки (Новий Острів)
Торчин
ЛУЦЬК
Литовиж
Горохів
Стоянів
Клевань
Олика
Острожець
Рівне
Межиричі
Корець
Тайкури
Гоща
Звягель
Березділ
Хлапотин
Острог
Межиріч
Дубно
Козин
КРЕМЕНЕЦЬ
Почаїв
Шепетівка
Заслав
Судилків
Ляхівці
Сульжинці
Гриців
Камінь-Чолганський
Любар
Острополь
Старокостянтинів
Базалія
Збараж
Красилів
Маначин
Умовні позначення
Території волостей повністю охоплених боротьбою в 1648-1649 рр.
Документально підтверджені виступи 1648-1649 рр. у містах
Документально підтверджені виступи 1648-1649 рр. у селах
Документально підтверджені виступи селян направлені на маєтки різних феодалів в одному селі
Документально не підтверджені виступи 1648-1649 рр. у селах і містах, інформація про які поширена в історичній та краєзнавчій літературі
Документально підтверджені виступи 1650-1653 рр. у містах
Документально підтверджені виступи 1650-1653 рр. у селах
Маєтки феодалів у селах, що зазнали нападів жителів інших населених пунктів у 1648-1649 рр. Та 1650-1653 рр.
Документально підтверджені виступи протягом 1648 –1653 рр. у містах і селах
Документально підтверджені виступи 1648–1653 рр., направлені на маєтки різних феодалів в одному селі
Документально не підтверджені виступи в селах протягом 1648–1653 рр., інформація про які поширена в історичній та краєзнавчій літературі
Напрями дій повстанців
Зв'язки повстанців окремих місцевостей
Межа Волинського воєводства з сусідніми воєводствами в XVI–XVIII ст
Межі між Луцьким, Володимирським і Кременецьким повітами в XVI–XVIII ст
Частина Овруцького повіту Київського воєводства, яка часто сплачувала податки Волинському воєводству
ЛУЦЬК Повітові міста
Базалія Міста і містечка
Рудки Села
Горинь Річки
Масштаб 1: 990 000
в 1 сантиметрі 9,9 кілометрів

ЗМІСТ

Передмова 3

Розділ 1. Історіографія і першоджерела 10

Розділ 2. Передумови Національної революції на Волині 39

Розділ 3. Волинь в Українській національній революції 75

Розділ 4. Основні риси та особливості розвитку Української національної революції на Волині 141

Розділ 5. Наслідки Української національної революції на Волині 210

Підсумки 242

Примітки 250

Додатки 303

Хронологія подій Української національної революції на Волині 304

Таблиці і графіки 315

Повстанські виступи на Волині в роки Національної революції 328

Іменний покажчик 437

Покажчик географічних назв і топонімів 449

Наукове видання

Ярошинський
Олег Богданович

кандидат історичних наук,
вчений секретар Науково-дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України

Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст.

(українською мовою)

Редактор Т.Г. Бондаренко
Технічний редактор І.В. Риндюк
Коректори А.Ю. Пономаренко, О.Л. Шелудченко
Підготовка карт – Кучеренко А.Ю., О.Л. Шелудченко, О.Є. Грекова
Підготовка покажчиків – І.В. Риндюк

Підп. до друку 01.03.2005 р. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура Garamond.
Ум. друк. арк. 28,8. Обл.-вид. арк. 27,3.
Наклад 500 прим. Замовл. № 006-05.

ТОВ «Видавничий дім «Стилос»
04080, Київ–80, вул. Оленівська, 8, к. 2. Тел./факс: (044) 467-53-50, 467-53-20.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 1465 від 13.08.2003 р.)

Надруковано ТОВ «Поліграфічний центр «Фоліант»
04176, Київ–176, вул. Електриків, 26. Тел./факс: (044) 425-30-01.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)